

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
M. FÜZULİ adına ƏLYAZMALAR İNSTİTUTU

FİLOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

№ 4

*Toplu Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında
Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən rəsmi qeydiyyat-
ta alınmışdır (Filologiya elmləri bölməsi, №13).*

*Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi Mətbu
nəşrlərin reyestrinə daxil edilmişdir. Reyestr №3222.*

«Elm və təhsil»
Bakı – 2019

**Jurnahın təsisçiləri: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Əlyazmalar
İnstitutu və «Elm və təhsil» nəşriyyatı**

REDAKSIYA HEYƏTİ: akademik İsa Həbibbəyli, akademik Vasim Məmmədəliyev, akademik Teymur Kərimli, akademik Möhsün Nağısoylu, akademik Nizami Cəfərov, AMEA-nın müxbir üzvü, f.ü.e.d., prof. Əbülfəz Quliyev, f.ü.e.d., prof. Vilayət Əliyev, f.ü.e.d., prof. Fəxrəddin Veysəlli, f.ü.e.d., prof. Qəzənfər Kazımov, f.ü.e.d., prof. Rüfət Rüstəmov, f.ü.e.d., prof. Əsgər Rəsulov, f.ü.e.d., prof. Nadir Məmmədli, f.ü.e.d., prof. Əbülfəz Rəcəbli, f.ü.e.d., prof. İsmayıl Məmmədli, f.ü.e.d., prof. Məsud Mahmudov, f.ü.e.d., prof. Nizami Xudiyev, f.ü.e.d., prof. Həbib Zərbəliyev, f.ü.e.d., prof. İlham Təhirov, f.ü.e.d., prof. Tofiq Hacıyev, f.ü.e.d., prof. Sevil Mehdiyeva, f.ü.e.d., prof. Buludxan Xəlilov, f.ü.e.d., f.ü.e.d., prof. Mübariz Yusifov, f.ü.e.d., prof. Qəzənfər Paşayev, f.ü.e.d., prof. Cəlil Nağıyev, f.ü.e.d., prof. Kamilə Vəliyeva, f.ü.e.d., prof. Azadə Musayeva, f.ü.e.d. Paşa Kərimov, f.ü.f.d., dos. Nəzakət Məmmədli

Redaktor: akademik Teymur Kərimli
Buraxılışa məsul: filologiya elmləri doktoru, professor Nadir Məmmədli

Filologiya məsələləri. Bakı, 2019, № 4

ISSN 2224-9257

© "Elm və təhsil" nəşriyyatı, 2019

[www. filologiyameseleleri.net](http://www.filologiyameseleleri.net)

DİLÇİLİK

NADİR MƏMMƏDLİ

Filologiya elmləri doktoru, professor

elm.ve.tehsil@mail.ru

OĞUZ QRUPU TÜRK DİLLƏRİNDƏN BİRİ – AZƏRBAYCAN DİLİ

Açar sözlər: hun-qıpçaq, təşəkkül və əski dövr, sabitləşmə dövrü, ədəbi dil və xalq dili, osmanlı və Azərbaycan dili ənənəsi

Ключевые слова: гунны-гипчаки, развитие и древний период, период стабильности, литературный и народный язык, традиции османов и азербайджанский язык

Keywords: Huns-Gipchaks, development and ancient period, period of stability, literary and folk language, Ottoman traditions and Azerbaijani language

Türkiyə türkləri kimi, Azərbaycan türklərinin də formalaşması e.ə. son əsrlərdə hun-qıpçaqların Xəzər dənizinin qərb sahillərinə gəlişi ilə başlanır, səlcuqların yürüşü ilə tamamlanır; həmin dövrdə tayfa dilləri cilalanır, ortaq səlcuq dili formalaşır. XIII-XIV əsrlərdən başlayaraq səlcuq dili Azərbaycan və osmanlı dillərinə şaxələnir və hər birisi müstəqil inkişaf mərhələsinə qədəm qoyur. Səlcuq dilində yazılmış ədəbi abidələr (Şəyyad Həməzinin «Yusif və Züleyxa», Əlinin «Qisseyi-Yusif», Cəlaləddin Ruminin, Sultan Vələdin əsərləri və s.) Azərbaycan və türk dilləri üçün müştərək hesab oluna bilər, lakin XIII əsrdən sonrakı yazı tariximiz (Həsənoğlunun şeirləri, «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanları, «Dastani-Əhməd Hərəmi», Qazi Bühranəddinin tuyuqları, «Divan», Nəsimi, Füzulinin əsərləri) qədim Azərbaycan dilini səciyyələndirir.

“Azərbaycan türkləri ilə Türkiyə türklərinin müstəqil xalqlar kimi ayrılması orta əsrlərin sonlarına aiddir. XVI əsrin əvvəllərində yaranan Azərbaycan Səfəvilər dövləti Azərbaycan xalqının həm siyasi-coğrafiyasını müəyyənləşdirir, həm də etnik konsolidasiyasını təmin edir. Şah İsmayıl Xətəinin başçılığı ilə təşəkkül tapan bu dövlətin mövcudluğu dövründə Azərbaycan xalqı formalaşır. Azərbaycan dilinin Şah İsmayıl Xətəidən başlayan özünəməxsusluq axtarırları M.P.Vaqiflə (XVIII əsr) yekunlaşır ki, artıq bundan sonra Azərbaycan dili barədə inamla danışmaq mümkündür.” (1, 160). N.Cəfərov azərbaycanlıların “yurd” tutma tarixini üç dövrə ayırır: “tarixəqədərki” dövr, yəni ən qədim zamanlardan regionda Qafqaz və İran mənşəli

xalqlarla yanaşı, türklərin də məskun olması; qıpçaq və oğuz axınları. Müəllif göstərir ki, Səfəvilərə qədər siyasi-ictimai təşkilatlanma pərakəndədir, məhz səfəvilər milli təmərküzləşmənin əsasını qoymuşlar. Lakin bu da davamlı olmamışdır, belə ki, Azərbaycan xalqı yeni dövrün əvvəllərindən müxtəlif hakimiyyətlərin siyasi nüfuz altında parçalanmışdır (1, 161).

Azərbaycan dili Azərbaycan Respublikasının dövlət dili, əhalisinin əsas ünsiyyət vasitəsidir; İran İslam Respublikasında yaşayan 35 milyondan çox azərbaycanlının, vaxtilə İraqa köçmüş, özlərini kərkük, türkmən adlandıran 200 minə yaxın insanın ana dilidir.

Azərbaycan dili Ural-Altay dilləri ailəsinin türk dili qrupunun oğuz-səlcuq yarımqrupuna daxildir, türk dilləri arealının cənub-qərb qolunu təşkil edir. Ədəbi dili bəsitlikdən dolğunluğa doğru sürətli mərhələlərə qədəm qoyub.

Tədqiqatçılar Azərbaycan ədəbi dili tarixini iki dövrə ayırırlar: təşəkkül və sabitləşmə:

I *Təşəkkül və ya əski dövr* təxminən IX-X əsrlərdən XVII əsrin əvvəllərində bir mərhələni əhatə edir. Azərbaycan ədəbi dilinin işləndiyi areal öz miqyası ilə fərqlənir. Cəlairlər, Qaraqoyunlular, Ağqoyunlular, Səfəvilər kimi Azərbaycan dövlətlərinin saray və ordu dili olan bu dil Ön Asiyada ədəbi dil rolunu oynamışdır. Həmin dövr Azərbaycan dilinin leksik tərkibi ərəb və fars sözlərinin çoxluğu ilə fərqlənir. Dövrün dil üslubları, aparıcı janr olan preziya ədəbi dilə külli miqdarda alınma sözlərin gəlməsinə səbəb olur. Bu dövrdə ədəbi dilin fonetik və morfoloji sistemində paralelizm daha çox müşahidə olunur: *qanı-hanı-xanı, dutmaq-tutmaq, daş-taş, bən-mən, bunumu, igit-yigit*. Paralelizm morfoloji əlamətlərdə də özünü göstərib: III şəxs xəbər şəkilçisi *-dür* və *-dürür*; əmr forması I şəxsin cəmində *-alım, -avuz* (*alalım, alavuz*), gələcək zaman şəkilçisi *-ası, -isər, -acaq* (*alacıdır, alısərdir, alacaqdır*). T.Hacıyev belə paralelizmi ədəbi dil üçün xarakterik olan variantlıq yox, müxtəlif tayfa dillərinin qalıqları hesab edir (2, 49).

Əski dövrdə Azərbaycan ədəbi dilinin osmanlı dili ilə müştərək sözləri işləkliyini tamamilə itirir: *şimdi, şöylə, şu, kəndi* və s. Bu dövr türk ədəbi dillərinin tam başa çatmasıdır. A.Axundovun fikrincə, dövrlər arasındakı fərqlər fonetik səviyyədə də güclüdür. Əski dövrə xas olan *o-a* sait, *h-q-x* samit müvaziliyi yeni dövrdə *o* və *h* səslərinin sabitləşməsi ilə səciyyələnir. Qrammatikada da eyni vəziyyətdir. İsmi təsirlik hal şəkilçisi *-yı, -yi, -yu, -yü* və *-ni, -ni, -nu, -nü* müvaziliyi yeni dövrdə aradan çıxır. Feilin *-isər* qəti gələcək zaman şəkilçisi öz yerini *-acaq, -əcə* şəkilçisinə verir (3, 151).

Əski dövr Azərbaycan dilində söz birləşmələrinin quruluşu daha çox ərəb və fars dillərinin sintaktik modelinə uyğun olmuşdur, yəni təyin edən söz təyin olunan sonra işlənmişdir: *fəsl-i gül, çeşmi-siyah, gülşəni-raz* və s.

Azərbaycan dili öz inkişafında 2 mərhələyə bölünür: 1. Ədəbi dilin təşəkkül mərhələsi: XIII-XIV əsrlər; 2) Klassik şeir dili: XV-XVIII əsrlər. Bu mərhələdə müasir dilimiz üçün arxaik sayılan sözlər işləkdir: *tanık, yazı, duş, düin, ulaşmaq* və s.

Təşəkkül dövründə 2 üslub fəaliyyət göstərir: danışq - kitab və danışq-folklor (2, 151). Bu dövrdə yazılı ədəbi nümunələrin varlığı müəyyən faktlarla təsdiq olunur. XIII əsrdən qabaq Azərbaycan ədəbi dilinin olmasını təsdiq edən kifayət qədər dəlillər var. Milli təfəkkür tərzini göstərən Q.Təbrizi, Ə.Xaqani, N.Gəncəvinin fars dilində yazdığı əsərlərində dilimiz üçün səciyyəvi olan yüzlərlə söz, söz birləşmələri, aforizm, zərbi-məsəl, atalar sözü və frazeoloji birləşmələr işlənir. Şirvanşah Əxsitanın «Leyli və Məcnun» əsərini N.Gəncəviyə fars dilində yazmasını sifariş verməsi, «Kitabi - Dədə Qorqud» dastanları, Həsənoğlunun qəzəlləri, «Dastani-Əhməd Hərami» və b. əsərlərin bitkin dil xüsusiyyətləri Azərbaycan ədəbi dilinin çox-çox əvvəllər mövcudluğuna sübutdur. Ə.Dəmirçizadə analoji olaraq şərh edir: «XIII əsrdən əlimizdə olan azərbaycanca yazılı abidələr elə mükəmməl səviyyədədir ki, bunların boş yerdə yaradılmasını təsəvvür etmək olmaz» (4, 51-78). Təşəkkül dövrünün ikinci mərhələsində, yəni XIII-XVII əsrlərdə klassik-kitab üslubu aparıcı olsa da, getdikcə danışq-folklor üslubu onu üstələyir. Təbriz-Şamaxı dialektlərinin xüsusiyyətləri ümumiləşərək ədəbi dil normasının əsasını təşkil edir.

II *Sabitləşmə dövrü* XVII əsrin ortalarından başlanır və üç mərhələni əhatə edir: 1) ədəbi dilin xəlqiləşmə mərhələsi (XVII-XIX əsrə qədər); 2) milli dilin yaranması və inkişafı mərhələsi (XIX-XX əsrin əvvəlləri); 3) müasir mərhələ (XX əsrin əvvəllərindən sonra).

Dövrümüzə qədər gəlib çıxan alınma ərəb və fars mənşəli sözlərin və təndəşliq hüququ qazanması məhz ədəbi dilin xəlqiləşməsi dövrünə təsadüf edir. Azərbaycan ədəbi dilinin fonetik, leksik, qrammatik xüsusiyyətləri sabitləşir, paralel dil faktları azalır, bunlar daha çox ümumi ünsiyyət yox, üslubi fakt kimi nəzərə çarpır. Bu mərhələdə ədəbi dil norması demokratikləşir: Füzuli məktəbinin aparıcı təmayülləri M.P.Vaqif üslubunun içərisində əriməyə başlayır və yeni üslubun inkişafına zəmin yaranır.

Azərbaycan dili böyük inkişaf yoluna özünün ikinci inkişaf mərhələsində başlamışdır. Bu dildə şeirlə yanaşı, nəsr və dram əsərləri yazılmağa, qəzet və jurnallar nəşr olunmağa başlanmış, bəzi rəsmi sənədlər tərtib edilmiş, elmi araşdırmalar aparılmış, dərsliklər yazılmışdır. Bu dövr XX əsrin 30-cu illərinədək davam edir və milli ədəbi dil formalaşır.

Müasir mərhələdə – XX əsrin ortalarına doğru Azərbaycan dilinin orfoqrafik və orforepik normaları sabitləşir. Terminoloji sahədə hərcmərcliyi aradan qaldırmaq üçün Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi yanında İstilah Komissiyası

yaradılır. Alınma sözlərə münasibət bildirilir. Milli mətbuat və elmi ictimaiyyət də bu məsələlərə biganə qalmır.

«Maarif və mədəniyyət» jurnalının 1923-cü il 3-cü sayında Ə.Cövdət ərəb və fars mənşəli terminləri dilimizdən tamamilə təmizləmək şüarı ilə çıxış edən İstilah Komissiyasının hazırladığı terminoloji lüğətlərə tənqidi münasibətini bildiren məqalə ilə çıxış edir. Həmin lüğətlərdən bəzi nümunələr gətirək:

градус – dərəcə – bölkü
землетресение – zəlzələ – titrənmə
карта – xəritə – taslaq
круг – dairə – girdola
материк – qitə – parçaquru
масштаб – miqyas – ölçölçüm
население – əhali – yaşaq
промышленность – sənaye – törədiş
порт – liman – qapı
артерия – şəryan – qızıl damar
вена – vərid – kök damar
выющиеся – sətləq – sarmaşanlar
дыхание – tənəffüs – hək alma
природа – təbiət – varış
количество – kəmiyyət – nancalıq
решение – həll – çürüş
сумма – məcmu – tupal
уравнение – moadelə – tartış
геометрия – həndəsə – biçimbil
конус – məxrut – incik
мера – mizan – ölçək
ограничение – məhdudiyyət – çitli
пирамида – ehram – inciktay
количество – kəmiyyət – buyur köçür

F.Ağazadə «Türkcəni zənginləşdirmək yolları» adlı məqaləsində ərəb və fars kəlmələrinin əleyhinə olduğunu və onların «türkləşdirmə üsullarını» açıq şəkildə bildirir, bu üsullar faydasız olduqda başqa tədbirlər təklif edir: «Əvvəla, türkləşə bilməyən kəlmələrin əski türkcəsi varsa, həmin əski kəlmələri bulub canlandırmalı; ikincisi, hərgah türkləşə bilməyən kəlmələrin əski türkcəsi yoxdursa, başqa türk şivələrindən qarşılıqlarını almalı» (5, 6-7). Ö.F.Nemanzadə ərəb və fars sözlərinin alınmasında müəyyən bir qanunauyğunluq olduğunu diqqətə çəkir. Müəllif bildirir ki, tərəqqi etmək istəyən millətlərin özlərindən daha mədəni millətlərdən söz alması təbiidir, lakin dərd burasıdır, bizim söz almağımızla özgələrin almağı arasında dağlar qədər

fərq var: biz özgələrdən söz almaqla öz dilimizi həqir və bərbad etmişik; amma özgələr dillərini məntiq dairəsində genişlətməmişlər... Ehtiyac gördüklərini, özlərində olmayan sözləri almışlar..., aldıkları yad sözlərini özlərinə mal edib öz ləhcələrinə uydurmuşlar, öz sərfələrini, öz qaydalarına tabe etmişlər(6).

İkinci fikrin tərəfdarları bütün ərəb və fars terminlərini yox, yalnız qəliz, çətin anlaşılan kəlmələri dildən təmizləməyi qarşılarına məqsəd qoymuşdular. Termin yaradıcılığında purizmin zərərli hadisə olduğunu göstərən B.Çobanzadə «Türkcə sərf və nəhv istilahları» adlı məqaləsində «Əcəba, Azəri türk sərf və nəhvində hanki tədbirləri işlətməli?» sualına 3 «dürlü cavab» verir: 1. Avropa istilahlarını almalı; 2. Türkcədən istilahlar yapmalı; 3. Əski ərəb istilahlarını mümkün olduğu qədər sadələşdirərək indilik braqmalı (7, 54).

1926 cı il I Bakı Türkoloji Qurultayında Zifeld Simumyagi alınma terminlərin «canlı xalq sərvətləri» ilə əvəz edilməsi yollarından danışır: «Canlı xalq şivələrinin yerlərdə ən yaxşı söz materiallarının toplayıcıları qismində kənd müəllimlərinin iştirakı ilə dilçi alimlər tərəfindən tərtib edilən izahlı lüğətlər xalq kütlələrinə yaxın olan ədəbi dilin yaradılmasında böyük kömək göstərə bilər... Anatomiya və tibb üçün terminləri hazır şəkildə, xeyli dərəcədə, qəssablar, baytar və türkəçarələrdə, aqronomiya və botanika üçün terminləri əkinçi və bağbanlarda, zoologiyaya aid terminləri isə ovçular və balıqçılarda tapmaq olar və i.ə. Müəllif fikrini davam edərək bildirir ki, ərəbşünasların gülüş hədəfinə çevirdikləri *yərbil* tipli terminləri rədd etmək yox, onları *yərbilik* (coğrafiya), *yulduzbilik* (astronomiya), *subilik* (hidrologiya), *daşbilik* (petroqrafiya) və s. şəkildə təshih etmək lazımdır. Lakin Simumyagi etiraf edir ki, xalq dilinin bütün dialekt sərvətlərindən istifadə etdikdən sonra da onda boşluqlar qalacaq, bunları yalnız başqa dillərdən alınmalar doldura bilər. Bu zaman o, aşağıdakı qaydalara riayət etməyi vacib bilir:

alınan söz iqtibas edən dilə xas olan müəyyən səslər sərhədini aşmamalıdır (məsələn, onda *ü* affrikatı olmamalıdır);

alınan sözdə yalnız iqtibas edən dilə xas olan müəyyən səs uyüşmaları və sıraları ola bilər (məsələn, söz samit diftonqu ilə başlamamalıdır);

alınma söz ahəng qanununa uyğun gəlməlidir;

danışanın qüvvələrinin psixofiziki qənaəti baxımından, dilin ümumi üslubunu ciddi şəkildə saxlamaq zəruridir (8, 177).

Bir qədər əvvəl Y.V.Çəmənzəminli də belə oxşar fikir irəli sürmüşdü. O, Azərbaycan dilini zərif, zəngin söz ehtiyatına, qrammatik qayda-qanunlara malik bir dil hesab edirdi: «Dil qayırmalıq (sünilik) sevməz, zor və gücü də qəbul etməz! Dil öz kökü üstə bitər, qalxar, qol-qanad açar və bu asudəlik, təbiilik sayəsində də elə gözəl, zərif və geniş bir hala gələr ki, hamını heyran qoyar. Dilin kökü camaatımızın əsrlərcə yaratdığı el ədəbiy-

yatındadır. Gərək onlar toplanılsın, öyrənilsin, əzbərlənsin. Söz axtaran gərək camaatımızın arasında gəzsinsin!” (9).

Əlbəttə, terminologiyamızın çətin anlaşılan ərəb və fars sözlərindən təmizlənməsində, ədəbi dilin xalq danışığı dilinə yaxınlaşmasında puristlərin xidmətini inkar etmək olmaz. Hətta yaratdıqları terminlərin bir çoxu indi də dilimizdə işlənməkdədir: *fırlanma*, *yığılma*, *durum*, *sıxac*, *tıxac*, *biçim*, *itki*, *bildiriş*, *görmə*, *uduş* və s. Türkoloji qurultayda Odabaş öz çıxışında purizmin müsbət meyillərinə toxunur. Onun fikrincə, purizm ərəb və fars dili qanunlarının Azərbaycan dilinə təsirini zəiflətdi, eləcə də bu dillərdən söz axınının qarşısını aldı.

Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, Odabaş qurultaydakı əksər məruzəçilərdən fərqli olaraq ərəb və fars sözlərinə o qədər də mühafizəkar yanaşmır. Məsələn, türk xalqları üçün elmi terminologiya yaradılarkən prinsiplər kimi təklifi belə olur: «Sosial-tarixi səbəblər üzündən türk dillərinə ərəb və fars dillərindən daxil olan elmi terminləri araşdırdıqdan, onlara eyni yazılış formaları və bütün türk xalqları üçün eyni məna verdikdən sonra saxlamalı. Bəzi ayrı-ayrı türk tayfalarının bu ləhcələrdə müəyyən mənada vətəndaşlıq hüququ almış və bir növ, beynəlmiləl sayılan bir sıra ərəb və fars terminlərini yerli sözlərlə əvəz etmək meylini məqsəduyğun saymamaq; ..yeni terminologiya yaradılarkən, ərəb dilinin bəzi şəkilçiləri elə həmin dildən alınan sözlərdə tətbiq edilə bilər..» (8, 190). Həmin qurultayda «Türk dillərində elmi terminologiyanın yaranma prinsipləri» mövzusunda çıxış edən Zifeld Simumyagi, ümumiyyətlə, ərəb və fars alınmalarının əleyhinə olduğunu gizlətmir. Məruzəçiyə görə, türk dillərində yalnız dini anlayışları bildirən ərəb və fars sözləri işlənməlidir: “Mən bu sözlərin (*ərəb və fars sözləri nəzərdə tutulur* – N.M.) əleyhinəyəm. Hesab edirəm ki, bunlar dini mirasdan başqa bir şey deyil, odur ki, türk dilində yalnız dini anlayışları ifadə edən terminlərin saxlanması mümkün sayıram. Elə məhz kilsələri bağlamadığımız, adamlara etiqad etməyi qadağan etmədiyimiz üçün ərəb dilindən alınmış “*Allah*”, “*şeytan*”, “*molla*”, “*axund*”, “*namaz*”, “*hacı*”, *fars dilindən alınmış* “*dərviş*”, “*abdəst*”, “*aftaba*” kimi sözləri dini anlayışlar üçün saxlamaq olar.» Nəticədə alınma terminlərə münasibəti belədir: “..ümumi bir qayda əsasında – əcnəbi dillərdən terminləri yalnız ən zəruri hallarda, dilin özünün bütün imkanları istifadə edildikdə götürmək lazımdır” (8, 178).

Qurultayda B.Çobanzadə «Elmi terminologiya sistemi haqqında» adlı məruzəsində ərəb və fars sözlərinin türk dilinə xas olan aqqlütinasiya və sinharmonizmi pozmasını bildirir, lakin bu dillərlə bağlı başqa bir əsası olduğunu da qeyd edir: «..Əlişir Nəvainin, XV – XVI əsrin istənilən osmanlı klassikinə, Baki, Nəbi, Nədimin dilini götürsək, onların dilləri oxşardır və bizim üçün anlaşılıqdır ki, bunun da səbəbi, qismən, terminologiyalarındakı ərəb və fars sözləridir» (8, 180).

Ötən əsrin əvvəllərində Hənəfi Zeynallı türk dilləri üzrə elmi terminologiyanın əsasında “xalqın özünün yaradıcılığı durmalıdır” fikrini irəli sürür. Lakin “ərəb və fars mənşəli terminlərin də dilimizdə mövcud olmaq hüququnu hələlik qüvvədə saxlamağ”ı vacib bilir. Belə qənaətə gəlir ki, “..fars terminlərindən yalnız kütlə üçün anlaşıqlı olanlarını saxlamalı. İqtisadiyyat və texnika baxımından dünya mədəniyyətinin bütün Şərq, o cümlədən türk xalqları tərəfindən qavranılmasının qaçılmazlığını dərk edərək, bu iki sahəyə aid olan əksər fənlərdə elmi anlayışlar üçün xalq dilində terminlər yaratmaq yox, bütün mədəni dünya üçün ümumi olan hazır terminləri qəbul etmək məqsədəuyğun olardı; *motor, dinamo, sosializm, trest, sindikat* sözlərini doğma dilin sözlərilə əvəz etməyin nə dərəcədə düzgün olacağını deyə bilmərəm” (8, 184).

Müqayisə üçün deyə bilərik ki, ərəb və fars sözlərinə qarşı islahatlar ötən əsrin əvvəllərində Türkiyə Cümhuriyyətində də özünü göstərmişdir. R.Rüstəmov, baş verən islahatlar öz bəhrəsini verdiyi üçün, türk dilinin inkişafında dönüşü Respublika dövrünə aid edir. 1932-ci ildə yaradılmış “Türk Dil Qurumu” özləşmə prosesinə başlayır. “Burada əsas vəzifə türk dilinin leksik tərkibini xarici sözlərdən və ifadələrdən təmizləməkdən ibarət idi. Xüsusilə də ərəb-fars söz və ifadələrindən, morfoloji əlamət (şəkilçi, önqoşma və s.), sintaktik konstruksiyalardan (izafət, cümlə quruluşu və s.) təmizlənməyə başlanmışdır. Əsas məqsəd müasir türk ədəbi dilini yad ünsürlərdən qorumaq, dildə indi də mövcud olan bəzi xarici sözləri öz türkcəsi ilə əvəz etməkdən ibarətdir” (9, 3).

Ərəb və fars dilləri Azərbaycan milli dilin təşəkkül mərhələsinədək elmi üslubun əsas terminoloji mənbəyi olmuşdur, yalnız sonralar terminlərin işlənmə nisbətində ana dili və rus, Avropa dilləri lüğət vahidlərinin rolu, funksiyası, əmsalı artmış, hətta ən adi məişət sözləri terminoloji səciyyə qazanmağa başlamış və fəallaşaraq sistem şəkli almışdır.

V.Aslanov 1920-60-cı illəri Azərbaycan dilinin leksik inkişafında dilimizin lüğət tərkibinin inkişafı və dəyişməsində ən ziddiyyətli dövr kimi qiymətləndirir. Məhz bu 40 illik zamanda əlifbamız və dilimizin orfoqrafiya qaydaları dəfələrlə dəyişilmiş və bütün bunlar lüğət tərkibinə öz təsirini göstərmişdir. Xüsusilə terminologiya sahəsi ideoloji mübarizə cəbhəsinə çevrilmişdi. Ona görə də terminologiya sistemlərində ərəb, fars, rus və Avropa dilləri sözlərinin sayı Azərbaycan dilinin keçdiyi mürəkkəb tarixi proseslə üzvi əlaqədə dəyişmişdir (10, 107).

Ərəb və fars mənşəli alınma terminlərin ictimai gərəkliyindən başqa, dilimizin normalarına tabe olması və seçmə yolu ilə götürülməsi vacib şərtidir. XX əsrin əvvəllərində kortəbii kütləvi axın nəticəsində istər müəlliflərin fərdi üslubunda, istərsə də bütövlükdə ədəbi dilin ümumi fəaliyyətində ərəb, fars, rus və Avropa mənbəli leksik-terminoloji vahidlər

eyni hüquqda, eyni funksional məqamda işlədilirdi. Məsələn, *şəbih* – *aktyor*, *təmsil* – *pyes*, *nəzm* – *poeziya*, *müstəbid* – *despot*, *istibdad* – *despotizm*, *inqilab* – *revolyusiya*, *tərəqqi* – *proqres*, *icarə* – *podrat*, *mizanülhərərə* – *termometr*, *anbar* – *sklad*, *divan* – *sud*, *narazılıq* – *protest*, *karxana* – *zavod* və s. Bəzən bu paralellik bütöv bir silsilədən ibarət olurdu: *xəstəxana* – *müalicəxana* – *bimarxana* – *leçebnitsa*, *riyakar* – *münafiq* – *avamfərib* – *şarlətan* və s. Mənbə müxtəlifliyi ilə paralelizmin qanuniləşməsi, müvaziliyin norma şəkli alması nəticəsində Azərbaycan dili terminləri də hər iki yöndən gələn leksik nümunələrlə növbələşirdi: *bulvar* – *bağça*, *tara* – *qab ağırı*, *nəbatat* – *otlar*, *rişə* – *damar*, *ziya* – *işıq*, *ləşkər* – *qoşun* və s. (11, 130-131). Akademik T.Hacıyev XX əsrin 20-ci illərindən sonra termin yaradıcılığının iki mərhələ keçdiyini qeyd edir: 1920-40-cı və 1950-80-ci illər. Müəllif məsələnin mahiyyətini ərəb və fars və ya rus və Avropa sözünün az yaxud çox işlənməsində deyil, termin yaradıcılığı işinin səciyyəsinə, inkişaf meylinə görür. Əgər 20-ci illərdə *şura*, *dairə*, *fırqə*, *sərmayə*, *sərmayədar*, *beynəlmiləl*, *inqilab*, *mədəniyyət*, *maliyyə* kimi ərəb, fars terminlərinin müqabilində 30-cu illərdə müvafiq olaraq *sovet*, *rayon*, *partiya*, *kapital*, *kapitalist*, *internasional*, *revolyusiya*, *kultura*, *finans* kimi rus, Avropa dilləri terminləri işlənirdisə, əsas meyillərlə yanaşı ayrı çalarlar da vardı. Məsələn, 20-ci illərdə purizm terminləri fəaldı, 30-cu illərdə isə artıq normativ milli terminlər «müəyyən yer tutur». 30-cu illərin sonlarında rus və Avropa sözlərinə meyil güclənir, 40-cı illərin sonlarında bunların xeyli qismi rədd olunur, yenə ərəb və fars sözləri bərpa olunur. T.Hacıyev müxtəlif mənbələrin qabarması-çəkilməsi prosesində Azərbaycan terminologiyasında ərəb və fars sözlərinin ifrat səviyyədə sabitləşməməsini bədii dilimizin xidmətində görür (11, 271-272). Bu keyfiyyət və kəmiyyət fərqləri dilimizin inkişaf səviyyəsində özünü bu və ya digər şəkildə göstərmişdir. Rus və Avropa dilləri materiallarının dilimizdə işlənmə potensialı və tezliyi artdıqca alınma prosesində leksik paralellik ərəb və fars dilləri ilə müqayisədə bu dillərin üstünlüyü ilə nəticələnir.

XX əsrdə Azərbaycan ədəbi dilində 3 meyil aparıcıdır:

1.Ədəbi dili xalq dili ilə eyniləşdirmək. Bu meyil «Mola Nəsrəddin» jurnalının, C.Məmmədquluzadənin, Ə.Haqverdiyevin yazılarında özünü bariz şəkildə göstərir.

Mollanəsrəddinçilər ədəbiyyatın ideyalılığını onun xəlqiliyindən ayırmırdılar. Onların bu məsələdə fikirləri yekdildir: xalqın ədəbiyyatı onun xarakteri, ruhunu əks etdirməlidir. Xalq ruhundan məhrum olan əsər sənət aləmində özünə yer tuta bilməz. Ə.Haqverdiyev də ədəbiyyatda realizmin tərəfdarı idi və ona həyatı, canlı danışığı köçürən, naturalist təsvir üsulu kimi baxırdı. Ədibin yaratdığı hər tipdə fərdi, cəmiyyətin müəyyən ictimai əhval-ruhiyyəsini ifadə edən ümumi keyfiyyətlər vardır. Məsələn, Ə.Haqverdiyev

“Marallarım” haqqında yazırdı: “Mən gələn məqalələrimdə heç maralımın adını yazmayacağam, çünki hər maralım özü-özünü tanıyacaq. Qarelər üçün də bu adların bir elə əhəmiyyəti yoxdur; maralın adı istəyir Rəməzan, istəyir Şəban, istəyir Səfər, istəyir Rəcəb olsun, qare üçün bir təfəvüt etməz. Ancaq maral olsun. Bu maralın adı hərçənd Qasım əmidir, amma Qasım əmi bu maral deyil, neçə yüz, bəlkə neçə min maralı yığıb bir yerdə yoğurub içindən bir maral çıxarıb adını Qasım əmi qoymuşam” (12). Məhz bu estetik prinsiplə ədəbi dilin xəlqiliyi müəyyən edilirdi.

2) Osmanlı və Azərbaycan dilinin ənənələrinə söykənən ədəbi dil yaratmaq. Bu özünü daha çox «Füyuzat», «Həyat» kimi jurnal və qəzetlərin, Ə.Hüseynzadə kimi milli, türkçülük ideoloqların dilində əksini tapır. Ə.Hüseynzadənin rəhbərlik etdiyi “Füyuzat” Azərbaycanda milli şüurun oyanmasında, özünəqayıdışda, mədəni-mənəvi yüksəlişdə, ictimai fikrin dirçəlişində, maarifçilik ideyalarının, pedaqoji düşüncələrin müəyyən istiqamətdə yönəlməsində, hərəkatın milli məcraya yönəlməsində, ziyalı elitasının, qələm və istedad sahiblərinin, fikir mücahidlərinin formalaşmasında və bütün problemlərə ümumtürk müstəvisində baxmaqda mühüm rol oynamışdır. Əslində “Füyuzat” “Həyat” qəzetindəki məramın davamı idi.

Ötən əsrin əvvəlində dil məsələsi siyasi səciyyə daşıyırdı. Bəzən Azərbaycan xalqının müstəqil xalq olması, dilinin də müstəqil bir dil olması inkar olunurdu. Azərbaycan dilini Qafqaz şivəsi adlandırır, müxtəlif siyasi təmayül və əqidələrə mənsub olanları osmanlı dili ilə eyniləşdirirdilər. Ona görə də osmanlılarla birləşməyi, vahid bir dildə - osmanlı dilində danışmağı təklif edirdilər. Təəsüf ki, Ə.Hüseynzadə də beləcə yazırdı: “.. bizim ana dili-miz çox dar və kasıb dildir. Bəzi mətləbi onda yetirmək mümkün deyil” (13). Türkiyədə təhsil alan milli ziyalılarımız da xalq dili ilə ədəbi dil arasında uçurum yaradır, ədəbiyyatı, hətta mətbuatı yuxarı siniflər üçün nəzərdə tuturdular. Məsələn, “Füyuzat” yazırdı: “.. lisani-əvvam heç bir vaxtda lisani-ədəblə bir olmaz” (14). Yaxud: “Heç bir zaman heç bir millətin ədəbiyyatı, lisani-ədəbisi tamamilə çoban, əkinçi lisanı olmamışdır” (15). Təsədüfi deyildir ki, Ə.Hüseynzadə M.Ə.Sabirin, A.Səhhətin, Ə.Haqverdiyevin, A.Şaiqin əsərlərinin dilini, onlardakı xəlqiliyi bəyənmirdi. “Yazımız, dilimiz, ikinci ilimiz” adlı məqaləsində Azərbaycan əlifbasının və dilinin demokratikləşməsinin, xalq danışığı dilinin qanunları əsasında sadələşdirilməsinin əleyhinə çıxırdı (16). Hətta “İkinci il” dərsliyində çap olunan milli, xəlqi müəlliflərin əsərlərinə istehza edərək, onları “türk dilinin qanunlarını pozan əsərlər” adlandırır, əvəzində oraya osmanlı, cığatay ədəbiyyatı nümunələrini daxil etməyi təklif edir: “Anlamıram ki, bizim bura müəllimlərində, müəlliflərində cığatay və osmanlı ədəbiyyatına qarşı bu inad nə üçündür?! Canım, osmanlı əşar və ədəbiyyatında elə nümunələr vardır ki, sizin bu kimi şeirlərinizdən daha türkcə, daha azərbaycanca və qafqazcadır” (16).

Lakin bu proses həm də Azərbaycanda xalq dilinə əsaslanan ədəbi dil uğrunda mübarizəyə səbəb oldu. Bura qabaqcıl ziyalılar, tanınmış simalar – yazıçılar, şairlər, tənqidçilər qoşulur. Silsilə dərslilər, müntəxabatlar, məcmuələr, məqalələr çap olunur. Onlardan biri də Rəşid bəy Əfəndiyevin “Bəsirətül-ətval” əsəridir. İlk Azərbaycan dərsliyi hesab olunan “Bəsirətül-ətval”ın müqəddiməsində müəllif yazır: “Türki Azərbaycan dilində məkatibi-ibtidaidə qiraət üçün münasib kitabəmiz olmadığından neçə sənəldən bəri rastıma gəldikcə zamanəmizə uyğun və məişətimizə münasib bildiyim bir parə hekayə və rəvayətləri sadə türki dili ilə təqrir və təhrir eləmişəm. Hala bu minval cəm elədigim əsəri-mütəfərriqədən bir məcmuə tərtib edüb ətfali-müsəlmanın bəsirət gözüünü açmaq mənzurilə bu məcmuəyə “Bəsirətül-ətval” adı verdim” (17, 7).

Dili milləti yaşadan əsas əlamətlərdən biri hesab edən F.Köçərli məşhur rus pedaqoqu Uşinskinin sözlərinə əsaslanaraq yazırdı: “Bir millətin malını, dövlətini və hətta vətəninə əlindən alsan ölüb itməz, amma dilini alsan, fot olar və ondan bir nişanə qalmaz” (18, 292). Ö.F.Nemanzadə fikrini ümumiləşdirərək, yazıçılarımızın “əvam” üçün ayrı, “xas” üçün fərqli dil yaratmaq təşəbbüslərini ziyanlı olduğunu qeyd edir, hamının, heç olmasa çoxunun anlayacağı dildə yazmağı təklif edir: “..Açıq türkcə yazılmış yazılara “əvam” dili deyib gülməməli! Daha vaxtdır ki, “xas” dilinin əvam, dilinə yaxınlaşdıraraq. Daha vaxtdır ki, mümkün mərtəbə açıb yazıb camaatı oxumağa həvəsləndirək. Əgər açıq bura türkcəsilə yazarsaq, İstanbula gedən beş-on qəzetimiz anlaşılmayacaqmı! .. Bizə beş-on istanbullunun anlaması lazım deyil, üç-dörd milyon qafqazlının anlaması lazımdır” (19).

Y.V.Çəmənəminli də xalqın anlamadığı, başa düşmədiyi dildə yazanları xalqın tərəqqisinə böyük ziyan vurduğunu, mənafeələrini ümumin mənafeələrindən üstün tutduqlarını göstərir. Dilimizin belə bir vəziyyətə düşməsində Ə.Hüseynzadəni qınayan ədib yazırdı ki, “Həyat” və “Füyuzat” kimi orqanların dili bizim ədəbi dilimizi “ərəbləşmiş osmanlı dilinə” yaxınlaşdırmaqdan başqa başqa heç bir iş görmədi: “Həyat” elə dildə yazılırdı ki, onu ancaq pürsavad adamlar oxuyub feyz ala bilərdilər. Xalq isə az savad ilə belə qəzetləri oxuya bilməzdi. “Həyat” bağlandısa da, onun böyük təsiri mətbuatımızda dərin izlər buraxdı, qəzetlərimiz xalq malı olmayıb, bir ovuc ibarətlərə qulluq etməyə başladı. Əlibəy Hüseynzadənin istedadı, məlumatı və tərcümeyi-halı gözəbağlıca kimi oxucuların və ələlxüsüs mühərrirliyə həvəslənənlərin ağıl və məsləklərinə qalib gəldi. Hamı bir ağız ilə onun dahiyyə-əzim olmağını söyləyib inandılar, mətbuatımızda təqlidçilik meydanı açıldı, qəliz ibarələr ortalığa çıxdı... Hüseynzadənin dövlətindən ərəbləşmiş osmanlı dili “ədəbi”lik iddiasına düşdü” (20). Y.V.Çəmənəminli yeganə doğru yolu mühafizəkar ənənələrin dağılmasında, ata-baba dilinə qayıtmaqda görürdü.

Məqalələrində S.Hüseyn tez-tez ədəbi dil məsələlərinə toxunur, canlı danışq dilindən uzaqlaşan yazıçıları tənqid edirdi. “Şəlalə”ni ziyanlı, yanlış istiqamətdə olan, xalq dilinə yabançı bir jurnal adlandırırdı (21). Jurnalın öz dilindən misal gətirərək göstərirdi ki, bu nə Azərbaycan, nə fars, nə də ərəb dilidir. Üç dildən düzələn və konkret qrammatikası olmayan bu dili ədəbi dil qəbul etmək: “Şairin, ya müəllifin yazdığı əsər o vaxt da fayda verə bilər ki, o əsər “el malı” ola bilər. Bir əsər də “el malı” olmaq üçün elin dilində, elin anladığı tərzdə yazılmalıdır. ..Belə qurma dil ədəbi dil ola bilməz! Hər bir qövmün ədəbləri və ürfəsi tərəfindən o qövmün dilinin ruhuna və qanununa müvafiq yaradılmış, zəriflənirilmiş və sərvətləndirilmiş dil o qövmün “ədəbi dilidir” (22).

“Füyuzat”, “Həyat” və “Şəlalə”çilərin tələbləri bu idi ki, bütün türkdilli xalqlar “yeni osmanlı şivəsini gözəl üslub nümunəsi” kimi qəbul edib işlətməlidirlər, çünki “yeni osmanlı türkcəsi digər türk şivələrindən daha ziyadə ərəbcə və farsca lüğətlərin istelası altındadır.” Demokratlar isə bu fikirləri qeyri-elmi, əsassız bir mülahizə kimi qəbul edirdilər.

C.Məmmədquluzadə və onun “Molla Nəsrəddin” jurnalı dil məsələsinə xüsusi diqqət verməsi onun məramı ilə səsləşirdi. Yazıçı və jurnalist kimi məqsədi həmvətənlərini, iranlı fəhlələri, məzlum əməkçi xalqı ayılmaq olmuşdur. Ona görə də deyirdi: elə yazmaq lazımdır ki, müraciət etdiyin avam kütlə səni başa düşsə, anlaya, düşünüb nəticə çıxara bilsin. Bunun üçün ən məqbul yol asan dildə - Ana dilində yazmaqdır. Onun fikrincə, ədəbi dil ilə yazıcının, mətbuatın, “avam camaatın” dili arasında uçurum olmamalıdır; ədəbi dil cəlalanmış, işlənmiş xalq dili əsasında inkişaf etməlidir. Ədib göstərirdi ki, Ə.Hüseynzadə və onun dil siyasətini müdafiə edən jurnalistlər, yazıçılar ədəbi dil məsələlərinin həllində mürtəcə mövqe tuturlar. Belə olduqda bu müəlliflər özlərini xalqdan ayırır, şəxsi mənafeələrinə xidmət edən, bir ovuc ziyalının oxuyub başa düşdüyü məhdud bir vasitəyə çevirməyə çalışırlar. Onlar asan yazmağı eyib hesab edir, savadlarını göstərmək üçün yazılarını ərəb, fars, osmanlı söz və ibarələrlə doldurur, özlərinə belə bəraət qazandırırırlar: “Avamın və kəndlinin canı cəhənnəmə! Mənə çox lazımdır ki, o, mənim yazdığımı başa düşəcək, ya düşməyəcək. Mənə ancaq bu lazımdır ki, mənim yazdığımı oxuyanda desinlər: “Pəh, pəh, gör ərəb dilini nə yaxşı bilir” (23). Təsədüfi deyildir ki, demokratik hərəkatın ardıcıl etirazı və tənqidlərin nəticəsi olaraq Ə.Hüseynzadə Azərbaycanda fəaliyyətini davam etdirə bilmədi, 1910-cu ildə Türkiyəyə mühacirət etməli oldu.

Azərbaycan ədəbiyyatının Ə.Haqverdiyev, M.Ə.Sabir. Ü.Hacıbəyov, Ö.F.Nemanzadə, F.Köçərli, S.M.Qənizadə, R.Əfəndiyev, A.Qayıbov kimi klassikləri bu dili inkişaf etdirmiş, ümumxalq dili səviyyəsinə yüksəltmişlər. C.Məmmədquluzadə Azərbaycan realistlərinin dilini, onların dil mövqeyini təqdir edir və bu yolla getməyə çağırırdı. O, ədəbi dili xalqın, cəmiyyətin

ümumi inkişafına, fikri, mənəvi tərəqqisinə xidmət edən qüdrətli bir vasitə kimi qiymətləndirirdi.

Demokratlar həmişə ümumi fikrə qarşı duranlara qarşı çıxmış, ədəbi dili sadələşdirmək, onu leksik-qrammatik cəhətdən xalq danışığı dilinə yaxınlaşdırmaq tərəfdarı olmuşlar. Azərbaycan ədəbi dilinin sonralar demokratik istiqamətdə sürətlə inkişafını təmin edən əsas amillərdən biri ötən əsrdə qabaqcıl elmi fikrin dil məsələlərinə xüsusi diqqət yetirməsi və düzgün mövqeyi idi (24, 300-315).

3) Hamı tərəfindən anlaşılan, ədəbi dil normalarına əsaslanan ədəbi dil yaratmaq. Dialekt təsirlərindən uzaq bu dili N.Nərimanov, A.Şaiq, C.Cabbarlı, S.Hüseyn, A.Səhhət kimi yazıçılar yaradırlar. Abdulla Şaiq ədəbi dilimizi doğru istiqamətdə inkişaf etdirmək üçün şifahi xalq ədəbiyyatına müraciət etməyi məqbul sayırdı. "Dilimiz və ədəbiyyatımız" adlı məqaləsində dili zənginləşdirmək yollarında əsas kimi el dilinin zənginliklərinə, onun incəliklərinə müraciət etməyi ən düzgün yol hesab edirdi. Təsədüfi deyildir ki, şifahi xalq ədəbiyyatını "məişətimizin ayinəsi", onun dilini "ən azan və olduqca gözəl lisan" adlandırırdı: ".. məişət və təbiətə dair bu qisim şeirlər camaatımızın sağlam bir fikir, ülvî bir hissə malik olduğunu göstərdiyi kimi, dilimizin dəxi nə qədər gözəl və lətif dil olduğunu sübut edir. Bizim el ədəbiyyatımız o qədər vüsətlidir ki, onu yazmaqla qurtaracaq şeylərdən deyil" (25). Məqalələrində tez-tez ədəbi dil məsələsinə toxunan Seyid Hüseyn ümumxalq dilindən uzaqlaşan yazıçı və şairləri tənqid edirdi. F.Köçərlinin "Balalara hədiyyə" kitabının nəşrinə müsbət hadisə kimi yanaşan ədib bunu "millətinə qarşı istək və məhəbbət duyğusu aşılaman" əsər kimi qiymətləndirirdi (26). Başqa bir məqaləsində yazırdı: "..Bu kimi hədiyyələr nəşr edilsə idi, millətimizə və dilimizə böyük bir xidmət edilmiş olurdu. Zira balalarımız arasında söylənen və işlənən məsəl və tapmacalardan, nəğmə və düzgildən bir çox xatirimizdən fəramuş olmuş türk sözləri öyrənərdik və əvəzinə də qullandığımız əcnəbi sözlərini dilimizdən və yazımızdan kənar edərdik" (27).

Abbas Səhhətin "Vətən" şeiri milli-mənəvi düşüncəni, tarixi-etik ənənələri, vicdan və əxlaq kodeksini özündə təcəssüm etdirən, həm ədəbi-bədii nümunə, həm də sevgi-məhəbbət simvolu, milli şüurun inkişafına təkan verən, vətəni sevməyi anda, himnə çevirən müdrik bir sənət nümunəsidir:

Könlümün sevgili məhbubu mənim,
Vətənimdir, vətənimdir, vətənim.

..Vətənin sevməyən insan olmaz,
Olsa da, ol şəxsə vicdan olmaz.

C.Cabbarlının "Ana" şeiri Azərbaycan klassik poeziya zəminində yetişmiş, milli ədəbiyyatımızın və dilimizin ən gözəl nümunələrindən biridir:

Ana! Ana!.. O adın qarşısında bir qul tək
Həmişə səcdədə olmaq mənə fəxarətdir.
Onun əliylə bəla bəhrinə yuvarlansam,
Yenə xəyal edərəm bəzmi-istirahətdir.

Bu dövrün xarakterik xüsusiyyətləri budur ki, ədəbi dil danışığ dilinin gözəlliklərinə meyil edir, hətta qrammatik qanun pozulsa belə, ədəbi dil onu qəlibləşdirir.

x x x

Yeni dövr Azərbaycan ədəbi dilinin müasir mərhələsində mühüm hadisələrdən biri Azərbaycan ədəbi dilinin dövlət dili statusu almasıdır. 1990-cı ilədək SSRİ-nin tərkibində olmasına baxmayaraq, Azərbaycan dilinin orta və ali məktəblərində tədrisinin 100 illik tarixi vardır. Azərbaycan dili, onun tarixi, dialektləri geniş surətdə tədqiq edilmiş, bu dildə milyon nüsxələrlə əsər çap edilmişdir.

Müasir Azərbaycan dilinin öz xüsusiyyətləri ilə fərqlənən fonetik və qrammatik quruluşu, leksik bazası vardır. Leksik tərkibinin əsasını türk mənşəli sözlər təşkil etsə də, zaman keçdikcə bu dildə spesifik sözlər yaranıb, başqa dillərdən sözlər daxil olub, bunlardan bəziləri oğuz qrupuna aid digər dillərdə işlənir. Məsələn, *qurtulmaq-bitmək, dışarı-çöl, pınar-bulaq, oda-el, küçük-xırda, bəyaz-ağ, bakan-nazir, kendi-öz, başkent-paytaxt, ovğu-tərif* və s.

Azərbaycan dilində xüsusilə fonetik cəhətcə oğuz qrupu türk dillərindən fərqlənən bəzi xüsusiyyətlər vardır:

1) Azərbaycan dilinin fonem tərkibində 15 sait və 25 samit vardır ki, 40 fonem əlifbada 32 hərflə işarələnir. Uzun saitlərə və səgir nun (*ŋ*) samitinə aid ayrıca hərflər yoxdur.

2) Fonetik vurğu sonuncu həcaya düşür. Fonematik vurğunun yeri sözün mənasından asılı olaraq dəyişir: *alma-alma, gəlin-gəlin* və s.

3) Azərbaycan dilində *ı* saiti və *ğ* samiti söz əvvəlində işlənir.

4) Ərəb mənşəli sözlərin tərkibində dilimizə daxil olan dil-diş samitləri yoxdur, bu sözlər milli dilin artikulyasiyasına uyğunlaşmışlar.

5) Müasir türk dili ilə müqayisədə *e* saiti *i* saitinə: *necə-nicə, el-il, eşit-işit*; *e* saiti *a* saitinə: *heyvan-hayvan, heyran-hayran*; *ə* saiti *a* saitinə – *təsvir-tasvir, qəssab-kasab*; *ü* saiti *u* saitinə: *düçar-duçar, müəllim-muallim* uyğun gəlir.

5) Türk dili ilə müqayisədə söz əvvəlində *k-q* (*qaba-kaba, qəlb-kəlb*) və *d-t* (*daban-taban, dovşan-tavşan*), *p-b* (*poz-boz, palçıq-balçık*), *b-n* (*barmaq-parmaq, bic-piç*) əvəzlənmələri müşahidə olunur.

6) Qaquz və türk dillərindən fərqli olaraq söz əvvəlində *y* səsi düşür: *üz-yüz, üzük-yüzük*.

7) Azərbaycan dilində türk dilindən fərqli olaraq *q, x* samitləri və *ə* saiti işlənir.

8) Başqa oğuz qrupu dillərindən fərqli olaraq geminant səslər işlənir: *çaqqal, təyyarə* və s.

9) Tarixən *r* və *s* samitlərinin söz əvvəlində işlənməsində danışqda səs əlavə edilir: *İrasim, İramin, istəkan* və s.

10) Cingiltiləşmə geniş yayılmışdır: *dağ, dəmir*.

11) Söz sonunda *q* və *ğ* səslərinin üstün mövqeyi vardır: *torpaq, dağ* və s.

Azərbaycan dili sintaktik qanununa görə, mübtəda cümlənin əvvəlində, xəbər sonda işlənir. Sözdüzəltmədə, əsasən, morfoloji (*dəmir-çi, ot-luq, qaldı-rı-cı*) və sintaktik (*otbiçən, günəmuzd*) üsullarından istifadə edilir. Müasir Azərbaycan əlifbası latın qrafikalı əlifbaya əsaslanır.

İşləndiyi sahələrdən asılı olaraq, müasir Azərbaycan ədəbi dili bədii, elmi, publisistik və işgüzar üslubları özündə birləşdirir (28).

Ədəbiyyat

1. Bax: N.Cəfərov. A.Q. Qəribli, E.Qəribli. Türkologiya. Bakı, "Elm və təhsil", 2018.
2. Bax: T.Hacıyev, K.Vəliyev. Azərbaycan dili tarixi. Bakı, "Maarif", 1983.
3. Dah ətraflı bax: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası, Bakı, «Azərbaycan Milli Ensiklopediyası» Elmi Mərkəzi, 2007.
4. Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. B., 1967.
5. F.Ağazadə. Məktəb kitabları və istilahlər // "Maarif işçisi" jurn.1926, №8.
- 6."Tərəqqi" qəzeti,1909.
7. B.Çobanzadə. Türkcə sərf və nəhv istilahları // "Maarif işçisi", Bakı, 1927, №5.
8. 1926-cı il I Bakı Türkoloji Qurultayı (stenoqram materialları, bibliografiya, fotosənədlər). Bakı, "Çinar-çap", 2006.
9. R.Rüstəmov. Türk dilinin sintaksisi. Bakı, "Nurlan", 2009.
10. Azərbaycan ədəbi dili tarixi (sovet dövrü), III c., Bakı, "Elm", 1982.
11. T.Hacıyev. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. I c., Bakı, "Maarif", 1987.
12. "Molla Nəsrəddin" jurnalı, 1 avqust 1910 cu il, №30.
13. "Həyat" qəzeti. 28 iyul 1905, № 38.
14. "Füyuzat" jurnalı, 1906, №1.
15. "Füyuzat" jurnalı, 1907, №21.
16. Bax: "Tərəqqi" qəzeti, 9, 10 fevral 1909, №8.
17. Rəşid bəy Əfəndiyev. Bəsirətül-ətval. Bakı, "Elm və təhsil", 2019.
18. F.Köçərli. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1963.
19. "Tərəqqi" qəzeti, 1909, №47.
20. "Açıq söz" qəzeti, 15 aprel 1916, №160.
21. "İqbal" qəzeti, 13 noyabr 1913, №504.
22. "Şəlalə" jurnalı, 20, 27 aprel 1913, №11, 12.

23. “Molla Nəsrəddin” jurnalı, 9 avqust 1900, №32.
24. Ətraflı bax: K.Talibzadə. XX əsr Azərbaycan ədəbi tənqidi. Bakı, AMEA nəşriyyatı”, 1966.
25. “İqbal” qəzeti, 21 oktyabr 1913, №485.
26. “İqbal” qəzeti, 23 may 1913, №366.
27. “İqbal” qəzeti, 11 iyul 1913, №408.
28. Ətraflı bax: F.Zeynalov. Türkologiyanın əsasları. Bakı, “Maarif”, 1981. “Müasir Azərbaycan dili”. 3 cildə AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəşri.

Н.Мамедли

**Азербайджанский язык - как один из тюркских
языков огузской группы**

Резюме

Как формирование турецких тюрков, так и у формирование азербайджанских тюрков начинается с приходом гуннов-гыпчаков на западный берег Каспийского моря и завершается нашествием сельджуков. В тот период племенные языки распадаются и формируется среднесельджукский язык. Начиная с XIII-XIV веков сельджукский язык распадается на османский и азербайджанский языки и каждый из них начинает свой самостоятельный этап развития. В древнем периоде азербайджанский литературный язык практически не использует ранее совместные с османским языком слова: *şimdi*, *şöylə*, *şu*, *kəndi* və s. В этот период заканчивается формирование тюркских литературных языков. Азербайджанский язык в своем развитии делится на два этапа: 1. Становление литературного языка: XIII-XIV века; 2) Классический язык стихов: XV-XVIII века.

Исследователи историю азербайджанского литературного языка делят на два периода: становление и стабильность:

I Становление или же древний период приблизительно охватывает этап начиная с IX-X и по XVII века. Арéal использования азербайджанского языка отличается своей масштабностью. Будучи языка армии таких азербайджанских государств как Сефевидов, Аггоюнлы, Гарагоюнлы, Джелараидов данный язык сыграл роль литературного языка в Передней Азии.

Лексический состав азербайджанского языка того периода отличается множеством арабских и персидских слов.

II Период стабильности начинается с середины XVII века и охватывает три периода: 1) обнародование литературного языка (до

XVII-XIX vv.); 2) период возникновения и развития национального языка (начало XIX-XX vv.); 3) современный период (после начала XX века).

Серьезное развитие азербайджанского языка начинается со второго этапа. На этом языке, наряду со стихами, писалась проза и драма, печатались газеты и журналы, составлялись некоторые официальные документы, велись научные исследования, писались учебники. Этот период продолжался до 30-х годов XX века и так сформировался национальный литературный язык.

На современном этапе – к середине XX века стабилизировались орфографические и орфоэпические нормы азербайджанского языка.

Три направления в азербайджанском литературном языке XX века являются ведущими:

1. Отождествление литературного языка с народным.
2. Создание литературного языка, опирающегося на традиции османского и азербайджанского языков.
3. Создание литературного языка, основанного на нормах литературного языка и понятного всеми.

N.Mamedli

Azerbaijani language - as one of the Turkic languages of the Oguz group

Summary

Both the formation of Turkish Turks and the formation of Azerbaijani Turks starts with the arrival of the Huns-Gypchaks on the western shore of the Caspian Sea and ends with the Seljuk invasion. At that time, tribal languages fell apart and the Middle Seljuk language was formed. Starting from the XIII-XIV centuries, the Seljuk language falls into Ottoman and Azerbaijani languages, and each of them starts its own independent stage of development. In the ancient period, the Azeri literary language practically does not use the words previously used jointly with the Ottoman language: *şimdi, şöylə, şu, kəndi və s.* In this period, the formation of the Turkic literary languages ends. In its development, the Azerbaijani language is divided into two stages: 1. Formation of a literary language: XIII-XIV centuries; 2) the classic language of poetry: XV-XVIII centuries.

Investigators divide the history of the Azerbaijani literary language into two periods: formation and stability:

I. The formation or the ancient period covers approximately the stage from the IX-X to the XVII century. The range of use of the Azerbaijani language is distinguished by its scale. Being the language of the army of

such Azerbaijani states as Sefevids, Aggoyunly, Garagoyunly, Djelaraids, this language played the role of a literary language in Front Asia.

The lexical composition of the Azerbaijani language of that period is distinguished by a multitude of Arabic and Persian words.

II. The period of stability begins from the middle of the XVII century and covers three periods: 1) the promulgation of the literary language (up to the XVII-XIX centuries); 2) the period of emergence and development of the national language (the beginning of the XIX-XX centuries); 3) the modern period (after the beginning of the twentieth century).

Serious development of the Azerbaijani language begins with the second stage. Along with poems, prose and drama were written in this language, newspapers and magazines were printed, some official documents were compiled, scientific research was conducted, and textbooks were written. This period lasted until the 30s of the twentieth century and so formed the national literary language.

At the present stage, by the middle of the twentieth century, the spelling and orthoepic norms of the Azerbaijani language have stabilized.

Three directions in the Azerbaijani literary language of the twentieth century are leading:

1. The identification of the literary language with the people.
2. Creating a literary language based on the traditions of the Ottoman and Azerbaijani languages.
3. Creating a literary language based on the norms of a literary language and understandable by all.

Rəyçi: Əsgər Rəsulov

Filologiya elmləri doktoru, professor

MAHİRƏ HÜSEYNOVA

Filologiya elmləri doktoru, professor

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

huseynova.mahira@yandex.ru

<https://www.mahirahuseynova.com>

**AZƏRBAYCAN DİLİNİN DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİNDƏ
FEİLLƏR VƏ ONLARIN TÜRK DİLLƏRİNƏ QARŞILIQLI
İNTEQRASIYASI**

*Bu iş Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişaf
Fondunun maliyyə yardımı ilə yerinə yetirilmişdir – Qrant №
EİF/MQM/Elm-Təhsil-1-2016-1(26)-71/07/5*

Açar sözlər: Ağız sözləri, şivə sözləri, feil, etimologiya

Key words: oral words, slangs, verbs, etymology

Ключевые слова: диалектные слова, глагол, этимология.

Türk dillərinin dialektləri, şivə sözləri tədqiq olunmağa başladığı gündən indiyədək yazılmış dialektologiya kitablarında və eləcə də ayrı-ayrı elmi-tədqiqat əsərlərində ümumi qrammatik mənasına görə iş, hal- vəziyyət, hərəkət bildirən və morfologiyanın özəyi, tərkib hesab olunan feillərin türk dillərinin dialektlərinə qarşılıqlı inteqrasiyası məsələsinə toxunulmamış və konkret dil faktlarına əsaslanan mülahizələr söylənilməmişdir. Əlbəttə, feil çoxkateqoriyalı bir nitq hissəsidir və türkologiyada bu nitq hissəsinin arxaikləşməsi, lüğəvi məna növləri, quruluşu, təsriflənən və təsriflənməyən formaları, eləcə də növ, inkarlıq, təsirlik və təsirsizlik kimi kateqoriyalarından kifayət qədər bəhs olunsada ayrı-ayrı türk dillərinin dialektlərində onların necə işlənməsi məsələsi müqayisəli şəkildə araşdırma obyektinə çevrilməmişdir. Bunu nəzərə alaraq biz də bu məqaləmizdə ümumtürk dillərinin dialektlərində işlənən feilləri qarşılıqlı inteqrasiya müstəvisində nəzərdən keçirməyi zəruri hesab edirik.

Budamax: Azərbaycan dilinin Şəki dialektində bu feil “*doğramaq, kəsmək*” mənasında işlənir: - *Ağacları budamax lazımdır*. (1, 89) Bu söz Qərbi Azərbaycanın Hamamlı, Kalinino, Vədi, Zəngibasar şivələrində “*döymək, əzişdirmək*”, Kalinino şivəsində isə “*ağacın qurumuş qol-budağını kəsib təmizləmək, ağacın artıq budağını kəsmək*” mənasında çıxış edir. (2, 74) *Budamaq* feili M. Kaşğarinin lüğətində *butakla* şəklində, “*budamaq*” mənasında qeydə alınmışdır: “*ol yığacığ bukakladı = o, ağacı budadı*” (o, ağacın budaqlarını kəsdi). (3, 115; 4, 297)

Budamax sözü Azərbaycan dilinin Ağdam, Bərdə, Borçalı, Füzuli, Gədəbəy, Gəncə, Hamamlı, Qax, Qazax, Şəki, Şəmkir, Tovuz Şuşa dialekt və şivələrində “*döymək, vurmaq, əzişdirmək*” (məcazi mənada), Qax şivəsində isə “*parçalayıb yemək, kobud şəkildə yemək, gözünə təpmək*” (məcazi mənada) mənalarında işlənir: -*Ürəyin nə qədər isder Abbas Bəliyi budadı* (Borçalı); - *Qolu ağrıtınca budadı* (Qax); - *Ə, ay insafsız, nən budouson onu?*(Gədəbəy);- *Çox danışma ə, duruf səni buduyaram.* (Hamamlı); - *Ollar bir- birini budadılar* (Tovuz); - *Acığı tutuf uşağı bir yaxşı budadı* (Şəki); - *Bir dəfə tutuf yaxşıca budasaq onu bir də belə şey eləməz* (Ağdam); - *Laf kefi isdiyən budadım onu, bir də qələt eliyif bura gəlməz* (Şuşa); -*Vallah, elə buduyurdu, elə bil, daldan alamanışı keliy.* (Qax) (5, 62)

Azərbaycan diinin dialekt və şivələrində intensiv şəkildə müşahidə olunan **budamax** feili Türkiyə türkcəsində **budamak**, başqırd türkcəsində **botaktardı kisip alıv**, **botov**, qazax türkcəsində **batav**, qırğız türkcəsində **butö**, özbək türkcəsində **butäklämäk**, tatar türkcəsində **botaklarını kisip ali**, **botan**, türkmən türkcəsində **püdamak**, uyuğur türkcəsində **putimak**(6, 82-83) fonetik variantlarında işlənir və göründüyü kimi, bu sözün qarşılıqlı integrasiyası güclü olmuşdur.

Çalmax: Bu feil Azərbaycan dilinin Basarkeçər, Cəbrayıl. Göyçay, Mingəçevir, Şəki, Zəngilan dialekt və şivələrində “*süpürmək*” - Çalğını götü həyəti çal (Zəngilan); - *Diyirəm tuğu götür, bir o yən-bu yəni çal* (Şəki),Cəbrayıl, İsmayılı şivələrində “*oğurlamaq, xəlvəti götürmək*” - Əli bu çalğını nətər çaldısa, xəbərim olmadı. (Cəbrayıl); Ağdam, Böyük Qarakilsə, Cəbrayıl, Gədəbəy şivələrində “*mayalamaq*” (südü) -Qaynar çalmanın südü, onda turş olar qatıx (Gədəbəy); - *Az o südü çal, uşaxlar sər qatıx istiyəcəklər* (Ağdam), Cəbrayıl, Çəmbərək şivələrində “*döymək, vurmaq*” – Əhmət oğlun yaman çaldı büyünnəri (Çəmbərək) (5, 90) mənalarında işlənir.

Mahmud Kaşğari türk dillərində intensiv şəkildə işlənən bu sözü **çaldı** şəklində qeydə almış və “*yərə çalmaq; vurmaq; məğlub etmək*” (4, 127) mənasında izah etmişdir ki, bu anlam Cəbrayıl və Çəmbərək şivələrində mühafizə olunmuşdur.

Göründüyü kimi, Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində işlənən **çalmax** feili çoxmənalıdır və bu çoxmənalılıq ümumtürk dillərində də qorunub saxlanılmışdır. Belə ki, bu söz Türkiyə türkcəsində **çalmak**, tatar dilinin dialektlərində **çaldırü**, türkmən türkcəsində **çilmek** (6, 114-115) fonetik variantında və “*oğurlamaq, xəlvəti götürmək*” mənasında işlənir ki, bu anlam da Azərbaycan dilinin Cəbrayıl, İsmayılı şivələrində işlənən mənə ilə paralellik təşkil edir.

Çığnamaq: Bu söz Azərbaycan dilinin Gəncə, Goranboy, Qazax, Şəmkir, Tovuz, Zaqatala dialekt və şivələrində “*tapdalamaq, ayaqlamaq*” mənasında işlənir: *Sarı torpax gətirif içinə bir az keç i qılı da qatıf çığnayıllar, sonra*

təndir qayırlar (Göranboy); Taxılı təmiz çığnayılar (Gəncə); Keçəni, yunu palaza püküf çığnullar (Gəncə) (5, 106)

Mahmud Kaşğarının lüğətində bu söz **çığırttı** şəklindədir və “tapdalamaq” anlamındadır: *ol yerig çığırttı = o, yeri tapdatdı, çıqnatdı*, (o, yeri ayaqla tapdadaraq sərtləşdirdi) (7, 319).

Çığnmaq sözü Türkiyə türkcəsində *çıqnemek*, uyğur türkcəsində *çaylımaq* fonetik variantlarında və “*tapdalamaq*” (*ayaqla*) mənasında işlənir (6, 132-133). Tapdalamaq sözü isə başqırd türkcəsində *tartav*, qazax türkcəsində *tartav*, qırğız türkcəsində *tersö, tartö*, özbək türkcəsində *tepâlâmâk*, tatar türkcəsində *basu*, türkmən türkcəsində *depelemek, basalamak* fonetik variantlarında işlənir (132-133). Qeyd etməliyik ki, rus dilində işlənən *toptat (davit)* sözü türk dilləri vasitəsilə bu dilə keçmişdir.

Çulğalamaq: Azərbaycan dilinin Şəki dialektində “*bürümək, basdırmaq*” (5, 112) mənasında işlənən bu feilin əsasında **çul** sözü dayanır: - Qodüşdə qatıx çalır üstün çulğalamışam (5, 112). E.V.Sevortyan *çulğala* feilindən danışarkən düzgün olaraq göstərir ki, bu feil **çul** isminə (atın, öküzün, dəvənin... belinə salınan əşya) **-cı** şəkilçisinin artırılması ilə əmələ gəlmişdir. (8, 240-242) H. Mirzəyev yazır ki, *çulğa, çulğala* feillərinin təsirli olması da, hər şeydən əvvəl söz kökü ilə, **çul** isminin bir alət rolunu oynaması ilə bağlıdır. Müasir dilimizdə *bürümək, örtmək, əhatə etmək* təsirli feilləri ilə çulğamaq feilinin kökündəki mənaya (**çul** sözünün mənasına) nəzər saldıqda aydın olur ki, bu əşya digər bir əşyanı *bürümək, örtmək, basdırmaq* rolunu oynayır. Düzdür, *çulğa // çulğala* feilləri öz əvvəlki konkret mənələrindən qismən uzaqlaşmış və daha geniş mənə kəsb etmişdir. Lakin əvvəlki mənə ilə əlaqəni tamamilə kəsməmişdir.

Çulğalamaq feili ilə *çulğamaq* feili arasında mənə cəhətdən o qədər də fərq yoxdur. Lakin **-la** şəkilçisi artırıldıqdan sonra həmin feildə hərəkətin təkrar-təkrar baş verməsi, yəni hərəkətdə təkrarlıq xüsusiyyəti güclənir. Feil düzəldən şəkilçidən sonra ikinci bir feil düzəldən şəkilçi gəldikdə yeni şəkilçi, əsasən, əvvəlki şəkilçinin vəzifəsini yerinə yetirir və artırıldığı feildə ciddi bir mənə dəyişikliyi əmələ gətirmir. O, başlıca olaraq artırıldığı feildə hərəkətin təkrarını, onun intensiv icrasını gücləndirir, əvvəlki şəkilçilər isə (**-ğala** şəkilçisində olduğu kimi) yeni şəkilçi ilə qaynayıb-qarışmağı doğru gedir. Əvvəlki feil düzəldən şəkilçidən sonra, əsasən, o zaman ikinci bir feil düzəldən şəkilçi artırılır ki, əvvəlki şəkilçi get-gedə öz məhsuldarlığını itirir və arxaikləşməyə doğru gedir (9, 130-131).

İstər Azərbaycan dilinin, istərsə də türk dillərinin dialekt və ağızlarında belə leksik vahidlər çoxdur, onların bəzilərinin Azərbaycan dilində kök və şəkilçiyə ayırmaq mümkün olmasa da, başqa türk dillərində hal-hazırda həmin feillər kök və şəkilçiyə ayrılır və düzəltmə feillər sırasında tədqiq edilir, *çulğalamaq* şivə sözü də bu sıradadır.

Beləliklə, Azərbaycan dilinin Şəki dialektində intensiv şəkildə işlənən **çulğalamaq** feilinin əsasında dayanan **çul** sözü Türkiyə türkcəsində **çul**, özbək türkcəsində **cul**, türkmən türkcəsində **cul**, uyğur türkcəsində **cul**, qaqauz türkcəsində **cul** (c-ç fonetik əvəzlənməsi ilə - M.H) şəkillərində çıxış edir (6, 138-139).

Çuğullamax: Bu feilin əsasında Azərbaycan dilinin Ağcabədi, Basarkeçər, Borçalı, Böyük Qarakilsə, Daşkəsən, Gədəbəy, Goranboy, Göyçay, Kəlbəcər, Xanlar, Qazax, Şuşa, Tovuz dialekt və şivələrində “xəbərçi, araqarışdıran” mənasında işlənən **çuğul** sözü dayanır (5, 111). - *Bizdə çuğul adam yoxdu (Tovuz); -Çuğula alağuz adam deyirəm (Daşkəsən); -Qurvan yaman çuğul adamdı (Gədəbəy); -O, çox çuğul adamdı (Şuşa); -Çuğul adam munun sözün ona deer, onun sözün muna deer (Xanlar) (5, 111).*

Çuğullamaq feilinin türk dillərindəki işlənmə şəkillərini aşağıdakı sxem əsasında izləyə bilərik:

Dillər	Dialekt söz	Mənası	Şəkilçisi	İşlənmə forması
Azərbaycan dili	çuğullamax	<i>xəbərçi</i>	na // max	<i>çuğullamax</i>
Qırğız dili	çağü	<i>söz taşı</i>	ü // rü	<i>çetkirü</i>
Özbək dili	çakımçılıq	<i>söz tasımak</i>	çı // lık	<i>çakımçılıq qılmak</i>
Tatar dili	sağı	<i>söz citkirü</i>	ü	<i>citkiri</i>
Türkmən dili	çuğullamax	<i>yamanlamak</i>	la // mak	<i>çuğullamak</i>

Türkiyə türkcəsinə bu söz inteqrasiya olunmamışdır və həmin söz türk türkcəsində **qammazlamak** formasında işlənir (6, 256).

Çuğullamax sözü Azərbaycan dilinin Şəmkir şivəsində **çuğulçu** şəklində (çuğul + çu), “xəbərçi” mənasında işlənir (5, 112). Bu söz sxemdən də göründüyü kimi, özbək dilində Şəmkir şivəsində işləndiyi formada da və elə məhz bu formada da qarşılıqlı inteqrasiya olunmuşdur.

Çuğullamax feilinin əsasında dayanan **çuğul** sözü Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində çoxmənalı leksik vahidlərdən hesab olunur. Belə ki, bu söz Azərbaycan dilinin Basarkeçər, Göyçay, Oğuz, Tovuz şivələrində **çuğul** formasında “divarın düzlüyünü yoxlamaq üçün işlədilən alət” (-*Duvarın küncünü çuğulnan bir ölç, gör ayriliyi varmı?*) (Tovuz); - Ə, **çuğulu ver, difarı yoxluyum.** (Basarkeçər), Basarkeçər şivəsində **çuğullamaq** formasında “**çuğulla** divarın ayrılığını ölçmək, müəyyənləşdirmək (- *Bax, bırda çuğul çuğulladı*) (5, 111-112) mənalarında işlənir.

Varmax: Bu söz “getmək” mənasında Azərbaycan dilinin Qazax, Tovuz, Şamxor dialekt və şivələrində işlənir: - Mən varıf gedirəm (Qazax) (1, 97). Mahmud Kaşğarının lüğətində bu söz *bar* formasında, “*varmaq, getmək*” mənasında qeydə alınmışdır (4, 70)

Türk dillərinə *varmax* sözü güclü qarşılıqlı inteqrasiya edilmiş və bunu aşağıdakı sxemdə də görə bilərik:

Dillər	Dialekt forması	Mənası	Qədim forması	İşlənməsi
Azərbaycan dili	<i>varmax</i>	<i>getmək</i>	<i>bar</i>	<i>-max / maq</i>
Türk dili	<i>varmak</i>	<i>getmək</i>	<i>bar</i>	<i>-mak</i>
Qazax dili	<i>barın</i>	<i>barın geduv</i>	<i>bar</i>	<i>-ın</i>
Qırğız dili	-	<i>getü</i>	-	<i>-ü</i>
Özbək dili	<i>bərmək</i>	<i>yətmək</i>	<i>bar</i>	<i>-mək</i>
Türkmən dili	<i>birmak</i>	<i>barın</i> <i>yətmək</i>	<i>bir</i>	<i>-mak // mək</i>
Uyğur dili	<i>bırmak</i>	<i>yətmək</i>	<i>bır</i>	<i>-mak // mək</i>
Qaqauz dili	<i>barmaq</i>	<i>getmək</i>	<i>bar</i>	<i>-maq // mək</i>

Vaysımaq: Azərbaycan dilinin Şamxor şivəsində “ah çəkmək” mənasında işlənir: -Vaysıgmanan iş düzəlməz (1, 96). Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində *vay* köklü 8 söz qeydə alınmışdır: *vayqara, vayı, vaydaqəvər, vayıs, vayısdıx, vaynaçar, vayhəcəri* və s. Bu sözlərin kökünü “*vay*” leksik vahidi təşkil edir. Vokativdən yaranmış bu söz Türkiyə türkcəsində *vay*, Azərbaycan türkcəsində *vay*, başqırd türkcəsində *vay ay!*, qırğız türkcəsində *öy*, özbək türkcəsində *vay*, tatar türkcəsində *vay ay*, türkmən türkcəsində *vay*, uyğur türkcəsində *vay* şəkillərində işlənir.

Beləliklə, *vay, bay, day, duy* və s. vokativ sözlər türk dillərinə daha çox inteqrasiya edilmiş, qədim formalarını daha yaxşı mühafizə etmişdir. Qeyd etməliyik ki, *vay* sözünə qoşulan -ıs, dıx, -n, -rı, -max şəkilçiləri ayrıca bir mövzunu araşdırmasını tələb edir.

Bulmax: Azərbaycan türkcəsində bu söz az-az işləndiyi halda, Türkiyə türkcəsinin həm ədəbi dilində, həm də dialektlərində intensiv şəkildə işlədilir. Mahmud Kaşğari bu feili *buduk* şəklində qeydə alınmış, “*bulmaq, tapmaq*” mənasında izah etmişdir: *bulduktı: “bulduktı nənq = nəsnə tapıldı” buldukur – buldukmaq* (2, 231; 4, 110). Türkiyə və Azərbaycan türkcələrinə bulmaq feili qarşılıqlı inteqrasiya edilərək işlədildiyi halda, istər oğuz, istərsə də qıpçaq qrupu türkcələrində bu sözün “tapmaq” mənasına üstünlük verilir. Belə ki, “*tapmaq*” feili başqırd türkcəsində *tabıv*, qazax türkcəsində *tavuv*, qırğız türkcəsində *tabu*, özbək türkcəsində *tâpmâk*, tatar

türkcəsində *tabu*, türkmən türkcəsində *tapmak*, uyğur türkcəsində *tapmak* (6, 84-85) fonetik variantlarında işlənir. Bu söz qaqaüz dilində də *tapmak* formasında çıxış edir.

Basdalamax: Azərbaycan ədəbi dilində bu sözün qarşılığı *basmaq*, *tapdalamaq* (*ayaqla*) feilləridir. *Basdalamax* feili Azərbaycan dilinin Ağdam, Bərdə, Çəmbərək şivələrində *basmaq*, Şuşa şivəsində *tapdalamaq* mənasında işlənir (10, 41): -Əyğimi basdaladı (Ağdam); -İtin quyruğun basdalamasan dönüf səni tutmaz (Bərdə); Doqquz ay burda qar basdıyırıx, üç ay kef çəkirik (Şuşa) (5, 34).

Mahmud Kəşgəri lüğətində *basdalamaq* feilinin kök hissəsinin *basdı* sözü olduğu göstərilmiş və *basmaq*, *üstünə çökmək*, *yıxmaq* və *qamarlamaq* mənasında izah edilmişdir (4, 73). *Basmaq* feili Türkiyə türkcəsində *basmak*, Azərbaycan türkcəsində *basmaq*, başqırd türkcəsində *basıv* (ayak minin), qazax türkcəsində *badıv*, qırğız türkcəsində *basû*, özbək türkcəsində *bâsmâk*, tatar türkcəsində *basu* (ayak bilân), türkmən türkcəsində *bařmak*, uyğur türkcəsində *bâssimâk* (6, 52-53) fonetik variantlarında işlənir.

Qısdırmaq: Azərbaycan dilinin Çəmbərək şivəsində bu söz 2 mənada işlənir: -1. *qənaət etmək*; -2. *göstərmək* (2,247). Gəncə şivəsində bu feil “*qənaət etmət*” anlamında çıxış edir: -*Beşcə manıt qısdırır saxlamışam, onu da sana verdim* (1, 143).

Mahmud Kəşgərinin lüğətində bu söz *kısdı* şəklində qeydə alınmış və “*xəsislik etmək*” mənasında izah edilmişdir: -*ər tavarın qısdı* = *adam malını qısdı*, *xəsislik elədi* (7, 174).

Azərbaycan dilinin bəzi dialekt və şivələrində mühafizə edilən qısdırmaq feili Türkiyə türkcəsində *kısmak*, Azərbaycan türkcəsində *qısmmaq* (azaltmaq), qazax türkcəsində *kıskarmuv* (azaytım), qırğız türkcəsində *kıskartû* (azaytû), uyğur türkcəsində *kıskartmaq* (azaytmak) (6, 480-481) fonetik variantlarında işlənir.

Beləliklə, fonetik, leksik, semantik, morfolofi, sintaktik, üslubi, frazeoloji baxımdan feil türk dillərində və dialektlərində rəngarəng əlamətlərə malik olduğu kimi, etimoloji cəhətdən də maraqlı xüsusiyyətlərə malikdir. Türk dillərində və dialektlərində feillərin qarşılıqlı inteqrasiyasını bir məqalə həcmində araşdırmaq mümkün deyildir və bu aktual məqalə böyük bir araşdırmanın mövzudur.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, “Elm”, 1964
2. Bayramov İ. Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası. Bakı, 2011
3. Mahmud Kəşgəri. Divani-lüğəti-it-türk. “Ozan”, Bakı, III cild. 2006
4. Mahmud Kəşgəri. Divani-lüğəti-it-türk. “Ozan”, Bakı, IV cild. 2006

5. Azərbaycan dialektoloji lüğəti. I cilt, A-L, Ankara, 1999
6. Karşılaştırmalı türk lehceleri sözlüğü. Ankara, 1993
7. Mahmud Kaşğari. Divani-lüğiti-it-türk. "Ozan", Bakı, III cild. 2006
8. Э.В. Севортян Этимологической словарь тюркских языков. М., 1974
9. Mirzəyev H. Azərbaycan dilində feil. Bakı, Maarif, 1986
10. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, "Şərq-Qərb", 2007

M.Huseynova

İn Azerbaijani dialects and slangs, verbs and their mutual integration into Turkish languages

Summary

In both the literary languages and dialects of Turkish a large part of the words are verbs and for many years the problem of the integration of this independent speech into the dialects of Turkish languages has become an object of research. Verb is part of multi-language speech and most of the Turkish languages do not have so many categories. In each of the Turkish languages, there are categories such as influence, type, style, denial, time, shape, meaning and quantity and each of these categories is the subject of a major investigation separately.

This article titled "İn Azerbaijani dialects and slangs, verbs and their mutual integration into Turkish languages" is devoted to the etymological features of verbs.

It is possible to clarify a number of controversial issues by exploring this subject in Turkology, which has not yet been studied specifically and extensively.

М.Гусейнова

Интеграция в ражды турецком языке в глаголах и диалектах Азербайджанского языка

Резюме

Большое значение имеет и диалекте понимании турецких языках и многих годах это проблемы занимали место. В диалекте самостоятельном речи а других речах не имеется сколько категория турецких языках каждого глагола имеется совершенный несовершенный вид,

времена, формы, значение, протяжение у каждой категории свой исследовании темы. «В этой интеграция в ражды турецком языке в глаголах и диалектах Азербайджанского языка» говориться этимологи об этимологии глагола.

В тюркологии можно дать объяснению в этом теме, которое инелось спорные вопросы. Статья под названием «В азербайджанских диалектах и сленгах, глаголах и их взаимной интеграции в турецкие языки» посвящена этимологическим особенностям глаголов.

Можно прояснить ряд спорных вопросов, исследуя этот предмет в тюркологии, который еще не был изучен конкретно и широко.

Rəyçi: Cəfər Cəfərov

Filologiya elmləri doktoru, professor

QARA MƏŞƏDİYEV
Filologiya elmləri doktoru, professor
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

ÜMUMTÜRK DİLLƏRİNDƏ VƏ DİALEKTLƏRİNDƏ SAMİTLƏRİN ƏVƏZLƏNMƏSİ HADİSƏSİ

*Bu iş Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişaf
Fondunun maliyyə yardımı ilə yerinə yetirilmişdir – Grant №
EİF/MQM/Elm-Təhsil-1-2016-1(26)-71/07/5*

Açar sözlər: karlaşma, cingiltiəşmə, dialekt, Türk dilləri

Key words: confusion, clanging, dialect, Turkish languages

Ключевые слова: путаница, лязг, диалект, Турецкие языки

Türk dillərinin samitlər sistemi uzun illərin, əsrlərin məhsuludur və əsrlər boyu öz sabitliyini qoruyub saxlaya bilmişdir. Türk dillərinin fonemlər sisteminin tərkibində mövcud olan samitlər və onların xarakterik xüsusiyyətləri uzun illər türkoloqların diqqətini cəlb etmiş, bu sahədə dəyərli tədqiqat əsərləri yazmışdır. Bütün bunlara baxmayaraq, ümumtürk dillərinin dialektlərinin fonetik sistemində mövcud olan samitlərin xarakterik xüsusiyyətləri ilə bağlı öyrənilməyə ehtiyacı olan məsələlər çoxdur və bu məqaləmizdə ümumtürk dillərinin dialektal sistemində samit əvəzlənmələrindən danışmağı faydalı hesab etdik.

M-b samit əvəzlənməsi. Bu keçid əksər türk dillərinin dialektləri xarakterik hesab olunur. Azərbaycan dilinin şərq qrupu və cənub şivələrində müşahidə edilən **m-b** samit başlıca olaraq özünü şəxsə işarə, yer və kəmiyyət ifadə edən sözlərdə göstərir. H. Mirzəzadə doğru olaraq göstərir ki, bu səslər bir-birinə yaxın olduğu üçün bəzi şivələrimizdə çox hallarda biri digərinin əvəzində işlənir. Belə bir xüsusiyyətin qədimliyini göstərən faktlar dilimizdə çoxdur. Beləliklə, hər iki samitin əmələ gəlməsində fəal iştirak edən səs məxrəci, əsasən, müştərək olduğuna görə müəyyən müddət bunlar bir-birini əvəz etmişdir. (1, 19)

Türkologiyada **b** və **m** samitlərinin hansının ilkin olması məsələsi uzun illər mübahisəyə səbəb olmuşdur. Fikrimizcə, **b** samiti **m** ilə müqayisədə daha ilkin hesab olunmalıdır. Məsələn, götürək müasir türk dillərində işlənən **mən** *I şəxsin tək əvəzliyini*.

Mən şəxs əvəzliyini Mahmud Kaşğari **bən** şəklində qeydə almış və bu formada oğuz qıpçaq, suvar dillərində işləndiyini göstərmişdir. (2, 84) Mahmud Kaşğari yazır ki, sözün əvvəlində **m** hərfini suvarlar, oğuzlar,

qıpçaqlar **b** hərfi ilə əvəz edirlər. Türklər "**mən bardum**", suvarlar, qıpçaqlar və oğuzlar "**bən bardum**", deyirlər. Türklər şorbaya "**mün**", bunlar "**bün**" deyirlər. (3, 105) **Mən** şəxs əvəzliyi yalnız Türkiyə türkcəsində **ben** şəklində işlənir. (4, 60) Müasir Azərbaycan ədəbi dilində **mən** şəklində işlənən bu şəxs əvəzliyi başqırd türkcəsində **min**, qazax türkcəsində **men**, qırğız türkcəsində **men**, özbək türkcəsində **men**, tatar türkcəsində **min**, türkmən türkcəsində **men**, uйğur türkcəsində **man** (4, 60-61) samit əvəzlənmələri ilə (**ə-i-e**) çıxış edir.

Axısqa türklərinin dilini hərtərəfli şəkildə araşdıran prof. İ. Kazımov bu dildə **b-m** əvəzlənməsindən bəhs edərək göstərir ki, müasir Azərbaycan dili ilə müqayisədə Axısqa türklərinin dilində bu cür əvəzlənmə qeyri-bərabərdir. Həm **b**, həm də **m** refleksləri bu dildə eyni səviyyədə qorunub saxlanmışdır. Müqayisə et: **bonjuk** (Axısqa türk dili) -**muncuq** (Müasir Azərbaycan dili); **mənəşə** (Axısqa türk dili) - **bənövşə** (Müasir Azərbaycan dili); **bin** (Axısqa türk dili)-**min** (Müasir Azərbaycan dili) (5, 82)

Mən şəxs əvəzliyi çuvaş dilinin dialektlərində **ban** şəklində işlənir.(6, 224) Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində **mən** əvəzliyi yönlük halda **məə, mə, mayə, maqa, maa, ma, mağa** (7, 184) şəkillərində işlənir və buradan da görünür ki, **m** samitinin sözlərdə işləkliyi üstün mövqedədir. Türk dillərinin dialektlərinin əksəriyyətində də **b** ilə müqayisədə **m** samiti daha çox işlənir. Deməli, türk dillərinin dialektlərində **b** ilə müqayisədə **m**-in integrasiyası daha güclü bir şəkildə olmuşdur.

B-n samit əvəzlənməsi: hər ikisi bütün türk dillərinin əsas samitlərindəndir. " Qoşa dodaq səsləridir. Məxrəc etibarilə yaxın olsalar da, keyfiyyətcə bir-birindən fərqlənir. **b** partlayan cingiltili, **n** isə partlayan kar səsidir. Sözü əvvəlində, ortasında, axırında sərbəst işlənir". (1, 19) Azərbaycan dilinin Bakı, Quba, Cənub dialektlərində və türkmən, uйğur, qazax, özbək, tatar türkcələrində bəzi sözlərdə **b** səsinin **n** səsinə keçməsi müşahidə olunur ki, bu da güclü integrasiya əlaməti hesab edilməlidir. Məs.; **Balta-palta** (Bakı dialekti)-**palta**(uйğur türkcəsi)- **palta** (türkmən türkcəsi); **bəla-pəla** Quba (Quba dialekti)- **pəle** (qazax türkcəsi); **biçmək** (Bakı dialekti) - **piçmək** (uйğur türkcəsi); **biçək -pıçək** (Quba dialekti)- **pıçək** (qazax türkcəsi)- **pıçək** (özbək türkcəsi) – **pıçək** (tatar türkcəsi)- **pıçək** (türkmən türkcəsi)- **pıçək** (uйğur türkcəsi); **bütün- pütün** (cənub dialekti)- **pütün** (uйğur türkcəsi); **gedib -kedin** (Quba dialekti)- **kedin** (uйğur türkcəsi) və s.

Q-ğ samit əvəzlənməsi: Azərbaycan dilinin yazısında **ğ** samiti söz əvvəlində işlənir, lakin danışiq dilində intensiv şəkildə müşahidə olunur. Axısqa türklərinin dilində " **ğ** samitinin söz əvvəlində işlənməsi (xüsusən də ərəb və fars mənşəli sözlərdə) adi haldır".(5, 67) Azərbaycan, özbək, uйğur türkcələrində də **q** samitinin **ğ** -nı əvəzləməsi təxminən bu şəkildədir: **qəm-**

ğəm (Azərbaycan dili) – *ğəm* (özbək dili)–*ğəm* (uyğur dili); *qalib*– *ğalib* (Azərbaycan dili) – *ğalib* (özbək dili) –*ğamin* (özbək dili); *uçuq*–*uçun* (Azərbaycan dili) – *uçun* (uyğur dili); *omurqa* (türk dili)– *onurğa* (Azərbaycan dili) – *onurğa* (türkmən dili) və s. Maraqlı faktdır ki, uyğur dilində bəzi sözlərdə *q-ğ* əvəzlənməsini *tk* samitləri əvəz edir: *onurğa-onurtka*. Azərbaycan dilinin, o cümlədən türk dillərinin dialekt və şivələrində *q-ğ* samit keçidi daha çox söz sonunda müşahidə edilir. Bəzən Azərbaycan dilinin şərq qrupu dialekt və şivələrində *ğ* səsinə, digərlərində isə *x* səsinə üstünlük verilir: *otaq*– *otağ*– *otax*; *bacaq*– *bacağ*– *bacax*; *alaq*– *alağ*– *alax* və s. Maraqlı cəhət budur ki, Azərbaycan ədəbi dilində işlənən *axsaq*, *axmaq*, *ağsaqqal* və s. qəbildən olan sözlər türk dillərinin əksəriyyətində *ks* samitlərinin birgə tələffüzü kimi işlənir: *aksak* (türk dili)– *aksak* (qazax dili) – *aksak* (qırğız dili) – *âksâk* (özbək dili) – *aksak* (tatar dili) – *aksak* (uyğur dili); *ağsaqqal* (Azərbaycan dili) –*aksakal* (türk dili) – *aksakal* (qazax dili) – *aksakal* (qırğız dili) – *aksakal* (özbək dili) – *aksakal* (tatar dili) – *aksakal* (türkmən dili) – *aksakal* (uyğur dili) və s. (4, 10-11)

T > d samit əvəzlənməsi: Türk dillərinin dialekt və ağızlarında kar samitin cingiltili samiti əvəzlənməsi hadisəsi hesab edilir və bu hadisə bütün türk türkcələrində müşahidə olunur. *t-d* əvəzlənməsinə Azərbaycan dilinin Qazax və Naxçıvan dialektlərində, əsasən söz əvvəlində yalnız bir neçə leksik vahiddə təsadüf edilir: *dər* < *tər*; *dərriyif* < *tərləyib*; *tüstü* < *düşdü* (Qazax); *dərbənmək* – *tərpənmək*; *dərbətmir* < *tərpətmir* (Naxçıvan) və s. (7, 82) Məsələn, götürək Naxçıvan dialektində işlənən *dərbətmək* leksik vahidini. Bu şivə sözü Türkiyə türkcəsində *geprenmek*, Azərbaycan türkcəsində *tərpənmək*, türkmən türkcəsində *geprenmek*, uyğur türkcəsində *tərpənmək*. (4, 162- 163) fonetik variantlarında işlənir və *t-d* əvəzlənməsi bu sözün əvvəlində müşahidə olunur. Və yaxud, Azərbaycan dilinin Qazax dialektində işlənən *dökməx* feildən ibarət leksik vahidə nəzər salaq. Bu söz Türkiyə türkcəsində *dökmek*, Azərbaycan ədəbi dilində *tökmək*, qazax türkcəsində *töqüv*, qırğız türkcəsində *töqü*, özbək türkcəsində *tökmâk*, tatar türkcəsində *tüqü*, türkmən türkcəsində *dökmek*, uyğur türkcəsində *tökmâk* (4, 186- 187) fonetik variantlarında işlənir. Müşahidələrimiz göstərir ki, *t* samitinin *d* samitinə nisbətən formalaşma və yaranma tarixi daha qədimdir. Bunu Göytürk abidələrində *t* samiti ilə başlanan sözlər də sübut edir: *taq-dağ*; *tirik-diri*; *tər-dər* və s.

D > t samit əvəzlənməsi: İstər Azərbaycan ədəbi dilində, istərsə də dialektlərində cingiltili samitin kar samitlə əvəzlənməsi hadisəsi hesab olunur. *d-t* samit əvəzlənməsinə türk dillərində sözün müxtəlif mövqelərində rast gəlinir. Məs; *döl-töl*; *don* – *ton*; *söyüd*– *söyüt*; *qanad*– *qanat*; *daş*– *taş*; *dağ* – *tağ* və s. Azərbaycan dilinin Qax şivəsində işlənən *taralmax* (feil: *daralmaq*) sözü ilə fikrimizi əsaslandırmaq. Bu söz Türkiyə türkcəsində

daralmak, Azərbaycan ədəbi dilində *daralmaq*, başıqırd türkcəsində *tarayıv//tarayı tosöv*, qazax türkcəsində *tarıliv*, uygur türkcəsində *tarü*, özbək türkcəsində *târâymâk*, tatar türkcəsində *tarayı*, türkmən türkcəsində *dâralmak*, uygur türkcəsində *taraymak* (4, 148-149) şəkillərində və *d-t* samit əvəzlənməsi ilə işlənir. Türk dillərində və dialektlərində sözün müxtəlif mövqelərində çıxış edən *d-t* əvəzlənməsi qədim türk abidələrinin dilində ümumtürk əlamətidir. Azərbaycan dilinin Qax şivələri sözün ilkin fonetik tərkibini qoruyub saxlamışdır: *tuş*, *tuşman*, *tarax*, *tukan*, *tikən* və s.

Z > s samit əvəzlənməsi: Bu samitlərin bir-birini əvəz etməsi hadisəsi türk dillərində xeyli sayda sözlərdə müşahidə olunur. Bu hadisəyə, əsasən Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələrində daha çox təsadüf edilir. “Lakin Muğan qrupu şivələrində və cənub qrupu dialekt və şivələrində *z* səsi ilə yanaşı *s* samitinin də işlənməsinə rast gəlirik. Məs.: *palas*, *qarpis*, *ulduş*, *xorus*, *payis*, *doqqus* və s. Tarixən və müasir vəziyyətdə qarşılığı olan səslərin, həmçinin *z-s*-nin bir-birini əvəz etməsi ümumtürk dilləri və dialektləri üçün təbii haldır.

Məsələn, sonu *s* samiti ilə bitən *atlas* (parça növü) sözünə ümumtürk dillərində nəzər salsaq görürük ki, bu söz Türkiyə, Azərbaycan, başıqrd, qazax, qırğız, özbək, tatar, qaqauz, uygur dillərində *s* samiti ilə, yalnız türkmən dilində *z* samiti ilə çıxış edir.

v-ğ-q-x-y samiti əvəzlənməsi: Ümumtürk dillərində bu səslər bəzən paralel işlənmiş, bəzən də bir-birini əvəz etmişdir. Məsələn, qırğız dilində *dağ* və *sağ* sözlərində *v* səsi ilə *ğ* səsi paralel (*tav* < *tağ*; *sav* < *sağ*) işlənir. Karaim dilində də eyni sözün həm *ğ*, həm də *v* səsi ilə işlənməsi faktına rast gəlirik. Məs.: *oğul* > *uvul*; *bağır* > *bavur*; *buğ* > *buv*; *soğuk* > *suvuk*; *tağ* > *tav*; *koğ* > *kuv*; *yağ* > *yav*; *ağur* > *avur*; *uyğur* > *uyvur* (10, 108; 11, 239)

Türkoloji ədəbiyyatdan məlum olur ki, müasir Azərbaycan dilindəki *yaxın* sözü türk dillərində tarixən həm *yağın*, həm də *yavın* (*yağın* // *yavın*) (12, 254) formasında olmuşdur. Bu sözün, yəni *yaxın* zərfinin iki formada işlənməsi halı Azərbaycan dilində də vardır. Azərbaycan dilinin Naxçıvan şivələrində *yaxın* zərfi *yavın* // *yavın* şəklində işlənir. *Yaxın gəl* cümləsi *yavın gəl*, *yavın gəl* formasında deyilir. Yardımlı və Zəngilan şivələrində belə faktlar, yəni *ğ* > *v* əvəzlənməsi (*avız* // *ağız*) çoxdur (10, 108; 13, 109).

Azərbaycan dilində *v* səsi ilə *y* səsinin paralel işlənməsi və ya bir-birinin əvəz etməsinə aid faktlar daha çoxdur. Məs.: *alov* // *aloy*, *oxlov* // *oxloy*, *quzov* // *quzoy*, *qırov* // *qıroy*, *tulov* // *tuloy*, *buzov* // *buzoy*, *bulov* // *buloy*, *kosov* // *kosöy*, *gürov* // *güloy*, *sıvıq* // *sıyıq*, *suvat* // *suyat*, *kövrəlmək* // *köyrəlmək* və s. Qeyd etməliyik ki, burada həm Azərbaycan ədəbi dilində, həm şivələrdə işlənən sözlər verilmişdir ki, bu dil faktlarından da aydın görünür ki, *v-y-q* samit əvəzlənməsi Azərbaycan danışq dilində intensiv şəkildə çıxış edir. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində *soyutmaq*

sözünün *soyu (t) // sovu (t) // sout* variantlarında işlənməsi də bu samitlərin bir-birini əvəz etməsini göstərir. Türk dillərində *y* səsi ilə *ğ* və *v* səslərinin əvəzlənməsi (*y > ğ, y > v*) (14, 115) qanuni hal hesab olunur. *V < q, // v, v // ğ, // ğ // v, v // x // v, v // y, y > v* samit əvəzlənmələrini daha konkret şəkildə aydınlaşdırmaq üçün bəzi türk dillərinin dil faktlarına nəzər yetirək. qumuq dilində işlənən aşağıdakı cümlə əsasında şərhlərimizi bir qədər də genişləndirə bilərik: “*Tavlağa yavmur yağar, suv aqar tarmağından – Dağlara yağmur yağar, su axar çeşməsindən.*” Göründüyü kimi, Azərbaycan dilindəki *dağ* və *yağmur* sözləri qumuq dilində *tav* və *yavmur* şəklində işlənir, yəni Azərbaycan dilindəki *ğ* səsi qumuq dilində *v* səsi ilə əvəz olunur (10, 109). Azərbaycan dilindəki *dağ* sözü sarı uyğurların dilində *taq*, xakas dilində *tag*, çuvaş dilində *tav* şəklində işlənir (15, 204). N.A.Baskakov qıpçaq qrupuna aid dillərdən danışarkən bu sözün həm *tag*, həm də *tav* formasında (*tav > tag*) işləndiyini göstərir (16, 271). Oğuz qrupunun oğuz-bulqar yarımqrupuna aid olan qədim peçeneq və uz dillərində *q* və *ğ* səslərinin *y* səsinə (*q, ğ > y*), *q* səsinin *v* səsinə (*k, q > v*) keçdiyini bir çox türkoloqlar dönə-dönə göstərmişlər (16, 271).

Bütün bu deyilənlərdən, verilmiş dil faktlarından aydın olur ki, ümumtürk dillərində və dialektlərində *v* səsi *q, ğ, x, y* səsləri ilə paralel işlənir (*v // q – q // v – ğ // v; v // x – x // v, v // y – y // v*) və ya bunların biri digərini əvəz edə bilər.

k-q samit əvəzlənməsi: Bu samit əvəzlənməsinə Azərbaycan dilinin Naxçıvan və Qazax dialektlərində bir neçə sözdə rast gəlmək olar. M.Şirəliyev göstərir ki, söz başında *k* səsi əvəzinə *q* səsinə işlətməkdə bu dialektlər arasında fərqlər vardır. Belə ki, Naxçıvan dialektində *q* səsi önsıra qapalı saitlərdən əvvəl gəlsə, Qazax dialektində *q* səsi arxasına qapalı saitlərdən əvvəl gəlir: *qüçə* (Naxçıvan), *quçə* (Tovuz), *qiççux* (Qazax), *qunc – künc* (Qazax). *k-q* hadisəsini Azərbaycan dili ilə türkmən və qumuq dillərini müqayisə etdikdə görə bilərik. Belə ki, azərbaycandakı *k* səsinə türkmən və qumuq dillərində bəzən *q* səsi uyğun gəlir. Məs.: *qeçen, qeçi, qeçmiş, qeçirmək, qeçmek, qöç < köç, qöçmek, quyz – küz, qeçir, qesir* (17, 81)

Ümumiyyətlə, *b > p* əvəzlənmə hadisəsinin söz əvvəlində az-çox dərəcədə baş verməsinə Azərbaycan dilinin qərb, cənub, şimal dialekt və şivələrində rast gəlirik. Bu hadisəyə çuvaş və xakas dillərində daha tez-tez rast gəlmək mümkündür. Bundan əlavə bu hadisəni tatar, türkmən, türk ədəbi dilində də görməkmümkündür. *B > p* əvəzlənməsi türk dilinin dialektlərində də geniş yayılmışdır.

F > p hadisəsi Azərbaycan dilinin, əsasən Zaqatala-Qax şivəsində alınma sözlərdə özünü göstərir. Türkmən və uyğur dillərində və dialektlərində *f > p* samit əvəzlənməsi hadisəsi bəzi alınma sözlərdə müşahidə olunur. *D-q* samit əvəzlənməsi hadisəsinə Azərbaycan dilinin

Qazax dialektində rast gəlik. Türk dillərindən bu hadisəni özündə mühafizə edib saxlayan uyğur dilidir (17, 79). **G-q** samit əvəzlənməsi hadisəsinə Azərbaycan dilinin Zaqatala-Qax və Ayrım şivələrində təsadüf olunur. Bu hadisəyə ən çox Anadolunun şimal-şərq dialektlərində (Çorum, Amasya, Çankırı) rast gəlik (17, 80).

Bu samit əvəzlənmələrinin hər birinin ayrı-ayrılıqda türk dillərinin dialekt və ağızlarında işlənməsi böyük bir araşdırmanın mövzudur, bunu bir məqalə həcmində şərh etmək mümkün deyildir.

Ədəbiyyat

11. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990
12. Mahmud Kaşğari. Divani-lügəti-it-türk. "Ozan", Bakı, IV cild. 2006
13. Mahmud Kaşğari. Divani-lügəti-it-türk. "Ozan", Bakı, I cild. 2006
14. Karşılaştırmalı türk lehceleri sözlüğü. Ankara, 1993
15. Kazımov İ. Axısqa türkləri: dil, tarix, folklor. Bakı. "Elm və təhsil", 2012
16. Исхаков Ф.Г. Местоимения. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Морфология. Изд-во. А.П. ССР. М., 1956.
17. Şirəliyev Ş. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1962.
18. Моллазаде С.М. Товары Кахского района. Автореф. дисс. канд. филол. наук, Баку, 1966
19. Azərbaycan dilinin Muğan qrupu şivələri. Bakı, Az.SSR EA nəşriyyatı, 1956
20. Mirzəyev H. Azərbaycan dilində feil. Bakı, Maarif, 1986
21. Мусаев К.М. Грамматика караимский язык.
22. Севортян Э.В. Аффиксы именного словообразованиях в азербайджанском языке. М., 1966
23. Гамзаев Т.Б. О чередовании "ğ v" в некоторых товарах азербайджанского языка. Вопросы диалектологии тюркских языках, том IV, Баку, 1966
24. Асланов В. О путях установления первичный корней слов с репродуктивными аффиксами в тюркских языках (по материале азербайджанского языка). Исследования по грамматике и лексике тюркских языках. Ташкент, 1965
25. Коноков А.С. Некоторые фонетические и лексические особенности чувашских диалектах. Вопросы диалектологии тюркских языков. т. II, Баку, 1960
26. Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. М., 1969
27. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, "Şərq-Qərb", 2008

Q.Masadiyev

Replacement of consonants in Turkish languages and dialects

Summary

One of the events that reflects the characteristics of Turkish languages, dialects and slangs is the replacement of consonants. Studying and investigating the substitution of the consonants in the dialects of the Turkish languages is a subject of great research, but in this article we have tried to explore the most specific phenomena in the dialects.

In the dialects of the Turkish languages, a number of events occur as a result of substitution of consonants, such as consonants, or clanging. In the dialect and slangs of Turkish languages, we have investigated that the substitution of consonants occurs at the beginning of the word, both in the middle and at the end of the word.

From the Turkic literature it becomes clear that, in modern-day Azerbaijani The word *yaxın* is in Turkish historically both *yağınq*, as well as *yavıq* (*yağut* // *yavuk*). This word, I mean close envelope in two forms processed carpet there are also in Azerbaijani.

Г.Машадиёв

Обязательный эффект согласных в общих турецких языках и диалектах

Резюме

Замена согласных общих турецких языках имеет большое исследование, но мы в этом тексте хотели разобратся о специфические роль диалектах.

Изучение и исследование замещения согласных в диалектах тюркских языков является предметом большого исследования, но в этой статье мы попытались исследовать наиболее специфические явления в диалектах. Замена согласных в общих турецких языках оглушение или озвончение.

Общих турецких языках согласные пишется и в начале слова, и в середине слова и в конце слова, и это все исследовано.

Из тюркской литературы становится ясно, что в современном азербайджанском языке слово *yaхın* в турецком языке исторически и *yağınq*, и *yavınq* (*yağın* // *yavın*).

Этим словом я имею ввиду закрытый конверт в двух вариантах обработанного ковра, также есть на азербайджанском языке.

Rəyçi: Cəfər Cəfərov
Filologiya elmləri doktoru, professor

XURAMAN MƏHƏRRƏMOVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
xuraman@mail.ru

SINONİMLİYİN ÜMUMNƏZƏRİ PROBLEMLƏRİ

Açar sözlər: leksik sinonimlər, eyniköklü sinonimlər, qrammatik sinonimlər, ad və feillərin sinonimliyi, sinonimlərin təsnifi.

Ключевые слова: лексические синонимы, однокорневые синонимы, грамматические синонимы, синонимичность имен и глаголов, классификация синонимов

Key words: lexical synonyms, same rooted synonym, grammatical synonyms, synonyms of name and verbs, classification of synonyms.

Semasioloji tədqiqatların zəngin ənənəsinə əsaslanan Azərbaycan dilçiliyində sinonimliyin bir sıra mübahisəli məsələləri, o cümlədən dil və nitq sinonimlərinin sinxron statusu, sinonimlərin başqa semasioloji hadisələrə - çoxmənalılığa, antonimliyə, hiponimliyə münasibəti, həmhüddud dil hadisələrindən fərqi, sinonim cərgələrin sərhədi və s. problemlər geniş işıqlandırılmış, bəziləri öz konkret həllini tapmış, bəziləri hələ də mübahisəli olaraq qalmaqdadır. Ümumiyyətlə, sinonimiya hadisəsinin çoxcəhətliyi, fundamentallığı, hər bir konkret dilin daxili qanunauyğunluqları və semantik imkanları ilə əlaqədar olaraq sinonimliyin nəzəri məsələlərinin həllində müxtəlif fikirlər, yollar mövcuddur. Fikir ayrılıqları sinonimliyin tədqiqində tətbiq edilən metodlarda, leksik-semantik münasibətlərdə, eynilik və yaxınlıq anlayışının aydınlaşdırılmasında, həmhüddud dil hadisələrinin sinonimlərdən fərqləndirilməsində, sinonimlərin təsnifat prinsiplərinin əsaslandırılmasında və s. məsələlərin izahında ortaya çıxır. Şübhəsiz, bütün bu məsələlərə münasibət bildirmədən konkret tədqiqat obyektinin müəyyənləşdirilməsindən danışmaq olmaz.

Sinonimlərin təsnifatı və nitq hissələri ilə ifadəsi. Linqvistik ədəbiyyatda leksik sinonimlərin təsnifatı ilə bağlı vahid fikir yoxdur. Halbuki leksik sinonimliklə əlaqədar məsələlərin sistemləşdirilməsində təsnifatın həm praktik, həm də nəzəri əhəmiyyəti vardır. Bəzi tədqiqatçılar sinonimliyin məhz semasiologiyanın obyektini olduğunu əsas götürərək təsnifatda mənaya istinad edirlər. Bəziləri isə həmçinin üslubi kateqoriya olmasını nəzərə alaraq üslubi funksiyalara üstünlük verirlər. Sinonimlərin ideoqrafik-üslubi (1, 69; 2, 23-24; 3, 127-143), semantik-üslubi (4, 34) və ekspressiv-üslubi (5, 23), tam və natamam (6, 194; 7, 53-54), mütləq və nisbi (8, 162-163; 9, 138-154;

9, 122-123; 10, 24-25) növlərə ayrılması mövcud fikir müxtəlifliklərindən irəli gəlir.

Sinonimlik həm leksikologiya, həm semasiologiya, həm də üslubiyyatla sıx əlaqəlidir. Təsnifatda onları bir-birindən ayırmaq olmaz. Nəzərdən qaçırmayaq ki, üslubi funksiyaları özündə daşıyan, nitqdə reallaşan sinonimlər, hər şeydən əvvəl, semasioloji-onomasioloji vahidlərdir. Antonimlikdən fərqli olaraq, sinonimlik həm əlamət, həm də real, maddi məna bildirən sözlərə aiddir. Bir qədər də dəqiqləşdirsək, leksem bir neçə leksik-semantik variantdan ibarətdir; ona görə də sinonimlər leksem yox, leksa səviyyəsində müəyyənləşir. Təsədüfi deyil ki, sinonimliyin ən mühüm məsələlərindən biri məhz eyniköklülük, fono-morfoloji variantlardır. Azərbaycan dilçiliyində bu mövzuda B.T.Abdullayev geniş məqalə, M.Quliyeva dissertasiya işi yazmışdır. Müxtəlif sözlər hesab ediləneyniköklü sinonimlərlə və sözün müxtəlif variantları problemi V.V.Vinoqradov, A.İ.Smirnitski, V.F.Filin, O.S.Axmanova, V.A.Qreçko, N.A.Lukyanovanın əsərlərində geniş bəhs olunur (11; 12; 13; 14; 15). Bu müəlliflərin ümumi gəldiyi nəticəyə görə: 1) sözün kökündəki leksik-semantik ümumilik onun bütün variantlarında öz maddi ifadəsini tapır; 2) maddi fərqlərlə leksik-semantik fərqlər arasında uyğunluq, mütənasiblik olmamalıdır, yəni səs fərqləri məna fərqlərini ifadə etməməlidir (16,119). Sözlərin bütün fono-morfoloji variantlarının leksik-semantik məzmunu, qrammatik əlamətləri və birləşmə imkanları oxşarlıq prinsipinə əsaslanmalıdır. N.A.Lukyanova görə bu da eyniköklü sinonim üçün şərt deyil; belə sinonim sözlərdə əsas məsələ ondan ibarətdir ki, konkret sözün tərkibində müvazi işlənən sözdüzəldici şəkilçilərin semantik və distributiv funksiyaları neytrallaşır (15,122). Azərbaycan dilçiliyində belə fikir formalaşıb ki, şəkilçilərin sinonimliyi morfoloji, yəni qrammatik sinonimliyə aid məsələdir. Məsələn, sözdüzəldici şəkilçilərin sinonimliyi ayrı-ayrı sözlərlə yox, məhz ayrı-ayrı nitq hissələri və müəyyən kateqorial (qrammatik) məzmunu malik söz qrupları ilə əlaqədar öyrənilməlidir.

Qeyd edək ki, rus dilçiliyində başqa nitq hissələri ilə müqayisədə feillərin sinonimliyi ətraflı, müfəssəl tədqiq olunmuşdur (18; 19; 20 və s.). Bununla belə həmin tədqiqatlarda xüsusi olaraq ad və feillərin sinonimlərinin təsnifatı məsələsinə toxunulmamışdır. Halbuki ad və feillərin sinonimliyi spesifik xüsusiyyətlərinə - leksik-semantik və kateqorial-qrammatik xarakterinə görə fərqlənirlər.

Sinonim münasibətlərdə hər bir nitq hissəsinin spesifik xüsusiyyətləri, atributları vardır. Məhz belə xüsusiyyətləri, atributları nitq hissələrinin sinonimliyi bir-birindən fərqləndirir. Fəli sinonimlərin, tutaq ki, ismi sinonimlərdən fərqi sinonimlikdə mütləq şəkildə özünü göstərən leksik-semantik və qrammatik xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Məsələn, isimlərin sinonimliyindən danışarkən onların tək və cəm olması, semantikasında topluluq ifadə edib-etməməsi, mənsubiyyət-yiyəlik anlayışı bildirməsi,

substantivləşməsi, iş, hərəkətin icra olunduğu məkanı bildirməsi nəzərə alınmalıdır. İsimlər sinonimlikdə yalnız maddi varlıqları deyil, abstrakt məfhumları da ifadə edə bilir. İsimlərin əsas morfoloji xüsusiyyəti hallanmasıdır. Sözdəyişdirici hal şəkilçiləri sözlərin sinonimliyini pozmur (ətraflı bax: 21). Əlbəttə, deyilənlər müxtəlif halda olan, lakin eyni cümlə üzvü vəzifəsini yerinə yetirən sözlərə aiddir. Bunu isimlərin sinonimliyində əsas qrammatik əlamət hesab etmək olmaz, çünki isimlərin müəyyən hallarda mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənməsi sinonimlərin yaranmasına xidmət etmir. Başqa semasioloji kateqoriyalarda, eləcə də nitq hissələrində olduğu kimi, sinonimlikdə isimlər substantivləşən (həmçinin, feillər predikativləşən, sifətlər atributivləşən) sözlərlə məna yaxınlığına görə cərgə yarada bilirlər. Məsələn, *sevinc-şadlıq, döyüş-vuruş* və s.

İsmi sinonimlərin yaranmasında sözdüzəldici şəkilçilər fəal iştirak edir. Sözdüzəldici şəkilçilərlə yaranan ismi sinonimlikdə iki cəhəti nəzər almaq lazımdır:

1. Sözdüzəldici şəkilçilər artırılan sözlər kök etibarilə sinonimdir. Məsələn: *qabalıq-kobudluq, qutluq-qəhətlik-kasadlıq* və s.

2. Kök etibarilə deyil, sözdüzəldici şəkilçilər vasitəsilə əmələ gələn sinonimlər. Məsələn: *dayaq-himayəçi, dost-yoldaş-sirdaş, gilə-damla* və s.

Felin leksik sinonimliyində də fələ məxsus bəzi atributların, əsasən, təsirlik və təsirsizlik, təsdiq və inkar, növ bildirməsinin, funksional formalara malik olmasının, çoxmənalılığa, abstraktlığa daha çox meyilliyinin, lüğəvi mənalının rəngarəngliyinin və s. mühüm rolu vardır. Məsələn:

A. Təsdiq və inkarlığa görə: *möhkəmlətmək-bərkitmək, mülayimləşmək-yumşalmaq, oxşamaq-bənzəmək, ödəməmək-qaytarmamaq, öyrəşməmək-alışmamaq, parıldamamaq-işıldamamaq* və s.

B. Növə görə: a) məlum növ: *azmaq-itmək, artmaq-çoxalmaq*; b) məchul növ: *bəslənilmək – yetişdirilmək, üzləşdirilmək-görüşdürülmək*; v) qayıdış növ: *bükülmək-əyilmək*; q) şəxssiz növ: *verilmək-bağışlanılmaq, inanılmaq-etibar edilmək*; g) qarşılıq-birgəlik növ: *qabaqlaşmaq-qarşılaşmaq, sözləşmək-razılaşmaq*; d) icbar növ: *bükdirmək-başlatdırmaq, toplatmaq-yığışdırmaq* və s. Feli sinonimlərin yaranmasında başqa kateqoriyaların da mühüm rolu vardır.

Qeyd edək ki, adların və köməkçi nitq hissələrinin sinonimliyindən fərqli olaraq, feli sinonimlikdə qrammatik kateqoriyalar aparıcıdır.

Sayın, sifətin, zərfin sinonimlikdə öz atributları vardır.

Eyni nitq hissəsi daxilində mövcud olması sinonimliyi başqa semasioloji kateqoriyalardan fərqləndirən əsas xüsusiyyətlərdən biridir. Eyni nitq hissəsinə aid yaxın mənalı linqvistik vahidlərin sinonimliyində həmin nitq hissəsinə məxsus qrammatik və semantik əlamətlər mühüm rol oynayır. Məsələn: *ağıllı-fərasətli, ağır-çətin, arıq-cılız-zəif-cansız* sinonimlərin təkcə sifət nitq hissəsinə aid olması kifayət deyildir, belə ki, ağıllı sözü ilə ağır və

arıq sözləri arasında sinonimlik əlaqəsi yoxdur. Eyni nitq hissəsinə aid sinonim cərgələr linqvistik vahidlərin uyğun semantikasi əsasında yaranır. Bütün nitq hissələrinə məxsus sinonimlər bu semantik qanuna uyğunluğa tabedirlər. Bu və ya digər nitq hissəsinin sinonimliyində eyni məna ətrafında toplanan dil vahidlərinin quruluş fərqi nəzərə alınmır. Sadə, düzəltmə və ya mürəkkəb sözlər sinonim cərgə yarada bilər. Məsələn: *aqıl-tədbirli-ağıllı, baş-aparıcı-əsas, bəhrələnmək-faydalanmaq-istifadə etmək, izləmək-təqib etmək* və s.

Bütün nitq hissələrinin sinonim münasibətlərində leksik mənanın əsas götürülməsi, mənaların ekvivalentliyinə yox, oxşarlığına, yaxınlığına əsaslanması və üslubi keyfiyyətlərin nəzərə alınması onların ümumi əlamətləridir. Deməli, nitq hissələrinin atributları sinonimliyin mahiyyətini dəyişmir. Leksik sinonimliyin təsnifatında nitq hissələrinin bu semasioloji münasibətdəki ümumi əlamətləri əsas götürülsə, V.V.Vinoqradovun təsnifatda irəli sürdüyü bölgünü daha düzgün hesab etmək olar: ideoqrafik (semantik) feli sinonimlər və üslubi sinonimlər. Leksik sinonimliyə aid təsnifat, deməli, feillərə də aiddir: ideoqrafik (semantik) feli sinonimlər və üslubi feli sinonimlər. Bu bölgü feillərin sinonimlikdə leksik-semantik, kontekstual xüsusiyyətlərinin aydınlaşdırılmasına real imkanlar verir. V.V.Vinoqradovun fikrincə, mənaca yaxın sözlər semantik və üslubi xüsusiyyətlərinə görə diferensiallaşır: "Hər şeydən əvvəl, eyni bir mənanın müxtəlif çalarlarının fərqləndirilməsi ilə bağlı olan ideoqrafik sinonimliyi (*eybəcər-çirkin, eybsiz-nöqsansız-qüsursuz, sadəlövh-sadəqəlbli-sadədil* və s.) öz növbəsində funksional-nitq (*təşəbbüsçü - ilk başlayan, son-nəhayət* müxtəlif məna çalarlarından) və ekspressiv-məna sinonimliyini də (*xülasə-icmal, görüş sahəsi-görüş dairəsi* məcazi mənasında) özündə birləşdirən üslubi sinonimlikdən ayırmaq lazımdır (22, 69).

Sinonimlikdə bütün məsələləri hərtərəfli əhatə etmək çox çətindir. Belə ki, burada nitq hissələrinin spesifikliyi mütləq nəzərə alınmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Виноградов В.В. Итоги обсуждения вопросов стилистики// ВЯ, 1955, №1, с.60-87.
2. Подольская Т.В. О специфике синонимии различных частей речи // Уч. Записки Московск. Обл. пед: ин-та. Труды каф. Ин. Языков. вып. 7, т.106, М., 1961, с.203-215.
3. Звегинцев В.А. Замечание о лексической синонимике // Вопросы теории языка . Изд-во Ленингр. Ун-та., 1963.
4. Палевская М.Ф. Синонимы в русском языке. М., 1964.
5. Шумашев . Глагольные синонимы казахского языка. Ама-Ата, 1973.

6. Береговская Э.М. Об пределении и классификации синонимов. Вып.19. Киев, 1962, с.170-184.
7. Бережан С.Г. К семасиологической интерпретфции явления синонимы // Лексическая синонимия. М.,1967.
8. Məmmədov N. Azərbaycan dilçiliyinin nəzəri əsasları. Bakı, 1971.
9. Иванникова Е.А. К вопросу в взаимоотношения понятия варианта с понятием синонима // Синонимы русского языка. Л., 1972, с. 138-154.
10. Шанский Н.М., Иванов В.В. Современный русский язык. М., 1981.
11. В.В.Виноградов. О формах слова. ИАНОЛЯ, 1944, т.3, иып. 1;
12. А.И.Смирницкий. К вопросе о слове. Труды Инс. Языкозн. АН ССР. Т. 4, 1954.
13. О.С.Ахманова. Очерки по общей и русской лексикологии. М.1957.
- 14 В.А.Гречко. Однокоренные синонимы и варианты слова. М.-Л., 1966.
15. Н.А.Лукиянова.Однокоренные синонимы и варианты слова// Синонимия в языке и речи. Новосибирск, 1970.
- 16.А.И.Смирницкий. К вопросе о слове.Труды Инс. Языкозн. АН ССР. Т. 4, 1954.
- 17.Дряхлушин А.М. Глагольная синонимика в сказках С.-Шедрина. Саратов, 1961.
18. Андрусенко В.И.Глагольная синонимика в творчестве Гоголя. Ульяновск, 1962.
19. Разумникова Г.А. Синонимические отношения непереходных глаголов с производными глаголов с производными от них глаголами на –ся. М.-Л., 1966.
20. Müasir Azərbaycan dili // 3 cildə, I cild. Bakı, 1978.
21. Итоги обсуждения вопросов стилистики // ВЯ, 1955, №1.

Х.Магеррамова

Общетеоретические проблемы синонимичности

Резюме

В азербайджанском языкознании, основанном на богатые традиции исследований по семансиологии освещены некоторые спорные вопросы синонимичности, в том числе, синхронный статус языковых и речевых синонимов, отношение синонимов к другим событиям семансиологии – к многозначности, антонимизмам, гипонимии, различие от однокоренных языковых явлений, граница синонимичного ряда, некоторые

из которых нашли своего конкретного решения, а некоторые все еще продолжают оставаться спорными. Всецелом, существуют различные мнения и пути в решении теоретических вопросов синонимичности в связи со многогранностью, фундаментализмом явления синонимии, внутренними закономерностями и семантическими возможностями каждого конкретного языка. Разногласия возникают в методах, применяемых в исследовании синонимичности, в лексико – семантических отношениях, в освещении понятия идентичности и близости, в отличии одноклассных языковых явлений от синонимов, в мотивации классификационных принципов синонимов, а также в изложении других вопросов.

X.Maharramova

**General theoretical problems of synonyms
Summary**

Several disputable matters of synonym in Azerbaijani linguistics based on rich tradition of semasiological researches, as well as synchronic status of language and speech synonyms, relation to semasiological events – polysematism, antonym, hyponym, difference of adjacent language events, boundary of synonym rows and other problems were enlightened, some of them were found their concrete solution and other one remain problematic and disputable. In general, there are various thoughts, methods in settlement of theoretical matters of synonym in connection with internal regularities of each concrete language and semantic opportunities, multi aspects and fundamentality of synonymic cases. Misunderstandings are occurred in methods applied in research of synonyms, lexical – semantic relations, clarification of identification and intimacy concept, differencing of adjacent language cases from synonyms, grounding of classification principles of synonyms and explanation of other issues.

Rəyçi: Nadir Məmmədli
Filologiya elmləri doktoru, professor

VƏFA MƏHƏRRƏMOVA
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Mingəçevir Dövlət Universiteti
e-mail: vefa2012@box.az

QEYRİ-İXTİSAS FAKÜLTƏLƏRİNDƏ İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİ METODİKASINA DAİR

Açar sözlər: nitq, meyar, dil, söz

Key words: speech, criteria, language, word

Ключевые слова: речь, критерия, язык, слова

İxtisası dil olmayan fakültələrdə ingilis dilini öyrənən və gələcəkdə tələbələr üçün tələbə-yönlümlülük prinsipi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Tələbə-yönlümlülük müasir metodikanın əsas prinsiplərindən birinə çevrilmişdir. Tələbə-yönlümlü tədrisin əsasını təşkil edən prinsiplərdən biri təlim prosesinin tələbələrin maraq, tələbat və ehtiyacları üzərində qurulmasıdır. Qeyri – ixtisas fakültələrində ingilis dilini tədris edərkən burada təhsil alan tələbələrin tələbat və ehtiyaclarını, onların maraqlarının nəzərə alınması olduqca vacibdir. Tələbələri düzgün şəkildə istiqamətləndirmək, onların müstəqil fəaliyyətlərini səmərəli şəkildə təşkil etmək məqsədilə ayrı-ayrı tələbələr üçün fərdi proqramlar hazırlanmalıdır. Fərdi proqramları hazırlayarkən, müəllim tələbələrin fərdi xüsusiyyətlərini, onların dil mənimsəmə qabiliyyətini, eləcə də xarici dilin mənimsənilməsi prosesinə təsir edəcək psixoloji amilləri nəzərə almalıdır. Həm keyfiyyət, həm də kəmiyyət cəhətdən tələb edilən səviyyəyə yiyələnmək üçün birinci növbədə ingilis dilini öyrənən tələbələrə dil üzərində müstəqil şəkildə işləmək, bilik və bacarıqlara müstəqil, sərbəst şəkildə yiyələnmək vərdisləri aşılanmalıdır. Səmərəli nəticələrin əldə edilməsi üçün tələbələrə bu məqsədlə hazırlanmış xüsusi materiallar təqdim edilməlidir. Qoyulan məqsədlərə nail olmaq üçün əhəmiyyətli olan amillərdən danışarkən tələbələrin müstəqil öyrənmə fəaliyyətinin müəllim tərəfindən düzgün şəkildə idarə edilməsi və ingilis dilinə mükəmməl şəkildə yiyələnmiş kadrlara ehtiyac və marağı olan müvafiq qurum və kompaniyalar tərəfindən göstərilən dəstək və yardımın əhəmiyyətini xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Onu da vurğulamaq lazımdır ki, auditoriya şəraitində keçirilən dərslərdən fərqli olaraq, tələbələrin müstəqil işinə ayrılan vaxt onlarda xarici dilin öyrənilməsinə olan maraq və motivasiyadan, özləri üçün sərbəst şəkildə tərtib etdikləri iş qrafikindən asılıdır. Beləliklə də, müstəqil işə ayrılan vaxta heç bir məhdudiyyət qoyula bilməz. Fərdi proqramları tərtib edərkən, müəllimlər ilk növbədə tələbələrin ingilis dili sahəsində olan bilik və bacarıq səviyyəsini, xüsusi testlər əsasında

onlarda olan dil öyrənmə qabiliyyətinin səviyyəsini müəyyənləşdirməlidir. Bu gün dünyada və ölkəmizdə ingilis dilinin rolunu və əhəmiyyətini nəzərə alaraq, tələbələrdə xarici dillərin öyrənilməsinə olan qabiliyyətini müəyyənləşdirərkən xarici dil müəllimləri çox diqqətli olmalıdır, çünki bu amil insanın işə düzəlməsi imkanları ilə bilavasitə bağlıdır. Hər hansı təlim prosesini təşkil edərkən, birinci növbədə tələbələrin səviyyəsini qiymətləndirmək vacibdir. Burada özünüqiymətləndirmənin xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyini vurğulamaq lazımdır. Tələbə təlim prosesində əldə etdiyi nailiyyətləri, təlim kursunun səmərəliliyini və xarici dili tədris edən müəllimin fəaliyyətinin effektivliyini qiymətləndirməlidir. Onu da demək lazımdır ki, Avropanın aparıcı ölkələrində keçirilən ESP təlimini həyata keçirən müəllimin xarici dili xüsusi məqsədlərlə öyrənən tələbələrə verdiyi qiymət onların kompaniya, müəssisələr tərəfindən işə qəbul olunması zamanı adı çəkilən qurumların rəhbərləri tərəfindən olduqca ciddi qəbul edilir və bəzən həlledici rol oynayır. Tələbələrin nailiyyətlərinin müəllim tərəfindən qiymətləndirilməsinin əhəmiyyəti danılmazdır. Öz növbəsində, tələbələr tərəfindən müəllimin fəaliyyətinə və kursun qiymətləndirilməsi də olduqca vacibdir. Müasir dünyada aparıcı rol oynayan və global miqyasda aparıcı dil statusunu əldə etmiş ingilis dilinin öyrənilməsi müxtəlif sahələrdə çalışmaq arzusunda olan bir çox insanlar üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edən bir məsələdir. İngilis dilini bilmədən, onlar dövrün tələblərinə uyğun şəkildə fəaliyyət göstərə, dünyada ixtisasları ilə bağlı baş verən hadisələr, problem və yeniliklər haqqında məlumat əldə edə bilməz. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, insanlar, o cümlədən ingilis dilini xüsusi məqsədlərlə öyrənən insanlar, bu dildə qısa müddət ərzində və səmərəli şəkildə yiyələnəlməlidir. Bu səbəbdən, ingilis dilini xüsusi məqsədlərlə həyata keçirən ingilis dili müəllimləri müvafiq sahə haqqında məlumatlı olmalı və ingilis dilinin müvafiq sahələrdə çalışan mütəxəssislərə tədrisinin səmərələşdirilməsi haqqında daim düşünməli, yeni, daha effektiv təlim üsullarını işləyib hazırlamalıdır. İngilis dilinin xüsusi məqsədlərlə tədrisi prosesində meydana çıxan problemlərdən biri proqramda nəzərdə tutulmuş leksik vahidlərin mənimsənilməsi və möhkəmləndirilməsidir. Təcrübə və müşahidələr onu deməyə imkan verir ki, öyrənilən sözlə tələbələr tərəfindən istifadə edilmədiyi halda onların böyük əksəriyyəti unudulur. Mənimsənilməli olan lüğət vahidlərinin yadda saxlanılması və leksik vahidlərin formalaşdırılması məqsədilə xüsusi çalışma və tapşırıqların yerinə yetirilməsi olduqca vacibdir. İngilis dilinin xüsusi məqsədlərlə öyrədib-öyrənilməsi söz və terminlərin daha səmərəli şəkildə mənimsənilməsinə yönəldilmiş effektiv sistemin işlənilib-hazırlanması və məsələyə xüsusi yanaşmanı tələb edir. Son zamanlar ingilis dilinin xüsusi məqsədlərlə (ESP) öyrənilməsi problemi gündəlikdə olan ən vacib məsələlərdən birinə çevrilir. Xüsusi kursların təşkil edilməsi məsələni bütövlükdə həll edə bilməz.

Bütövlükdə xarici dillərin tədrisi, o cümlədən də ingilis dilinin xüsusi məqsədlərlə tədrisi həmişə tələbələrə lazım olan lüğət vahidlərinin aşılınması və onlarda zəruri olan leksik vahidlərin formalaşdırılmasını təlim prosesinin vacib olan tərkib hissələrindən biri kimi nəzərdə tutulur.

Problemi araşdıran tədqiqatçıların bəziləri ESP ilə bilavasitə bağlı olan termin və ifadələrin kontekst daxilində mənimsənilməsinə məqsədəuyğun hesab edir və həmin prosesin üç mərhələdən ibarət olduğunu qeyd edirlər.

Birinci mərhələdə müəllim tələbələrə söz və terminlərdən ibarət olan siyahını təqdim edir. Tələbələrə həmin terminləri yazılı nitqlərində istifadə etmək tapşırığı verilir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, tapşırığı yerinə yetirməzdən əvvəl tələbələrə təqdim edilmiş termin və ifadələrin semantik mənalarını təhlil etmək təklif edilir. Bir qayda olaraq, tələbələr həmin sözlərin gündəlik dildə istifadə edilən mənalarını tapmaqda çətilik çəkmirlər. Siyahıya sırf ESP termini daxil edilərsə, onun mənası müəllim və yaxud hazırlıqlı tələbə tərəfindən izah edilməlidir. Yazılı şəkildə fikirlərini ifadə edən tələbələr sözlərin kontekstual mənaların baş verən morfoloji dəyişiklikləri, eləcə də onların cümlədə yerinə yetirdiyi sintaktik funksiyaları bilməlidirlər. Bu cür yazı işlərinin bütün dil daşıyıcıları olmayan tələbələr üçün eyni olan çatışmamazlıqları aşağıdakılardır: cümlələrin sadə quruluşu, mürəkkəb cümlələrin, təbii səslənən ifadələrin kifayət qədər olmamasıdır. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, bəzi yazı işləri yüksək səviyyədə yerinə yetirilir və yuxarıda qeyd edilən çatışmayan cəhətlər burada müşahidə edilmir. Tapşırığı fərdi şəkildə yerinə yetirən tələbələr fəaliyyətə cəlb edilmiş olur, onların diqqəti tapşırıq üzərində cəmləşdirilir. İkinci mərhələdə tələbələrə bir-birinin yazı işlərini oxuyub onları qiymətləndirmək tapşırığı verilir. Tələbələrin diqqəti leksik vahid və söz birləşmələrinə nə dərəcədə düzgün və kontekstə uyğun şəkildə istifadə edilməsi istiqamətində yönəldilməlidir. Bu mərhələdə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir, çünki düzgün, qısa, aydın və adekvat şəkildə fikir və ideya ifadə etmək qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsinə yönəldilir. Qiymətləndirmə prosesini daha maraqlı etmək üçün ən yaxşı yazılı işi müəyyənləşdirmək məqsədilə müsabiqəyə elan edilə bilər. Qiymətləndirməyə iki meyarın əsasında həyata keçirilə bilər: məzmun və forma. Belə ki, mətnin məzmunu və istifadə edilən leksik vahidlərin kontekstə uyğun olub-olmaması eyni dərəcədə əhəmiyyətli dir. Qiymətləndirmə prosesində bilavasitə iştirak edən tələbələr əslində dilöyrənmə prosesinə fəal şəkildə cəlb edilmiş olur. Bu onlarda dilöyrənmə strategiyalarının inkişaf etdirilməsi və daha uğurlu nəticələrin əldə edilməsinə imkan verir. Növbəti mərhələdə müəllim tələbələrə oxu üçün bu və ya digər mətni təqdim edir. Burada əsas əhəmiyyət ondan ibarətdir ki, tələbələrə təqdim edilmiş sözlər mətnədə istifadə edilir. Bu da həmin sözlərin tələbələr tərəfindən təkrarən eşidilməsi və istifadə edilməsi üçün imkanlar yaradır. Qrammatika və

leksikadan fərqli olaraq, tələbələrə tələffüz vərdislərinin aşılması, yəni ingilis dilində tələffüzün öyrədilməsi praktik-yönümlü olmalı və ingilis dili vasitəsilə həyata keçirilməlidir.

Beləliklə, tədris prosesində ana dilindən müəyyən hallarda istifadə etməyə icazə verilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Riley, P. 1989. Keeping Secrets; ESP/ LSP and the Sociology of Knowledge. In European Journal of Teacher Education. Vol. 12, pp. 69-81.
2. Rixson, S. 1992. "English and other Language for younger children: Practice and theory in a rapidly Changing World", Language Teaching, 25, 2, pp.73-94.
3. Savignon, S. 1983. Communicative Competence: Theory and classroom practice. Reading, Mass: Addison Wesley, p. 47.
4. Savignon S.F. Research on the role of Communication in Classroom-based foreign language acquisition: on the interpretation, expression, and negotiation of meaning / Foreign Acquisition Research and the Classroom, B.F.Freed (ed). New York : Cambridge University Press, 1991, pp. 15-40.
5. Schmidt, R. W. 1990. The role of Consciousness in Second Language Learning", Applied Linguistics, 11, 2, pp.129-158.
6. Scovel, Thomas 1982. Questions Concerning the Application of Neurolinguistic Research to Second Language Learning/ Teaching TESOL quarterly 16: pp.323-331.

V. Maharramova

The methodological backgrounds of english in esp faculties

Summary

The article deals with the the methodological backgrounds of FLT in ESP faculties.

Today the main goal of teaching and learning foreign languages in the global world is developing language learners' ability to use the target language for communication.

The main aim of State program is to form a unique national education by means of ICT and provide qualitative educative opportunity in order to integrate into worldwide education system. The process of teaching English should be based on the communicative – functional approach to teaching languages.

The author tries to detect and describe the ways on this problem. The whole process of teaching speech should be goal-oriented systematic. One of the main goals of language learning is to acquire the ability to communicate effectively.

В. Магеррамова

**Методические основы английского языка на неязыковых
факультетах
Резюме**

В данной статье рассматриваются к вопросу о методических основах “ESP” на преподавании иностранного языка у студентов неязыковых факультетах. Здесь говорится о необходимости внесения радикальных изменений в существующую систему обучения устной речи на иностранном языке. Основной целью Государственной программы является формирование единой общенациональной среды образования путём внедрения и использование современных информационно-коммуникативных технологий и обеспечением возможностью качественного образования, а также создания условий для интеграции государственной системы образования в мировую систему образования. Процесс английскому языку в целом и процесс обучения речи должен базироваться на коммуникативно – функциональном принципе. Обучением устной речи должно носить целенаправленный, системный, поэтапный характер, что будет содействовать повышению эффективности данного процесса. Одной из основных целей изучения языка является обладание умением эффективно общаться на изучаемом языке.

Rəyçi: Əliyeva Nuriyyə
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

KÖNÜL MƏMMƏDOVA

ADPU

Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

konul.1970@mail.ru

**AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ ŞAĞIRDLƏRİN İDRAK
FƏALLIĞININ ZƏNGİNLƏŞDİRİLMƏSİNDƏ İNTERAKTİV
TƏLİM ÜSULLARINDAN İSTİFADƏ**

Açar sözlər: Venn diaqramı, interaktiv təlim, idrak fəaliyyəti.

Ключевые слова: диаграмма Венн, интерактивное обучение, восприимчивость.

Key words: Venn diagram, interactive training, cognitive activity.

Azərbaycan dili tədris prosesində böyük integrativ əhəmiyyətə malikdir. Gündən-günə şagirdin nitqində bütün elm sahələrinə aid sözlər toplanır. Bunlar quruca söz deyil, onların arxasında maddi qabığa malik olan anlayışlar durur. Hər bir söz ümumiləşdirilməklə təfəkkürün inkişafının güclü vasitəsi, onun silahı rolunu oynayır. İctimai hadisə olan dil vasitəsilə bütün fənləri, elmləri öyrənmək mümkün olur. Deməli, dil sadəcə ünsiyyət vasitəsi deyil, həm də güclü integrasiya vasitəsidir. Azərbaycan dili məktəbdə tədris olunan digər fənlərdən bir spesifik xüsusiyyətilə fərqlənir.

Belə ki, ana dili məktəbdə öyrənilən sadəcə bir fənn deyildir, başqa fənlər də əslində ana dili vasitəsilə öyrənilir. Burada şagirdlərin öyrənmək obyektini elə dilin özüdür. Şagirdlər ana dilini mükəmməl öyrənməyə nail olmaqla başqa fənlərin öyrənilməsində də çətinlik çəkmirlər. Axı şagirdlər bütün fənlər üzrə bilikləri də dil vasitəsilə ifadə etməli, dil vasitəsilə başa düşməlidirlər. Açıq şəkildə etiraf etməliyik ki, Azərbaycan dili fənni ibtidai siniflərdə baş fənn, mərkəzi fənn olmaqla yanaşı eyni zamanda başqa fənlərə daxil olan və onların nəticələrini özündə toplayan bir zəngin xəzinəni - ana dilini şagirdlərə sevdirməyi bacarmalıdır. Buna nail olmaq üçün ana dilinə-Azərbaycan dilinə məhəbbət yaratmaq üçün müəllim bir sıra vasitələrdən istifadə etməlidir. Bunun üçün müəllim Azərbaycan dili haqqında gərkəmli şəxsiyyətlərin fikirlərini nümayiş etdirməli, Azərbaycan dilinin zənginliklərinə aid konkret faktlar gətirməli, bu dildə yazmış-yaratmış böyük sənatkarların dünya şöhrətindən danışmalı, dili sevdirmək üçün şəhərciklər və s. təşkil etməlidir. Elə etmək lazımdır ki, dili və onun qayda-qanunlarını öyrənmək şagird üçün ağır yükə çevrilməsin. Azərbaycan dili tədrisinin başlıca vəzifələrindən biri də şagirdlərdə dil hadisələrini doğru əks etdirən düzgün məfhumlar yaratmaqdır. Şagirdlər dil hadisələrini bilavasitə müşahidə etməklə onlar haqqında doğru təsəvvür və məfhumlar əldə etməlidirlər. Məfhumlar hissi təsəvvürlərlə əlaqədardır. Demək,

əşyanın mahiyyətini öyrənmək üçün duyğulardan nə qədər çox istifadə edilərsə, əşya haqqında bir o qədər ətraflı və doğru bilik əldə etmək olar. Azərbaycan dili fənninin əsaslarını geniş məfhumlar, yəni dil hadisələrini, dilin qayda və qanunlarını özündə təcəssüm etdirən məfhumlar müəyyənləşdirir. Məsələn, «Sözün tərkibi» bəhsi geniş məfhumdur. Bu bəhs söz kökü, sözün şəkli, şəkillərin növləri, həmin növləri bir-birindən fərqləndirən xüsusiyyətlər və s. kimi məfhumları ümumiləşdirir, özündə birləşdirir. Müəllim dərslərində ənənəvi olaraq sual-cavab, çalışma və test tapşırığı vasitəsilə dərsləri izah edir. Lakin interaktiv təlim üsullarından istifadə dərslərini şagirdlər tərəfindən dərinlən mənimsənilməsinə kömək edir. Məsələn, müəllim Venn diaqramından istifadə edərək kök və şəkilçinin oxşar və fərqli cəhətlərini şagirdlərin iştirakı ilə müqayisə etdirir. Nitq hissələrinə aid məfhumlar da genişdir, məsələn, isim məfhumu ismin mənaca növləri, xüsusi və ümumi isimlər, isimlərin quruluşca növləri, mürəkkəb isimlərin orfoqrafiyası, isimlərin hallanması, mənsubiyyət şəkilləri, isimlərin cümlədə rolu və s. məsələləri əhatə edir. Bunu BİBÖ vasitəsilə daha aydın şəkildə şagirdlərə mənimsətmək mümkündür. Beləliklə, şagirdlər Azərbaycan dili dərslərində, ibtidai şəkildə də olsa, dil elminin əsaslarına müvafiq surətdə müəyyən məfhumlar əldə edirlər. Bu məfhumların çox hissəsi ayrı-ayrı dil hadisələrini, qrammatik qaydaları öyrənərkən, nəhayət, tam bir bölməni keçərkən ümumiləşdirilir və beləliklə, Azərbaycan dilinin tədrisi prosesində dilin qayda və qanunları haqqında şagirdlərdə məfhum yaradılır. Uşaqlarda qrammatik məfhumların formalaşması, əsasən, induktiv yolla getməlidir. Şagirdlər müəllim rəhbərliyi ilə öyrənilən qrammatik məfhumlar üçün bir sıra tipik, konkret faktlar seçib təhlil etməlidir. Müəllim kifayət qədər inandırıcı dil faktları ayırmalı, şagirdləri müəyyən dil hadisəsini digərlərindən fərqləndirən əsas əlamətlərlə tanış etməlidir. Dərslərdə söz məfhumuna tərif verilmir. Bu məfhumun məzmunu açılmadan, şagirdlər onu praktik yolla mənimsəyirlər. Hələ savad təlimi dövründə şagirdlər sözün səslərdən əmələ gəlməsini və yazıda hərflərlə ifadə olunduğunu mənimsəyirlər. Lakin qrammatikanın öyrənilməsi prosesində şagirdlər tədrisən sözün digər mühüm xassələri ilə (yəni onun əşya, varlıq, hadisə, hərəkət və s. bildirdiyi, müəyyən mənaya malik olduğu ilə, onun dəyişə bilməsi, müəyyən qrupa daxil olması və s. ilə) tanış olurlar. Söz haqqında məfhum yaratmaq üçün, hər şeydən əvvəl, onlar sözün iki cəhətini xarici (yəni söz tərkibi) və daxili (yəni mənə) cəhətini dərk etməli, sözü ayrılıqda dilin vahidi olaraq kimi qavramağı bacarmalıdırlar. Məktəb təcrübəsində sözü dilin vahidi olaraq mənimsətmək üçün müəyyən çalışmalar aparılır. Məsələn, müəllim kontekstdəki sözləri aramla, fasilələrlə deyir, şagirdlər isə onu izləyirlər. Şagirdlər kitabda yaxud yazı yazı taxtasında yazılmış cümləni sözlərə ayırırlar. Bəzən isə cümlədəki sözləri ardıcılıqla göstərir və tələffüz edirlər. Bu zaman müəllim qruplarla iş aparır. Hər bir qrupa tapşırıq yazılmış

kartoçkalar paylanır. Müxtəlif tipli tapşırıqlardan ibarət olan kartoçkalar aşağıdakılardır:

I qrup : «Söz nədir, necə yaranır, sözün hansı mənaları var?»

II qrup : «Çoxmənalı sözlərlə omonim sözlərin fərqi göstərin»

III qrup: «Kitab sözünü hallandır, yiyəlik, yönlük və təsirlik halda işlənilən cümlədə işlədin.»

I qrup «Söz assosiasiyası» vasitəsilə «Söz» məfhumunu şəxslərə ayıraraq tapşırığı izah etmişlər.

II qrup Venn diaqramından istifadə edərək çoxmənalı sözlərlə omonim sözlərin fərqi izah etmişlər.

III qrup isə adi qaydada tapşırığı yerinə yetirmişlər.

Söz və əşya arasındakı fərqi daha aydın başa salmaq üçün müəllim dərslər kitabı, roman, elmi-kütləvi və siyasi kitablar göstərir və onların hamısını bir sözlə adlandırmaq mümkün olduğunu bildirir.

Hərəkət və necəlik bildirən sözlər haqqında anlayış da bu yolla verilməlidir.

Nitq hissələri məfhumu bir neçə il ərzində tədricən mənimsənilir. I sinifdən fərqli olaraq, II sinifdə şagirdlər «nitq hissəsi» anlayışına daxil olan sözün ifadə etdiyi əşyanın adı, necəliyi, hərəkəti ilə də tanış olurlar. III sinifdə isə nitq hissələri haqqında ilk ümumi məfhum əldə edirlər. Onlar hər hansı nitq hissəsinin adını eşitməklə onun mənasını və qrammatik suallarını da öyrənirlər. Daha sonralar şagirdlər nitq hissələrinin səciyyəvi xüsusiyyətlərini (ismin hala, fəlin zamana və şəxsə görə dəyişməsi və s.) öyrənirlər. Beləliklə, yalnız IV sinfi bitirərkən şagirdlər nitq hissələrinin əsas əlamətləri ilə tanış olurlar. III-IV siniflərdə şagirdlər artıq hərəkət, qaçış, gəziş kimi sözlərin hərəkət ifadə etməsinə baxmayaraq, əşya olduğunu müəyyən etməyi bacarmalıdırlar. Müşahidələr göstərir ki, şagirdlər qrammatik məfhumu öyrənənədən praktik yolla bir sıra məfhumları da mənimsəyirlər. Lakin belə ümumiləşdirmələr şərti xarakterdə olur. Psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, praktik ümumiləşdirmələr dili dərk etməyi inkişaf etdirməklə yanaşı, həm də şagirdi yanlış istiqamətə yönəldə bilər.

Bəzən şagirdlər şüurlu olmayan təsəvvürlərə əsaslanırlar. Məsələn, bir çox hallarda şagirdlər əşyanın adını bildirən sözlər sırasına yalnız cansız əşyaları daxil edirlər. Onlar belə hesab edirlər ki, əşya hərəkət etməyən, qaçmayan, hərəkət etməyəndir. III sinif şagirdləri fəlin zamanlarını təhlil edərkən «Bahar gəldi» cümləsindəki gəldi sözünü indiki zaman kimi təsəvvür edirlər. Buna səbəb şagirdlərin həmin dövrdə baharı müşahidə etmələridir. Şagirdlər qrammatik təhlil zamanı bəzən qohum sözləri (qənd-qənddən, bağ-bağban və s.) eyniköklü söz kimi qəbul etmədikləri halda, əksinə, səslənmə etibarlı ilə bənzər, məna ümumi olmayan sözləri (çalçağır, göz- gözəl) eyniköklü hesab edirlər. Ona görə də ümumiləşdirmə üçün faktları düzgün seçmək və öyrətmək lazımdır. Məsələn, sifət anlayışı onun

iki mühüm əlaməti əsasında yaranır: 1) sifət nəyə deyilir ? 2) hansı suallara cavab verir? Uşaqlarda sifət haqqında düzgün anlayışın yaranması üçün təhlil edilib sonra da ümumiləşdiriləcək materiala əşyanın müxtəlif əlamətlərini (rəngini, iriliyini, hansı materialdan hazırlanmasını, dadını və s.) ifadə edən sifətlər daxil olunmalıdır. Məsələn, alma - ağ, sarı, yaşıl, qırmızı (rəngi); yumru, uzunsov, yastı (forma); böyük, kiçik -ölçüsü; turş, şirin, kəməşirin (dadı); ətirli (iyi) və s. Bibö cədvəli vasitəsilə şagirdlər müstəqil olaraq yaradıcı iş aparırlar. İlk ümumiləşdirmə zamanı şagirdlər müəyyən edirlər ki, bütün bu sözlər əşyanın əlamətini bildirir və necə? sualına cavab olur. Sonralar şagirdlər sifətin digər mühüm əlamətləri ilə də tanış olurlar. Ümumiyyətlə, qrammatik məfhumların yaranması birdən-birə deyil, uzun müddət ərzində baş verir. Şagirdlər ayrı-ayrı mühüm əlamətləri növbə ilə mənimsəyirlər. Müəllim hər bir qrammatik hadisəni onun müxtəlif əlamətlərinə görə dərk etməyi öyrənməlidir ki, biliklər sistemi yaranmasın və şagirdlər onlardan istifadə edə bilsinlər. Dildə qrammatik hadisələr bir - biri ilə bağlı olub, biri digərinin başa düşülməsinə kömək göstərir. Ona görə də qrammatik anlayışların əmələ gəlməsi uşaqlardan əvvəllər qazanılmış biliklərə istinad etməyi tələb edir. Məsələn, isimlərin hallanması haqqında məfhumun yaranması üçün ahəng qanununa istinad etmək lazım gəlir. Qrammatik məfhumların möhkəmləndirilməsi üçün hər bir yeni məfhumu əvvəllər öyrənilmiş məfhumla müqayisə etmək, tutuşdurmaq lazımdır.

Ədəbiyyat

1. Ümumtəhsil pilləsinin dövlət standartları və proqramları (kurikulumları). Bakı, 2010.
2. Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 2009.
3. "Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası". Bakı, 2013.
4. K.Məmmədova. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dili dərslərində şagirdlərin tədqiqatçılıq qabiliyyətlərinin inkişafı (metodik tövsiyə). Bakı, 2013.

К.Мамедова

**чения в обогащение восприимчивости учеников на уроках
азербайджанского языка
Резюме**

В статье рассмотрен рол интерактивных методов обучения в развитии восприимчивости учеников на уроках азербайджанского языка. Значение частей речи является широким, например, значение имени, типы значения имени, конкретные и общие имена, типы имен,

сложные имена имен существительных, существительные, изображения имен, имена предложений и так далее. Она охватывает вопросы. Это может быть более понятным для студентов через БОТА. Таким образом, ученики приобретают определенные понятия в соответствии с основами лингвистики даже в начальных классах азербайджанского языка. Большинство этих понятий обобщаются при изучении определенного языкового феномена, грамматических правил и, наконец, прохождения полного раздела, что создает понятие языковых правил и законов в процессе обучения азербайджанскому языку. В статье всесторонне изложено о методах и видах интерактивного обучения в процессе освоения определённых грамматических понятий со стороны учеников и о его значении на уроках азербайджанского языка.

K.Mammadova

The main role of interactive training methods in the enlargement of cognitive activity of pupils at lessons of Azerbaijan language.

Summary

The article informs the main role of interactive training methods in the enlargement of cognitive activity of pupils at lessons of Azerbaijan language. The value of the partial list is large, such as the name of the type, the name of the type and the common name, the name of the type, the names of the names, the names, the names of the image, the name of the offer, and so on. It hurts the question. This can be a bit more contagious for students by БОТА. By the way, the students will be able to understand the definition of the language in the language of the linguistics in the main classes of the Azerbaijani language.

The majority of these are defined by the study of the language phenomena, grammatical rules, and finally the full extent of the origin of the law, which in turn creates the rules of law and the law in the Azerbaijani language. Interactive training methods, its types are used by pupils for adopting better certain grammatical notions. They are applied at lessons of Azerbaijan language in the considerable form. It is involved widely in the article.

Rəyçi: Rəhilə Əliyeva
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

ЗАМИНА МУСТАФАЕВА КАРАЕВНА
Доктор философских наук по филологии
АМУ
zamina@mail.ru

УПОТРЕБЛЕНИЕ МОДАЛЬНЫХ ГЛАГОЛОВ В УСТНОЙ И ПИСЬМЕННОЙ РЕЧИ

Açar sözlər: feillər, şifahi, yazılı, nitq, alman dili

Ключевые слова: глаголы, устная, письменная, речь, немецкий язык

Key words: verbs, oral, writer, speech, German language

В немецком языке под модальностью подразумевают выражение отношения к высказываемому. Модальные глаголы: können (мочь), müssen (долженствовать), wollen (хотеть), dürfen (сметь), mögen (уметь, мочь) выражают субъективное отношение говорящего к действию, о котором идет речь (я могу, я должен, хочу что-то сделать). Вместе с инфинитивом другого, смыслового глагола они образуют сложное сказуемое. Изменяемой частью сказуемого является модальный глагол.

Значение модальных глаголов. Модальные глаголы могут выражать возможность, долженствование, желание, вероятность, неуверенность, сомнение.

Возможность выражается глаголами: können (мочь, быть в состоянии, уметь); mögen (мочь, иметь разрешение); dürfen (иметь право, иметь разрешение):

a) können: Er ist ein berühmter Chirurg, er kann diese gefährliche Operation durchführen. Он знаменитый хирург, он может выполнить эту опасную операцию.

Der Patient fühlt sich besser,
er kann aufstehen

Больной чувствует себя лучше,
он в состоянии встать.

Wir können deutsch sprechen.

Мы умеем говорить по-немецки.

b) mögen: Er mag kommen.
придет)

Он может прийти. Или (пусть

Er mag sagen was er will.

Пусть говорит, что хочет.

Lass ihn sagen, was er will.

Он может сказать, что хочет)

c) dürfen: Darf der Patient ausgehen? Может ли больной выходить?
(Разрешается ли больному выходить?)

Ein Herzkranker darf nicht viel trinken
(er darf nicht viel trinken). Сердечно больной не должен много
пить (ему запрещается много пить).

Долженствование выражается глаголами müssen и sollen.

Müssen означает долженствование, как необходимость,
обусловленную внешними обстоятельствами, законами природы или
принуждением, sollen - как выполнение нравственного долга или чужой
воли.

a) müssen: Ich muss eine Brille tragen,
da ich kurzsichtig bin. Я должна носить очки, так как я
отдыхать близорукая.

Im Krankenhaus müssen alle В больнице все пациенты должны
Patienten nach dem Abendessen после ужина, таково правило.
ausruhen, so lautet die Regel

b) sollen: Der Arzt soll an das Wohl des Patienten denken. Врач должен думать о благе
больного.

Der Arzt verschreibt dem Patienten Bettruhe und sagt: "Sie müssen
streng die Bettruhe hüten" Врач предписывает больному
постельный режим и говорит:
«Вы должны строго соблюдать
постельный режим».

Желание выражается глаголами wollen (хотеть), mögen (иметь
желание, охоту).

Ich will Ärztin werden. Я хочу стать врачом.
Das Kind mag die bittere Medizin Ребенок не хочет
nicht einnehmen. принимать горькое лекарство.
Ich möchte (Prat. Konjunktiv) Я хотел бы просить у вас совета.
Sie um einen Rat bitten

Сочетания модальных глаголов с инфинитивом I и II выражают
различные степени вероятности, неуверенности, сомнения.

a) müssen (вероятность с оттенком уверенности):
Er muss es in der Journal gelesen haben Он (конечно) прочитал
об этом в журнале.

Sie muss zurückgefahren sein. Она (конечно) уже вернулась.

b) sollen (вероятность, заключение на основании чужих мнений):

Er soll die Diagnose richtig gestellt haben Говорят, он правильно поставил диагноз.

Следует подчеркнуть, что müssen и sollen с инфинитивом II выражают вероятность.

c) können, mögen (предположение, сомнительная возможность):

Es kann (mag) richtig sein Может быть, это и так.

Er kann Recht haben Может быть, он и прав.

d) wollen (утверждение другого лица, вызывающего сомнение):

Er will, das Buch gelesen haben Он утверждает, что прочитал книгу (так ли это?)

e) dürfen (осторожная форма высказывания):

Sie dürfen sich in diesem Fall irren Не ошибаетесь ли вы в этом случае?

Употребление глагольных времен Futurum I и Futurum II для выражения модальности.

Вероятность выражается также будущим временем, часто со словами gewiss (наверное), wohl (конечно), wahrscheinlich (вероятно). Перевод через будущее или настоящее время, в зависимости от контекста

Er wird (gewiss) krank sein. Он (наверно) болен.

Sie wird es (wohl) nicht verstehen. Она (конечно) этого не понимает.

Die Kinder (wahrscheinlich) schlafen. Дети (вероятно) спят.

Если имеется в виду действие, предшествующее моменту высказывания, то употребляется Futurum II.

Er wird es wahrscheinlich nicht verstanden haben. Он, вероятно, этого не понял

Спряжение модальных глаголов в сложных временах.

Perfekt: ich habe gekonnt (gewollt, gedurft)

Imperfekt: ich hatte gekonnt (gewollt, gedurft)

Futurum I: ich werde können (wollen, dürfen)

Если при модальном глаголе стоит зависимый инфинитив, то причастие II имеет форму, сходную с инфинитивом. Сравните:

Ich habe es gewollt. Я этого хотел.

Ich habe es sagen wollen. Я хотел это сказать.

Du hast es tun können. Ты мог это сделать.

Использованная литература:

- 1.З.М.Завьялова, Л.В.Косарева. ИМО.
- 2.А.Буша. Беггнунген «Deutseh als Fremdsprache”. Spachniveau A1.A2.

Z. Mustafaeva

**Modal verbs in oral and written
language in German**

Summary

Speaker can consider any action possible, desirable or necessary. Being different from others modal verbs express neither action nor state, but relation of speaker to the action. Action is expressed in the form of infinitive. Modal verb with infinitive-form comprise compound predicate.

In German, under the modality imply the expression of attitudes towards the expressed. Modal verbs: können (to be able), müssen (must), wollen (to want), dürfen (to dare), mögen (to be able, to be able) express the speaker's subjective attitude to the action in question (I can, I must, want something do something). Together with the infinitive of another, semantic verb, they form a complex predicate. The variable part of the predicate is the modal verb.

Modal verbs can express opportunity, obligation, desire, probability, uncertainty, doubt.

Z.Mustafayeva

Alman şifahi və yazılı dilində modal feilləri

Xülasə

Nətiq hər hansı bir hərəkətin mümkün, arzuolunan və ya zəruri olduğunu düşünə bilər. Digər feillərdən fərqli olaraq, modal feillər hərəkət və ya vəziyyəti deyil, danışanın hərəkətə münasibətini ifadə edir.

Hərəkət feil tərəfindən müəyyən edilməyən forma ilə ifadə edilir. Modal feillər əsas feilin qeyri-müəyyən forması ilə birlikdə mürəkkəb feili təşkil edir.

Alman dilində, modallıqla bağlı ifadəyə münasibətlər nəzərdə tutulur. Modal feillər: bacarmaq, istəmək, cəsarət etmək, mümkün ola bilmək və s.

sözügedən hərəkətə subyektiv mövqeyini ifadə edir (mən edə bilərəm, mən bir şey etmək istəyirəm). Bəziləri infinitivlə birlikdə, semantik feil, onlar mürəkkəb feil yaradırlar. Xəbərin dəyişən hissəsi modal feildir.

Modal feillər arzu, ehtimal, qeyri-müəyyənlik, zəruriyyət, şübhə, inamsızlıq mənalrı bildirə bilər.

Rəyçi: Rəna Hüseynova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

XƏYALƏ MÜRSƏLİYEVƏ
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Sumqayıt Dövlət Universiteti
murseliyeva.xeyale@mail.ru

FRAZEOLoji BİRLƏŞMƏLƏRDƏ RƏNGLƏRİN RƏMZİ MƏNASI

Key words: colors, the color symbolism, the phraseological units, indirect meanings, cool colors, proverbs, warm colors.

Ключевые слова: цвета, цветовая символика, фразеологизмы, косвенные значения, холодные цвета, пословицы, теплые цвета.

Açar sözlər: rənglər, rəng simvolizmi, frazeoloji birləşmələr, məcazi mənalər, soyuq rənglər, atalar sözləri, isti rənglər.

Frazeologizmlər xalqın mədəniyyəti, dünyagörüşü və tarixi inkişafını özündə əks etdirən ən qiymətli məlumat mənbəyidir. Məşhur rus dilçisi B.A.Larin yazırdı ki, ideomlar hər zaman xalqın fikirlərini, sosial sistemini, ideologiyasını dolayır yolla əks etdirir [9, 127].

İlk öncə qeyd edək ki, rənglər isti və soyuq olur. İsti rənglər sarı, qırmızı, narıncı, qəhvəyi və onlardan alınan rəng çalarlarıdır. Bu rənglər bizə Günəşi, istini, odu-alovu, səhraları xatırladır. Soyuq rənglər bizə şaxta-sazağı, qarı, buzu, dənizi xatırladır. Bu rənglərə göy, bənövşəyi, yaşıl, mavi və onların çalarlarını aid etmək olar.

Rənglər maddi dünyanın obyektlərini fərqləndirən əlamətlərdən biridir və insan düşüncəsi sayəsində şüurlu bir vizual vasitə kimi qəbul edilir. İnsan şüuruna və hisslərinə rənglərin təsiri ta qədim zamanlardan müşahidə edilmişdir. Belə ki, insanlar miflərdə, xalq nağıllarında, müxtəlif dini və mistik təlimlərdə, insanların ictimai mövqeyi və psixoloji vəziyyətində əks olunan “rəng dili”ni oxumağın vacibliyini vurğulayırdılar. Məsələn, dini məzmun daşımayan “İrk bitig” (“Fəlnamə”) abidəsi qədim uyğur abidəsidir. Abidədə hər hissənin əvvəlində içi qırmızı rənglənmiş qara dairələr vardır. Dairələrin sayı birdən dördə qədərdir. Fala baxdıran şəxs zəri 3 dəfə atarmış. Hər dəfə düşən rəqəmə uyğun “Fəlnamə”nin səhifələrindəki dairələrə baxılar və fala baxanın niyyətinin yaxşı və ya pis olduğu söylənilərdi [5, 28]. Hələ bugünədək abidədə içi qırmızı rənglənmiş qara dairələrin ifadə etdiyi rəmzi məna müəyyən edilməmişdir.

Türk epik yaradıcılığında mistik qadın obrazlarının təsvirində sarı, qırmızı rəng elementlərindən çox istifadə olunmuşdur. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında “Qanlı qoca oğlu Qanturalı” boyunda Qanturalının sevgilisi Sarı Donlu Selcan Xatundur. Qəhrəmanın Selcan xatunu əldə etməsi üçün öküz

və aslanla savaşması Günəşi qoruyan hami ruhlarla savaşması motivi ilə bağlıdır. “Dirse xan oğlu Buğac xan boyu”nda da rəng simvolikasından istifadə edildiyini görürük: “Bayandır xan bir yerdə ağ otaq, bir yerdə qırmızı otaq, bir yerdə qara otaq qurduymuşdu. “Kimin oğlu-qızı yoxdursa, qara otaqda oturdun, altına qara keçə döşəyin, önünə qara qoyun ətinin qovurmasından gətirin. Yeyir-yesin, yemirsə- dursun getsin” demişdi. “Oğlu olanı ağ otağa, qızı olanı qırmızı otağa yerləşdirin”” [4, 176]. “Kİtəbi-Dədə Qorqud” dastanında yer alan bu rənglərin semantik yozumuna nəzər saldıqda belə qənaətə gəlmiş oluruq ki, xalqımız zamanla formalaşdırdığı dəyərləri folklorla rənglər vasitəsilə kodlaşdıraraq yaşatmışdır.

Xalq dastanlarında rənglərin rəmzi mənasını çox müşahidə edə bilərik. Dastanlarda personajlara verilən almanın bir üzü ağ, digər üzü qırmızı olur. Bunu iki dost öz aralarında bölüb həyat yoldaşları ilə birgə yeyirlər, almanın ağ tərəfini yeyənin oğlu, qırmızı tərəfini yeyənin qızı olur. Onlar əhd edirlər ki, böyüyəndə övladlarını bir-biri ilə evləndirsinlər (məs: “Tahir və Zöhrə” dastanında) [2, 1-4].

Maraqlıdır ki, rəng simvolikasının arxaik təbiəti nəzərə alınarsa, XXI əsrdə rənglərin hər-hansı yeni rəmzi mənasının yaranmasını gözləmək çətinidir. Biz rənglərin yeni mənasını müşahidə etmirik, lakin rənglərin yeni çalarlarının yaranmasını görə bilərik. XXI əsrdə rənglərin keyfiyyətindən aktiv şəkildə ictimai-siyasi hərəkətlərdə, hadisələrdə, reklamlarda, çap işlərində istifadə edilir. Rənglər ayrılıqda hər biri fərqli mənə ifadə edir. Yəni rəng təmiz lövhə deyil ki, insan ağına gələn hər şeyi ora yazsın. Rəng insanın zehni düşüncəsində xüsusi dəyişikliklər yaradır. Rəng insan ruhuna təsir edir, buna görə də bir çox millətlərin dillərində və mədəniyyətlərində müəyyən rənglər rəmzi bir mənə daşıyır. Dünyadakı rənglərin əksi özünü dilin leksik və morfoloji sistemində göstərir.

Rənglərin rəmzi mənasının frazeoloji birləşmələrdə ifadəsinə nəzər salaq:

Frazeoloji birləşmələrin tərkibində qara rəng daha çox mənfi emosiyaların ifadəsinə xidmət edir. Qara rəng çox zaman bədbəxlik, ölüm rəmzi hesab edilir. Belə bir hikmətli deyim var, “Ölüm bizə qara rəngdə görünür, bu bizim ona yanaşma tərzimizdir, əslində o, ağdır” (A.Soljenitsin).

Qara rəng komponentli frazeologizmlər: adı qara gəldi [6, 38], qaş qaraldı [6, 72], bayramı qara gəlmək [6, 161], bəxti qara gəlmək [6, 168], cızma-qara eləmək [6, 237], dalınca bir qara daş [6, 263], dünya gözüne qara görünmək [6, 308], əbəs yerə qan qaraltmaq (sataşmaq) [6, 309], əlini ağdan-qaraya vurmamaq [6, 352], gününü qaraltmaq [6, 413], üzə qara olmaq [6, 477], qanı qara getmək [6, 528], qanı qaraltmaq [6, 528], qanqaralıq salmaq [6, 530], qara bağlamaq [6, 533], qara basmaq (gözə görünmək, hallyusinasiyaya tutulmaq) [6, 533], qara bayraq açmaq, qara gözlərinə bağışlamaq [6, 533], qara geymək [6, 533], qara günə qalmaq [6, 533], qara

kağız (pis xəbər) [6, 534], qara qəpiyə dəyməz [6, 534], qara siyahıya salmaq, qara sudan qaymaq tutmaq, qara yaxmaq (böhtan atmaq, ləkələməyə çalışmaq) [6, 534], Qara məni basana kimi, mən *qaranı basım* (günahı, məsuliyyəti və s. özgəsinin üstünə yıxmaq, atmaq) [6, 534], qara yerə girsən! [6, 535], qara yuxu olmaq [6, 535], qaranı ağdan seçməmək [6, 535], qarasını tökmək [6, 536], qəlbəqara olmaq [6, 547].

Ağ təmizlik, məsumluk, tərəvət, sərinlik, düzgünlük və aydınlıq rəmzidir. Ağ rəng komponentli frazeologizmlərə dilimizdə çox rast gəlinir. Ağ rəng komponentli frazeologizmlər əsasən mənfi mənada işlənsə də, bəzən müsbət mənə da ifadə etdiyini görürük. Məsələn, ağ ciyər olmaq (qorxaq), ağ bayraq qaldırmaq (təslim olmaq, məğlubiyyətini etiraf etmək), ağ böhtan [6, 40], ağ eləmək / etmək (şişirtmək; həddi keçmək; ~ ifrata varmaq, həddini aşmaq, əndazədən çıxmaq, cızığından çıxmaq, şitini çıxarmaq, ağını çıxarmaq) [7], ağ çıxarıb qara geymək - dərqli, hüznü olmaq; ~ qara geymək, yasa batmaq, yas saxlamaq (tutmaq) [6, 40]; [7], ağ gün ağlamaq, ağ günə çıxarmaq, ağ olmaq [6, 41], gözünə ağ salmaq [6, 402], ağ yalan demək [6, 41], qaraya ağ demək [6, 536], üzü ağ çıxmaq [6, 783].

Qırmızı rəng insan psixikasına çox güclü emosional təsir göstərə bilər. Qırmızı rəng ən isti rəngdir. Bu rəng insana həyəcan verir və enerji partlayışına səbəb olur. Qırmızı rəng komponentli atalar sözləri və frazeologizmlərin ifadə etdiyi mənə müsbət və mənfi çalarlı ola bilər. Qırmızı rəng insan fiziologiyasında da öz əksini tapa bilər. İnsan qəzəb, utanclıq hisləri keçirdikdə, yalan danışdıqda qızarır. Qırmızı rəng komponentli frazeologizmlərə nəzər yetirək: qıpqırmızı qızarmaq [6, 552], qıpqırmızı olmaq (sərxoş adam haqqında) [6, 552], qırmızı danışmaq (üzünə şax demək) [6, 553], həyatı qırmızı xətlə keçmək (hər şeyə çətinliklə nail olmaq, keşməkeşli həyat sürmək) [6, 553], qırmızı yaylıq bağlamaq (toy mərasimi qurulan evdən şadlıq əlaməti olaraq), şeytana qırmızı papiş tikmək və s.

Bir Azərbaycan inancına görə: “Aparıb diş ağacının dibinə nəzir qoyurmuşlar, ağacın budaqlarına *qırmızı yaylıq bağlayırmışlar* [3, 144]. Bu frazeoloji birləşmədə *qırmızı yaylıq bağlamaq* ifadəsi yaxşı mənaya yozulur.

Sarı rəng yer üzünə istilik, işıq ötürən günəş rəmzidir, insana yaxşı əhval-ruhiyə bəxş edir, lakin insan psixikasına yaxşı təsir göstərmir. Sarı rəng komponentli frazeologizmlərin sayı çox azdır. Məsələn: mizrabı sarı simə vurmaq (könlünə toxunmaq) [6, 597]; sarı simə toxunmaq (vurmaq) idiomunun mənası həssas nöqtəyə, incə məqama toxunmaq deməkdir [7].

Mavi (göy) rəng rənglər işərisində ən sakit təsir bağışlayan rəngdir. Mavi rəng buludsuz səma, sakitlik və sevinc rəmzidir. Bayrağımızdakı göy rəng türkləşmək ideyası ilə bağlıdır. Türklərin göy rəngə üstünlük verməsi ilə bağlı müxtəlif izahlar mövcuddur. Məs: Göytürk dövlətinin (552-744-cü il) adında göy elementi işlənib. Burada “göy” ulu mənasını ifadə edir.

Orta əsrlərdə islam dinində olan türkdilli xalqların yaşadığı ərazilərdə saysız-hesabsız qədim abidələr tikilmişdi. Bu abidələrin əksəriyyəti göy rəngdə olmuşdu. Bu baxımdan göy rəng həm də simvolik məna daşıyırdı [8].

Göy rəng komponentli frazeologizmlərin də sayı məhdud miqdardadır. Məs: abırını göy əskiyə bükmək (abır vermək) [6, 19], diriliyini göy əskiyə bükmək [6, 295], gününü göy əskiyə bükmək – gününü qara eləmək [6, 413].

“Mavi ekran” frazeoloji birləşməsi məcazi mənada: televizor, televiziya ekranı deməkdir. Uzun müddət televizorların əsasını “kineskop” deyilən elektron-şüa qurğusu təşkil edib [7].

Boz rəngin qeyri-adi gözəlliyinə baxmayaraq bu rəng parlaq və göstərişli deyil. Bu rəng nəzərləri cəlb etmir, buna görə də hər-hansı bir şeyin qeyri-müəyyənliyinin ifadəsində bu rəngdən istifadə edilir (tutqun hava, diqqətsiz şəxsiyyət, arxa planda olan insan). Boz monoton, birmənalı darıxdırıcı rəng hesab edilir. Boz rəng komponentli frazeologizmlər: üzüboz olmaq [6, 784], boz adam olmaq, boz sifət göstərmək [6, 206].

Yaşıl rəng təbiətin və baharın rəngidir. Güvən verən rəngdir. Yaşıl rəng frazeologizmlərin tərkibində az işlənib. Məsələn: *Dağlar yaşıl don geydi; Ağaclar yaşıl rəngə büründü; yaşıl kart asmaq* (Taxtabəndçi giriş üçün yaşıl kart asdı.), *yaşıl zolaq salmaq* (Çıxış tərəfdə piyada yolunu küçənin hərəkət hissəsindən ayıran sahədə *yaşıl zolaq salınıb.*), *yaşıl işıq yanmaq* (Hər zaman həyatınızda yaşıl işıq yansın).

Bəzi frazeologizmlərin atalar sözlərində əksinə nəzər salaq:

Qara səni basınca, sən qaranı bas. (Qığılcımı alovdan əvvəl söndür, zərbənin qarşısını bədbəxtlikdən əvvəl al.) [6, 534],

Adamı adam eyləyən paradı, parasız adamın *yüzü qaradı* [1, 23].

Hirs gəlür göz qaralır, hirs gedər *üz qaralır* [1, 218].

Qara pulu *qara günə saxlarlar* [1, 270].

Qara səni basınca, *sən qaranı bas* [1, 271].

Qara dolağa *qırmızı papiş tikməzlər* [1, 270].

Aparılmış araşdırma nəticəsində məlum olur ki, dilimizdə hər bir rəngin frazeologizmlərin tərkibində həm müsbət, həm də mənfi rəmzi mənası ola bilər. Qara- güc və əzm rəmzidir, həm də diqqəti toplayır. Qırmızı-xoşbəxtlik, şadlıq rəmzidir. Təsadüfi deyildir ki, “məşhur qida firmalarının loqoları qırmızıdır”. Spekrtdəki rənglərdən ilkin gələnləri dalğa uzunluğuna görə fərqlənir və əsəb oyadan rənglərdir, yəni qırmızı, narıncı və sarı əsəbə mənfi təsir göstərir. Sonrakı rənglər isə (yaşıl, mavi, göy, bənövşəyi) insanın qəlb aləminə müsbət təsir edən rənglərdir.

Ədəbiyyat

1. Atalar sözləri. Bakı, "Nurlan", 2013, 476 s.
2. Azərbaycan Arxeologiyası. № 1-4, 2005, Vol.7.
3. Əsatirlər, əfsanə və rəvayətlər. B ; Şərq – Qərb. 2005, 340 s.
4. Kitabı - Dədə Qorqud. Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər. Bakı: Öndər, 2004, 376 s.
5. Nizami Xudiyev. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı, "Elm və təhsil", 2015, 596s.
6. Vəliyeva N.Ç. Azərbaycanca-İngiliscə-Rusca frazeoloji lüğət. 2006, 863 s.
7. <https://www.azleks.az/online>
8. <http://www.modern.az>
9. Ларин Б.А. Очерки по фразеологии // История русского языка и общее языкознание: Избранные работы. М.: Просвещение, 1977. С. 125–143.

Х.Мурсалиева

**Феномены цветовой символики в
фразеологических единицах**

Резюме

Данная статья посвящена феномену цветовой символики в фразеологических единицах на азербайджанском языке. Происходит происхождение цветовой символики, ее связь с событиями из жизни людей. Идиомы и фразеологизмы являются неотъемлемой частью любого языка.

В них отражается история страны, история развития языка, различные культурные явления, даже национальный характер. Идиомы и фразеологизмы делают нашу речь более яркой, эмоциональной и интересной для собеседника. Они широко используются в различных стилях литературного языка. Но большая часть их относится к разговорному стилю.

В результате нашего исследования мы нашли небольшое количество фразеологизмов с серым и синим цветами. В выражении белого, красного и голубого (синего) цветов в составе фразеологических соединений наблюдается сходство и различия.

The meaning of colors in phraseology
Summary

The article is devoted to the manifestation of the symbolic meaning of colors in the frazeological units in Azerbaijani language. The origin of the color symbolism is associated with events derived from people's lifestyle.

Phrases and phraseology are an integral part of each language. They reflect the history of the country, the language development history, various cultural events, and even the national character.

The idioms and phraseology combinations make our speech more lively, emotionally and exciting to the subject. They are widely used in different styles of literary language. But most are characteristic of more conversational style.

As a result of our research, we found a small number of idioms with gray and blue colors. There are a large number of idioms and idioms with white, red, black flowers. In the expression of white, red, and blue colors in the composition of frazeological compounds, similarity and differences are observed.

Rəyçi: Astan Bayramov
Filologiya elmləri doktoru, professor

ЗЕЙНАБ ГУСЕЙНОВА
АЙГЮН АМИРОВА

Доктор философии по педагогике
Azərbaycan dövlət iqtisad universiteti UNEC
zeynab.huseynova2015@mail.ru

КОММУНИКАТИВНО-НАПРАВЛЕННЫЕ ЯЗЫКОВЫЕ УПРАЖНЕНИЯ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА

Açar sözlər: tədris prosesi, kommunikativ prinsipləri, kommunikativ texnologiyaları, dil vasitələri, rus dilinin kompleks şəkildə öyrənilməsi.

Ключевые слова: учебный процесс, коммуникативные принципы, коммуникативные технологии, языковые средства, комплексное изучение русского языка.

Key words: educational process, communicative principles, communication technologies, language tools, comprehensive study of the Russian language.

В настоящее время идёт становление новой системы образования, ориентированного на вхождение в мировое образовательное пространство. Концепция модернизации образования ставит перед современной школой задачу формирования личности, готовой жить в стремительно меняющемся мире, в условиях высокой неопределённости будущего. Это обязывает педагогов традиционные подходы в обучении обновлять и дополнять инновациями, которые бы способствовали повышению качества образования, позволяли бы познать способности и интересы учащихся, обеспечивали бы развитие их личностного творческого потенциала.

В последние годы увеличивающийся поток информации требует внимания к развитию языковой компетентности и формированию коммуникативных универсальных учебных действий учащихся.

Языковая компетенция – это процесс и результат познавательной деятельности, направленной на овладение языком и речью, на саморазвитие и становление учащегося, как личности.

Коммуникативная компетентность – основа практической деятельности человека в любой сфере жизни. В современном обществе особенно ощущается потребность во всесторонне грамотных людях, свободно владеющих навыками устной и письменной речи. Профессиональные, деловые контакты, межличностные взаимодействия требуют от современного человека универсальной способности к порождению множества разнообразных высказываний, как в устной, так и в письменной речи.

Основным требованием, предъявляемым в настоящее время к обучению иностранным языкам, а следовательно, и к обучению русскому

языку как неродному, является требование коммуникативности. Это значит, что процесс обучения русскому языку и его усвоения должен быть адекватен реальному процессу коммуникации посредством этого языка или, по крайней мере, в максимальной степени приближаться к реальному коммуникативному процессу. Далее, реализация принципа коммуникативности должна проявляться в способе презентации и дальнейшей методической отработки языкового материала, предназначенного для усвоения, и особенно в системе заданий и упражнений, отвечающих требованиям, предусмотренным действующей программой по русскому языку. В данной работе основное внимание уделяется вопросу о том, какое отражение должен найти принцип коммуникативности в системе заданий и упражнений учебника русского языка как неродного (с привлечением конкретного материала, содержащегося в учебнике русского языка. В современной концепции преподавания русского языка требование коммуникативности связывается не только с частной системой собственно-речевых упражнений, т. е. упражнений, служащих непосредственно развитию комплексных речевых умений, но и с частной системой так называемых языковых упражнений, т. е. упражнений, направленных на усвоение соответствующих языковых средств. Повышенное внимание коммуникативным технологиям обучения позволяет совершенствовать навыки учащихся в речевом взаимодействии и улучшает социальную адаптацию, формируя коммуникативные компетенции. Опора на общение в процессе обучения позволяет личностно ориентировать учащихся.

Проблема культурного общения студентов – одна из самых важных сегодня в организации социальной учебной среды. Для студентов старших групп обучение и общение являются ведущими видами деятельности, поскольку в ближайшей их судьбе именно коммуникативная компетентность начнет играть основополагающую роль, помогая в профессиональной подготовке и трудовой деятельности. Поэтому важнейшей составной процесса реализации личностно ориентированного обучения и неотъемлемой частью гуманитарного образования является речевое развитие студентов, осуществляемое на уроках русского языка. Это способствует формированию мировоззрения, знаний жизненной позиции студентов, способности выражать и защищать свою позицию словом. Владение русским языком, умение общаться, добиваться успеха в процессе коммуникации являются теми характеристиками личности, которые во многом определяют достижения человека практически во всех областях жизни, способствуют его социальной адаптации к изменяющимся условиям современного мира.

Как развивать речь и мышление учащихся? Как сформировать интеллектуально и творчески развитую личность, обладающую коммуникативными навыками?

Обучение языковым средствам (звуковой стороне русского языка, его графической и орфографической стороне, отобранной лексике и определенным грамматическим явлениям) должно характеризоваться практической направленностью, т. е. направленностью на формирование соответствующих умений и навыков. Необходимо достижение нужной степени автоматизма в воспроизведении и использовании данных языковых средств, если они предназначены для продуктивного усвоения, или только в узнавании данных языковых средств и в понимании их значения, если они предназначены лишь для рецептивного усвоения. Между усвоением языковых средств (на уровне навыков и умений) и развитием комплексных речевых умений функционирует не только отношение средства и цели, как это понималось и толковалось раньше, но и отношение части и целого. Дело в том, что фонетические и графические навыки, орфографические, лексические и грамматические навыки и умения представляют собой интегральные компоненты комплексных речевых умений. Навыки и умения из области языковых средств, особенно грамматических и лексических, должны формироваться преимущественно в условиях, приближающихся к реальной языковой коммуникации. В этом случае они более всего способны к желаемому переносу и, следовательно, к функционированию в качестве интегральных компонентов комплексных речевых умений. В частной системе языковых упражнений, особенно грамматических и лексических (лексико-грамматических), следует органически переходить к упражнениям, характеризующимся коммуникативной направленностью. Именно эти упражнения должны в процессе закрепления и повторения соответствующего языкового материала занимать доминирующее положение. Коммуникативно-направленные языковые упражнения требуют от учащихся решения элементарной коммуникативной задачи с использованием закрепляемого или повторяемого языкового материала. Следовательно, в них сочетается коммуникативная направленность с установкой на достижение нужной степени автоматизма в употреблении соответствующих языковых средств. Это обеспечивается структурой указанных упражнений, которая включает а) исходную инструкцию, выражающую определенную коммуникативную задачу, б) соответствующий образец, являющийся примером решения этой коммуникативной задачи и состоящий из одного высказывания или представляющий собой диалогическое единство, и в) заданный языковой материал, предназначенный для однотипных действий учащихся. При выполнении этих упражнений внимание учащихся направлено прежде

всего на языковую форму, тем не менее коммуникативная установка указанных упражнений в значительной степени способствует переносу соответствующих навыков и умений в процесс естественной речевой деятельности. Приведем примеры коммуникативно-направленных лексико-грамматических упражнений, строящихся на управляемых высказываниях. Упражнение направлено на повторение форм 3-го лица единственного и множественного числа глаголов 1-го и 2-го спряжения:

Скажите, что делают преподаватель и студенты.

а) читать рассказ

Преподаватель читает рассказ, студенты тоже читают рассказ.

б) говорить по-русски

Преподаватель говорит по-русски, студенты тоже говорят по-русски.

Используйте словосочетания:

а) работать в мастерской, помогать учителю, делать зарядку, собирать значки, вспоминать о походе, убирать картофель; б) помнить название книги, верить своим товарищам, благодарить гостя, звонить домой, спешить в университет, стоять у доски, учить новые слова, смотреть новый фильм.

Коммуникативность исходит, прежде всего, из того, что говорящий на любом иностранном языке всегда знает, что он хочет сказать /написать/ однако затрудняется в том, как, с помощью каких средств изучаемого языка выразить ту или иную мысль, содержание. Именно эта реальность определяет коммуникативный способ представления и усвоения языковых фактов: «Как поздороваться и попрощаться», «Как узнать или сообщить причину чего-либо», «Как сказать о месте проживания, учёбы, работы», «Как узнать или сообщить о времени, сезон, год, месяц, дате - совершения действия» и т.п.

Безусловно, основу формирования речевых умений составляют языковые знания. Без усвоения законов фонетики, грамматики, лексики, образования слов и др. овладение языком невозможно. Однако их изучение не должно являться самоцелью. Ключевой принцип коммуникативного подхода - умение учащихся ориентироваться в речевой ситуации, выбирать соответствующие ей лингвистические формы (звуки ..., интонация ..., грамматические конструкции, лексика и т.д.) как способ выражения заданного содержания. Основной целью такого обучения становится овладение коммуникацией, умение пользоваться речью на изучаемом языке. Организуя обучение, необходимо, прежде всего, чётко определить цели и задачи преподавания русского языка. Эти задачи формируются в соответствии с целями, которые ставятся перед учащимися. Практика подтверждает, что только строгая согласованность учебных целей с

жизненными интересами учащихся, незамедлительное использование получаемых по языку знаний для реализации этих целей формируют мотив и желание изучать язык. Коммуникативность, целью которой является овладение учащимися умениями слушать, говорить, читать и писать на изучаемом языке, определяет стратегию обучения в целом.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

1. А.К.Балаклай Осмысление слова, Русская словесность, М. 2012.
2. Л.С.Выготский. Мышление и речь : сборник статей. – Москва : АСТ : Астрель, 2011.
3. Мильруд Р.П., Максимова И.Р. Современные концептуальные принципы коммуникативного обучения ИЯ. // Иностранные языки в школе, № 4, 2000.
- 4.Е.И.Пассов Коммуникативный метод обучения говорению. М., Просвещение, 1991.
- 5.Л.А. Шипачева «Нестандартные задания на уроках русского языка» - М., Русская словесность, № 5, 2000.

**Z.Hüseynova
A.Əmirova**

Rus dili dərslərində kommunikativ-yönelmiş dil çalışmaları

Xülasə

Təqdim olunan işdə müəllif rus dili dərslərində kommunikativ-yönelmiş dil çalışmaları haqqında bəhs edir və inkişaf yollarını göstərir.

Məşğələnin hansı aspektdən aparıla biləcəyini, dərsin mərhələlərini və bu mərhələdə vacib olan kommunikativ-yönelmiş dil çalışmalardan yazır. Bura mətnin dinlənilməsi, davamının danışılması, dialoqların qurulması və s. aiddir.

Müəllifin qeyd etdiyi kimi, rus dili dərslərində kommunikativ-yönelmiş dil çalışmalardan istifadə etmək yaxşı nəticə verir.

Buna görə də rus dilində nitq fəaliyyəti bu dili öyrənənlərin kommunikativ-dərketmə tələbatı ilə şərtlənmişdir.

Tədrisin məqsədi ilə leksik-qrammatik materialın seçimində tədris-metodiki məqsədəuyğunluq faktoru mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu isə tələbələr arasında tədris olunan dil üzrə ünsiyyəti nəzərdə tutur. Bu ünsiyyət kommunikasiyanın bütün səviyyələrini – şifahi ünsiyyət, yazı, dinləmək qabiliyyəti əhatə edir.

Z.Huseynova
A.Amirova

**Communicative-directed language exercises
in Russian language lessons
Summary**

Communicative directed language assignments at the Russian lessons are dealt about and development ways are shown in the applied article.

The author writes about the aspects carried out during the seminar and also about the levels of the lesson and communicative directed exercises essential at this level. Therefore speech activity in the Russian language should be conditioned with the communicative consensus demand of the language learners. The interaction of speech activity and dependence types consider the sistematik learning of the language.

Training and methodological expediency factor in the selection of lexical and grammatical material is of great significance in teaching.

Combination of lexical, morphological and syntax aspects creates favorable condition for the implementation of the studying the Russia language as a whole.

Thus, the author notes that the goal in teaching the Russian language is the formation of high incarnation of the idea.

Rəyçi: Nailə Vəliyeva
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

BÖYÜKXANIM EMİNLİ
Sumqayıt Dövlət Universiteti
dilmetodika.filologiya@gmail.com

DİALOJİ NİTQ ETNOKULTUROLOJİ FAKTOR KİMİ

Açar sözlər: dialoji nitq, linqvokulturologiya, ünsiyyət mədəniyyəti, danışiq dili, bədii dialoq

Ключевые слова: диалогическая речь, лингвокультурология, культура общения, разговорная речь, художественный диалог

Key words: dialogic speech, linguoculturology, communication culture, spoken language, artistic dialogue.

Hazırda cəmiyyətin sosial həyatına mədəniyyətin təsirinin artması, insanın sosial fəaliyyətinə stimulu kimi mədəniyyətin rolunun, insanların mədəniyyətə sosial fəallığın əsası və səbəbi kimi arxalanmasının güclənməsi müşahidə olunur. Cəmiyyətin sosial mədəniyyəti insanların sosial aktivliyini tənzimləyir, əhalinin mədəni özünüdərkini, humanitar istiqamətlənməsini, dünyagörüşünü, onların davranışının və kommunikasiyasının sosial adekvatlığını müəyyən edir. Bu proseslərdə əsas yeri etnik mədəniyyət tutur ki, bu da etnosun kollektiv ictimai gücü, resurslarıdır, solumun mədəni həyatının qorunması və yenilənməsi cəhəndə gerçəkləşir. Müasir solumun mövcudluğunun etnokulturoloji aspektləri fundamentaldır və solum yaradandır.

Etnokulturologiya-kulturologiyanın bir sahəsi kimi etnosun inkişafının mədəniyyət mühitinin, bütövlükdə cəmiyyətin inkişafının müəyyənəddici faktoru kimi zəruridir. Dialoji nitqin etnokulturoloji cəhətdən öyrənilməsi müasir linqvistikada aktual tədqiqat istiqamətini özündə əks etdirir. Məlumdur ki, nitq fəaliyyətinin öyrənilməsi dedikdə biz ilk növbədə dialoji ünsiyyət situasiyasını nəzərdə tuturuq.

Dialoqun nəzəriyyəsi geniş linqvistik problemlər çevrəsi ilə əlaqədar olub, dilçilik çərçivəsindən də kənara çıxır. İnsan münasibətlərinə maraq olan hər bir yerdə dialoqa da maraq yaranır, çünki dialoqla biz kommunikasiya, qarşılıqlı təsir, kontakt haqqında təsəvvürlərimizi əlaqələndiririk. Son illər dialoqa kompleks yanaşma inkişaf edir ki, bu da nitq psixolinqvistika və sosial psixologiyasının nəzəri nailiyyətlərini təcəssüm etdirən insan fəaliyyətinin müxtəlifnövzlülüyü kimi təsəvvürə əsaslanır. Dilin kommunikativ funksiyası ümumxalq dili vahidlərinin insanların ünsiyyət şəraitindən, məqsədindən asılı olaraq, cəmiyyətin ayrı-ayrı üzvlərinin qarşılıqlı təsirinin müxtəlifnövzlülüyünə müvafiq istifadəsini müəyyən edir. Dialoji nitq ümumxalq dilinin funksional-üslubi danışiq müxtəlifnövzlülüyü forması kimi, dilin kommunikativ funksiyasının

parlaq tərənnümünü özündə əks etdirir. Belə ki məhz dialoji nitqdə məlumat insan kollektivinin ardıcıl qarşılıqlı ünsiyyətinə keçir. Dialoji nitq məişətdə, televiziya və radioda (müsahibə), internetdə insanların gündəlik həyatının bir hissəsidir. Dialoji nitq Azərbaycan və dünya dilçiliyində geniş tədqiq olunsada, amma bu hələ sistemli və bütöv şəkildə deyil. Tədqiqat üçün müxtəlif dillərin, eləcə də şifahi danışiq dilinin, bədii əsərlərin materialları əsas sayılır. Dialoji nitqə maraq keçən əsrin 40-50-ci illərindən başlanılmışdır. Dialoq nəzəriyyəsinin əsaslarına rus dilçiliyində L.P.Yakubinski, L.V.Şerba, V.V.Vinoqradov, M.M.Baxtin kimi alimlərin əsərlərində rast gəlinir. Dialoqa həsr olunmuş böyük tədqiqat materialları bu məfhumun mürəkkəbliyi, çoxaspektliliyini sübut edir. Dialoq spesifik vasitələrində dilin konkret mücəssəməsidir, nitq ünsiyyəti formasıdır, insanın nitq fəaliyyəti sferasının yaranması, dilin mövcudluq formasıdır. Birinci halda dialoji nitqin gerçəkləşməsi, danışiq zamanı yaranmış nitq strukturu təhlil olunur, ikinci, tədqiqatçı bu nitqin yaranması və axması ilə qarşılaşır, üçüncü halda dialoq problemi dilin ictimai funksiyası ilə əlaqədar məsələlər çevrəsində olur. Dialoq haqqında danışarkən, bütün tədqiqatçılar aşağıdakı xüsusiyyətlərə toxunurlar: minimum iki həmsöhbətin mövcudluğu; aralarında sözləşmə mübadiləsi olan nitq şəraitinin qeyri-icbari xarakteri, nitqin dəyişən ünvanı, danışanların mütləq növbələşməsi, nitqin eyni zamanda qəbul edilməsi, hazırlığı və gerçəkləşməsi; dilxarici kommunikativ vasitələrin böyük əhəmiyyəti; dil situasiyasının daimi dəyişilməsi. İlk tədqiqat əsərlərində artıq dialoqun linqvistik problemlərinə münasibət insan fəaliyyətinin müxtəlif növləri mövqeyindən çıxış edirdi. L.P.Yakubinski yazırdı ki, dil insan davranışının müxtəlif növlülüyüdür, psixoloji faktdır, insan orqanizminin təzahürüdür, sosioloji faktdır, insanların birgə fəaliyyətindən asılıdır. [3.18.] O, dialoq nitq ünsiyyəti kimi, nitq fəaliyyətində əməkdaşlıq kimi təzahür edir. Dialoqun bütün xüsusiyyətləri onun yaranma, bürüzə vermə spesifikasiyası ilə əlaqədardır ki, bu da müəyyən şəraitdə həmsöhbətlərin şifahi spontan nitqini yaradır. Bədii ədəbiyyatda dialoq ikili xarakter daşıyır. Bir tərəfdən, dialoji nitqin onun müəllifi tərəfindən işlənməsi, digər tərəfdən, bu nitqin canlı danışiq dilinə əsaslanması. Dialoqun mövzusu təbii olmur, müəllifin istəyi ilə olur. Ona görə də bədii əsərdə məişət situasiyalarına aid söhbətlərə az rast gəlinir. Eləcə də bədii nitqdə dialoqda pərişanlıq, mövzu olmadığından pauza baş vermir. Bu hallar gündəlik canlı nitqdə baş verir. Dialoq bədii söz mətni kimi dramda aparıcıdır, epik əsərlərdə də rast gəlinir. Dialoq müstəqil publisistik, fəlsəfi janr kimi də mövcuddur. (məsələn, Platonun dialoqu)

Bədii dialoqda danışiq nitqi xüsusiyyətləri imitasiya olunur, şifahi ünsiyyətin mümkün olduğu qədər həyata keçir. Halbuki bu proses müəllifin düşünülmüş, planlaşdırılmış hərəkətləri ilə xarakterizə edilir ki, bu da şifahi kommunikasiyanın spontan xarakterinə ziddir. Bədii mətnə personajların

nitqi müəllif təsəvvüründə şifahi ünsiyyətin yazılı qeyd olunmuş imitasiyasıdır, belə dialoq özündə, eyni zamanda, şifahi və yazılı nitq cizgilərini birləşdirir. Bədii mətnin spesifikasiyası “daxili” (personajlar arasında) və “xarici” (müəllif və oxucu arasında) kommunikasiyanın mövcudluğu ilə üzə çıxır. Danışiq dili dialoqu özündə aşağıdakıları əks etdirir: çox sayda danışiq vahidləri və loru sözlərin işlənməsi, emosional-ekspressiv leksikanın geniş istifadəsi və sintaktik vahidlərdən - sadə cümlələr və bağlayıcısız cümlələrin işlənməsi, milli kolorit daşıyan frazeoloji vahidlərin işlənməsi, intonasiyanın mühüm rolu. Danışiq dili qısa, natamam sadə konstruksiyalar tələb etdiyi üçün xüsusi yeri dilxarici faktorlar - intonasiya, mimika alır. Vəsitişiz nitqin formalarında dialoq daha çox məişət danışiq dilinin xüsusiyyətlərini əks etdirir. Ünsiyyət şəraitindən (situasiyasından), dialoq iştirakçılarının münasibətindən asılı olaraq, dialoji birliyin hissələri arasında məntiqi məna münasibətləri nitqin məzmunu ilə əlaqədardır. Bununla əlaqədar replikaların, dialoqların ayrı-ayrı tipləri mövcud olur: nəqlətmə və informativ, etiraf və inandırma dialoqu, emosional dialoq, mübahisə və konflikt dialoqu, intellektual dialoq və s.

Dialoqun təbiəti onun mürəkkəbliyini ehtimal edir. Dialoq məzmunca qarşılıqlı əlaqədə olan birləşmələrin fikir, mühakimə, nitq sıralanmasının məntiqi zəncirinin ifadə vasitəsidir ki, burada iki danışan sanki bir fikir, quruluş yaradır və burada mövzu iki nəfər arasında müəyyən edilir. Mürəkkəb vahid kimi, dialoqun spesifikasiyası sıx şəkildə onun tematik bütövlüyü, məzmunun inkişaf xarakteri ilə, fikrin hərəkəti ilə əlaqədardır.

Hər şeydən əvvəl, dialoji nitq bilavasitə reaksiya tələb edən nitqdır. Belə ki dialoji nitq zamanı həmsöhbət deyilənə öz münasibətini bildirir: ya sual verir, ya təsdiq verir, ya inkar edir. Dialoji nitqin bu cəhəti danışanın pəz fikrini ifadə etmək istiqamətinə təsir göstərir, onu müəyyən səmtə yönəldir. Dialoji nitqin digər xüsusiyyətləri dialoqun danışan adamların emosional-ekspressiv rəbitəsi şəraitində baş verməsidir. Bu zaman dialoji nitqin iştirakçıları bir-birlərini bilavasitə qavrayır və emosional vəziyyətlərini qiymətləndirirlər. Nəhayət, dialoji nitqin bir xüsusiyyəti də onun müəyyən şəraitlə və ya obyektə bağlı olmasıdır. Bu mənada o, situativ səciyyə daşıyır, söhbətin obyektinə dəyişən kimi dialoqun istiqaməti və xarakteri də dəyişir.

Dialoqun xarakteri aşağıdakı faktorlardan, onların cəmindən ibarətdir: sözlərin məqsəd və predmeti, danışanların hazırlıq səviyyəsi, həmsöhbətlər arasında münasibət, onların söylənənlərə, konkret ünsiyyət şəraitinə münasibəti.

L.D.Yakubinskiyin fikrincə, nitq məsələsinin nə yerdə olduğunu anlayan dinləyiciyə möhtacdır. [3.19] İnformasiyanın əlavə ötürücüsü olan vasitələrinə mimika, jest, müxtəlif bədən hərəkətləri xidmət edir, danışanın intellektual və emosional halı ilə əlaqədardır. Bu kommunikativ vasitə daha

çox dialoji nitqin qurulmasında özünü göstərir, dialoq tədqiqatçıları tərəfindən daim qeyd olunur, informasiya nəzəriyyəsi və işarələr sisteminin tədqiqində əsas yer tutur. Dialoqun vacib tərəflərindən biri də dialoji söyləmlərin mürəkkəb strukturda birləşməsində və informativ vasitə kimi intonasiyanın roludur. İntonasiyanın müxtəlif funksiyaları bir-biri ilə birləşə bilər. Nitq xarici bütün faktorların təsiri dialoqun strukturunda əks olunur. Reaksiyanın xarakteri dialoqun modallıq xüsusiyyətlərini müəyyən edilir.

Danışq dialoq nitqinin əsas xüsusiyyəti replikaların qısalığı, natamam söyləmlərin olması, qeyri-verbal ünsiyyət vasitələrinin geniş işlənməsi, intonasiya, sərbəstlik, nitqə hazırlıqsız olmaq, danışq dili üçün xarakter olan leksikaya (slenq, jarqonizmlər və s.) sahib olmaq və s. ilə şərtlənir. Bədii əsərlərdə bu məqamlar müəllif remarkaları vasitəsilə əks olunur. Dialoq vahidliyinin əsas növü sual-cavab kompleksidir. Reaksiya xarakterinə böyük əhəmiyyət verilir. Bununla əlaqədar, ziddiyyət, razılıq, əlavə replikaları, mövzunu müşayiət edən və onu başqa səmtə yönəldən replikaları göstərmək olar. Reaksiya xarakterinə uyğun olaraq müvafiq dialoq tipləri seçilir. Bir qayda olaraq, cavab növbəti sualın yaranmasına səbəb olur. Təkrar replikalar da bu zaman mühüm rol oynayır. Belə ki replikalar özlüyündə daxilən intonasiya ilə bağlanmış cümlələr (cümlə birləşmələrini) və dialoq elementlərini əks etdirir.

Ədəbiyyat

1. Бырдина Г.В. Динамическая структура диалогической речи. Тверь, ТГУ, 1992, 84 с.
2. Винокур Т.Г. О некоторых синтаксических особенностях диалогической речи. // Исследования по грамматике русского литературного языка, М., 1955, 43 с.
3. Якубинский Л.П. Избранные работы: Язык и его функционирование. Москва, 1986, с. 17-58

Эминли Беюкханум

Резюме

Сумгаитский Государственный Университет

В статье рассмотрена проблема «язык и этнос», которая является одной из самых сложных как в этнографии и социологии, так и в этнолингвистике прежде всего в связи с теми политико-социальными аспектами, в которых она непосредственно реализуется в жизни.

Язык человека зависит от той культуры, к которой он принадлежит. Проблема соотношения языка и этноса (культурных и бытовых особенностей народа) включает в себя большое количество сложных вопросов: проблема взаимоотношения между структурой языка, семантической стороной речи и особенностями природы, окружающей носителей данного языка. Этническая принадлежность человека – это явление социальное и культурное и определяется сознательно и индивидуально самим человеком (а не семьей, школой, государством, религиозной общиной). Изучение языка как элемента этнического самосознания, вместе с изучением этнической культуры даёт возможность получения информации как о языковых процессах в обществе, так и об этнокультурной ориентации индивида и этноса – степени их языковой и этнокультурной ассимиляции или сохранения.

Eminli Boyukkhanim

Dialogic speech as an ethnocultural factor
Summary

The article explores the problem “language and ethnos”, which is considered one of the most difficult in ethnography and sociology, as well as in ethnolinguistics, foremost with the political and social aspects, which directly realizes in life. The language of human depends on the culture to which he belongs. The problem of relation of language and ethnos (cultural and household features of the nation) covers some difficult questions: the problem of relationship among language structure, semantic side of speech and features of the nature, surrounding carriers of the languages. Ethnic belonging of the human – this is a social and cultural phenomenon and is determined consciously and individually by the human (not by families, school, government, religious community).

Learning the language as an element of ethnic self-awareness, together with ethnic culture makes it possible to gain information not only about language processes in the society, but also about ethnocultural orientation of individual and ethnos – degree of their language and ethnocultural assimilation or preservation.

Rəyçi: Ramazan Məmmədov
Filologiya elmləri doktoru, professor

MƏLİHƏ ƏSƏDOVA
Bakı Slavyan Universiteti
melihe78@mail.ru

**QƏRB QRUPU DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİNDƏ
FRAZEOLOGİZMLƏRİN FORMALAŞMASINDA
SOMATİZMLƏRİN ROLU**

Açar sözlər: Azərbaycan dili, dialektik frazeoloji somatizmlər, frazeologizmlərin təsviri.

Ключевые слова: азербайджанский язык, диалектические фразеологические соматизмы, описания фразеологизмов.

Key words: Azerbaijani language, dialectic phraselogical somatisms, descriptions of phraseological units.

Müasir dilçiliyin ən çox tədqiq olunan mövzularından biri sabit söz birləşmələridir. Onlar lüğət tərkibini zənginləşdirməklə yanaşı, həm də yüksək məlumat tutumuna malik dik vahidləri kimi də diqqət mərkəzindədirlər. “Frazeoloji vahidlər ən mürəkkəb dilçilik vahidləridir. Onların mürəkkəbliyi təkcə çoxkomponentliliklə deyil, həm də sintaktik modellərin semantik və mənaçoxcəhətliliyi, müxtəlif fikirlərin emosionallığını, ekspressivliyini artırmaq qabiliyyəti ilə ölçülür. Frazeoloji vahidlərin bu göstərilən özəllikləri onların tiplərini, həmin tiplərin ayrı-ayrı xüsusiyyətlərini öyrənməyi tələb edir”. [13 s. 135]. Qərb qrupu dialekt və şivələrindən toplanmış sabit söz birləşmələri çox zəngin leksik tərkibə malikdirlər. Biz bu birləşmələrin komponentlərinə görə təhlil edən zaman onların formalaşmasında somatizmlərin, sayların, olmaq, etmək, baxmaq və s. kimi feillərin fəal olduğunu gördük və bu komponentlərə görə də tədqiq edilən dialekt və şivələrdə sabit söz birləşmələrinin leksik qruplarını müəyyənlədirməyə çalışdıq. Qərb qrupu türk dillərində frazeoloji vahidləri yaradan əsas mərkəzi komponent insanın bədən üzvlərinin adları, heyvan adları, bitki adları, müxtəlif təbiət hadisələrinin adları, dini-mifoloji zəminli və alqış-qarğış mənalı anlayışlardır. Həyatın elə bir sahəsi yoxdur ki, ona aid frazeoloji vahidlər olmasın. Bu dil vahidləri insan cəmiyyətinin, fərdlərin dünyaya baxışını ifadə etdikləri kimi, aid olduğu xalqın mentaliteti, tarixi və məişəti haqqında məlumatı da özündə qoruyub saxlayırlar. Sabit söz birləşmələrinin tərkibinə daxil olan komponentlər reallığın hissəciklərini ifadə etdikləri kimi, həm də həmin reallığı təsvir edirlər. Bu birləşmələrdə ən çox məlumat daşıyıcıları denotativ komponentlərdir.

Somatizm – insan və heyvanlara məxsus bədən üzvlərinin adlarıdır. Sabit söz birləşmələrinin formalaşmasında ən aktiv rol oynayan da bu dil

vahidləridir. Dilçilik ədəbiyyatında somatizmlər əsasında formalaşan sabit söz birləşmələri ilə bağlı ayrıca bir tədqiqat əsəri yoxdur. Somatizimli birləşmələr haqqında yalnız sabit söz birləşmələri haqqında yazılan tədqiqatlarda onların formalaşmasında iştirak edən komponentlərdən danışılan zaman qrup kimi məlumat verilir. Məsələn: rus dilçiliyində A.M.Çepasovun, N.F.Alefirenkonun, V.A.Lebedinckinin, L.P.Qaşevin, E.R.Ratuşnayanın, Azərbaycan dilçilərindən A.M.Qurbanovun bə başqalarının tədqiqatlarında frazeoloji birləşmələrindən danışılan zaman onların bir növü kimi somatizimli sabit söz birləşmələrindən danışılmışdırsa da, xüsus bir tədqiqat işi yazılmamışdır. Somatizmlərdən geniş bir şəkildə məlumat verən alimlərdən biri prof. Ə. Tanrıverdiyevdir. Alimin “Kitabi Dədə Qorqudun söz dünyası” adlı kitabında dastanın dilindən işlənən “öykə, sügsün” somatizmlərini təhlil edərək, onların qərb ləhcəsində və digər dialektlərdə işləndiyini bildirmişdir [15, s. 206-207]. Somatizmlər Azərbaycan dialektlərində, xüsusilə də qərb qrupu dialekt və şivələrində maraqlı leksik-semantik qruplardan biridir. Ümumilikdə sabit söz birləşmələrində somatizmlərin çox işlənməsinin səbəbi bu dil vahidlərinin lüğət tərkibində semantik cəhətdən zəngin olamalarıdır. Obyektin xarakterindən asılı olaraq somatizmlər müxtəlif qatlara parçalanır: somonimlər, osteonimlər, splanxonimlər, anqionimlər, sensorimlər, xəstəliklərin adları. Sabit söz birləşmələrinin tərkibindəki somatizmlər dialektdəki semantik mənə çalarına görə fərqli mövqelərdə duraraq, fərqli mənə çalarlıqları yaradırlar. Beləki, bəzi somatizimli sabit söz birləşmələri həddindən çox məcazi mənə çalarlıqları yarada bilirsə də, bəzilərində bu semantik çalarlıq zəif və ya az ifadə olunur. Onların hər birini ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirək:

Baş – Qərb qrupu dialekt və şivələrində baş – tək cə insanın əsas orqanı mənasında deyil, həm də, ağıl, əsas, vacib, evlilik, ölçü-həcm, birinci mənalarını da ifadə edir. Məsələn: baş ağartmaq – bir işi yaxşı bilmək, işin sənətkarı olmaq mənasında; baş dolandırmaq – yaşamaq, çətinliklə də olsa güzəran keçirmək; baş qatmaq – qalmaqal, dava salmaq, aranı qarışdırmaq; baş yoldaşı - arvad; başa düşmək - anlamaq; başa vurmaq – sona çatdırmaq, bir işi bitirmək, elədiyi işi başqasının üçünə demək, minnət qoymaq; baş-beynini doldurmaq – aldatmaq, birinə digəri haqqında yalan məlumat vermək; baş-göz eləmək – evləndirmək; başı çəhməx – çox bəlalar, müsibətlər görmək; başı daşdan-daşa dəymək – fəlakətlər görmək, əzab-əziyyətlərə düşmək; başı dunux olmaq - əylənmək, bir şeylə məşğul olmaq, keyləşmək; başı qarışmaq – bir işlə məşğul olmaq; başına daş salmaq – yox etmək, öldürmək, axırına çıxmaq; başına götürmək – səsi hər yerə yayılmaq; başına hava gəlmək – dəli olmaq; başına soyux dəymək – xəstələnmək, ağlını itirmək, danışığını bilməmək; başını bişirmək - aldatmaq; başını bitdəməx – öldürmək; başını doldurmaq – fikrini dəyişdirmək, aldatmaq; başını soxmağa

yer yer axtarmaq(Gəncə) – ev axtarmaq, yaşamağa yer axtarmaq; başını toylamaq (qərb q.) – aldatmaq.

İmişli dialektində isə “baş” - dəfə, kərə mənalarında işlənir.

Qərb qrupuna daxil olan Ağdam, Bərdə, Şəmkir və Şuşa dialektlərində bu somatizm yemək adının formalaşmasında da iştirak edir. Bu “baş-ayaq” (başə:x) adı ilə tanınan yeməkdir. Maraqlı cəhət qərb qrupuna daxil olan Gəncə və Ayrım dialektlərində bu yemək adının “kəllə-paça” adı ilə təqdim edilməsidir. “Paça” – dialektlərdə heyvanın bud hissəsini ifadə etsə də adı çəkilən yeməkdə bir inqridient kimi istifadə edilmir və ayaq somatizminin sinonimi kimi çıxış edir. “Kəllə” isə “baş” somatizminin sinonimidir. Yemək heyvanın baş və ayaqlarının aşağı hissəsindən hazırlandığı üçün belə adlandırılır. Fikrimizcə, başın bişməsi prosesi də “başını bişirmək” frazeologizminin formalaşmasına səbəb olmuşdur.

Ağız – Bu somatizm Azərbaycan dialekt və şivələrində müxtəlif semantik mənaları ifadə edir. Beləki, Ağdam, Qax, Şəki, Zakatala və Zərdab dialekt və şivələrində qaramalın doğandan sonra ilk ağız südü, bu süddən hazırlanan pendir kimi bir yemək mənalarında da işlənir [2, s. 15]. Qərb qrupu dialekt və şivələrində sabit söz birləşmələrinin tərkibində təkcə insan orqanlarından birinin adı deyil, həm də yekun və başlanğıc, məqsədə çatma, yaxınlıq və uzaqlıq, uğursuz və uğurluluq və s. kimi mənaları ifadə edir. Konseptlərə diqqət yetirsək istənilən bir mənanın müsbət və mənfi çalarlarını paralel yaratdığını görürük. Məsələn; ağız qatıx kəsməmək – sözü keçməmək, sözü heç kəs tərəfindən eşidilməmək (mənfi mənada) - ağız kəsərli – sözü eşidilən, hörmətli insan (müsbət mənada) – hər iki frazeoloji vahid bir-birinin antonimidir; ağızgöyçəhliy eləmək – sözyüş söymək, nə gəldi danışmaq (mənfi mənada); ağızına baxmaq – kiminsə sözünə baxmaq, kiminsə sözü ilə oturub-durmaq (müsbət mənada); ağızına çullu doşan sığmamax – çox danışmaq, çox tərifləmək, özündən demək, hansısa bir işi şişirtmək (müsbət mənada).

Qərb qrupu dialekt və şivələrində bu somatizmlə sabit söz birləşmələrindən üslubi-semantik cəhətdən zəngin olan sinonim cərgələr də yaranır: ağızına qıfıl vurmaq – susmaq, susdurmaq, bağlamaq; ağızına qoyut almaq – susmaq, səsini çıxarmamaq, danışmamaq; ağızını bağlamaq – susdurmaq, susmaq, danışmamaq; ağızını açıf gözünü yummaq – söyüş söymək, qışqırmaq, təhqir etmək; ağızını yığa bilməməx` - söyüş söymək, qışqırmaq, təhqir etmək; ağızını yoxlamaq – fikrini öyrənmək, razılığını almaq; ağızını aramax - fikrini öyrənmək, razılığını almaq; ağızınan vurmaq – susdurmaq; ağızını bağlamaq - susdurmaq; ağızını mumlamaq – susdurmaq.

Ayaq – Bu somatizm “ayağ” formasında qərb qrupuna daxil olan dialekt və şivələrdə həm insan orqanlarından birinin adını, həm uzaq, kənar mənalarını, həm evin və ya stolun aşağı tərəfi, həm də alçaltmaq, aşılamaq mənalarını,

“ayax” formasında isə Naxçıvan dialektində uzaq, kənar mənalərini ifadə edir. Məsələn: Ağdam dialektində “əyağına düşməx” – yalvarmaq; ayax çəhmək – aldatmaq, işinə mane olmaq; Cəbrayıl dialektində “əyağının altından yer qaçmaq” – donub qalmaq, dəhşətə gəlmək, həddindən artıq təəcüblənmək; yenə Cəbrayı şivələrində “əyağının çəhməx” – işinə mane olmaq, quyu qazmaq mənalərində işlənməkdədir.

Fikrimizcə, belə semantik çalarlığın yaranmasına səbəb ayağın bir orqan kimi aşağıda yerləşməsindədir. Baxmayaraq ki, ayaq insanın bədənini saxlayır və dayaq mövqeyini daşıyır qərb qrupu dialekt və şivələrində sabit söz birləşmələrinin tərkibində məhz mənfi çalarları ifadə edir. Maraqlıdır ki, tədqiq edilən dialektin Gəncə və Qarabağ dialektlərində süfrənin ayağ-başı kiçiklərə aid olan yerdir. Böyükər burada oturmaz və bu onlara qarşı hörmətsizlik hesab edilir. Ev təmizlənen zaman başdan başlanıb ayaq tərəfdə bitər və çıxan zibil evin başına yox, ayaq tərəfinə toplanmalıdır.

Barmaq – Bu somatizm dialekt və şivələrdə həm “barmağ” formasında bədənə kiçik bir üzvünün adı mənasında, həm də “barmax” formalarında Göyçay, Kürdəmir şivələrində arabanın yanlığına keçirilən şaquli taxta, Oğuz dialektində isə pəncərə şüşəsini saxlamaq üçün kənarlarına vurulan nazik taxta mənalərində işlədilir və fərqli semantik çalarlar ifadə edir. Qərb qrupu dialekt və şivələrində isə biz “darmağ” və “barmax” somatizmini sabit söz birləşmələrinin tərkibində görürük. Füzuli dialektində “barmax basmax” – işi görmək, işə qarışmaq; barmağına dolaməx – ələ salmax, gülmək; Ağdam şivələrində “barmax qoyməx” – sahiblənmək, yiyələnmək, işə qarışmaq; Gəncə dialektində “barmağının basıf gözünü çıxarməx” – hədələmək mənalərini ifadə edən sabit söz birləşmələri var.

Boğaz – Baş və bədənə birləşdirən orqanın adıdır. Füzuli dialektində somatizm həm orqanın adını bildirir, həm də borclu olmaq mənasında işlənilir, Səlyan dialektində isə sünbülləmək mənalərində, Bərdə dialektində “boğaz otarməx” formasında – yemək yemək, qarın doldurmaq; Füzuli dialektində “boğaza gətirməx” formasında – bezdirmək, cana doydurmaq mənalərini; Ayrım dialektində “boğaz olmax” – hamilə olmaq, boynuna uşaq düşmək; Gəncə və Füzuli dialektlərində “boğaz olmax” formasında – borclu olmaq; “boğazını üzməx” – əlindən almaq, istədiyi ələ keçirmək mənasını ifadə edir. (*İstəmirəm qardaş, mənim başqasına boğaz olmağa tə:rim yoxdu*” (Füzuli); *“Əvvəl taxıl boğaz olur, sümül açır, yetişir, çalmanın, ya əlnən biçirüğü.* (Səlyan); *“İneylər yazdan boğaz olə:yf, savax-büyün gözleyrix”* (Ayrım).

Boyun – bədən üzvlərindən biri kimi boğazın arxa hissəsinin adıdır. Bundan başqa Ağdam, Bərdə, Qazax, Şəmkir, Şuşa dialektlərində araba və ya kotana qoşulan öküzə və ya kələ, Kürdəmir dialektində isə bir cüt öküzə şumlanması mümkün olan torpaq sahəsinə deyilir. Qərb qrupu dialekt və

şivələrində somatizm kimi isə Ağdam dialektində “boynuna ip salmax” – evləndirmək, ələ keçirmək, yola gətirmək; Füzuli dialektində isə “boynuna uşax düşmax” – hamiləlik mənalərini ifadə edən sabit söz birləşmələri yaradır.

Dırnaq – barmağın mayasının üzərində yerləşən sədəfin adıdır. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində “dırxax”, Naxçıvan dialektində “dırxey” formalarına rast gəlinir. “Dırxey” formasında Naxçıvan dialektində ev mənasını ifadə edir. Qərb qrupunda bu somatizmlə yaranan sabit söz birləşməsinə Ağdam dialektində “dırxaxnan ətin arasına girməx” birləşməsinə nümunə göstərmək olarkı, bu da “arasına vurmaq, çox yaxın qohum, dost olan iki adamı bir-biri ilə dalaşdırmaq” mənasını ifadə edir.

Dil – Bu somatizm bir dil vahidi kimi dialektlərdə həddindən artıq aktivdir. Beləki, o bir çox mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsində birinci komponent kimi iştirak edir və çoxmaraqlı bir faktdır ki, bu sözlərin hamısının əsas semantikasi dillə bağlı olur. Məsələn: Culfa, İmişli, Şamaxı, Zəngilan şivələrində “dilbaş” – qaramalın dilində əmələ gələn xəstəlik; Salyan şivəsində “dilbaz” – dilli-dilavər; Qax şivələrində “dilbənd” – tərcüməçi; Qax dialektində “dilçi” – aravuran və s. Tədqiq edilən dialekt və şivələrdə bu somatizm maraqlı frazeologizmlərin əmələ gəlməsində iştirak edir. Məsələn: Ağdam dialektində “dil çıxartmax” – ağız açmaq, yalvarmaq, xahiş etmək; “dilini işə salmax” – yalvarmaq, xahiş etmək; Füzuli dialektində “dil bulamax” – kiminsə və ya nəyinsə haqqında pis danışmaq; “dil sürüməx” – razılıq verməmək, kiminsə və ya nəyinsə haqqında pis danışmaq; “dili ağzına sığmamax” – bir şey haqqında şişirdərək danışmaq; “dili təpiməx” susuzlamaq; dili gəlməməx; “dilinin balasına düşməx” – danışdığı sözün bəlasına düşmək; Şuşa dialektində “dili topux çalmax” – pəltəkləmək, tərəddüd etmək; dilində tük bitmək (Şuşa) – bir sözü dəfələrlə təkrar etmək; Gəncə dialektində “dilində söz bitif” – bir sözü dəfələrlə təkrar etmək mənasında.

Diş – Tədqiq edilən dialekt və şivələrdə diş somatizmi sabit söz birləşməsi əmələgətirmədə o qədər də aktiv deyil. Bu somatizmlə tədqiq olunan dialekt və şivələrdə biz bir neçə sabit söz birləşməsi müəyyənləşdirdik: Şuşa dialektində “dişi bağırşağını kəsmək” – hırlənib söz deyə bilməmək; Gəncə dialektində “dişini qıjamax” – dirənmək, tərslik etmək

Dodaq – Bu somatizm də qeyri-aktiv sözlər qrupuna daxildir. Gəncə dialektində biz “dodağı qaçmax” – gülümsəmək; “dodağını sallamax” – küsmək; “dodağını büzməx” – küsmək; “dodağının büzüşdürməx” – xoşlamamaq, xoşuna gəlməmək mənalərində görürük.

Əl – bu sözə biz qərb qrupu dialekt və şivələrində həm insan orqanlarından birinin adı, həm də tamamilə fərqli mənalarda rast gəlirik. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğətində “əl” sözünün üç mənası təqdim edilir: I – Ucar dialektində təndir düzəltmək üçün dairəvi hissə; II – Bakı, Salyan, Şamaxı, Şuşa dialektlərində tərəf; III – Ağdam, Bakı, Bərdə, Səlyan, Şuşa, Tərtər

dialektlərində dəfə mənalarında işlədilir. Qərb qrupu dialekt və şivələrində ən aktiv somatizmlərdən biridir. Orqan adı bildirməklə yanaşı, müxtəlif mənali sabit söz birləşmələri də yaradır. Məsələn: əl yeri qoymax (Füz., Gəncə); əldən ağıza (əyağa) qalmaq (Cəbrayıl) əlacsız qalmaq; əldən-əyaxdan düşməx (Füz., Cəbrayıl) – qocalmaq, xəstələnmək; əldən salmaq (Füz) - yormaq; ələ almaq (Cəbrayıl) – razı salmaq; ələ salmaq (Füz) –gülmək, lağ etmək; ələ verməx (Ağdam) – satqınlıq etmək; əli əhsihliyə düşməx` (Füz) – kasıblamaq, pul itirmək; əli getməx` (Cəbrayıl); əli gəlməx` (Cəbrayıl); əli gətirməx` (Cəbrayıl) – pul qazanmaq; əli üzülməx` (Cəbrayıl, Gəncə, Goranboy, Şamaxor) - əlacız qalmaq; əliyandıda qalmaq (Füz); əlinə bel vermək (Cəbrayıl); əlinə göydən düşmək (Ağdam); əlini ağzına təpməx (Cəbrayıl); əlini üzüməx`; əlinnən qurtarmax (Cəbrayıl, Füzuli); əlinnən təngə gəlməx` (Gəncə); əl çəkməx (Füz).

Bu somatizm tək işləmə bildiyi kimi müvafiq sözlərlə qoşalıq yaradaraq da sabit söz birləşməsi yarada bilir. Belə somatik frazeologizmlərə daha çox Cəbrayıl dialektində, qismən də Füzuli dialektində təsadüf edilir. Məsələn: “əl-əyağa düşmək” – yalvarmaq, iş görmək, təmizlik yaratmaq; “əl-əyaxlı olmaq” – qoçaq olmaq, işgüzarlıq, hər işi bilmək; “əl-əyağı yerdən-göydən üzülmək” (Cəbrayıl) - mat qalmaq, ümitsiz olmaq; “əl-əyağını bir yerə bağlamax” (Füzuli) – evləndirmək mənalarında.

Əng – “Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti”ndə bu sözün mənası Səlyan şivəsində “çərənci və çoxdanışan” kimi qeyd edilir, amma bu gün bir çox dialektlərdə, məsələn, Gəncə dialektində “əng” formasında - “çənə” mənasında, “əngə” formasında isə Meğri şivəsində “valideyin”, İmişli şivəsində isə “lap” mənasında işlədilir. Tədqiq edilən dialekt və şivələrdə ən az işlənən somatizmlərdən biridir: əngə verməx` (Cəbrayıl, Füzuli) – söhbət etmək; əngini partdatmax (Gəncə) – cənəsini dağıtmaq

Ət – Bu somatizmi də qərb qrupu dialekt və şivələrində o qədər də aktiv hesab etmək olmaz. Bu somatizimli sabit söz birləşmələrinə Cəbrayıl dialektində “ətə-qana dolmaq” – kökəlmək, yaxşılaşmaq; “ətinə-qanına yerihləməx`” – düşmənlə olmaq, zəhləsi getmək və Füzuli dialektində “ətini şişə çəhməx`” – dalaşmaq, döymək mənalarında rast gəlirik.

Göz – somatizmi də baş somatizmi kimi qərb qrupu dialekt və şivələrində həddindən artıq aktıvdır. Göz – insan hisslərinin müxtəlif formalarda təqdimi üçün əsas orqanlardan biridir. Biz bunu dialekt və şivələrimizin sabit söz birləşmələri fondunda da aydın görə bilərik. Maraqlıdır ki, göz somatizm komponentli sabit söz birləşmələri həm müsbət, həm də mənfi emosional halları ifadə etmək imkanına malikdir. Göz somatizmi öz daxili semantikasına görə həqiqilik, dəqiqlik, düzgünlük semasını ifadə edir. Məsələn: gözünən görüb, gözü açıqdır, gözüm kimi inanıram, gözündən yayınmaz və s.

Qərb qrupu dialekt və şivələrindəki sabit söz birləşmələrinin tərkibində biz göz somatizmini fərqli konseptləri görürük. Məsələn: göz açma bilmə-

məx` (Ağdam, Cəbrayıl, Gəncə) – vaxt tapa bilməmək, işi çox olmaq; gözə pərdə tutmaq (Füzuli) – aldatmaq, yalan danışmaq, kələk gəlmək, yalan danışmaq; gözü almax (Cəbrayıl) – özünə inanmaq, güvənmək, arxayın olmaq, xoşuna gəlmək, nəyi isə bəyənmək; gözü arxada qalmaq (Cəbrayıl) – narahat olmaq nigaran qalmaq; gözü bağlamaq (Füzuli) – başa düşməmək, görməmək, anlamamaq; gözü düşməx` (Cəbrayıl) – xoşuna gəlmək, aşiq olmaq, sevmək; gözü kölgəli olmaq (Cəbrayıl); gözü qıpıx eləməx` (Cəbrayıl, Füzuli) – qorxaq etmək; gözü qızmaq (Gəncə) – əsəbləşmək, hirsəlmək; gözü su içməməx` (Bərdə) – inanmamaq; gözü tutmaq (Ağdam) – xoşuna gəlmək; gözü çıxıxdıya salmaq (Cəbrayıl) – qorxuzmaq, narahat etmək, incitmək; gözündə qalmaq (Füzuli) – arzusuna çatmamaq, gözündə qoymaq; gözü basmaq (Cəbrayıl) – acgözlüklə yemək, göstərmək; gözü durmaq (Cəbrayıl) – tənbellik etmək; gözü kül üfürməx` (Ağdam) – aldatmaq; gözü su verməx` (Cəbrayıl) baxmaq, öyrənmək; gözü təpmək (Füzuli) – acgözlüklə yemək; gözü yuxu getməməx` (Ağdam) – yatmamaq; gözünnən batmaq (Bərdə) – məhv olmaq, heçə-puçə çıxmaq; gözü açmaq (Füzuli) – ayılmaq, başa salmaq, doğrulmaq, dünyaya gəlmək; gözü qan tutmaq (Gəncə) – bərk hirsəlmək, kimisə öldürmək istəmək; gözü açısını almaq (Cəbrayıl) – mürgüləmək, yatmaq; gözü içi gülmək (Ayrımlı) – sevinmək; gözü kökü saralmaq (Ayrımlı) – yorulmaq, həsrətlə gözləmək; gözü qarasını aparmaq (Ağdam) – çox oxumaq, çox ağlamaq, kor olmaq; gözü qorasını sıxmaq (Cəbrayıl) – ağlamaq; gözü yağını yedirtmək (Cəbrayıl) – yaxşı baxmaq, qeydinə qalmaq; gözü yaşı axıtmaq (Şuşa) – ağlamaq; gözü yaşına dəm verməx` (Cəbrayıl) – ağlamaq.

Bağır (əks. şiv.) – ciyər. – Qərb qrupu dialekt və şivələrində maraqlı doğuran somatizmlərdən biri də ciyər mənasını ifadə edən “bağır” sözüdür. Məsələn: bağrı yarımaq (Gəncə) – qorxmaq, dərd çəkmək, sinəsinə dağ çəkmək, əzab çəkmək. Bağır kavavı çox xeyirridi (V.); – Bağrı içəlatnan bir yerdə qazanda da pişirir¹ (Qb.); – İkiş şiş bağır da çəx¹ sən¹ yaman olar (A.Sal.).

Qeyd edək ki, Gəncə və Yevlax şivələrində *bağır* sözü əsasən «qara ciyər» mənasını bildirir. Ağ ciyər sözünü ifadə etmək üçün *öfgə* leksemi işlədilir: Öfgə quyrux yerinə işdiyir. Şivələrdə *qara bağır*, *bağrı yarımaq*, *bağrı çatdamax*, *bağrı qan olmaq* ifadələrinə də rast gəlinir: – Qara bağrı uşaxlar ye:flər, öfgələr qalır (S.); – Beyqafil çağırıldıq dana, yazığın bağrı yarıldı (Bəyd.); – Heş demirsən, elə qorxudan uşa: n bağrı çatdıyar (Nər.).

Bağır sözü ədəbi dildə «sinə, köks, ürək» anlamında da işlənməkdədir; məsələn, bağrı basmaq. Asemantik kök şəklində isə bağırmaq leksik vahidinin tərkibində qalmışdır.

«Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti»ndə *bağır* «qaraciyərlə quyruqdan hazırlanan plov xuruşu» mənasında göstərilir [2, 48]. Qarabağda aş qarası

kimi istifadə edilən *bağırbeyin* adlanan xörək bişirilir və ayrıca da yeyilir [50, 107].

Qərb qrupu şivələrində *bağır* sözü «qara ciyər», *öfgə* sözünün digər fonetik variantı olan *öyfə* «ağ ciyər» anlamında işlənir: – Bü:nkü bağır-öyfə savaxkı quyruxdan irəldi (zərb-məsəl) [3, 198].

Qərb qrupu dialektlərinə daxil olan Gəncə dialektində bu sözə “bağır-beyin” yemək adında da təsadüf edirik. Bu yemək qara ciyər və quzu quyruğundan hazırlanır. Hər ikisi ayrıca qaynadılaraq əzilir və bir-birinə qatılır. Paxla plovla (aş növü) yeyilir.

Qərb qrupunda bu somatizmlə bağlı diqqətimizi cəlb edən sabit söz birləşmələrindən biri də “alabağır olmaq” birləşməsidir. Bu frazeologizmin birinci komponentinin tərkibindəki “ala” sözü qan mənasında işlənmişdir və ciyəri qanamaq, ciyəri parçalanmaq mənalarını şışirtmə məqamında təqdim edir.

M.Kaşğarinin lüğətində *bağır* «qaraciyər», qədim türk lüğətində isə «ürək» mənasında qeydə alınmışdır [8, c.1, s. 366]. «Əsrarnamə»də və digər qədim türk yazılı abidlərində «köks, sinə, ciyər, ağ ciyər, qara ciyər» mənalarını ifadə etdiyi göstərilir [11, s. 137]. «Dədə Qorqud kitabı»nda *bağrı yanmaq* ifadəsinə rast gəlirik: Yalnızca oğul görünməz, bağrı yanar; Yandı bağrı, göynədi içim [9, s. 38]. *Bağrı yanmaq* ifadəsi «kədərlənmək, qəm-qüssəyə batmaq» anlamında izah olunur [10, s. 27].

Bağır sözünə klassiklərimizin əsərlərində də təsadüf edirik; məsələn, Bəndən *iraq* olduğun bağrı qan eylədi [11, s. 137].

Bu sözün klassik ədəbi nümunələrin dilində və şivələrdə ifadə etdiyi bütün mənalara əsasən deyə bilərik ki, *bağır* qədim türk dilində işlənmiş *bağ*, *bəğ*, *ba* kökünün «iç, içəri, daxili» mənası ilə bağlıdır [16, s.2, 19]. «Tarixən müxtəlif mənə bildirən bu söz «qaraciyər» mənasında Gəncə, Kürdəmir, Qax, Mingəçevir, Şəki, Şəmkir, Şuşa, Qazax, «ürək, qəlb» mənasında isə Ağdam, Cəlilabad, Füzuli, Kürdəmir, Quba, Şəki, Gəncə, Neftçala və s. şivələrdə işlədilir»[4, s.254].

Aparılan təhlillər göstərdi ki, somatizmlər Azərbaycan dilinin leksik fondunda ən qədim dil vahidləri qrupuna daxildirlər. Ümumiyyətlə, bütün Azərbaycan dialektlərinin lüğət tərkibindəki frazeoloji vahidlərin böyük əksəriyyətini somatik frazeologizmlər təşkil edir. Bunu qərb qrupu dialekt və şivələrindəki sabit söz birləşmələrinin komponentlərinin təhlili bir daha sübut etdi. Beləki, bu dil vahidlər çox geniş sabit birləşmələr əmələgətirmə imkanlarına malikdirlər və belə birləşmələrin işlənmə tezliyi də çox yüksəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağayev R.D. Azərbaycan dilinin Qarabağ dialekti (Ağdam rayonu şivələri). Fil. dok. ...dis. avtoref. Moskva: 1951, 23 səh.
2. Ağayeva R.R. Frazеologizmlərin formalaşmasında ekstralingvistik amillərin rolu. Fil. dok. dis. avtoref. Bakı: 2016, 28 səh.
3. Azərbaycan dialektoloji lüğəti. I c., Ankara, 1999, 374 səh.
4. Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri. V c. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 261 səh.
5. Çobanov M.N. Bolnisi rayonu şivələrində işlənən bəzi arxaizmlər. // ADU nun «Elmi əsərlər»i, Bakı: 1973, səh. 66-69
6. Çobanov M.N. Bolnisi rayonu şivələrinin leksikası. I. Bakı: Təhsil EİM, 1997, 210 s.; II. Bakı: Təhsil EİM, 1998, 64 səh.
7. Həməzəyev T.B. Ordubad dialektinin leksikası haqqında qeydlər. // Azərb. SSR EA «Xəbərlər»i (ict.elm.ser.), Bakı: 1958, №2, səh. 53-70
8. Xasıyev Z.Ə. Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin qərb qrupunda heyvandarlıq terminləri. Bakı: Nurlan, 2004, 146 səh.
9. Xəlilov R.Y. Saylar. Bakı: Azərnəşr, 1978, 73 səh.
10. Xəlilov R. Müasir Azərbaycan dilində II və III növ təyini söz birləşmələrinin tərəfləri arasında sintaktik əlaqə üsulları. // Azərb. SSR AE-nin Məruzələri, XIV cild, Bakı: 1958, II
11. İbrahimov M. Seçilmiş əsərləri. I cild. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2005. 432 s.
12. İslamov M.İ. Frazеoloji birləşmələr (Nuxa dialekti materialı üzrə). // Azərbaycan SSR EA-nın «Xəbərlər»i (ict.elm.ser.), Bakı: 1957, №11, s. 127-140
13. Kazımov Q. Ş. Müasir Azərbaycan dili – Sintaksis. Bakı, 2000, 496 s.
14. Mirzəliyeva M. Türk dillərinin frazeologiyası. I c. Bakı, 2009, 218 səh.
15. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası, Bakı, 1990, s.270
16. Даль В.И. Словарь живого великорусского языка. в 4-х томах. М., 1955

М.Асадова

Роль соматизмов в формировании фразеологизмов западной группы диалектов и наречий

Резюме

В статье описываются диалектические фразеологические соматизмы – фразеологические единицы с именами телесных объектов. Основной целью работы является обоснование трех положений, относящихся к фразеологической теории и методологии описания фразеологизмов. Приводится ряд наблюдений над природой фразеологических соматизмов и их поведением в контексте. Устанавливается связь между

фразеологическими соматизмами, и фразеологической теорией, с одной стороны, и семиотической концептуализацией тела, и семиотикой телесности, с другой. Все утверждения иллюстрируются примерами фразеологизмов и свободных сочетаний с обозначениями соматизмов. Было выяснено что, в западной группе говоров азербайджанского языка однокомпонентные фразеологизмы очень активны. Несмотря на огромные возможности глаголов в западной группе, не все они могут участвовать в создании устойчивых сочетаний в западной группе. В связи с тем, что в этих диалектах эти глаголы используются самостоятельно с лексико-семантическими и грамматическими возможностями, они занимают положение постпозиции. Поэтому не все активизируются в создании устойчивых сочетаний.

M.Asadova

**The role of somatisms in the formation of frazeologies in dialaltes and
christmas of the west**

Summary

The article describes dialectical phraseological somatisms - phraseological units with the names of corporeal objects. The main purpose of the work is to substantiate three provisions relating to the phraseological theory and methodology for the description of phraseological units. A number of observations on the nature of phraseological somatisms and their behavior in context are given. A connection is established between phraseological somatisms and phraseological theory, on the one hand, and semiotic conceptualization of the body, and semiotics of physicality, on the other. All statements are illustrated by examples of phraseological units and free combinations with notation for somatisms. It was clarified that, in the western group of dialects of the Azerbaijani language idioms are very active single component. Despite the immense possibilities of verbs in the western group, not all of them can participate in the creation of stable combinations in the western group. Due to the fact that in these dialects these verbs are used independently with lexical-semantic and grammatical possibilities, they occupy the position of postposition. Therefore, not all are activated in the creation of sustainable combinations.

Rəyçi: Dürdanə Əliyeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

YAQUT BAXIŞOVA
Bakı Slavyan Universiteti
yaqut@mail.ru

DEYKTİK ELEMENTLƏRİN MƏTNƏ TƏSİRİ

Açar sözlər: mətn, deyktik, personal, zaman, məkan.

Ключевые слова: текст, дейктический, персональный, временной, пространственный

Key words: text, deictic, personal, temporal, spatial

Deyktik element mürəkkəb sintaktik bütövlərin komponentləri arasındakı formal əlaqə vasitələrindən biridir. Deyktiklər məndaxili güclü əlaqə formasıdır. K.M.Abdullayev yazır: “Komponentlərin tekstdaxili əlaqələrinin güclü ifadə vasitəsi kimi deyktik elementlər çıxış edirlər. Bu deyktik elementlər işarələrin bir-birinə və kommunikasiya aktının digər üzvlərinə olan münasibətini yaradan işarəedici funksiyaya malikdirlər” (1). Dilçilikdə ümumən üç növ deyksislərdən bəhs edirlər; personal, zaman və məkan deyksisi. Ayrı-ayrı sözlər, söz birləşmələri və ya şəkilçilər deyksis ola bilər. Məsələn, rus dilində “пишу” sözündə “-y” birinci şəxsin təkinə işarə edən deyksisdir; cümlədə “я” əvəzliyi işlənməsə də, bu şəkilçi o funksiyanı yerinə yetirir və həmin şəxsə işarə edir (8). Predmet – personal deyksisi xüsusi deyktik vasitələrlə ifadə olunur. Buraya 1 və 2-ci şəxs əvəzliliklərini aid etmək olar. Onların iştirakı ilə predmetlə dil vahidləri arasında əlaqə güclənir, bu əsasda deyktik vahidlər yaranır. Məkanı deyksis məkana işarə edən zərflərlə (məsələn: bu yerdə, bu ərazidə, bu məkanda və s.) ifadə olunur. Zaman deyktikləri isə “bu zaman”, “bu vaxt”, “həmin dövrlərdə” və s. ifadələrlə verilir.

A.E.Kibrik qeyd edir ki, deyktik mənə və deyktik elementlər bəşəriyyətin universal dil qaydasıdır (6). Deyksisin öyrənilməsi çox qədim tarixə malikdir; onu hələ antik dövrlərdən öyrənməyə başlamışlar. Lakin bu problemin əsaslı və ardıcıl şəkildə öyrənilməsi XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. XX əsrin 30-cu illərində K.Byuler bu məsələ ilə bağlı ciddi tədqiqatlar apararaq zaman və məkan deyksislərini fərqləndirir (5). Bu tədqiqat deyksis nəzəriyyəsində çox ciddi addım hesab olunur. Son dövrlərdə deyksisin tədqiqi təcrübi materiallara əsaslanır və bu tədqiqatlar da əsas əvəzliliklərə istiqamətlənir.

Paduçeva E.V qeyd edir ki, deyksis kommunikasiyanın əsas kateqoriyalarından biridir (7). Kommunikasiya prosesində personal, məkan və zaman deyksisindən geniş şəkildə istifadə olunur. Həm cümlə, həm də MSB səviyyəsində müşahidə olunan bu dil vahidləri çoxtərəfli funksiyalar yerinə

yetirir. Deməli, deysislər dil işarəsi olmaqla personal predmet, zaman və məkan nominasiyasına xidmət etdiyi kimi, həm də mikromətnin mətn hipertemasının formalaşmasında ciddi rol oynayır. Komponentlərarası əlaqələndirmə funksiyası da bu məqamdan doğur. Azərbaycan dilçiliyində deytik vasitələrin mətnyaradıcı funksiyası barədə K.M.Abdullayev “Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri” (1) kitabında məlumat vermişdir. O yazır: “Komponentlərin tekstdaxili əlaqələrinin güclü ifadə vasitəsi kimi deytik elementlər çıxış edir. Bu deytik elementlər işarələrin bir-birinə və kommunikasiya aktının digər üzvlərinə olan münasibətini yaradan işarəedici funksiyaya malikdir” (1). Sonra A.Y.Məmmədov “Mətnin yaranmasında formal əlaqə vasitələrinin sistemi” (4) kitabında geniş şəkildə bəhs etmişdir.

Deyksis işarədir; məkana, zamana, şəxsə, predmetə işarədir. Elə bir işarədir ki, cümlədə, MSB-də mətn hiperteması həmin işarə üzərində köklənir:

“O payız günü səhər tezdən Həlimə xalanın başı ağrıyırdı və arvad bütün günü birtəhər yola vermişdi 4 xörəyi bişirmişdi, evin işini görmüşdü və indi tamam əldən düşmüşdü, dəsmalla başını sarıyıb yerinə girmişdi, mürgü döyə-döyə:

- Niyə yatmırsız? – deyirdi” (3).

Burada deytik vahid “o”-dur. O, hadisələrin baş verdiyi günə-zamana işarə etdiyi üçün zaman deytikidir. Mikromətndəki komponentlər də “o payız günü”nə müvafiq olaraq strukturlaşır. Başqa bir misal:

“Həmin gecə uzun müddət həyatımızdakı o göyərçinlərin qurultusuna qulaq asdım: əvvəllər axşam düşən kimi o ağ göyərçinlər yatırdı, amma müharibə başlayandan sonra, Cəfər, Adil, Əbduləli, Qoca, Cəbrayıl, Ağarəhim müharibəyə gedəndən sonra, o quşxananın qapısı eləcə açıq qalandan sonra, göyərçinlər bəzən gecənin yarısına kimi yata bilmirdi, quruldayırdı” (3).

Bu MSB-də də “həmin” deytiki bütövlükdə mətnin məzmununa söykənmiş, mətnin bütün komponentlərini bu aspektdə semantik əlaqəyə cəlb etmişdir.

Mətnin komponentləri arasında əlaqələndirici rol oynayan istənilən deytik vahid mətn semantikasına ilə bağlıdır, informasiyanın mikromətnə yerləşdirilməsi zamanı o xüsusi olaraq nəzərə çarpır, mətnin üst qatına çıxdığı üçün işarə etdiyi məzmunun təmsilçisi olmaqla digər komponentləri də öz ətrafında birləşdirir.

Məkan deytiki isə mikromətn hiperteması üçün lazım olan məkana işarə edir və mikromətni təşkil edən komponentlər də o əsasda bir-biri ilə əlaqələnir:

“Həmin gündən sonra bir daha Balakərimin başına yığılmışdıq, çünki Balakərim daha gəlib o qoşa tutun altında, yaxud sarı hamamın həyatında oturmurdu, sarı pencəyinin cibindən o gözəl tütəyini çıxarıb çalmırdı, Ağ Dəvənin əhvalatlarını danışmırdı, demək olar ki, bütün günü evdə, yəni Şövkətin evində olurdu, o əhvalatları daha ancaq Şövkət üçün danışdı. Bizim o əziz, o gözəl tütəyi də daha ancaq Şövkət üçün çalırdı; hərdən o əzizimiz, o gözəlimiz tütəyin zəif səsi eşidiləndə biz gəlib Şövkətin kip örtülmüş, pərdə çəkilmiş küçə pəncərələrinin qabağında, səkidə otururduq və bizim o keçmiş tütəyimizin səsinə qulaq asırdıq” (3).

Bu mikromətnə mətn semantikasi üçün çox vacib olan “o” əvəzliyi ilə formalaşan məkan (“o qoca tut ağacının altında”) və predmet (o tütək) deyətki iştirak edir. Bir neçə mikromətnə hadisələr üçün qeyd olunan deyətkilər mətnformalaşdırıcı xüsusiyyətə malikdir; hadisələr onun ətrafında cərəyan edir; mikromətnin komponentləri də semantik cəhətdən onunla bağlanır. Başqa bir misal:

“Məhəmməd qıymırdı ki, bu torpağı çarıqla basdalasın və ömründə birinci dəfə idi ki, Məhəmmədin yalın ayaqları topuqdan da yuxarıya qədər yumşaq torpağın içinə batırdı və o tünd-qəhvəyi, yumşaq torpağın nəmində bir istilik, bir hərarət var idi, heç bir vaxt, heç bir paltar, heç bir yorğan Məhəmmədin bədənini bu istilik, bu hərarət qədər qızdırmamışdı, bu istilikdə, bu hərarətdə bir ana əlinin məhrəm iyi var idi” (3).

Əgər fikir versək, görərik ki, qeyd olunan mikromətn bu deyətkinin işarə etdiyi torpağı ifadə edir, onun haqqında məlumatla bağlanır. Həmin deyətkinin əsas funksiyası ondan ibarətdir ki, bütün torpaqlara deyil, məhz “bu” torpağa işarə edir, onu xüsusiləşdirir və mətnin verəcəyi informasiyanın əsasına gətirir. Bu əlamət ona mətnqurucu xüsusiyyət verir. Deməli, deyətkilərin mətnqurucu xüsusiyyəti mikromətnlərin informasiyasının formalaşmasında oynadığı rolundan doğur, onu bu xüsusiyyətlərinə görə mətnin digər üzvlərindən fərqləndirir.

Personal deyətkilər şəxslərə, insanlara işarə edir:

“O kimsəyə ver gözü sən

Gələcəyə izlər aç.

Təbib kimi əlac tapıb

Açılmamış gözlər aç

O kimsəyə ver gözü sən

Haya yetə, hoyə gələ.

Ürəkləri düz oxuyub,

Gözlərə düz baxa bilə” (2)

“O” deyətki “o kimsə” strukturunda verilir; həmin komponentlər məzmun baxımından qovuşuqdur, bütövdür. Bu status haqqında danışılan

deyktiki cümlə komponentlərinin digər üzvlərindən fərqləndirir. Bu vaxt MSB hüddudunda deyktikin iki funksiyası reallaşır:

1. Kommunikativ funksiyası; mətn hipertemasının qurulmasında təyinedici rol oynayır; mikromətnin informativ yükü ona nəzərən reallaşır.

2. Mətnin formalaşmasında, onun komponentləri arasında əlaqələndirici kimi formal vahid funksiyası.

Göründüyü kimi, ikinci funksiya birincidən doğur. Eləcə də ikinci də birincinin formal təşkilinə imkan yaradır. Deməli, bir-birini tamamlayan bu iki funksiya mikromətnin daxili təşkilini təmin edir.

Bəzən deyktiklər mikromətlərin bir-birinə bağlanması şərait yaradır, daha doğrusu, analogi funksiyaları MSB kontekstində də yerinə yetirir. Bu xüsusiyyət də deyktiklərin nitqdəki kommunikativ rolundan irəli gəlir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Abdullayev K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı, 1998, s.280
2. Arif H. Korlar evində. Dünya fikir dünyasıdır. Bakı, 1986
3. Elçin. Ağ Dəvə. Seçilmiş əsərləri. Bakı. Avrasiya Press. 2005
4. Məmmədov A.Y. Mətnin yaranmasında formal əlaqə vasitələrinin sistemi. Bakı, 2000
5. Бюллер К.К. Теория языка. М., 1993
6. Клемврик А.А. об амафоре, дейксисе, и их соотношении. Новосибирск, 1983
7. Семантические исследования; Семантика времени и вида в русском языке; Семантика нарратива. М. Школа «Языки», 1996
8. encuklopediya.biq.ru/enc/liberal.art/Deksis.htm

Я.Бахышова

Влияние дейктических элементов на текст

Резюме

Появление текстового языкознания привело к решению многих проблем в языкознании, особенно здесь следует отметить синтаксический уровень, а также некоторые специфические и универсальные особенности его единиц. В статье, охватившей очень важные вопросы в этом аспекте, рассказывается о сильной внутритекстовой связи и указывается, что эти языковые единицы, встречающиеся как на уровне предложений, так и сложных синтаксических целых (ССЦ), выполняют многочисленные функции. Автор, рассматривая данную проблему, отмечает, что в языкознании используются в основном три типа

дейксиса: персональный, временной и пространственный. Реализуемые в пределах ССЦ и дополняющие друг друга две функции дейктика составляют внутреннюю организацию микротекста. Во время разьяснения этих вопросов были использованы соответствующие научно-теоретические материалы, ав качестве аргумента к анализу были привлечены фактические данные.

Y.Bakhishova

**The influence of deictic elements on text
Summary**

The emergence of textual linguistics led to the solution of many problems in linguistics. Here we must especially mention the syntactic level, and some specific and universal features of its units. The article, which covered very important issues in this aspect, describes the strong inter-textual connection and indicates that these language units, occurring at both the sentence level and complex syntactic integers (CSI), fulfill numerous functions. While considering this problem, the author notes that there are mainly used three types of deixis in linguistics: personal, temporal and spatial. The two deictic functions, complementing each other within the CSI, constitute the internal organization of microtext. During the interpretation of these issues, relevant scientific and theoretical materials were used, and actual data were involved into investigation as an argument for the analysis.

Rəyçi: İkrəm Qasımov
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

TƏRCÜMƏNİN BƏDİİ KONTEKSTLƏ BAĞLI PROBLEMLƏRİ

Açar sözlər: kontekst, əvəzləmələr, orijinal mətn, tərcüməçi təcrübəsi.

Key words: context, substitutions, original, translation practice.

Ключевые слова: контекст, замены, оригинал, переводческая практика.

Ədəbi əsərin orijinal mətninin tərcümə dilində oxucu tərəfindən tam şəkildə anlaşılması və qavranması üçün tərcüməçinin iş prosesində qarşısına qoyduğu əsas məqsəd, orijinalın hansı aspektlərinə üstünlük verməsi, nəhayət, tərcüməçinin öz yaradıcı mövqeyi müstəsna rol oynayır. Orijinal mətnin tərcümə dilində lazımı səviyyədə qavranmasını əldə etmək üçün və müəllifin fikirlərini maksimum dəqiq şəkildə çatdırmaq, ifadə etmək üçün tərcüməçi “lazımı” sözləri və ifadələri tapmağı bacarmalıdır. Belə hallarda tərcüməçinin erudisiyası və dilə bələd olması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Yəni, tərcümənin səviyyəsi hər iki dilin sistemində olan oxşar və fərqli xüsusiyyətlərinin müəyyən etmək və onları seçmək bacarığı ilə bağlıdır. Dil daşıyıcılarının hansı mühitdə yaşamasından asılı olmayaraq insanların şüurunda əşya, keyfiyyət, proses və hərəkət, keyfiyyət, zaman, məkan və bu kimi bir çox məfhumlar daim əks olunur. Bu məfhumların bütün dillərdə mövcud olması bir dildə olan məlumatı başqa dildə ifadə edilməsinin mümkünlüyünü və dillərarası uyğunluqların mövcud olmasını göstərir. Eyni zamanda xalqların yaşadığı şərait, onların adət-ənənələri, məişəti və əmək fəaliyyəti, nəhayət tarixi və mədəni inkişafı yolları və templəri fərqli olduğundan həmin xüsusiyyətlər də, sözsüz ki, hər bir dilin “mənzərəsində”, dil sistemlərinin özünəməxsusluğunda öz əksini tapır. Sadalanan xüsusiyyətlər orijinal mətnin kontekstində əks olunur və həmin kontekst tərcüməçi üçün bir tərəfdən yardımçı olmaqla, digər tərəfdən onun üçün ciddi çətinliklər yarada bilər. Belə ki, real gerçəkliyin ifadə edilməsində, strukturlaşdırılmasında fərqlər özünü müxtəlif formalarda nümayiş etdirir. Məsələn, ingilis və Azərbaycan dillərində zaman formalarında fərqlər tərcümədə mütləq nəzərə alınmalı və tərcümə prosesində tərcümə dilinin normalarına və qaydalarına uyğunlaşdırılmalıdır. Ondan əlavə, eyni əşyanı göstərmək üçün, bəzən ən müxtəlif əlamətlərdən, xüsusiyyətlərdən istifadə edilə bilər. Məsələn, ingilis dilində “to abandon” feli Azərbaycan dilinə bir neçə sözlə, ifadə ilə tərcümə oluna bilər, məsələn, “imtina etmək”, “başlı-başına qoymaq”. Digər tərəfdən, “to abandon oneself” ifadəsi Azərbaycan dilinə “dalmaq, qapınmaq, uymaq” mənasında işlənir. Yəni, burada kontekstin necə böyük rol oynaması artıq aşkar görünür, çünki kontekstə əsaslanaraq,

tərcüməçi sözün ekvivalentindən imtina edib, başqa bir söz tətbiq edə bilər və bunun nəticəsində tərcümə orijinalın ümumi kontekstə daha yaxın ola bilər. İngilis və Azərbaycan dilində fərqlər təkcə felin zaman formalarında deyil, sözdüzəldici aspektdə də tərcümə prosesində müəyyən çətinliklər yaradır. Belə ki, şəkilçilərin və önşəkilçilərin (sufiks və prefikslərin) rolu və funksiyası iki dildə biri birindən fərqlənir və bir çox hallarda sözün mənasına da ciddi təsir göstərir. Bu baxımdan isimlərdən başqa sifət və zərflər kimi nitq hissələrinin tərcüməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Məsələn, Azərbaycan dilində olan “zərf” sözü ingilis dilinə həm “envelope”, “cover”, həm də “adverb” kimi tərcümə oluna bilər və sözün tərcüməsi ilə vasitə kontekstdən asılıdır. Ümumiyyətlə, ayrı-ayrı dillərdə fərqlər həm fonetik, həm leksik həm qramatik və sözqurucu səviyyədə özünü büruzə verir. Yəni, tərcümədə bədii kontekstin “təleyi” belə hallarda tərcüməçinin bacarığından, professional səviyyəsindən asılıdır. Bu məntiqidir, çünki orijinal mətn özü də leksik və üslub komplekslər sistemindən ibarətdir. Yəni, bəzi hallarda tərcümə müəllifin təqdim etdiyi mətndən daha güclü ya da zəif ola bilər. Tərcüməçi müəllifdən güclü olduğu halda hətta orijinalda zəif olan söz birləşməsinə bədii kontekstlə daha möhkəm şəkildə əlaqələndirir, onları bir birinə bağlayır. Müəllifdən zəif olan tərcüməçi isə tərcümə mətnində lazımı bədii kontesti yaradıb, onu ifadə edə bilmir və nəticədə üslubi “özəyin” elementlərinin nisbəti pozulur və yaradıcı kontekstin bədiiliyi məhv olur. Yəni, tərcümə mətninin söz və ifadələri öz bədiiliyini itirir, “sırası” sözlərə çevrilir və üslub sistemi arçalanır. Bu da dil vahidlərinin öz üslubi tamlığını və mənasını itirməsi ilə bağlıdır. Yəni, nəticədə tərcümə mətni adi bir “məlumat” çevrilir və bədii baxımdan heç bir əhəmiyyət kəsb etmir. Məlum olduğu kimi, tərcüməçi öz fəaliyyətində sərbəst deyil, və ciddi şəkildə orijinal mətndən, yəni müəllifin mövqeyindən, onun nitq xüsusiyyətlərindən və təsvir edilən hadisələrə münasibətindən asılıdır. Bununla yanaşı, tərcüməçinin orijinalın “qulu” kimi qiymətləndirmək də düzgün olmazdı. Yəni, hər bir mətni tərcümə edərkən, tərcüməçi öz üzərində böyük məsuliyyət götürməklə çox cəsarətli təşəbbüs göstərir. Burada yenə də kontekstin rolu qeyd edilməlidir. Cəsarətli tərcüməçi kontekstə arxalanmaqla, çoxsaylı “eksperimentlər” aparıb, tərcümə dilində çox maraqlı bir bədii fenomen yarada bilər. Bu mülahizəni aşağıdakı kimi uzah etmək mümkündür: 1) hər bir bədii mətnə orijinalın ifadə elementlərinin hamısı artıq “işlənmiş”, hazır şəkllə salınmış olur. Buna görə yazıçının işlətdiyi əksər söz və ifadələr tərcümə dilində bir neçə mənə daşıya bilər. Belə hallarda orijinalın dili artıq özü-özlüyündə tərcüməçidən təşəbbüsü öz üzərinə götürməyə vadar edir. 2) işinin ilkin mərhələsində tərcüməçi orijinal mətnin oxucusu kimi çıxış edir. Həmin oxucu da öz həyat təcrübəsinə, dəyərlər sisteminə, öz mənəvi üstünlüklərinə, nəhayət, öz bədii zövqünə malikdir. Yəni, tərcüməçi mətni qavradığı, dərk etdiyi kimi tərcümə edir və belə olduğu

halda orijinal kontekstin tərcüməçiyə necə emosional təsir göstərməsi, ona gələcək işi üçün necə “təməl” təqdim etməsi çox əhəmiyyətli rol oynayır. Məlum olduğu, kimi “heç bir tərcümə dil daşıyıcılarının nöqtəyi nəzərindən dəqiq ola bilməz” (4, 98). Bununla yanaşı, hər bir tərcümə müəyyən sistem üzərində qurulur və müəyyən məqsəd daşıyır, və hər bir tərcümə məntiqi olaraq fərqli nəzər nöqtəsindən təhlil oluna bilər. Məsələn, tərcümənin təhlilində dəbiyyatşünasların və linqvistlərin məqsədləri bir birindən xeyli fərqlənir. Ədəbiyyatşünaslıq təhlili linqvistik təhlil ilə tamamlanmalıdır, çünki dil ədəbiyyatın və o cümlədən tərcümənin də əsas vasitəsidir. Tərcümə dilinin və onun kontekstinin təhlili də həmçinin müqayisəli yanaşma tələb edir. Belə yanaşma da öz növbəsində tərcümənin ümumi nəzəriyyəsinin prinsiplərinə əsaslanmalıdır. Tərcümə nəzəriyyəsinin dillərarası kommunikasiya sahəsində təcrübəsi tərcümə prosesində və iki dilin (orijinal və tərcümə dili) müqayisəsində meydana gələn çətinliklərin, problemlərin xüsusiyyətlərini müəyyən etməyə kömək edir. Bu baxımdan orijinalın hansı dildə yazılması və hansı dilə tərcümə olunması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir, çünki qohum, eyni qrupa daxil edilən dillərin yaxud tipoloji baxımdan müxtəlif olan, hətta fərqli tarixi dövrə aid dillərin tərcüməsi bir birindən çox fərqlənir. Buna görə tərcümənin orijinal kontekstlə əlaqədə təhlilində əsas meyar onun adekvatlığı və ekvivalentliyi olmalıdır. (4, 41). “Adekvatlıq” və “ekvivalentlik” terminlərinin mahiyyətini dərk etmədən orijinal və tərcümə dilində dil vahidlərini, ümumiyyətlə tərcümənin orijinal kontekstə nə dərəcədə uyğun gəlməsini təhlil etmək mümkün deyil. Göstərilən terminlər ayrı-ayrı alimlər tərəfindən fərqli şəkildə izah olunur və tərcümə praktikası bu terminlərin birmənalı qəbul edilməməsini, və bir birini əvəz edə bilməməsini təsdiq edir. Belə ki, “adekvatlıq” anlayışı bir qədər nisbi, subyektiv xarakter daşıyır və bir çox hallarda adekvatlıq oxucunun qavrayışından asılıdır. Bu baxımdan, adekvat tərcümə heç də həmişə dəqiq ekvivalentlik tələb etmir. Yəni, tərcüməçi sırf ekvivalent sözlərin əvəzinə başqa sözlərdən istifadə edə bilər. Məsələn, yarıltmacların tərcümə dilində ekvivalenti olmur, şəxsi adlara və toponimlərə isə müəllif orijinal mətnə bəzən yeni məna və məzmun əlavə edir. Tərcümənin ekvivalentliyi və adekvatlığı tərcüməşünaslığın ən mühüm kateqoriyalarıdır. Hər iki terminin təhlili zamanı çox mühüm problem üzə çıxır- tərcümə və orijinalı eyni metodlarla təhlil edilə bilərmi? Bizim fikrimizcə bu cür yanaşma ayrı-ayrı elementlərin, məsələn, süjet xəttinin, fabulanın, hərəkətin, personajların xarakterinin, motivlərin təhlilində məqbuldur. Bəzi tədqiqatçıların fikrincə, fərqli dil vasitələrinin orijinalda və tərcümədə bir birinə uyğun gəlmədiyi halda hətta hərfi tərcümə də bəzən “yaradıcı” tərcümədən daha üstün ola bilər və bu cəhət yenədə bilə vasitə kontekstlə əlaqəlidir. Belə hallarda tərcüməçinin istedadı, məharəti və zəhməti böyük rol oynayır. Yəni, tərcüməçi öz erudisiyasına, dil biliklərinə və

kontekstə əsaslanaraq, tərcümə dilində lazımı fikri tam bədiiliyi ilə oxucuya çatdırıla bilər. L.Barxudarov tərcümənin orijinala ekvivalent olması problemini təhlil edərkən iki dildə olan leksik vahidlərin semantik uyğunluqlar tiplərini üç qrupa bölür: 1) tam uyğunluq; 2) qismən uyğunluq; 3) uyğunluğun olmaması.

Birinci qrupa daxil edilən sözlər hər iki dildə yalnız bir leksik məna daşıyır, məsələn, riyazi terminlər, ilin fəsilələrinin, həftə günlərinin, ayların adları və s. İkinci qrupa çoxmənalı sözlər daxildir. Burada ən fərqli variantlar mümkündür: bəzən orijinal dilində sözün məna dairəsi tərcümə dilində olan sözün mənasında daha geniş ola bilər. Bəzən isə, tam əks hallar da müşahidə olunur, məsələn, hər iki dildə söz ümumi mənasından başqa, bir neçə, “məhdud” məna da daşıya bilər. Məsələn, ingilis dilində olan “part” sözü Azərbaycan dilində “hissə” deməkdir. Lakin, həmin söz Azərbaycan dilinə həmçinin “bölüm, pay, yer, diyar, mahal, bölgə” kimi və iştirak, “tərəf “ kimi də tərcümə edilə bilər. Üçüncü qrupa, yəni uyğunluqları olmayan sözlər qrupuna ekvivalentsiz leksika, yəni şəxsi adlar, qurumların adı, coğrafi adlar və b. daxildir. Ekvivalentsiz leksikanı tərcümə dilində ifadə edərkən bir çox hallarda transliterasiya və transkripsiya üsullarından istifadə edilir. Transliterasiyada tərcüməçi sözün qrafik formasını, transkripsiyada – onun səs, fonetik formasını göstərir. Bu baxımdan transkripsiya üçün xüsusi simvol və işarələr tətbiq edilir, transliterasiyada isə orijinalda olan sözlər tərcümədə onların qrafik təsviri ilə əvəz edilir. Hər iki vasitə kifayət qədər mürəkkəbdir. Üçüncü qrupa daxil olan sözlərlə bağlı bir qədər yalnız fikir də yarana bilər. Həmin fikir ondan ibarətdir ki, transliterasiya və transkripsiya tərcümə vasitəsi olaraq başqa sözlərdən fərqli olaraq, bir qədər sərbəstdir və orijinalın kontekstində istənilən yerdə daxil edilə bilər. Bu əlbəttə ki, yalnız fikirdir. Transkripsiya və transliterasiya üsulundan tərcüməçi daha ehtiyatla istifadə etməlidir ki, tərcümə dili həddən artıq “yüklənmiş” kimi görünməsin və asanlıqla anlaşılsın. Yəni, kontekst yenədə əhəmiyyətli rol oynayır və onunla ehtiyatla “davranmağı” nəzərdə tutur. Məsələyə aydınlıq gətirərkən, L.Barxudarov qeyd edir ki, ümumiyyətlə sadalanan çətinliklərin aradan qaldırılması mümkündür. Lakin tərcümə praktikasında tərcüməçilər ekvivalentsiz leksikanın tərcümə dilində ifadəsi problemi ilə daim üzləşir. Həmin problem daha çox ekvivalentsiz leksikanın qrafik yolla ifadəsində üzə çıxır, çünki ayrı-ayrı dillərin qrafikası bir birindən çox fərqlənir (1, 112).

Tərcümə üzrə görkəmli mütəxəssislərdən biri Y.Retsker öz tədqiqatlarında həmçinin kontekstlə bağlı problemlərə toxunaraq, öz diqqətini əsasən leksik transformasiyalarda cəmləşdirir və onların müfəssəl təsnifatını verir (3, 42). Y.Retskerin təsnifatını aşağıdakı kimi təqdim etmək mümkündür:

1. Mənalıların differensiasiyası ümumi yaxud mücərrəd məna daşıyan sözlərin tərcüməsində tətbiq edilir. Məsələn, “qərb” sözü Azərbaycan dilində bir neçə mənada - dünya səmtlərindən biri və Qərbi Avropa ölkələri

mənasında işlənir və ingilis dilinə “the West”, “the Occident” kimi tərcümə edilir. Belə hallarda tərcüməçi hər bir tarixi dövrdə eyni sözün fərqli mənə əldə edə bildiyini nəzərə almalıdır və tərcümədə orijinal kontekstə əsaslanmalıdır.

2. Mənalara konkretləşdirilməsi geniş mənalı sözlərin tərcüməsində tətbiq edilir. Məsələn, Azərbaycan dilində işlənən “yemək” feli ingilis dilinə həm “to eat”, həm də “to have breakfast”, “to have dinner”, “to have supper” kimi tərcümə oluna bilər, yəni tərcümə yenədə kontekstdən asılıdır.

3. Mənalara ümumiləşdirilməsi üsulu tək, xüsusi halın ümumi məfhumla əvəz edilməsini nəzərdə tutur və hipo-hiperonim üsul adlanır. Məsələn, kolbasa məmulatları-sausages; kol-kos (Az)-thorns-and-shrubs(English).

4. Mənanın inkişaf etdirilməsi üsulu hərfi uyğunluğun onunla məntiqi əlaqədə olan kontekstual uyğunluqla əvəz edilməsindən ibarətdir. Məsələn, “It would be so funny to send that fellow to his “best friend” priest” – “Bu oğlanı mənə üçün əziz dostu keşişin yanına göndərmək pis olmazdı.” Burada “əziz dostu keşiş” söz birləşməsi bir qədər istehza ilə işlənir və “oğlan” sözünün mənə inkişafı rolunu oynayır (Ç.Dikens “Oliver Twist”).

5. Antonimik tərcümə. Bu üsul nəqli cümlənin inkar cümləsi ilə əvəz edilməsini nəzərdə tutur və tərcümə edilən sözün inkar elementli antonimlə əvəz etmək yolu ilə baş verir. Məsələn, “Don’t you remember our promise ?”- “Bizim sözümüz yaddan çıxmayıb ki?”

6. Bütöv dəyişdirmə. Bu üsul tərcümədə eyni məfhumlar cərgəsində həmhüddud məfhumların bir qədər qarışdırılmasından ibarətdir. Məsələn, “The riches from Fifth Avenue, Boston, Philadelphia filled the hall and it looked like trembling because of fans” (F.Scott Fitzgerald “Tender is the Night”). - “Açıq çəhrayı və qızılı rəngdə bəzədilmiş qonaq otağı Beşinci Avenyu, Bostondan, Filadelfiyadan gələn zənginlərlə dolur və sanki yelpiklərin yellənməsi sanki bütün otağı hərəkətə gətirirdi.”

7. Tərcümə prosesində baş verən “itkilərin” kompensasiyası hansısa xüsusiyyəti tərcümə dilində ifadə edilməsi mümkün olmadığı halda tətbiq edilir. Belə hallar tərcümə dilinin fərqli vasitələri ilə ifadə edilir və həmin vasitələr kontekstin xüsusiyyətlərindən irəli gəlir. Məsələn, “Serve him right” said Sir Pitt; “him and his family has been cheating me on that farm these hundred and fifty years”... Sir Pitt might have said ‘he and his family to be sure’; but rich baronets do not need to be careful about grammar as poor governesses must be (U.Thackeray. “Vanity Fair”). – O (Pitt Crowlie) ailəsi birgə bu fermada mənə düz yüz əlli il mənə qan uddurub, fırıldaq gəlib. Düzdür, cənab Pitt bir qədər nəzakətli ifadələr də seçə bilərdi... Ancaq biz qulluqçulardan fərqli olaraq, gənc kübarlar istədiyi kimi danışa bilər”.

A.V.Fyodorovun fikrincə bədii tərcümədə iki əsas prinsip, iki metod mövcuddur. Birinci metod- hərfi, yəni sözün mənasını maksimum dəqiq

şəkildə göstərməkdən ibarətdir, ikinci – kontekstual metoddur, yəni kontekstin məzmununa əsaslanan metod. Burada bir məqam nəzərə alınmalıdır. Tərcümədə dəqiqliyə riayət etmək istəyi təbiidir. Lakin, orijinal və tərcümə dilində sözlərin uyğunluq dərəcəsi fərqli ola bilər. Belə olduğu halda dəqiqliyi hərfi tərcüməyə çevirmək düzgün deyil. Bədii tərcümədə dəqiqlik bədii kontekstinin qorunması kimi dərk edilməlidir, yəni bədii tərcümədə üslub özəyinin elementləri, leksik uyğunluqlar, onların nisbəti və bir-birilə qarşılıqlı “münasibəti”, qarşılıqlı əlaqələri qorunub saxlanılmalı, ifadə edilməlidir. Həmin əlaqələr ekspressiyanın yaranmasına gətirib çıxarır, və nəticə etibarı ilə orijinalın bədii kontekstinə formalaşdırır. Beləliklə, bədii tərcümədə müəyyən hallarda orijinal mətnindən uzaqlaşma məqbul hesab edilə bilər. Eyni zamanda, hər bir uzaqlaşma istənilən nəticəni vermir. Yəni, uzaqlaşmanın, və bədii tərcümədə, nəsrə və poeziyada mümkün olan hərfiliyin də müəyyən həddləri olmalıdır. Göstərilən misallar sözsüz ki, qanun kimi qəbul edilməməlidir, bunlar tərcümə fəaliyyətinin təcrübəsindən əldə edilmiş praktiki nəticələridir. Göstərilən misallar yüksək səviyyəli tərcümə üçün bir əyani vasitə ola bilər. Yüksək səviyyəli tərcümə orijinalın məzmununun tərcümə dilində düzgün ifadə etməkdən başqa onun linqvistik, üslub özünəməxsusluğunu da ifadə edir və eyni zamanda tərcümə dilinin normalarını pozmur. Göründüyü kimi, bədii mətnlərin tərcüməsi tərcümənin ən mürəkkəb növüdür. Hər bir dilin ekspressiv bədii vasitələri- müqayisələr, alleqoriyalar, metafora, allüziya, obrazlılıq və bu kimi başqa cəhətlər bədii mətnlərdə ən geniş spektrdə təqdim olunur və bədii mətnə xüsusi gözəllik və ifadəlilik əlavə edir. Həmin incəliklərin tərcümə dilində lazımı şəkildə ifadə edilməsi bir tərəfdən orijinal kontekstin xüsusiyyətlərinə riayət edilməsini, digər tərəfdən həmin kontekstin bədiliyini tərcümə dilində qorunub saxlanmasını nəzərdə tutur. Ədəbi əsəri tərcümə edərkən tərcüməçi qarşısına konkret məqsədlər qoyur, yəni orijinalın məzmununu tərcümə dilində oxucuya emosional çalarları ilə, müəllifin mövqeyi ilə, dilin və üslubuun ifadəliliyi ilə çatdırmağa çalışır. Həmin məqsədə çatmaq üçün tərcüməçi bir çox çətinliklərin öhdəsindən gəlməli olur. Buna görə tərcümə vasitələrinin, üsul və priyomlarının təkmilləşməsi məsələsi həmişə öz aktuallığını qoruyub saxlayır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Бархударов Л.С. Язык и перевод. М., 1975.
2. Бирсен Караджа (Турция) «Актуальные проблемы перевода художественного текста с русского на турецкий язык» Вестник московского университета. Серия 9, Филология, №2, 2007, с. 130-137.
3. Рецкер Я.И. Теория перевода и переводческая практика. М., 1974.

4. Фёдоров А.В. Основы общей теории перевода. М.: Высшая школа, 1983.
5. Novruzov R.M. Bədii tərcümənin nəzəriyyəsi və təcrübəsi. Bakı, 2011.

А.Г.Гарашова

Проблемы, связанные с переводом художественного контекста
Резюме

В статье разбираются некоторые вопросы взаимосвязи контекста оригинала и выбора средств перевода. Автор подчеркивает, что литературный текст создает очень большие трудности в процессе перевода. Выбор средств перевода часто бывает связан с особенностями контекста оригинала. Т.е. переводчик может выбирать самые различные средства и способы для передачи эмоционального аспекта литературного произведения на языке оригинала. Однако этот выбор также должен основываться на особенностях контекста. Художественный перевод является самым сложным видом перевода. Экспрессивные художественные средства выражения любого языка представляются в художественном тексте в широком аспекте. Они придают тексту особую выразительность. При переводе художественного текста переводчик ставит перед собой конкретные цели. И для достижения данной цели он преодолевает немалые трудности. Поэтому проблема средств перевода, приемы является довольно актуальной.

A.Q.Qaraşova

Problems associated with the translation of artistic context
Summary

In the article some problems of connection between original context and translation method is studied. The author points out that literary text is most difficult text kind for translation and the choice of translation means often depends on peculiarities of context. So, translator can use quite different means in order to express emotional aspect of literary work in translation text, but their usage must be also based on original context. Literary translation is the most difficult type of translation. Expressive artistic means of expression of any language are represented in the artistic text in a broad aspect. They give the text a special expressiveness. When translating a literary text, the translator has specific goals. And to achieve this goal, he overcomes considerable difficulties. Therefore, the problem of means of translation, techniques is quite relevant.

Rəyçi: Eldar Piriyeu
Filologiya elmləri doktoru, professor

NƏCİBƏ ORUCOVA
ADNSU
naciba@mail.ru

MÜASİR CƏMİYYƏTDƏ NİTQ MƏDƏNİYYƏTİNİN PROBLEMLƏRİ

Açar sözlər: Danışma mədəniyyəti, kommunikativ xüsusiyyətlər, əxlaqi dəyərlər, müasir cəmiyyət, normativ dil, ədəbi dil, milli xüsusiyyətlər, etik normalar.

Ключевые слова: консультативная культура, коммуникативные характеристики, нравственные ценности, современное общество, нормативный язык, литературный язык, национальные особенности, этические нормы.

Key Words: consultative culture, communicative characteristics, moral values, modern society, standard language, literary language, nationalistic excellence, ethical norms.

Xüsusi elmi intizam kimi danışma mədəniyyəti 20-ci illərdə formalaşmağa başladı. XIX əsr 1917-ci ildən sonra ictimai qaydada dəyişiklik yeni mədəni və linqvistik vəziyyətə səbəb oldu. İctimaiyyədə daha çox əhali əvvəl yazılı olmayan şifahi nitqdən istifadə etməyə başladı. Bütün bu proseslər alimlərin diqqətinə səbəb oldu. Cəmiyyətin və onun fərdi sosial mühitlərinin çıxış praktikasının, habelə savadlılığı yaxşılaşdırmaq və ictimai ünsiyyət iştirakçılarının danışma mədəniyyətini inkişaf etdirmək üçün üsul təklif edən əsərlərin təhlilini ehtiva edən elmi əsərlər ortaya çıxmağa başladı.

Müasir cəmiyyətdə danışma mədəniyyətinin əsas problemləri:

1. Leksik səhvlər: sözlərin mənalari və stabil ifadələrin cəlb edilməməsi ilə bağlıdır və nəticədə sözdə istifadə olunmaması ilə əlaqədar yanlış anlaşılmaqlar var.

2. Fonetik səhvlər: stress normalarının pozulması ilə bağlı ən çox səhvlər yaranır.

3. Sintaksis səhvlər: ən ümumi sintaksis səhv nəzarət normalarının pozulmasıdır.

Danışiq mədəniyyəti, ilk növbədə, onun əlamətləri və xüsusiyyətləri, ümumi və sistemli danışma ünsiyyətinin təkmilləşdirilməsindən danışan bəzi mənbələrdir. Ötürülən məlumatları ən uyğun şəkildə əks etdirmək bacarığı və nəticə etibarlı ilə, ünsiyyət prosesini maksimum mümkün tamamlama ilə həyata keçirmək qabiliyyəti olmalıdır.

1.Söz mədəniyyəti, ünsiyyət məqsədləri üçün dilin uyğun və sadə istifadə edilməsini təmin edən bir şəxsin bacarığı və bilikləridir.

2.Söz mədəniyyəti, onun kommunikativ xüsusiyyətlərinin birləşməsi kimi danışma mədəniyyəti ilə bağlı dil bilikləri sahəsidir..

Əlaqəli yanaşma üçün dil və danışma arasındakı əlaqənin ümumi nəzəri problemi çox vacibdir.:Bu vəziyyət dil strukturunun reallaşdırılması, həyata keçirilməsi hesab olunur və danışma mədəniyyətinin bütün kompleksi onu təmin etmək üçün dilin (ünsiyyət baxımından) sualları ilə birbaşa əlaqə qurur. Beləliklə, sözlərin saflığı ədəbi dil və etik münasibətlərlə (adət dilinə yalan olan bütün elementlər - dialektizmlər, barbarlıq, jargon və s.) söhbətin nisbəti ilə qiymətləndirilir. Cəmiyyətin nəhayət, danışmanın vacibliyi, sözün və onun strukturunun ünsiyyət və kommunikativ vəzifələrə uyğunluğunun qiymətləndirilməsi ilə bağlıdır.

Beləliklə, nəzərə alınmış kommunikativ keyfiyyətlər müasir cəmiyyətdə söz mədəniyyətinin problemləri ilə bağlı müxtəlif fikirlərdən danışmağa imkan verir və eyni zamanda, qarşılıqlı təsirdə olanların müəyyən bir tərkib sistemini təmsil edir, mümkün qədər geniş təsəvvür yarada bilir. Müasir cəmiyyətlərdə, söz mədəniyyəti kommunikasiya daimi dəyişiklik prosesindədir. Çünki heç bir cəmiyyət statik bir quruluş deyildir. Danışma mədəniyyəti cəmiyyətin məhsulu olduğundan, onunla dəyişikliklər keçir. Hal-hazırda, müasir dil dövrləri, danışma mədəniyyətinin azalması, ölkəmizin müxtəlif təbəqələrinin əhalisi böyük narahatlıq doğurur. İlk növbədə bir həqiqət kimi, küfr etməyə başlayan gənclərdir. Müasir dil dövrləri filologları, pedaqoqları və gənclərin bir qismini həyatdakı müvəffəqiyyətlərə çatmaq üçün narahat edir. Kütləvi kommunikasiyaların sürətlə artması ilə əlaqədar, leksikonla yanaşı, son 20 ildə Azərbaycan cəmiyyətində baş verən dəyişiklikləri əks etdirən yüzlərlə yeni söz əlavə edildi. Onlar mətbuatda əks olunur və təbii ki, onların mədəni həyat üçün çətin olan jargondakı ifadələrini tapırlar. Jargon mədəni danışmağı çaşdırır və populyar mədəniyyət sayəsində bütün millətin dilində iz buraxır. Amma unutmamalıyıq ki, "... danışma mədəniyyəti belə bir seçimdir və müasir bir linqvistik norma və kommunikasiya əxlaqını müşahidə edərkən ünsiyyətin müəyyən bir vəziyyətində kommunikativ tapşırıqlara nail olmaqda ən böyük təsir göstərə biləcək bir dil təşkilatıdır". .

Söz mədəniyyətinin geniş mənada problemi ədəbi dil problemidir. İnkişaf mərhələsində danışma mədəniyyətini nəzərdən keçirərkən milli dialoq mədəniyyəti, müəyyən bir müasir dövrün, müəyyən bir milli cəmiyyətin nitq mədəniyyəti, ictimai qruplar, icmalar, fərdi şəxsin - bir üzvünün mədəniyyəti ön plana çıxır.

Azərbaycan dilinin milli xüsusiyyətlərini və Azərbaycan dili danışma mədəniyyətinin pozulması media mütəxəssislərinin danışma mədəniyyətinin

aşağı səviyyədə olması ilə əlaqədardır. Televiziya çıxışlarında bu, duyğusal və ifadəli rəngləmə, söhbət formaları, vulgarizm, jargon, televiziya jurnalistlərinin mədəni, söz və etik normalara uyğun gəlməməsi, orfoepik normalarda müxtəlif dəyişikliklər ilə ifadə olunan söz artımında ortaya çıxır. Alimlərin fikrincə, bunun bir çox səbəbləri var: yayımların demokratikləşdirilməsi.və.s.

Son on il ərzində Azərbaycan ədəbi dilinin görünüşü dəyişdi. Dəyişikliklər, bədii, siyasət, jurnalistika, media kimi müxtəlif növlərdə meydana gəldi. Görürük ki, KİV-lərin əksəriyyəti kütləvi şüurun, müasir nitq mədəniyyəti və danışmanın özünə münasibətinin formalaşmasıdır. Kütləvi informasiya vasitələri də "lingvistik" dad və dil idealının formalaşmasına əhəmiyyətli təsir göstərir.

KİV-lərin demokratikləşməsi ilə əlaqədar olaraq, ciddi danışq nitqi var. Televiziyada sözlər, bəzi yazıçıların çıxışında, bəzən isə səhnədə bir model kimi qəbul edilə bilməz.. Dili bilmədən, retorik bilik, səlahiyyətli və tam ünsiyyət mümkün deyil. Bir insanın davranışı əslində onun ətrafdakı insanlarla münasibətlərindən asılıdır. Mənə elə gəlir ki, bu gün Azərbaycan xalqının layiqli bir hissəsi kimi gənclərin formalaşmasında iştirak edən hər bir kəs sözlərin saflığına qarşı mübarizədə fəal iştirak etməlidir. Bu proses ailədən başlamalıdır: uşaqlıqdan olan bir uşaq ailə üzvlərinin hörmətli davranışlarına bir-birinə alışdıqları təqdirdə, daha sonra pis bir dil köməyi ilə hissələrini ifadə etmək arzusuna malik olmur. Argo və jargondan xilas olmaq üçün kömək olmalıdır. Axı biz müəllimlərimizdən bir nümunə götürürük: əgər biz fərdi olaraq hörmət görsək düzgün davranmağa çalışırıq. Özümüzə qarşı hörmətsizlik hiss etsək, onda bir daxili etiraz ortaya çıxır ki, bu da təcavüzkar bir sözlə nəticələnə bilər. Bəzi yeniyetmələrin müəyyən şəxsi mənbələrdən ötürülmə ruhi xəstəliklərdən əziyyət çəkdiyini nəzərə almamaq qeyri-mümkündür. Söz mədəniyyəti müxtəlif insanlar arasında fərqli olaraq baş verən düşüncə prosesi ilə sıx bağlıdır. Buna görə də, bir-birinə çox diqqətli olmalı, yalnız hörmətlə deyil, həm də xüsusi bir vəziyyət anlayışı ilə davranmalıdır. Həqiqətən, ümid edirəm ki, vaxt gələcək zaman kobudluq sözlərimizdən silinəcək. Biz fərdi milli şəxsiyyətin zəruri bir hissəsi olan ana dili ilə qürur duymalıyıq. Axı, danışma mədəniyyəti xalqın mədəni və tarixi ənənələrini təcəssüm etdirir.

Məqalədə müasir nitq mədəniyyətinin problemləri haqqında məlumat verilir. Danışma mədəniyyətini inkişaf etdirmək üçün hansı üsullardan istifadə edilir.

Müasir cəmiyyətdə danışma mədəniyyətinin əsas problemlərindən söhbət açılır.Söz mədəniyyəti,onun kommunikativ xüsusiyyətlərinin birləşməsi nəzərdən keçirilir.Kommunikativ keyfiyyətlər müasir cəmiyyətdə söz mədəniyyətinin problemləri ilə bağlı müxtəlif fikirlərdən danışmağa imkan

verir. Jarqon mədəni danışmağı çaşdırır və populyar mədəniyyət sahəsində iz buraxır. Söz mədəniyyətinin geniş mənada problemi ədəbi dil problemidir. Dil mədəniyyəti düzgün normativ dilin istifadəsini öyrədir. Azərbaycan dilinin milli xüsusiyyətlərini və Azərbaycan dili danışma mədəniyyətinin pozulması media mütəxəssislərinin danışma mədəniyyətinin aşağı olması ilə əlaqədardır.

Müasir dil dövrləri, danışma mədəniyyətinin azalması, ölkəmizin müxtəlif təbəqələrinin əhalisi böyük narahatlıq doğurur.

Son zamanlar cəmiyyətdə mədəniyyət səviyyəsində azalma, əxlaqi dəyərlərin məhv edilməsi ilə problemlərin vacibliyi vurğulanır. Fərdi milli şəxsiyyətin ən zəruri bir hissəsi olan ana dilinin vacibliyi haqqında danışılır.

Ədəbiyyat.

1. Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında 18 iyun, 2001-ci il tarixli Fərman.
2. Azərbaycan nitq mədəniyyəti problemləri. Bakı, 1988.
3. Məmmədov İ. Fkran, efir və dilimiz. Bakı, 1989.
4. Quliyev S. Hüseyinov T. Gəncliyin davranış və nəzarət dəyərləri. Bakı 1997.
5. Muradov B. Nitq mədəniyyəti. Bakı 2007
6. Abdullayev. A. S. Nitq mədəniyyəti və natiqlik sənəti.
7. Xəlilov. N. Diplomatiya mədəniyyəti və natiqlik sənətinin kateqoriyaları. Bakı 1994.
8. Abdullayev N. Ə. Məmmədov Z. T. Nitq mədəniyyəti məsələləri. Bakı 1998.

Н.Оруджова

Проблемы речевой культуры в современном обществе Резюме

В статье представлена информация о проблемах современной речевой культуры. Какие методы используются для развития концептуальной культуры.

В современном обществе обсуждаются основные темы речевой культуры.

Рассматривается культура слова и сочетание его коммуникативных особенностей. Коммуникативные качества позволяют говорить о различных мнениях, связанные с проблемами речевой культуры в современном обществе. Жаргон искажает культурную беседу и оставляет след в массовой культуре. Проблема культуры слова - проблема литературного языка. Языковая культура учит правильному

использованию нормативного языка. Нарушение национальных особенностей азербайджанского языка и культуры азербайджанского языка связано с низким уровнем разговорной культуры работников СМИ.

В последнее время подчеркивается важность проблем со снижением культурного уровня и искоренением моральных ценностей. Обсуждается важность родного языка, которая является важной частью индивидуальной национальной идентичности.

Ключевые слова: консультативная культура, коммуникативные характеристики, нравственные ценности, современное общество, стандартный язык, литературный язык.

N.Orucova

Problems of speech culture in modern society

Summary

The article provides information about the problems of modern speech culture. What methods are used to develop a conceptual culture.

In modern society the main topics of speech culture are discussed. The culture of the word and the combination of its communicative features are considered. Communicative qualities allow us to talk about different opinions related to the problems of speech culture in modern society. Jargon distorts cultural conversation and leaves a trace in popular culture. The problem of the culture of the word - the problem of the literary language. Language culture teaches the proper use of the normative language. Violation of the national characteristics of the Azerbaijan language and the culture of the Azerbaijan language is associated with a low level of conversational culture of media workers.

Recently, the importance of problems with a decrease in cultural level and the eradication of moral values has been emphasized. The importance of the native language, which is an important part of individual national identity, is discussed.

Rəyçi: Afaq Ağayeva

Filologiya elmləri doktoru, professor

MURAD ƏMƏNOV
Bakı Dövlət Universiteti
murad962019@mail.ru

MƏHƏMMƏDHÜSEYN ŞƏHRİYARIN DİLİNDƏ ÜMUMİŞLƏK SÖZLƏR

Açar sözlər: obrazlı ifadə, lüğət tərkibi, ümumişlək sözlər, üslubi məqsəd, xüsusi leksika

Key words: figurative expression, vocabulary composition, generalized words, stylistic purpose, special lexicon

Ключевые слова: образное выражение, композиция словаря, обобщенные слова, стилистическая цель, специальная лексика

Dildə işlənən bütün sözlər dilin lüğət tərkibini formalaşdırır. Azərbaycan dilinin lüğət tərkibini təşkil edən sözlər təkcə mənşəyinə görə deyil, eyni zamanda işlənmə dairəsi baxımdan da fərqlənir. Məlumdur ki, dildən istifadə edən insanların hər birinin elmi, dünyagörüşü və peşəsi eyni deyil, buna görə də insanlar bir-birlərindən fərqli lüğət ehtiyatına malikdir və dildən müxtəlif səviyyələrdə istifadə edirlər. Bəzən bizə elə gəlir ki, dilin fonetika və qrammatikasından fərqli olaraq leksikasında sistemlilik zəifdir. Dilin lüğət tərkibinə nəzər saldıqda müxtəlif leksik qatlarla rastlaşırıq. Azərbaycan dilinin leksikasındakı sözlər işlənmə dairəsinə görə aşağıdakı qruplara bölünür: 1. Milli və alınma sözlər; 2. Terminlər və ümumişlək sözlər; 3. İdiomatik və qeyri-idiomatik leksika; 4. Ekspressiv və qeyri-ekspressiv leksika; 5. Neytral və üslubi çalarlı leksika

Ümumişlək sözlər dilin leksik tərkibinin, başlıca olaraq, əsas hissəsini təşkil edir və ən zəruri, həyati anlayışları əks etdirir [1, 211]. M.Şəhriyar şeirlərinin lüğət tərkibinin əsas hissəsi ümumişlək sözlər bazasında formalaşır. Ümumişlək sözlər Şimalı və Cənublu bütün Azərbaycanda dildən istifadə edən insanların əksəriyyəti üçün anlaşılan sözlərdən ibarətdir. Ümumişlək sözlər təkcə milli mənşəli sözlərdən ibarət deyil, eyni zamanda milli sözlərimiz səviyyəsində geniş işləkliyə malik olan alınma sözlər də bura daxildir. Ümumişlək sözlər dilin lüğət tərkibinin daha az dəyişən, sabit hissəsidir. Ümumişlək sözlər Azərbaycan dilinin bütün üslubiyyat sistemində, o cümlədən də bədii üslubda mühüm rol oynayır və dilin əsas lüğət fonduna daxildir.

“Belə ki, ümumişlək sözlərlə bədii əsərlərdə ən sadə, təbii və zəruri hadisələr haqqında geniş məlumat verilir və ətraflı təsvir olunur. Bədii əsərlərdə hadisələrin, obrazların, mənzərələrin bədii və obrazlı təsvirini sadə,

aydın, anlaşıqlı sözlərlə ifadə etmək mümkündür. Bunlar eyni zamanda xüsusi üslubi rəngarəngliyə malik sözlər və ifadələrin meydana çıxmasında mühüm rol oynayır. Əsas vasitə kimi özünü göstərir” [3, 11].

Söz sənətkarı ümumişlək sözlərdən istifadə etməklə bədii əsərdə müxtəlif poetik lövhələr yaradır. M. Şəhriyar şeirlərindən gətirdiyimiz nümunələrə nəzər salaq: Dur nəfəs qapısın bir açaq, Nəbi // Bu sınıq qanadla bir uçaq, Nəbi // Ay qoçaq Nəbi // Qazamat istidi yata bilmisən // Analar beşiyin sata bilmisən // Öz ata yurdunu ata bilmisən // Qeyrətin qurbanı, ay qoçaq Nəbi // Ay qoçaq Nəbi // Haralı olmalı? Bilə bilmədik // Ləkəsin bu qanın silə bilmədik // Bir də biz bu yana gələ bilmədik // Arazın suyundan bir içək, Nəbi // Qeyrətin quranı, ay qoçaq Nəbi! [4, 90]; Qardaşların gözündən öp // Bəxtiyarın üzündən öp // Səmədin də sözündən öp // Mən də təkəm, sizə qurban // Tək canım hammuza qurban! [4, 88]; Heydərbaba, gəldim səni yoxluyam // Bir də yatam, qucağında yuxluyam // Ömrü qovam, bəlkə burda haxlıyam // Uşaqlığa deyəm: bizə gəlsən bir // Aydın günlər, ağlar yüzə gülsən bir! [4, 48].

Aydın görünür ki, yuxarıdakı bədii nümunədə nəfəs, sınıq, qanad, ana, qoçaq, qeyrət, yatmaq, biz, gəlmək, gülmək, uşaq, yatmaq, içmək, öpmək, can, üz, qeyrət, su, qan və s. sözlər mənası hər birimizə məlum və anlaşıqlı olan ümumişlək sözlərdir, eyni zamanda beytlər də məhz bu sözlər üzərində qurulmuşdur. Şair asan, anlaşıqlı və gündəlik işlətdiyimiz sözlər əsasında öz fikirlərini ifadə etmişdir. Ümumişlək sözlər bədii mətnlərin dilindəki üslubi məqsədlə istifadə olunan arxaik sözlər, alınma sözlər, neologizmlər, dialekt sözlər və s. sözlərin mənasının açılmasında, üslubi keyfiyyətlərinin müəyyən olunmasında da mühüm rol oynayır. Məsələn: Sitarəmmə nəzیکləri yapardı // Mirqadir də hərdən birin qapardı [4, 46]; Özü kəsmiş şişəki, həm bişirib, həm düşürüb // Pilovun da dadaşı Möhsün əmoğlu bişirib [4, 68]; Nə tək Təbrizin, Azərbaycanın fəxri Fəxriyyə // Gedib eldən uzaq düşdü əzizlərdən iraq öldü [4, 94]; Behiştimiz cəhənnəm olmaqdadır // Zilhiccəmiz məhərrəm olmaqdadır [4, 39]; Onda gördün ulaq ayaq saxladı, // Dağa baxıb qulaqların saxladı [4, 42]; Xanım nənəm naxoş olan il idi // Qış var ikən külək idi, yel idi; Sanki qanad verdin yelə, nəsimə // Hər tərəfdən səs verdilər səsimə [4, 54].

Aydın görünür ki, M.Şəhriyarın şeirindən verilən bu bədii parça ümumişlək sözlərdən təşkil olunmuşdur. Lakin birinci və ikinci misrada nümunədə dialekt sözlər (nəzik, dadaş), üçüncü və dördüncü nümunədə arxaik sözlər (behişt, iraq) və dördüncü və beşinci nümunədə isə evfemizmlər (ulaq, naxoş) işlənmişdir ki, bunların da mənaları və üslubi səciyyəsi ümumişlək sözlər vasitəsilə bizə aydınlaşır.

Hər hansı bir inkişaf etmiş dilin lüğət tərkibi üslubi baxımından müxtəlif hissələrə ayrılır. Lüğət tərkibini təşkil edən sözlərin bir qismi neytral, bir qismi isə üslubi çalarlı olur. Dildə olan üslubi çalarlı sözlər neytral leksika

ilə müqayisə edilərək müəyyənləşdirilir. “Sözün leksik, həqiqi mənası onun neytral mənasıdır. Söz neytral mənada hər cür mətnə işləyə bilər, ondan termin kimi də istifadə edilir, sözün müəyyən məqsəd üçün ilkin, leksik mənasında yox, törəmə, çox vaxt köçürmə mənada işlənməsi zamanı aldığı yeni məna onun üslubi mənasıdır” [6, 25]. Qeyd etdik ki, bədii mətnə üslubi səciyyə daşıyan sözlərin xüsusiyyətləri ümumişlək sözlərlə yanaşı işləyərkən bəlli olur, amma ümumişlək sözlər bu üslubi səciyyəyə malik olmur, ona görə də yuxarıda verdiyimiz sitatdan da gördüyümüz kimi bəzən dilçilikdə “neytral leksika” da adlandırılır. Bu sözlərin “neytral leksika” adlanması onların zəif leksika kimi başa düşülməsinə yol açır.

Lakin məlumdur ki, ümumişlək sözlərin hamısı üslubi səciyyədən tamamilə uzaq deyil. Bəzən söz sənətkarı bədii mətnə ümumişlək olan sözü elə ustalıqla istifadə edir ki, təbii ki, bu söz həmin zaman üslubi səciyyə qazanmış olur. Məsələn: Bu gecə daradı ahım qəfəsi // Ah çəkib Araza saldı nəfəsi [4, 136]; Gedib çöldəki heyvana yalvaraydıq // Ki gəlsin bizi alsın insan əlindən [4, 109]; Mən də yaman saralmışam, solmuşam // Dolandığca dərdə-qəmə dolmuşam [4, 107]; O ala göz oyanmadı ki, mənim // Bəxtimi min kərə oyatmışdı [4, 97]; Səni bayquşlar alqışlar, Dəli viranəni xoşlar // Dolan əqlə səni boşlar // İçi boşla dolan dünya [4, 135]. Yuxarıdakı nümunələrdə işlənen “daradı”, “yalvarmaq”, “saralmaq”, “solmaq”, “oyanmaq”, “alqışlamaq” sözləri tamamilə ümumişlək sözlərdir, lakin bu sözlər ətrafındakı sözlər vasitəsilə ümumişləkliyindən müəyyən dərəcədə uzaqlaşaraq üslubi xüsusiyyətlərin ifadəsinə xidmət etmişdir.

Nümunələrdən görürük ki, Şəhriyar ümumişlək sözlərdən istifadə etməklə necə dərin mənalar ifadə etmiş, sənət əsərləri yaratmışdır. “Bu baxımdan ustad Şəhriyarın dili öz sələfi olan Azərbaycan şairi Molla Pənah Vəqifin dili ilə yaxınlaşır. Adı danışmaq materialının ədəbi dil üçün yaradığını Vəqif təcrübə cəhətdən aydın şəkildə göstərdi və işlətməyi dəb saldı. Ancaq Vəqif bu işdə müəyyən istisnaya yol verdi, danışmaq dilinin ifadələrini müəyyən həddə çərçivəsinə saldı: burada ölçü ondan ibarətdir ki, lirik nitq mühiti zədələnməsin, bədii nitq qeyri-ədəbi istiqamətə düşməsin” [2, s. 87].

Şəhriyarın dilinə də nəzər saldıqda məhz bu nizam intizamı və ölçünü aydın şəkildə görə bilərik. Bununla yanaşı Şəhriyar Vəqifdən fərqli olaraq yeni bir addım ataraq müəyyən bir həyat hadisəsinin daha əyani və canlı şəkildə təsvir etmək üçün həmin sözlərin istifadə olunduğu canlı danışmaq dilini ədəbi dilə daxil edir: Kəcavəylə bu çaydan çox keçmişik // Bu çeşmələrdən nə sular içmişik // Bu yoncalıqlarda kəsib biçmişik // Çəpişləri qıdıqlayan günlərim // Çəpiş kimi oynaqlayan günlərim [4, 51]; Axşam başı naxırçılar gələndə // Qoduqları çəkib vurardıq bəndə // Naxır keçib yetəndə kəndə // Heyvanları çıpaq minib qovardıq // Söz çıxsaydı sinə gərək sovardıq [4, 42]; Ay qardaşlar mənə bir əl yetirin // Yükmü ağırdı çata

bilməyirəm // Təbi-şerimdə dayanıb soncuq atır // Mən də ki, soncuq ata bilməyirəm [4, 62]; Vərzəğandan armudsatan gələndə // Uşaqların səsi düşərdi kəndə // Biz də bu yandan eşidib biləndə // Şıllaq atıb bir qışqırıq salardıq // Buğda verib armudların alardıq [4, 43].

Şəhriyar şeirinin özünəməxsus xüsusiyyətlərindən biri də odur ki, şair ümumişlək sözləri məişət leksikasının qrammatik göstəricilərindən ayırmadan onları şeirdə istifadə edir. Bu səbəbdən də şeirin dili daha canlı və daha təbii olur. Məsələn: Heydərbaba mərd oğullar doğginən // Namərdlərin burunların ovginən // Gədəklərdə qurdları tut boğginən // Qoy quzular ayın şayın otlasın // Qoyunların quyruqların qatlasın [4, 48]; Heydərbaba, çəkdin məni gətirdin // Yurdumuza, yuvamıza yetirdin // Yusifivi uşaq ikən itirdin // Qoca Yəqub, itmişsəm də tapıbsan // Qavalıyıb qurd ağzından qapıbsan [4, 49]; Xoşginabı yaman günə kim salıb? // Seyidlərdən kim qırılıb, kim qalıb? // A Mirqafar dam-daşını kim alıb? // Bulaq genə gəlib gölü doldurur? // Ya quruyub, baxçaları soldurur? [4, 45]; Evlər qalır, ev sahibi yox özü // Ocaqların ancaq işıldar közü // Gedənlərin az-çox qalıbdır sözü // Bizdən də bir söz qalacaq, ay aman! // Kimlər bizdən söz salacaq, ay aman! [4, 55]. Yuxarıda verilmiş bədii nümunələrin başdan-başa ümumişlək sözlərdən ibarət olduğunu görürük. Şair gündəlik məişətdə istifadə etdiyimiz leksikadan bacarıqla istifadə edərək öz fikir, duyğularını, hisslərini və xatirələrini əyani, obrazlı və bədii şəkildə oxucuya təqdim etmişdir.

Bələliklə də, Şəhriyar xalqın özünəməxsus adi məişət sözlərinə bədii nitq mühitinin poetik axarında yeni funksional təyinat qazandırmış, sözlərin gizli qalmış xalqı mənalarını aktuallaşdıraraq yenidən xalqa təqdim etmişdir [5, s. 39].

Ədəbiyyat

1. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı, Maarif, 1985, 408 s.
2. Hacıyev T. Yazıçı dili və ideya-bədii təhlil. Bakı, Maarif, 1979, 294 s.
3. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, "Maarif", 1988, 308 s.
4. Şəhriyar M. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Avrasiya Press", 2004, 480 s.
5. Nağıyeva D. Şəhriyarın dili. Bakı, "Adiloğlu", 2011, 236 s.
6. Rəcəbli Ə. Göytürk dilinin leksikası. Bakı, "Nurlan", 2004, 428 s.

M.Amanov

Common words in mahhammadhouseyn shahriyar's language.

Summary

All the words spoken in the language form the composition of the language. When we look at the vocabulary of the language, we come across different lexical strata. The words in the lexicon of the Azerbaijani language are divided into the following groups: 1. National and acquired words; 2. Terms and general words; 3. Idiomatic and non-idiomatic lexicon; 4. Expressive and non-expressive lexicon; 5. Neutral and poetic words. The vocabulary of any advanced language is divided into different parts in terms of styles. Some of the words are neutral and some expressive. The poets and writers creates various poetic boards in artistic works with using common words. Common words play an important role in all stylistic systems of Azerbaijan, including artistic styles, and are included in the main vocabulary fund of the language. In this article we will talk about the expressive possibilities of words.

M.Аманов

Общие слова в языке махаммадхусейна шахрияра

Резюме

Все слова, произнесенные на языке, составляют состав языка. Когда мы смотрим на словарь языка, мы сталкиваемся с различными лексическими слоями. Слова в лексиконе азербайджанского языка делятся на следующие группы: 1. Национальные и приобретенные слова; 2. Условия и общие слова; 3. Идиоматическая и неидиоматическая лексика; 4. Выразительная и не выразительная лексика; 5. Нейтральные и поэтические слова. Словарь любого продвинутого языка делится на разные части по стилям. Некоторые из слов являются нейтральными и выразительными.

Поэты и писатели создают различные поэтические доски в художественных произведениях с использованием общих слов. Общие слова играют важную роль во всех стилистических системах Азербайджана, в том числе в художественных стилях, и включены в основной словарь языка. В этой статье мы расскажем о выразительных возможностях слов.

Rəyçi: Sənubər Abdullayeva
Filologiya elmləri doktoru, professor

İRADƏ ŞÜKÜROVA
Bakı Biznes Universiteti
irada@mail.ru

FRAZEOLÖGİYA İLƏ BAĞLI TƏRCÜMƏ ÇƏTİNLİKLƏRİ

Açar sözlər: idiomlar, frazeoloji ifadələr, atalar sözləri, söz birləşmələri, tərcümə problemləri

Key words: idioms, phraseological expressions, proverbs, word combinations, translation

Ключевые слова: идиомы, фразеологические слова, пословицы, словосочетание, перевод

Frazeologiya nədir? Bu suala cavab vermək üçün leksikologiyaya müraciət etmək lazımdır. Çünki məhz leksikologiya bu bəhsi öyrənir və tədqiq edir. Frazeoloji birləşmələr tərkibindəki ayrı-ayrı sözlərin tərcüməsindən fərqli məna verən birləşmələrdir. İngilis dilində frazeoloji birləşmələr və söz birləşmələri arasında olan fərqləri təsnif etmək üçün bu yaxınlardakı tam və hərtərəfli tədqiqatlar aparılmamışdır. Yuxarıda deyilənlərə istinad edərək deyə bilərik ki, yaxşı tərcüməçi olmaq üçün təkcə zəngin söz ehtiyatı və mükəmməl qrammatika bilgisi kifayət etmir. Yazılı tərcümə zamanı frazeoloji birləşmələrdən istifadə etmək mümkündür. Lakin bu vaxt itkisinə səbəb olur, sifahi tərcümə zamanı isə birmənalı şəkildə çətin situasiya yarada bilər. Müxtəlif dillərdə atalar sözlərini və xalq deyimlərini müqayisə etsək, görürük ki, bəzi məsələlər məna və xalqın həmin fikrə münasibətinə görə üst-üstə düşür. Belə hallarda tanış məvhumları biz bəzən heç bir çətinlik çəkmədən tərcümə edə bilərik. İdiomları səviyyə etibarilə üç yerə bölmək olar: adi, orta, yüksək səviyyəli.

1). Adi səviyyəli idiomlara aşağıdakı birləşmələri misal göstərmək olar:

In no time- bir göz qırpımında

To brush up- təzələmək

Out of question- qeyri-mümkün

Once in a blue moon- ayda, ildə bir

to be in charge of- məsuliyyət daşımaq

2). Orta səviyyəli idiomlar. Bu idiomlar adi idiomlara nisbətən daha çətin başa düşülür. Proses zamanı rast gəlinən idiomları tərcümə etmək üçün əsas tələb olunan elementlərdən biri də xalq yaradıcılığını bilmək, danışiq dilinin xüsusiyyətlərinə bələd olmaqdır. İdiomların tərcüməsinin çətinliyi onların hərfi mənada deyil, məhz tərcümə edilən dilin danışiq xüsusiyyətlərinə uyğun verilməsi ilə bağlıdır.

Cut and dried əvvəldən məlum olan
Inside out, upside down alt- üst
No matter fərqi yoxdur
In the long run uzun müddətdən sonra
To take after oxşamaq
A lost case ümitsiz vəziyyət
Let's go fifty-fifty on the cost of a new rug for our apartment.- Gəlin
yarıbayarı pul qoyub mənzilimiz üçün təzə xalı alağ.
At heart əslində
To put up with barışmaq, dözmək
Give and take əl əli yuyar, əl də üzü, rüşvət vermək
- Most students live on limited budgets and have to cut corners whenever
possible.

3). Yüksək səviyyəli idiomları tərcümə edərkən daha çox inkişaf etmiş
zəka və məntiqi təfəkkür tələb olunur. Yaxşı olar ki, tərcüməçi belə ifadələrlə
rastlaşarkən qarşılaşdığı məsələləri dəf etmək üçün intuisiyadansa, idiom və
frazoloji birləşmələr lüğətinə müraciət etsin.

Tərcümədə daha çox çətinlik yaranan idiomlardan bir qismini aşağıda
görə bilərsiniz.

Let up- azalmaq
If the rain doesn't let up soon, we won't be able to have our picnic- Əgər
tezliklə yağış azalmasa, biz gəzintiyə gedə bilməyəcəyik.
To get even with- qisas almaq
I want to get even with Steve for beating me so badly- Mən Stivdən məni
elə möhkəm döydüyü üçün qisas almaq istəyirəm.
Search me mən bilmirəm
Last straw- son hədd
To kick the habit- pis vərdisləri tərgitmək
I can't believe that my roommate left the room unlocked again. It is the
last straw.

Frazoloji birləşmələrə gəldikdə, demək olar ki, burada tərəflərin
tərcüməsi heç bir ipucu vermir. Belə situasiyada ilk iş birləşmənin mahiyyət
etibarını ilə tərcüməsini və ya təsvirini tapmaq və anlamaqdır. İkinci məsələ isə
onun olduğu kimi deyil, tərcümə edilən dildə atalar məsəli və ya deyimi kimi
ekvivalentini tapmaq və uyğunlaşdırıb tərcümə etməkdir.

İdiomatik ifadələrin müxtəlif növlü frazeoloji birləşmələri neologizmlərin
yaranma mənbəyi ola bilər. Tərcüməçi üçün bu ən çətin məqamdır.

Belə ki, o tərcümə etdiyi mənsub olduğu ölkənin frazeologiyası haqqında
biliyə malik olmalıdır.

Dead-cut bounce- birja aksiyalarının süni qaldırılması
Dutch bargain- bir tərəfin xeyir götürdüyü alqı-satqı

Sucker list- potensial alıcıların siyahısı

Windfall- gözlənilməyən mənfəət

Frazeoloji birləşmələrin tərcüməsi zamanı ortaya çıxan çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün istifadə edilən üsullara nəzər salaq:

1. Ekvivalent tərcümə. Əgər ifadələr hər iki dildə (SL və TL) mənə və təsəvvür baxımından üst-üstə düşürsə, bu üsuldən istifadə edilir.

Məsələn, as cold as ice- buz kimi soyuq

2. Analoq- İfadələr mənaca üst-üstə düşür, lakin formaya görə ya tam, ya da qismən uyğun gəlmir. Məsələn, a drop in the bucket- dənizdə bir damla. Bu birləşmədə formaya nəzər salsaq, görürük ki, dəniz sözü deyil, vedrə sözü istifadə edilmişdir və forma uyğunluğu pozulmuşdur.

It's raining cats and dogs- Güclü yağış yağır.

3. Təsviri tərcümə. Mətni nə analoq, nədə ekvivalent tərcümə etmək mümkün deyilsə, onda təsviri tərcümədən istifadə edilir. Məsələn, "cross a floor of a house" - "bir partiyadan o birinə keçmək"

4. Antonim yolu ilə tərcümə. İnkər mənalı cümlələr müsbət mənalı konstruksiya vasitəsilə tərcümə etmək nəzərdə tutulur. "Don't count your chickens before they hatched".- "Cücəni payızda sayarlar". Müsbət mənalı cümləni isə inkar mənalı konstruksiya vasitəsilə tərcümə etmək olar. "Keep one's head" - "başını itirmə-mək".

Keep one's head above water- borca düşməmək

To keep one's pecker up- ruhdan düşməmək

5. Alınma sözlərin təqlidi tərcüməsi. Bu metoddan o vaxt istifadə edilir ki, müəllif mənbə dildə verilən ifadənin təsviri tərcüməsini vurğulamaq istəyir, ya da başqa formada tərcümə etmək olmur. Məsələn, 'the moon is not seen when the sun shines'.-;Gün çıxanda ay görünməz'.

6. Qarışıq (birləşdirilmiş) tərcümə. Elə hallar olur ki, mənbə dildə olan ifadəni məhvə dilə tam dolğun tərcümə etmək olmur. Bu vaxt zaman və yerə görə xüsusi rəng qataraq loan tərcümədən istifadə edilir, təsviri tərcümə isə onu izah edir. Məsələn, to carry coal to Newcastle. Nyukasl şəhəri İngiltərədə öz kömürü ilə məşhurdur. İfadə hərfi olaraq belə tərcümə edilir: Nyukasla kömür aparmaq- hədəf, boş bir işlə məşğul olmaq.

Şablon ifadələrin (set-phrase) tərcüməsi tərcümənin ən çətin növüdür. Belə ifadələrin ümumi tərcüməsi onun komponentlərinin tərcüməsilə uyğun gəlmir. Bu ifadələrdə elə sözlər var ki, onlar sözbəsöz tərcümə edilmir.

Sərbəst söz birləşmələrinin mənası əksər hallarda onun komponentlərinin mənasından asılı olur və sözbəsöz tərcümə edilir.

To come late gec gəlmək

To get dressed geyinmək

İngilis və amerikalı dilçilər mənbə, mənşə və üslub baxımından maraqlı birləşmələri toplayıb lüğət tərtib edirlər və bu birləşmələri idiomlar adlandırırlar.

Lakin idiomları ayrı bir sinif kimi təsnif etmək üçün cəhdlər edilməmişdir. İdiom termini göstərir ki, burada əsas xüsusiyyət idiomatiklik və ya əsaslandırmanın (motivation) çatışmamasıdır. Hər bir halda sərbəst söz birləşmələri ilə frazeoloji birləşmələr arasında sərhəd qoymaq olar. Idiomatiklik dərəcəsinə görə frazeoloji birləşmələr üç qrupa bölünürlər:

1. Phraseological fusions- İdiomlar
2. Phraseological units- frazeoloji ifadələr
3. Phraseological collocations- frazeoloji söz birləşmələri

İdiomlar tamamilə ifadə etdiyi məna etibarlı ilə əsaslandırılmamış söz qruplarıdır. Məsələn, red tape- qırmızı lent; heavy father-dözülməz ata.

Burada komponentlərin mənası bütöv söz qrupunun quruluşu və leksik komponentlərin stabilliyi ilə birləşir.

Frazeoloji ifadələr qismən əsaslandırılır və onların mənası metafora yolu ilə anlaşılır: to show one's teeth- dişini ağartmaq, to wash one's linen in public- kiminsə sirrini fəş etmək, yəni, iki nəfər dalaşarkən camaat içində bir-birinin çirkli işlərini açıb söyləmək. Azərbaycan dilində bu ifadənin qarşılığını başqa formada vermək daha münasib olardı: açdı sandığı, tökdü pambığı.

Can the leopard change his spot?- qozbeli qəbir düzəldər.

Take the wolf by the ears – boş çanağı dolu çanağa vurmaq

Write in water- əbəs yerə

To care two straws- əhəmiyyət verməmək, dəyəri olmamaq

Wilfred doesn't care two straws about his club- Vilfedin klubunun onun gözündə bir qəpik də dəyəri yoxdur.

Beləliklə, biz frazeoloji birləşmələrin tərcümə üsullarını nəzərdən keçirdik. Lakin bu üsullar kontekstdən asılı olaraq frazeoloji birləşmələrin bütün mümkün ifadə vasitələrini əhatə etmir. Konkret mətnlərdə situasiyaya uyğun tərcümələrdən istifadə olunur.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Q.H. Bayramov "Tərcümə sənəti", OKA Ofset -2008
 2. K.P. Авербух, О.М. Карпова "Лексические и фразеологические аспекты перевода" Академия-2009
 3. N. Vəliyeva "Azərbaycanca- rusca-ingiliscə lüğət" Bakı. 2006
- İnternet mənbələri:
- "Problem of translating phraseological units"
- "Difficulties and ways of translation of phraseological units"

I Shukurova

**Translation problems in phraseology
Summary**

The article deals with the translation problems in phraseology. The similarities and differences between English and Azerbaijan phraseology. Different classifications according to the levels of idiomacity and difficulty are touched upon as well. Free word combinations and phraseological units are explained. The ways of preventing from all these difficulties in translation have been covered in this article. Another advantage of this article is the language in which it is written. There are many sources in foreign languages nowadays. Many examples are given to prove theoretical explanations. Cultural characteristics of nation is taken as a crucial factor. The advantage of this article is the advisable tips for the translators and interpreters. As the languages are rich in proverbs and different word combinations this field of linguistics was and remains the essential sphere for linguists.

И Шукюрова

**Проблемы перевода по фразеологии
Резюме**

В этой статье рассматриваются вопросы о проблемах перевода. Сравниваются общие черты и различия фразеологии. В статье также касаются разные классификации согласно уровню идиоматики и трудности. Также свободные словосочетание и фразеологизмы объясняются. Статья показывает все способы как предотвратить эти трудности. Другое преимущество статьи это язык, на котором это написано. Многие источники находятся на разных иностранных языках в настоящее время. Многие примеры показано для доказывания теоретических объяснений. Характеристика культуры народа принимается как основной фактор. Преимущество статьи является в рекомендуемых тактиках интерпретаторам и переводчикам.

Поскольку языки богаты пословицами и различными словосочетаниями, эта область лингвистики была и остается важнейшей сферой для лингвистов.

Rəyçi: Kəmalə Cəfərova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru. dosent

MÜSTƏQİLLİK İLLƏRİNDƏ TERMINOLOJİ LEKSİKA

Açar sözlər: dil siyasəti, leksika, termin, lüğət tərkibi.

Ключевые слова: языковая политика, словарь, срок, содержание словаря

Keywords: language policy, lexicon, term, dictionary content

Tariximizin bir çox dövr və mərhələləri kimi, iştirakçısı və şahidi olduğumuz XX yüzilliyin 90-cı və sonrakı illər dövründə Azərbaycan dilin vəziyyəti, bu dilin müxtəlif sahələrində gedən proseslərin araşdırılıb öyrənilməsi də böyük əhəmiyyət kəsb edir. Məhz bu illər keçmiş SSRİ-nin tərkibində olmuş türk xalqlarının dövlət müstəqilliyi uğrunda mübarizəsi, milli-demokratik hərəkətin başlanması, totalitar rejimin süqutu, beynəlxalq aləmdə baş verən ictimai-iqtisadi və siyasi proseslərlə, ilk növbədə isə demokratikləşmə hərəkəti ilə bağlı olmuşdur. Ümumiyyətlə, iyirminci yüzilliyin 90-cı illərindən dünyanın siyasi xəritəsində ciddi dəyişikliklərin baş verməsi, bəşəriyyətin ən böyük mənəvi-siyasi faciəsi olan müstəmləkə rejiminin tamamilə dağılması, yeni müstəqil dövlətlərin yaranması və getdikcə möhkəmlənməsi ilə səciyyələnir.

Etiraf olunmalıdır ki, Sovet dönməində Azərbaycan dilinin tədqiqi sahəsində görülmüş iş min il ərzində görülmüş işdən müqayisə edilməz dərəcədə artıqdır.

Əvvəlki illərlə müqayisədə müstəqillik dövrünün işıqlı cəhətlərindən biri Azərbaycan dilinin fəaliyyətinə dövlətin birbaşa nəzarət etməsidir.

Qeyd edək ki, hər bir tarixi ictimai-siyasi şərait Azərbaycan dilinin leksik-terminoloji sisteminə, onun orfoqrafiyasına bu və ya digər dərəcədə öz təsirini göstərmişdir.

1991-ci ildən Azərbaycan öz müstəqilliyini qazandıqdan sonrakı dövrün islahat və inqilab səciyyəli dəyişmələri ana dili problemlərindən də yan keçmədi. Ana dilimiz məhz bu illərdən daha çox dövlət dili səviyyəsinə yüksəldi, inkişaf etmiş dünya dilləri ilə bir sıraya gəldi.

Təsir, dəyişmə və yeniləşmə, öz xüsusiyyəti üzərində inkişaf etmə müstəqillik illərinin Azərbaycan dili üçün əsas xarakterik cəhətlərdəndir. Dildə baş verən dəyişikliklər dedikdə göz önünə ilk öncə terminologiya gəlir. Terminoloji vahidlər həyatda əmələ gələn yeni əşya, anlayış və hadisələrin adları kimi reallaşır. Həmin adlar qısa bir müddətdə lüğət tərkibində özünə yer edir.

Azərbaycan dilinin inkişafında aparıcı ekstralingvistik faktor, sözsüz ki, müstəqilliyimizlə cəmiyyət arasında baş verən quruluş dəyişkənliyidir. Azərbaycan xalqının müstəqilliyi və suverenliyi ilə bağlı həyatda baş verən ictimai-siyasi hadisələr dilimizin lüğət tərkibindəki dəyişiklikləri qlobal bir hadisəyə çevirdi. Belə ki, hələ müstəqillik uğrunda mübarizə dövründən tutmuş həyatda baş verən canlanma, daha sonralar müstəqillik illərinin sonrakı dövrlərində hər bir sahədə olduğu kimi Azərbaycan dili də tədricən öz milli keyfiyyətlərini qazanmağa doğru meyl etdi. Bu meyl elə sürətli, elə “sıçrayışlı” oldu ki, dilimizin lüğət tərkibinin tədricən öz “rənginə” qayıtması ilə müşahidə edildi.

Müstəqillik dövründə Azərbaycan dilinin statusu yüksəlir, sərhədləri genişləndirilir. Bu statusu yüksəltmək üçün mərhələ-mərhələ işlər görülür. Əvvəlki illərdə yol verilmiş nöqsanlar aradan qaldırılır. Bir sözlə, Azərbaycan dilinə qayğı ön plana çəkilir. Amma etiraf edək ki, Azərbaycan dilinin statusundan lazımi qaydada istifadə olunmur.

Müstəqillik illərində dövlətin dil siyasəti bir sıra istiqamətlərdə aparılır. Bu istiqamətlərin bir neçəsi üzərində dayanmağı lazım bilirik:

- Hər şeydən əvvəl, Dövlət dili kimi Azərbaycan dilinin funksiyasını şərtləndirən qanunlar qəbul edilir. Həmin qanunlarda dilin funksional tərəfləri əsas götürülür.

- Müstəqillik illərində Azərbaycan dilinin orfoqrafiya, orfoepiya normalarına yenidən baxılır, müvafiq işlər görülür. Bu sahədə yeni lüğətlər çap edilir. Orfoqrafiya və orfoepiya qaydaları təkmilləşdirilir.

- Müstəqillik illərində Azərbaycan dilinin terminoloji sistemi mükəmməl şəkllə salınır. Terminologiyada yeni inkişaf istiqamətləri və meyilləri axtarılır. Bu mövzuda namizədlik dissertasiyaları yazılır. Artıq ayrı-ayrı dilçilik tədqiqatlarında da müstəqillik illərinin ab-havası hiss edilir. Bu barədə prof. A.Axundov yazır ki, “müstəqillik illərində terminalma mənbələri də dilin əvvəlki inkişaf dövründən xeyli dərəcədə fərqlənməyə başlanmışdır ki, bu da bilavasitə cəmiyyətdə gedən proseslərlə birbaşa bağlı şəkildə üzə çıxır. Yəni əgər sovetlər birliyi dövründə digər müttəfiq respublika xalqlarının dillərində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də alınma terminlər, əksər hallarda terminin hansı dilə mənsub olmasından asılı olmayaraq rus dilindən alınırıdısa, (bu, qaçılmaz, iqtisadi-siyasi fakt idi), müstəqillik illərində artıq cəmiyyətin müasir inkişaf durumuna uyğun olaraq rus dilindən uzaqlaşma meylli güclənmiş və termin mübadiləsində üstünlük daha çox müxtəlif səpkili əlaqənin qurulduğu Avropa dillərinə verilmişdir”. [1, səh. 88]

Müstəqillik illərində Azərbaycan dili terminologiyasının inkişaf istiqamətlərindən bəhs edən S.Sadıqova “Terminologiya məsələləri” toplusunda Azərbaycan dili terminologiyasında baş verən dəyişiklikləri düzgün izləyir və düzgün nəticələr çıxarır və əməli təkliflər verir.

Texniki elmlər üzrə terminologiya problemlərinin həllində bir sıra məsələlər əsas götürülməlidir. Terminologiya elm və texnikanın yeni sahələrinin yaranması və inkişafı ilə ayaqlaşmalı və geridə qalmamalıdır. Müəyyən dəyişiklikləri izləmək və terminologiyanın inkişafını düzgün istiqamətləndirmək zəruridir. Elmlərin inteqrasiyası, elmi biliklərin inkişafı, informasiyaların asanlıqla yayılması üçün dəqiq, anlayışı ifadə edən terminlərə üstünlük verilməlidir. Yeni terminlərin ekvivalentlərinin seçilməsində milli və beynəlxalq miqyasda işlədilən terminlərə üstünlük verilməlidir. Termini yaradarkən onun hərfi mənası deyil, daşdığı məna nəzərə alınmalıdır.

Uzun tarixi inkişaf yolu keçmiş terminoloji qatın zənginləşməsində dilimizin daxili imkanları əsasında-leksik, morfoloji, sintaktik üsulla yaranan terminlərin mühüm rolu olmuşdur. Elmi-texniki tərəqqi, Avropaya inteqrasiya, ictimai-siyasi yeniləşmə bir çox anlayışların, məfhumların meydana gəlməsi ilə nəticələnir. Son dövrdə bir sıra elm sahələrinin sürətli inkişafı terminologiyanın da inkişafına təkan verir. Yeni elm sahələrinə məxsus terminlərin əsas hissəsi yarandığı ölkənin dilindən alınır. Sözsüz ki, elmi kəşflərin meydana gəldiyi coğrafi məkanın dili- morfem və leksemləri terminin yaranmasında əsas rol oynayır...Müstəqillik illərində də dilin daxili imkanları əsasında yaranan terminlər terminoloji bazanın əsas hissəsini təşkil edir. Terminologiyanın təkmilləşməsi yollarından ən başlıcası müxtəlif sahələr üzrə terminoloji lüğətlərin yaradılmasıdır.

Müstəqillik şəratində alınma leksikanın xarakterik xüsusiyyətləri də dəyişmişdir: yeni quruluşa uyğun olaraq ölkə, cəmiyyət daxilində baş verən ictimai-siyasi hadisələr, proseslər, müstəqil dövlətlərin əmələ gəlməsi, yaranmış yeni elm sahələri, təhsil sisteminin dəyişməsi, dünya standartlarına uyğunlaşdırılması, ölkələr arasında diplomatik əlaqələrin formalaşması və s. ekstralingvistik amillər, şübhəsiz, bir dildən digər dilə keçən leksik-terminoloji vahidlərin kəmiyyət və keyfiyyətinə təsir göstərmişdir.

Əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi, müstəqillik dövründə də elm və texnikanın müxtəlif sahələri üzrə terminlərin yaranması üç istiqamətdə gedir:

1. Dilin daxili imkanları əsasında termin yaradıcılığı;
2. Beynəlxalq terminologiyaya əsaslanan termin yaradıcılığı;
3. Türk dillərinin təsiri ilə termin yaradıcılığı.

Birinci və üçüncü istiqamətlərdə terminlər yalnız bir dil əsasında yaranırsa, ikinci istiqamətdə isə terminlər müxtəlif dünya dillərindən alınır.

Terminlərin çoxu alınma mənşəli olur. Əlbəttə, milli mənşəli terminlər də az deyil. Belə terminlər daha çox humanitar (dilçilik, tarix, fəlsəfə, ədəbiyyatşünaslıq) elm sahələri üçün xarakterikdir. Elm beynəlmiləl xarakter daşdığı üçün terminlər daha çox alınma sözlərdən ibarət olur. Elə anlayışlar

da var ki, onlar həm milli, həm də alınma terminlərlə ifadə olunur. Terminlərin paralel işlənməsinə dair nümunələr:

- proteza - səs artımı;
- assimilyasiya - səs uyuşması;
- dissimilyasiya - səs fərqləşməsi;

Bəzi anlayışlar da var ki, onlar həm ərəb-fars, həm də Avropa mənşəli terminlərlə ifadə olunur:

- məsafə - interval;
- düstur - formul;
- ərazi - region;
- fəal - aktiv;
- inkışaf - dinamika;

Qeyd etmək lazımdır ki, bu terminlərin çoxu son illərin mətbuatında paralel işlənməkdədir. Təbii ki, müəyyən tarixi şərait bu cür paralelliyi aradan qaldıracaq, ya da təbii seçmə nəticəsində uyğun olan variantın işlənməsinə üstünlük veriləcəkdir. Məsələn, "tendensiya" beynəlmiləl termindir, tələffüzü bir qədər çətin, lakin publisistik üslubda ondan geniş istifadə olunur. Onunla paralel işlənən "ənənə" termini ərəb mənşəli söz olaraq dilə daha yatımlıdır. Bu müqayisəni potensial - imkan, informasiya - məlumat, teoriya - nəzəriyyə terminləri üçün də söyləmək olar.

Son dövrlərdə terminologiyanın zənginləşməsində yeni yaranan və kəmiyyətə çox olan iqtisadi terminlərin böyük rolu var. Məsələn:

Diskreditasiya - (fransızca discrediter sözündəndir, etibardan salmaq deməkdir) iqtisadi subyektin ona olan inamdan məhrum edilməsinə, onun nüfuzdan salınmasına və imicinin korlanmasına yönəlmiş qəsdən edilən fəaliyyətdir.

Depozit - (latınca depositum sözündəndir, saxlanmağa verilmiş əşya mənası daşıyır) kredit təşkilatına saxlanmağa verilmiş qiymətli kağızlar və pul vəsaitləri.

Termin yaradıcılığında yunan və latın dillərinə məxsus sözlərə üstünlük verilməsinin bir sıra səbəbləri vardır. Əvvəla, bu müəyyən tarixi ənənə ilə bağlıdır. İkincisi, fikir daha dəqiq, aydın və variantsız ifadə edilir, üçüncüsü, ölü dillər hesab olunan yunan və latın dilləri inkişafdan qaldığı üçün dil elementləri sabitliyini qoruyub saxlayır və həmin elementlərdən müxtəlif linqvistik sistemli dillərdə eyni şəkildə istifadə edilir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. A.Axundov. Dil və mədəniyyət. Bakı, "Yazıçı", 1992, s.88
2. Bayramova A. Leksik alınmaların dilin zənginləşməsində rolu. Bakı:Nurlan, 2009,156 s.
3. Qasimov İ. Müstəqillik illərində Azərbaycan dili terminologiyasında gedən əsas proseslər // Terminologiya məsələləri, 2004, s. 54-62.
4. Qasimov M.Ş. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı: Elm, 1973, 186 s.
5. Şükürova. T. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı. 2010 s. . 118
6. Hacıyev T.İ. Azərbaycan ədəbi dili tarixi 2 hissəli. II h. Bakı: Maarif, 1987, 293 s.

A.Мамедзаде

Терминологическая лексика в провинции Резюме

В 90 годах с 20-го столетия В разных скверах азербайджанского языка происходило развития. Одна из этих сфер является терминология. Все изменения происходящие в независимых годах в свере терминалогии можно проследить в коллекции С .Садикова под именем «дела дерминалогии» В этих годах в развитие терминология главную роль играет термины по экономике.

В течение этих годов было развито в использовании европейским языком в процессе терминов. Мы пользуемся этими терминами в виде фонетике лексики и грамматики. В Европе в подборе терминов больше всего пользуются латинским и греческим языком. В этих годах происходит процесс освоение иностранных слов.

В этих годах чувствуется большое влияние турецкого языка. В этой статье про эту сверу дают большую информацию.

В настоящее время мы не можем найти ничего нового, что может быть лучше, чем когда бы то ни было. Теби ки, мюшын тарикси әәrait bu cür paralelliyi aradan qaldıracaq, ya da təbii seçmə nəticəsində uyğun olan много вариантов в исландской судьбе.

A.Mammadzada

terminology lexicon in the provinces

Summary

In the 90-th of the century, development takes place in various spheres of Azerbaijani language. One of these spheres is the terminology sphere. During the years of independence changes and development in the sphere of terminology can be traced in the collection of "Issues of Terminal" by S.Sadikova. Terms for different spheres of science and technology during the period of independence are formed in the following spheres: due to the languages internal capabilities, the impact of Turkish language on the basis of international terminology. During this period economic terminology plays an important role in the development of terminology. During the years of independence, the process of termination of the terminology in European languages has been expanding. These terms are subject to the phonetic, lexical, grammatical norms of our language. Greek and Latin are more preferred in terms of termination in Europe. During this period these process of acquisition words are also going on. Especially it feels the effect of Turkish in the issues of reconciliation. This article will talk extensively on these issues.

Rəyçi: İlhamə Hacıyeva

Filologiya elmləri doktoru, professor

TAMAM MUSAYEVA
Bakı Dövlət Universiteti
tamam.musayeva@icloud.com

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ FONOLOJİ SƏVİYYƏDƏ ARTIQLIQ PROSESİ

Açar sözlər: Artıqlıq, proteza, norma, saitartımı, samitartımı

Key words: Increase, prosthetic, norm, vowel increase, consonant increase

Ключевые слова: Увеличение, протезное, в норме, увеличение
согласных звуков, увеличение гласных звуков

Azərbaycan dilində fonoloji səviyyədə artıqlıq prosesi geniş yayılmış hadisələrdəndir. Fonetik səviyyədə artıqlıq prosesi özünü səsartımı-proteza hadisəsi şəklində göstərir. Azərbaycan ədəbi dilinin xüsusiyyətlərindən biri də, söz daxilində saitlər, sözün əvvəlində və sonunda isə samitlər yanaşı gələ bilməz. Dilimizdə alınma sözlərdə və ya qrammatik dəyişmədə belə səs yanaşmaları olduqda yanaşı sait və yanaşı samit səsləri bitişdirmək üçün müəyyən səsə vasitəçi halında istifadə edilir, yanaşı gələn səslər arasına müəyyən səs əlavə olunur. Beləliklə də fonoloji səviyyədə artıqlıq prosesi baş verir. Səsartımı–proteza hadisəsi müxtəlif məqamda, müxtəlif tərzdə baş verir. Belə hadisələrin müəyyən qismi dildə sıx şəkildə işlənir, tədricən ümumiləşir və normada sabitləşir. Müəyyən bir qismi isə məhdud dairədə işlənir, təsadüfi mahiyyət daşıyır və ədəbi dildə qanuniləşə bilmir.

Ağamusa Axundov səsartımı prosesi haqqında yazır: "Fərqləşmə hadisəsi ilə müqayisədə bu, dilimizdə geniş yayılmış fonetik hadisələrdəndir. Öz davamlılığına görə, iki növü var: daimi səs artımı və təsadüfi səs artımı hadisəsi. Daimi səs artımı dilimizdə artıq orfoqrafik norma təşkil edən səsartımı hadisəsinə deyilir. Təsadüfi səs artımı isə yalnız tələffüzlə məhdudlaşır və dilimizdə orfoepik norma kimi fəaliyyət göstərir" (1, 226). Əbdüləzəl Dəmirçizadə yazır: "Səsartımı hadisəsi məqamına və vasitəsinə görə samitartımı və saitartımı olmaq üzrə iki cür formalaşır. Müxtəlif məqamda yanaşı düşən saitləri bitişdirmək üçün vasitəçi halında saitlər arasına müəyyən samit əlavəsi ilə formalaşan səs artımına samitartımı deyilir. Samitartımı da məqamına və sabitləşmə dərəcəsinə görə iki cürdür: yazıda sabitləşən, yazıda sabitləşməyən. Saitartımı ədəbi dildə ümumiləşmiş qanuni bir hal sayılmır və daha çox şivələrdə, canlı danışmada müxtəlif məqamlarda olur." (2, 116)

Müasir Azərbaycan dilində səsartımı hadisəsini göstərmək üçün bu hadisəni belə qruplaşdıraraq: 1) orfoqrafiya normalarına əsaslanan səs artımı; 2) orfoepiya normalarına əsaslanan səs artımı.

1. Orfoqrafiya normalarına əsaslanan səs artımı hadisəsi. Azərbaycan dilinin ümumi fonetik xüsusiyyətinə görə iki sait səs yanaşı işləmə bilməz. Bu səbəbdən saitlə bitən sözlərə saitlə başlayan şəkilçi artırıldıqda dilimizin fonetik tələbinə görə ya həmin saitlərdən biri düşməli, ya da onların arasına bir samit artırılmalıdır. İki saitin arasına samit artırılarkən samitartımı hadisəsi baş verir. Müxtəlif məqamda yanaşı düşən saitləri bitişdirmək üçün vasitəçi halında saitlər arasına müəyyən samit əlavəsi ilə formalaşan səs artımına samitartımı deyilir. Samitartımı da məqamına və sabitləşmə dərəcəsinə görə iki cürdür: yazıda sabitləşən, yazıda sabitləşməyən. (2, 116)

Yazıda sabitləşən samitartımı orfoqrafik qanun halında istifadə olunan səsartımıdır. Belə ki saitlə bitən sözə saitlə başlayan şəkilçinin bitişdirilməsi üçün araya müəyyən samitlər artırılır və belə samitlər dildə ümumiləşmiş halda bitişdirici samitlər adlanır. “Semitartımının bu növü tam qanuniləşmiş olduğuna görə, yəni həm yazıda, həm tələffüzdə bitişdirici samitlərin artırılması vacib bir qayda sayıldığına görə, bu hadisəni semitartımı qanunu da adlandırmaq olar” (2, 116). Müasir Azərbaycan dilində semitartımı hadisəsi də üç samit: y, n, s samiti iştirak edir.

Y samitinin artımı. Dilimizdə y bitişdirici samiti aşağıdakı hallarda artırılır.

1. Saitlə bitən isimlər yönlük hal şəkilçisi qəbul etdiyəndə: ata-y-a, qapı-y-a, ailə-y-ə, Quba-y-a və s.

2. Saitlə bitən feillər saitlə başlayan şəkilçi qəbul etdiyəndə : oxu-y-ar, gözlə-y-ər, ağla-y-ır, söylə-y-əcək və s.

3. Dilimizin özünə məxsus su, nə sözləri və dilimizə ərəb dilindən keçmiş mənbə, mövqə, mənşə, mənafe, tale sözləri yiyəlik, yönlük, təsrlik, mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edərkən, digər saitlə qurtaran sözlərdən fərqli olaraq, y bitişdirici samitinin əlavə olunmasını tələb edir: su-y-un, nə-y-ə, mövqə-y-im, mənşə-y-in, tale-y-imiz, mənafe-y-i və s.

N samitinin artımı. Müasir Azərbaycan dilində n bitişdirici samiti aşağıdakı hallarda artırılır.

1. Saitlə bitən isimlər yiylik və təsirlik hal şəkilçisi qəbul etdiyəndə: pəncərə-n-nin, bacı-n-ın, güzgü-n-ün, qonşu-n-u və s.

2. Üçüncü şəxsin təkinin və cəminin mənsubiyyət şəkilçisini qəbul etmiş sözlər hal şəkilçisi qəbul etdiyəndə: onun kitabı-n-ın, onun kitabı-n-a, onun kitabı-n-ı, onun kitabı-n-da, onu kitabı-n-dan və s.

3. Bu və o əvəzlilikləri istənilən sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilər qəbul etdikdə: bu-n-a, bu-n-u, bu-n-un, bu-n-da, bu-n-dan, bu-n-lar, bu-n-ca, bu-n-suz, o-n-a, o-n-u, o-n-un, o-n-da, o-n-dan, o-n-lar, o-n-ca, o-n-suz və s.

S samitinin artımı. Müasir Azərbaycan dilində s samit səs artımının yalnız bir təzahür forması vardır. S samiti yalnız saitlə bitən isimlər üçüncü şəxsin təkinin mənsubiyyət şəkilçisini qəbul etdikdə köklə şəkilçi arasına artırılır: ata-s-ı, dəli-s-i, baba-s-ı və s.

2. Orfoepiya normalarına əsaslanan səs artımı hadisəsi. Orfoepiya ədəbi dilin şifahi qolunu ümumi normalar əsasında formalaşdıran, yəni fonetik cəhətdən ümumiləşdirici normaları təzahür etdirən tələffüz qayda-qanunlarının sistemli məcmusudur. (2,142) Azərbaycan dilində fonoloji səviyyədə artıqlıq prosesi bir qisim sözlərdə orfoepik normalara əsasən tənzimlənir. Orfoepiya normalarına əsaslanan səs artımı iki halda dilimizdə özünü göstərir. Samit səs və sait səslərin artımı. Bu hadisələr aşağıdakı hallarda baş verir. 2.1 Samit səsartımı hadisəsi əsasən alınma sözlərdə y səsinin artırılması ilə baş verir. Müasir Azərbaycan dilində bir sıra sözlərdə müxtəlif saitlər yanaşı gəlir və yanaşı halda da yazılır. Lakin bu sözlərin tələffüzü ilə yazılışı fərqli şəkildə təzahür edir. Bu sözlərin tələffüzü orfoepik normaya əsasən tənzim olunur.

1) **AI.** Tərkibində ai qoşalığı olan sözlər yazıldığından fərqli tələffüz edilir. Məxrəcləri fərqli olan bu saitlər arasına y samiti artırılır. Y-dan əvvəlki sait səs uzun, sonrakı sait səs isə azacıq qısa tələffüz edilir: ailə-a:yılə, aid-a:yit, xain-xa:yin, dairə-da:yirə və s.

2) **Əİ.** Tərkibində əi qoşalığı işlənmiş sözlər tələffüz zamanı bu saitlər arasına y samiti artırılaraq tələffüz edilir: zəif-zəyif, məişət-məyişət və s.

3) **İA.** Tərkibində ia saitləri yanaşı işlənən sözlərdə tələffüz zamanı y səsi artırılır: dialekt-diyalekt, diaqnostika-diyaqnostika, diametr-diyametr, diaqram-diyaqram və s.

4) **İO.** Tərkibində io saitləri yanaşı işlənmiş sözlərdə tələffüz zamanı həmin saitlər arasına y samiti artırılır və iki formada iyo, iya şəklində tələffüz edilir: biologiya-biyalogiya, radio-radiyo və s.

5) **İU.** Tərkibində iu qoşalığı işlənmiş sözlər tələffüz zamanı bu saitlər arasına y samiti artırılaraq iyu çalarlığında tələffüz edilir: radium-radiyum, radius-radiyus və s.

6) **İƏ.** Tərkibində iə saitləri yanaşı işlənmiş sözlərdə tələffüz zamanı həmin saitlər arasına y samiti artırılır və iyə çalarlığında tələffüz edilir: şəriət-şəriyət, təbiət-təbiyət, faciə-faciyə və s.

7) **EA.** Tərkibində ea qoşalığı olan sözlər tələffüz zamanı həmin qoşalıq qısa i saiti ilə iya çalarlığında tələffüz olunur: real-riyal, reaksiya-riyaksiya, teatr-tiyatr və s.

8) **Eİ.** Tərkibində ei saitləri yanaşı işlənmiş sözlərdə ei qoşalığı eyi çalarlığında tələffüz olunur: ateist-ateyist və s.

9) **EO**. Tərkibində eo qoşalığı işlənmiş sözlər tələffüz zamanı bu saitlər arasına y səsi artırılır həmin qoşalıq qısa və dar məxrəcli e ilə eyo çalarlığında tələffüz olunur: feodal-feyodal, teorem-teyorem və s.

10) **OE**. Belə qoşalıq sözün ilk hecası ilə bağlı olduğu zaman fonoloji səviyyədə artıqlıq prosesi özünü göstərir saitlər arasına y səsi artırılır: poetika-poyetika, poema-payema, poeziya-payeziya və s.

11) **Oİ**. Tərkibində oi müxtəlif məxrəcli qoşalığı olan sözlərdə həmin qoşalıq ayi şəklində tələffüz edilir: eqoist-eqayist və s.

12) **UE**. Tərkibində ue qoşalığı işlənən sözlərdə tələffüz zamanı y səsinin artımı baş verir: duet-duyet, duel-duyel və s.

13) **İİ**. Ancaq bir neçə sözün sonunda yazılan ii saitləri arasına y səsinin artımı prosesi baş verir, və ii saitləri araya artırılan y ilə qovuşmuş halda iki qısa i çalarlığında tələffüz olunur: təbii-təbiyi, bədii-bədiyi və s.

Samitartımı hadisəsi orfoqrafiya normalarına əsaslandığı zaman hər üç bitişdirici samit bu prosesdə iştirak etdiyi halda, orfoepiya normasına əsasən samitartımı prosesində y bitişdirici səsi əsas mövqe tutur. “Y samiti dilimizin başqa novlu samitlərindən fərqli olaraq, daha çox sonorluq akustik keyfiyyətinə malikdir. Başqa sözlə, onun tələffüzü zamanı cingiltili küylə bərabər, musiqili ton da özünü göstərir. Musiqili ton intervokal mövqedə daha çox olur. Buna görə də saitlər arası mövqedə onu saitlərdən ossiloqrafik şəkli cəhətdən fərqləndirmək, demək olar ki, mümkün deyildir” (1, 165). Qoşa saitlər arasına tələffüz zamanı artırılan y səsi tam y səsi deyil, azacıq y məxrəcinə uyğun bir samit səsin tələffüzüdür. Diqqəti çəkən digər bir məsələ isə bütün qoşa saitlər arasına y səsi artırıla bilmir bu hadisə müxtəlif məxrəcli saitlər (qalın və incə, açıq və qapalı saitlər) arasında baş verir. Qoşa saitlər arasına y səsinin artırılması isə bu səsin sürüşkənliyi, fizioloji, akustik keyfiyyətləri ilə əlaqədardır. Y səsi müxtəlif məxrəcli saitlər arasındakı keçid prosesini yumuşaldır, maneəsiz tələffüzü təşkil edir.

2.2. Sait artımı hadisəsi orfoqrafiya normalarına əsasən yazı prosesində baş vermir. Bu hadisə nitq prosesi zamanı öz əksini tapır və orfoepiya normalarına əsasən tənzim olunur. Aşağıdakı hallarda özünü göstərir; a) Söz əvvəlində iki samit səs yanaşı işləndiyi zaman yanaşı işlənən samitlərdən biri və ya hər ikisi cingiltilidirsə, əvvəldə gələn samit səsdən sonra ahəng qanunu əsasında sonrakı saitlə uyuşan bir sait artırılır. Bu hal orfoepik normaya əsasən tənzim olunur: qrup-qurup xlor-xulor qrip-qirip və s. b) Söz ortasında və söz sonunda iki samit səs yanaşı işlənərsə saitartımı hadisəsi baş verir: hökmdar-hökümdar, qəsbkar-qəsibkar, zülmkar-zülümkar; hərf-hərf-hərif-hərif, əsr-əsir, dövr-dövür, sədr-sədir, meyl-meyil, hüsn-hüsün və s.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində orfoepiya normalarına əsaslanan səsartımı prosesindən başqa ədəbi dilin orfoepik normasına əməl edilməyən

səs artımı hadisəsi də baş verir. Dialekt və şivələrdə də səsartımı prosesi baş verir. Saitartımı ədəbi dildə ümumiləşmiş qanuni bir hal sayılır və daha çox şivələrdə, canlı danışq dilində müxtəlif məqamlarda işlənir. Sözün əvvəlinə, ortasına və sonuna sait səslərin artırılması özünü göstərir. Söz əvvəlində saitlərin artımı əsasən alınma sözlərə aid olub, iki vəziyyətdə özünü göstərir:

1) söz əvvəlində st, sk, sp, şk, ş səslərindən əvvəl; 2) söz əvvəlində r və bəzən də l səslərindən əvvəl. Alınma sözlərdə st, sk, sp, şk samitlərindən əvvəl qapalı saitlərin artımı iki səbəblə: birincisi, Azərbaycan dilində (ümumiyyətlə, türk dillərində) söz əvvəlində iki kar samitin gələ bilməməsi, ikincisi isə, st, sk, sp, şk samitləri ilə başlayan heca tiplərinin olmaması ilə izah etmək olar: istəkan, ispirot, işkaf və s. (3, 64).

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

- 1.Axundov A. Azərbaycan dilinin fonetiksi. Bakı: Maarif, 1984, 392 s.
- 2.Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili. I hissə, Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 256s.
- 3.Məmmədağa Ş. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: Şərq-Qərb, 2008, 416 s.

T. Musaeva

The excessive process at the phonetic level in Azerbaijan language Summary

The phenomenon of phonology at the Azerbaijani language is a widespread phonetic phenomenon. At the phonetic level, the excessive process shows itself as a sound-prosthetic event. The surplus process is related to the language development laws. Superiority process is pre-negotiated, over time, summarizes and stabilizes in the norm. The prominent part is casual, and can not legitimate in literary language. In the literary language, besides the elongation process based on spelling and orfoepian norms, there is also an excessive non-normative process. The process of sound reproduction, based on spatial norms, occurs with the help of consonants. There are three consonants in the samitartu event: y, n, s, the adjective consonants. Orfoepic norm-based prosthesis involves both vowels and consonants. The process of obtaining a superficially extends itself in words. The reason for this is to adapt the pronunciation of words to the language of pronunciation. Although this process is widely available, linguistics has not been widely studied.

**Излишний процесс на фонетическом
уровне в азербайджанском языке
Резюме**

Феномен фонологии на азербайджанском языке является широко распространенным фонетическим явлением. На фонетическом уровне чрезмерный процесс проявляется как звуко-протезное событие. Процесс профицита связан с законами развития языка. Процесс превосходства заранее согласован, со временем обобщается и стабилизируется в норме. Выдающаяся часть является случайной и не может быть законной на литературном языке. В литературном языке, кроме процесса удлинения, основанного на орфографических и орфоэпических нормах, существует также чрезмерный ненормативный процесс. Процесс воспроизведения звука, основанный на пространственных нормах, происходит с помощью согласных. В событии самитарту есть три согласных: у, п, s, прилагательные согласные. Орфоэпический основанный на норме протез включает в себя как гласные, так и согласные. Процесс получения поверхностно расширяется в словах. Причиной этого является адаптация произношения слов к языку произношения. Хотя этот процесс широко доступен, лингвистика не была широко изучена.

Rəyçi: Yaşar Məmmədli
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AYTƏN CAVADOVA

BDU

Ayten.cavadova95@mail.ru

EKSPRESSİV MƏTNİN FORMALAŞMASINDA TƏKRARLARIN ROLU

Açar sözlər: mətn, ekspressivlik, təkrarlar, leksik təkrarlar

Ключевые фразы: текст, экспрессивность, повторение, лексические повторение

Key words: text, expressiveness, repetition, lexical repetition

Ekspressivlik nitq istifadəçisinin nitqin məzmununa və ya haqqında danışılan şəxsə münasibətinin ifadə olunma vasitəsidir. Ekspressivlik dilin və nitq prosesinin mühüm bir hissəsini təşkil edir və fikrin müxtəlif şəkildə, müxtəlif vasitələrlə əks etdirilməsini təmin edir. Ekspressivlik, nitqi daha qabarıq, daha təsirli etmək məqsədilə dildə mövcud olan fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik vasitələrdən istifadə etməklə söylənilən fikrin ifadəliliyinin, təsirliliyinin qüvvətləndirilməsinə, deyilənlərin təsir gücünün artırılmasına və bununla da dinləyiciyə müəyyən emosional təsir göstərməyə xidmət edir.

Mətndə sözlər bir-biri ilə sintaktik, struktur və semantik vasitələrin köməyi ilə əlaqələnir. Mətn vahidində ilkin əlaqə sintaktik üsulla yaranır. Sintaktik üsulun ən kiçik üslubi ifadə vasitəsi söz birləşmələridir. Söz birləşməsində informasiya əsasdır və müəyyən istiqamətlidir. Struktur planda tekst yaradıcı faktorlardan biri, mətn daxili əlaqələrdən biri olan təkrarlardır. Təkrarlar mətnin komponentləri arasında əlaqə vasitələrinin universal növü olub, xüsusi məna ifadə edən temanın ön plana çıxarılması ilə əlaqədardır.

Təkrarlar mətnin sintaktik, leksik və semantik əlaqələrinin hər birinin daxilində yarımqrup təşkil edir. Təkrarlar müxtəlif növdə olur. Üslubi imkanlarının əhatəliliyi ilə seçilən təkrarlar sintaktik və leksik təkrar olmaqla iki yerə ayrılır. Sintaktik təkrarlar özünü sintaktik vahidlər səviyyəsində göstərir. Leksik təkrarlar isə özünü leksik vahidlər səviyyəsində göstərir. Mətnlərin təşkil edilməsində təkrarların rolu böyükdür. Təkrarlar fikrin dolğun, qüvvətli çatdırılmasına, müəyyən bir ideya və düşüncənin vurğulanmasına xidmət edir.

Mətndə təkrar üslubdan aslıdır və mətn vahidlərini semantik cəhətdən bir-birinə bağlayır. “Bədii mətnə semantik əlaqələrin iki tipini-konnotativ və assosiativ tiplərini ayırmaq mümkündür. Hər iki tip poetik əsərlərdə geniş

istifadə olunur". Azərbaycan aşığı yaradıcılığında, klassik ədəbiyyat nümunələrində, məsələn, Vidadinin qəzəllərində əlaqənin konnotativ və assosiativ tiplərindən istifadə olunur. Bu tip əlaqələr feili təkrarların işlədilməsi müşahidə olunur. Məsələn;

Eylədim təhqiq kim qövsi-qaşın tək növnəhal

Hüsn bağında qədin rəftarə gəlmiş, gəlməmiş. (Vidadi)

Burada "gəlmiş-gəlməmiş" tipli feili təkrarlar əlaqə yaratmaqla informasiyanın təsirliliyini artırır. Bu feili təkrarlar konnotativ, həm də assosiativ əlaqə növlərinin yaranmasında iştirak edir.

Təkrarlar mətnin yaranmasında xüsusi roloynayır. Mətnə özünü göstərən təkrarların müxtəlif struktur növlərinə rast gəlmək olur və prinsip etibarilə mətnin bütövlüyünə xidmət edən sementvari üsul kimi üzə çıxır. Təkrar olunan komponentlər mətnin emosionallığını artıran vasitə kimi çıxış edir. Mətnə təkrar heç də həmişə vahidi olduğu kimi təkrarlamır, bəzən vahid transformasiyaya uğraya bilir. İlk cümlədə verilən vahid orta cümlələrdə transformasiyaya uğrayır və son cümlədə ellipsisə uğrayır.

Məsələn ; *Müqəddəsin qəbri Şuşadan bir saatlıq yol uzaqlığında idi. Hər il bütün şəhər bu qəbrin yanına səcdəyə gəlir və müqəddəs ağaclıqda xudmani məclis qurub bayram edirdi. Xüsusilə mömin olanlar bu qəbrə qədər uzanan yolu ayaqla deyil, diz üstə sürünə-sürünə qət edirdilər. Qəbrin üstündəki ağaclara əl vurmaq qadağan idi. Kim ağacların bircə yarpağına toxunsaydı, elə yerindəcə iflic olurdu. (Qurban Səid)*

Müqəddəsin qəbri bütün mətn boyu transformasiyaya uğrayıb. Birinci, ikinci və üçüncü cümlələrdə söz birləşməsi transformasiya nəticəsində *qəbir* sözü ilə əvəz olunur. Sonuncu cümlədə söz göstərilir.

Mətn daxilində özünü göstərən təkrarlar bəzən tematik progressiyaya səbəb olur. Tematik progressiya hadisəsi odur ki, əvvəlki cümlənin reması, sonrakı cümlənin temasına çevrilir. Bu hadisə ilə tema-rema əvəzlənməsi inkişaf edir.

Məsələn ; *Xudayar bəyin övrətinin adı Şərəfdi. Şərəf ortabab, qara və arıq övrətdi ; yəni göyçək övrət deyil. Yaşı olar qırx, bəlkə də bir az artıq ; bəlkə ki, sinndə Xudayar bəydən böyükdü. (Cəlil Məmmədquluzadə)*

Bu misalda birinci cümlədə *Şərəf* sözü cümlənin reması, ikinci cümlədə isə cümlənin temasıdır. Birinci cümlədə yenini , ikinci cümlədə isə məlum olanı bildirir və artıq burada *Şərəf* xanımın görünüşü ilə bağlı yeni məlumat verilir.

Leksik təkrarlar özünü leksik vahidlər səviyyəsində göstərir. "Leksik təkrarlar mənə müxtəlifliyinə imkan vermir, mənənin həmin təkrarlanan vahid ətrafında formalaşması üçün şərait yaradır". Leksik təkrarların təsnifatı maraqlı və mürəkkəb xarakter daşıyır. Mürəkkəblilik əsasən cümlə təkrarına xidmət etməklə, xəbərdə tam və natamam formada özünü göstərir. Kamal

Abdullayev belə qeyd edir; “Xəbərin təkrarı tam və natamam ola bilər. Natamam təkrarlardan o zaman danışmaq olur ki, paralel komponentlərdə müxtəlif subyektlər iştirak edir və uzlaşma eyni şəkildə həyata keçirilmir”.

Leksik təkrarlar mətnin struktur xüsusiyyətlərindən asılı olaraq eksplisit və implisit, tam və ya natamam şəkildə təzahür edə bilərlər. Eksplisit təkrarın aşkar şəkildə, implisit isə gizli şəkildə əks olunmasıdır. Tam leksik təkrar zamanı mətnin əvvəlki cümləsində istifadə olunmuş leksik vahid sonrakı digər cümlələrdə də hər hansı dəyişikliklə deyil, tam formada təkrar olunur. Tam leksik təkrarlar fikrin daha qabarıq çatdırılmasında, mətnin dərk olunmasında önəmli yer tuturlar. Leksik təkrarın digər təzahür forması olan natamam təkrarlar isə mətnin sonrakı komponentlərində ilk cümlədə olduğu kimi deyil, müəyyən dəyişikliklərə məruz qalaraq çıxış edirlər.

Uğurlu və mətn yaradıcılığının tələblərinə cavab verən əsərlərdə leksik təkrarlar mühüm yer tutur, məzmun və ideyanın dərk olunmasında açar rolunu oynayır. Mövlud Süleymanlının əsərlərində işlədilmiş leksik təkrarlar da öz üslubi xidmətləri ilə seçilir. “Yanğın” hekayəsində yer almış leksik təkrarları nəzərdən keçirdiyimiz zaman bunun şahidi ola bilərik ki, bu vahidlər ekspressivlik və intensivlik daşıyıcısı kimi çıxış edə bilərlər; *Sən elə yat – dedi! – Gözün yuxudan açılmasın, yat, sənnən ötrü qazanır, yetim Xıdır, yat...*

Bu göstərilən nümunə tam leksik təkrara aid nümunədir. Əvvəlki cümlədə işlənmiş söz digər cümlədə də olduğu kimi təkrar olunur, heç bir dəyişikliyə uğramır. Bu cür təkrarlar mətndəki məzmunu daha qabarıq çatdırmağa kömək edir və əsasən klassik ədəbiyyatda daha çox istifadə olunur.

Təkrarları qruplaşdırarkən cümlə daxilində işlənən təkrarlara sadə leksik təkrarları daxil edirik ki, bunlar içərisində ən çox işlənən növü eyni leksik vahidin cümlə daxilində bir dəfə deyil, bir neçə dəfə işlədilməsidir. Bu cür təkrarlar, təkrar olunan vahidin həmin kontekstdə ifadə etdiyi mənasını gücləndirmək, emosional çalarlığı artırmaq və həmin təkrar olunan sözün ətrafında cəmləşmiş informasiyanın əhəmiyyətini qabartmaqdır.

Məsələn; *Ah, zavallı qadınlar!... Bütün mühit və qanunlar onlara düşman, bütün din və adətlər düşman; bütün təbiət və kainat düşman!*...

Leksik təkrarlar leksik vahidlərin, yəni söz və söz birləşmələrinin vasitəsilə yaranır. Leksik təkrarlara həmçinin cümlələrin təkrarını da aid etmək olar. Sözlərin söz birləşmələrinin və cümlənin təkrarına nümunə olaraq Kitabı Dədə Qorquddan nümunələr göstərmək olar;

Belə dedikdə qız tanıdı- bildi ki, Beyrəkdir. Cübbə çuxası əynində Beyrəyin ayağına düşdü. Dayələr Beyrəyə təzə qaftan geyindirdilər. Bu anda qız sıçrayıb ata mindi, çarparaq muştuluq üçün Beyrəyin ata- anasına xəbəmə getdi.

Qanlı Qoca deyir: "Oğul, səhər vaxtı gedib günorta gəlmək olmaz. Günorta gedib axşam gəlmək olmaz. Oğul, sən tələs, mal yığ, mən sənə gedim qız axtarım!". Bu mətnlərdə isimlərin təkrarı olmuşdur. Birinci mətnə *Beyrək* sözü dörd dəfə, ikinci mətnə isə *oğul* sözü iki dəfə təkrar olunmuşdur. Birinci misal natam təkrar, ikinci misal isə tam təkrar nümunəsidir.

Sözlərlə yanaşı söz birləşmələrinin də təkrarı mətnin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Söz birləşmələri mətnlərdə müxtəlif cür özünü göstərə bilər ; *sifət- isim, say- isim, əvəzlik- isim, isim- isim* və s ;

Qırx igidinə çalmasını yellədi, əl eylədi. Qırx igid bədəvi atını oynatdı, oğlanın yanına yığıldı.

Bu misalda natamam leksik təkrardan istifadə olunmuşdur. *Igid* sözü dəyişikliyə uğramışdır. Mətnə ekspressivlik yaradan vasitələrdən biri də cümlələrin təkrarıdır. Bu cür leksik təkrarlar mətnə əlaqələnməni yaradır və mətnin mənasının açılmasına xidmət edir. Lakin mətn daxilində cümlə təkrarlandığıca müstəqilliyini müəyyən dərəcədə itirmiş olur. Mətnə bəzən elə məqamlar olur ki, onu yalnız cümlənin təkrarı vasitəsilə çatdırmaq olur və cümlənin təkrarı əsas rol oynayır. Cümlənin təkrarı tam təkrar formasında özünü göstərir. Mətnə onu təşkil edən cümlələr təkrar edilməklə bir- birinə koherent şəkildə bağlanır. Belə mətnləri tədqiqatçılar zəncirvari mikrostrukturların birliyi hesab edirlər. Bütün bu göstərdiyimiz nümunələr, sözlərin, söz birləşmələrinin və cümlələrin təkrarı mətnə mənanın daha qabarıq çatdırılmasında kömək edirlər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Abdullayev K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı; Maarif, 1998.
2. Adilov M. Azərbaycan dilində təkrarlar sistemi. Fil.elm.dokt.diss. Bakı, 1967.
3. Bəylərov A. "Bədii dildə üslubi fiqurlar. Bakı; Nurlan, 2008.
4. Тураева З.Я. "Лингвистика текста". М., 1986

А. Джавадова

Роль повторении в оформлении экспрессивного текста

Резюме

Экспрессивность отражает разные мысли и обеспечивает выразительность мыслей. Экспрессивность обширно выражается на фонетическом, лексическом и синтаксическом уровне. Повторение текста, как творческий фактор обеспечивает выражение своей мысли в более сильном или слабом уровне. Повторение, как лексическое и синтаксическое делится на 2 группы. По структуре встречаются повторения слов, словосочетаний и предложений.

Начало предложений бывают в анофонической форме, конец предложений бывают в эпизодической форме. Подвергаясь трансформации, они употребляются. Лексические повторения, будучи в уровне лексической единицы, бывают в полной или неполной форме. Полные лексические повторения играют важное место в усвоении текста и повторяются в полной форме.

В отличие от полных повторений, в неполных повторениях компоненты текста, подвергаясь изменению повторяются. Лексическое повторение имеет такие стили, как образность, эмоциональность, экспрессивность. Повторение словосочетаний, предложений обогащает структуру текста. Выходя из этого, можно сказать, что лексическое повторение это одно из важных средств образования экспрессивности.

A.Cavadova

The role of repetition in the formulation of expressive text

Summary

Expressiveness promotes the expression of the idea by strengthening the effectiveness of the idea, its effectiveness. Expressiveness at phonetic, lexical, syntactic level is extensive. Repetitive as one of the creative factors of the text, enables idea to be strong or weak.

Repetition is divided into two groups: lexical and syntactic repetition. In the form of repetition of words, vocabulary and sentences in the text according to its structure.

Repetitions are anaphoric at the beginning of the sentence and in epiphoric form at the end of the sentence. Lexical repetitions at the level of lexical units are complete and incomplete. Complete lexical repetitions play an

important role in comprehension of text and repeated in full from without any change. Unlike complete repeats, the component of the incomplete repeats is repeatedly modified. Lexical repetitions have styles such as imagery, emotionality, expressiveness.

Repetition of word combinations, sentences, has a richer text. Based on all these statements, one can say that lexical repetitions are one of the key means of expressiveness and one of great importance.

Rəyçi: Elmira Həsənova
Filologiya elmləri doktoru, professor

NİGAR TANRIVERDİYEVA
Musazadeh.n09@mail.ru
Bakı Dövlət Universiteti

BAŞ SÖZÜ VƏ ONUN MƏNA ÇALARLARI

Açar sözlər: baş, semantika, çoxmənalılıq, məcazilik, mürəkkəb, söz birləşmələri.

Ключевые слова: голова, семантика, полисемантика, метафорическое, сложное, словосочетания.

Keywords: head, semantics, polysemantics, metaphorical, compound, word combinations.

Hər hansı bir dildə sözlərin semantik inkişafı həmin dilin daxili zənginliyini əks etdirən hadisələrdən biri kimi təzahür edir. Məna zənginliyi hər hansı əşya, hadisə, əlamət adı olan bir sözdən başqa əşya, hadisə, əlaməti əks etdirmək üçün istifadə olunur. Eyni zamanda çoxmənalılıq bədii üslubda da özünə mühüm yer qazanır, ekspressivlik və emosionallıq yaradan vasitələrdən biri kimi işlədilir. Çoxmənalı söz eyni zamanda, bir neçə əşya, hadisə və s bildirir. Deməli, sözün mənası bir əşyadan, hadisədən başqasına köçürülür. Azərbaycan dilində baş sözü çoxmənalı vahidlər sırasına daxil olduğu üçün onun vasitəsi ilə yaranan digər düzəltmə sözlərdə də semantik cəhətdən əlaqə və yaxınlıq özünü göstərir. Azərbaycan dilində baş sözü ilə əlaqədar bir çox düzəltmə və mürəkkəb sözlər yaranmışdır. Dildə belə formaların özünəməxsus cəhətləri vardır.

1. Düzəltmə sözlər.

Baş sözündən müxtəlif şəkilçilər vasitəsi ilə dilin leksik-qrammatik quruluşunda və semantik sistemində mühüm yer tutan sözlər əmələ gəlir. Bu cür sözlərə dair Azərbaycan dilində aşağıdakıları göstərmək mümkündür:

-ıq (-ik, -uq, -ük) şəkilçisi vasitəsi ilə baş sözündən yeni bir söz düzəlir. Burada da baş sözünün məna çalarlığı mühüm yer tutur.

Baş sözündən –qa şəkilçisi vasitəsilə başqa sözü də yaranır. Başqa sözü kontekstə görə bu və ya digər nitq hissəsi kimi çıxış edir. Başqa sözü Azərbaycan dilində aşağıdakı mənalarda çıxış edə bilər:

1. Başqa (sifət) – bu yox, digər, o biri, ayrı, özgə. “Qonşu həyətin qapısı başqa küçəyə açılırdı”. (Mir Cəlal)

2. Başqa (qoşma) – qeyri, savayı. “Yusifin Səlimdən başqa bir oğlu və iki qızı var idi” (N.Nərimanov).

3. Başqa (isim) – yad, özgə, başqası. “Adamın öz daxması başqalarının sarayından qiymətli görünür” (H.Mehdi).

Başqa sözündən digər şəkilçilər vasitəsi ilə müxtəlif sözlər düzəlir. Bunlardan aşağıdakıları göstərə bilərik:

-laş (başqalaş): “Sən yaman başqalaşmısan, əvvəlki adam deyilsən elə bil” (S.Qədirzadə).

-laşmaq (başqalaşmaq): “Bir də sevgilimi aldatmaq üçün, dəyişib cildimi başqalaşmadım” (S.Vurğun).

Baş sözünə müstəqil şəkildə digər şəkilçilər də qoşulur:

-dan: başdan-təzədən, yenidən;

-la: başla- qədəm qoymaq, başlamaq;

-lı: başlı. Bu söz iki mənada a) başı olan: “O qalacığda yeddi başlı bir div var, onunla vuruşmağa gedirəm” (Azərbaycan nağılları), b) ağıllı, bilikli: “Dünən evinə gələn kim imişsə, çox başlı adam imiş, içərilərdən gəlibmiş” (Mir Cəlil).

-lıq: başlıq. Azərbaycan dilində başlıq sözünün aşağıdakı mənə çalarlığına təsadüf etmək mümkündür:

a) yağışdan, soyuqdan, küləkdən qorunmaq üçün başa geyilən örtü: “Əhməd yazıb atasından özü üçün bir başlıq və bacısı üçün bir əlcək istəmişdi” (S.S.Axundov).

b) sərlövhə, məqalənin adı, əsərin və ya məqalənin başda yazılan qısa adı: “Bütün respublika qəzetləri onun bu yeni vədini böyük başlıqlarla görkəmli yerlərdə çap edirdi” (İ.Əfəndiyev)

c) köhnə məişətdə ərə verilən qızın ailəsinə bəy tərəfdən tədarük və cehiz düzəltmək üçün oğlan tərəfindən verilən mal, yolpulu: “Reyhan büsbütün məyus qayıtmışdı, çünki qıza ağır başlıq istəmişdilər” (A.Şaiq).

baş sözünə, bundan əlavə, ad kateqoriyasına aid aşağıdakı şəkilçilər də qoçularaq müəyyən mənə çalarlığı yaradır.

-sız: başsız. Bu sözün müxtəlif mənə çalarlıqları mövcuddur:

a) başı olmayan, başsız bədən: “Qorxa-qorxa gedib baxdılar, doğrudan da orada başsız bir bədən vardı” (A.Rəhimov).

b) ağılsız, gic, səfeh: “ Bu başsızlar başa düşmürdülər ki, İngilis padşahının xətrinə Nuh zamanından bir yerdə yaşadığımız qonşumuza pislik edə bilmərik” (Y.V.Çəmənəminli).

c) böyüksüz, sahibsiz, nəzakətsiz: “ Başsız qalıb ayaqları iftan olan cocuq!” (M.Ə.Sabir).

ç) azğın, qarşısız, nəzarətsiz: “ Başsız axan suları özümüzə tabe etsək də, hələlik göylərə gücümüz çatmır” (Z.Xəlil).

-çı: başçı- bir işin başında duran, rəhbər, böyük: “ Fədailər dəstəsi kəndi dörd tərəfdən mühasirəyə almışdı və bu dəstənin başçısı Azad idi” (M.İbrahimov).

Baş sözünə -maq şəkilçisinin əlavəsi ilə aşağıdakı çalarlıqlar yaranır:

a) Üzüörtülü, daban tərəfi və pəncəsinin yarısı açıq, nallı kişi və qadın ayaqqabısı: “Xalcanı götürüb gətirdim, başmağımın tayı ayağımdan sürüşüb çıxdı” (M.F.Axundov).

b) Müxtəlif maşın və mexanizmlərdə dayaq, qəlib, qoruyucu və s vəzifələrini görən cürbəcür hissələrin adı.

Bu sözə -maq şəkilçisindən sonra da digər şəkilçilər qoşulub yeni mənalı sözlər əmələ gətirə bilər: başmaqlı, başmaqçı, başmaqçılıq.

2. Mürəkkəb sözlər

Baş sözü vasitəsi ilə mürəkkəb sözlərin yaranmasının iki üsulunu qeyd etmək mümkündür.

1. Sözlərin yanaşması ilə düzənlər

Başabaş: bu sözün iki məna çalarlığına təsadüf olunur:

a) bərabər, qalıqsız, düz: “Elə biz də başabaş çıxmışıq, nə artığımız var, nə əskiyimiz” (F.Kərimzadə).

b) tamamilə, bütünlüklə: “O ağalar haqqını da verməyiblər başabaş” (Ə.Qasimov).

Başağrıdı- əziyyət verən, narahatçılığa səbəb olan: “Belə başağrıdı işdən can qurtarmaq da elə qoçaqlıq kimi şeydi” (S.Qədirzadə).

Başbilən- başçı, ağsaqqal: “Başbilənsiz iş olmaz” (Atalar sözü).

Başdansovdu- diqqətsiz, tələsik, könülsüz: “Mehmanın başdansovdu söhbətindən sonra gələn adamlar dağılıb getdilər” (S.Rəhimov).

Başdaşı- qəbrin üzərində, baş tərəfdə qoyulan daş.

Başıbatmış- söyüş və qarğış yerində işlədilir: “Xeyir olmamış nə var, a başıbatmış” (N.Vəzirov).

Başıboş- axmaq, sarsaq: “Buna deyən gərək, a başıboş, sənə nə düşüb ki, özünü hər yerdə araya salırsan” (Ə.Vəliyev).

Başıdaşlı- biçarə, yazıq: “Ay başıdaşlı kişi, dinmə, uşaqdır, uşağım” (M.Ə.Sabir).

Başısoyuq- səhlənkar, diqqətsiz: “Aldığımı və eşitdiyini düşünməyəcək başısoyuq adamlardan deyiləm”.

Başkəsən- cəllad, insan qatili: “Mən o evyılanları, başkəsənləri deyirəm ki, sərhədləri, ölkələri, okeanları aşıb, quzğun kimi tökülüblər Koreyaya” (Mir Cəlal).

2. Sözlərin təkrarı (qoşa sözlər) ilə düzənlər:

Baş-ayaq; bu söz iki məna çalarlığında özünü biruzə verir:

a) Tamamilə, bütövlə: “Kafirə bax, gör nə bədimandı bu!

Dur qaçaq, oğlum, baş-ayaq qandı bu!” (M.Ə.Sabir).

b) Tərsinə, əksinə: “A kişi, sən baş-ayaq nə üçün danışırısan?” (A.Şaiq)

Üst baş- paltar, geyim: “Əyin-başı cırıq-cırıq idi” (F.Kərimzadə)

Başdan-ayağa; başdan-başa; baş-qulaq; baş-beyin formaları da vardır.

Azərbaycan dilində baş sözü vasitəsi ilə yaranan düzəltmə və mürəkkəb sözlərlə bərabər müxtəlif söz birləşmələrinin yaranmasına da təsadüf edilir. Bu cür söz birləşmələri dildə geniş mövqe qazanır və çoxcəhətli semantik xüsusiyyətlərə malik olur, istər danışq dilində, istərsə də bədii ədəbiyyatda emosionallıq yaratmaq vasitələrindən biri kimi çıxış etmək hüququ qazana bilir. Baş sözü ilə yaranan söz birləşmələrinin bu cür mövqeyi onların məcazi mənə yaratması ilə ölçülür. Baş sözü ilə yaranan söz birləşmələrini iki hissəyə ayırmaq olar:

- 1) Baş sözü birinci komponent kimi çıxış edən söz birləşmələri,
- 2) Baş sözü ikinci komponent kimi çıxış edən söz birləşmələri.

Birincilərdə ikinci komponent kimi ayrı-ayrı leksik vahidlər çıxış edir. Belə söz birləşmələrinin ikinci komponentləri mətnə uyğun olaraq müxtəlif leksik-qrammatik formalarla ifadə oluna bilər; başı axmaq, başını çevirmək, başına vurmaq, baş ağartmaq, baş alıb getmək, baş açmamaq, baş vurmaq, baş qırmaq, başa düşmək, başa çatdırmaq, başdan çıxarmaq, başı ucalmaq, başı bədənə ağırlıq etmək, başına it oyunu açmaq, başınfan tüstü çıxmaq, başını qınına çəkmək, başını yerə döymək və s

İkincilərdə də baş sözünün çoxmənalı xüsusiyyəti ilə əlaqədar olaraq, müəyyən məcazi mənalılıq ifadə olunur ki, bu da əsas etibari ilə emosional məzmun ifadəsinə xidmət göstərir. Belə söz birləşmələri əvvəlkilərə nisbətən az olsa da danışq dilinin təsiri altında inkişaf edir və bədii ədəbiyyatda üslubi tələblə əlaqədar işlənir. Məsələn: ürək başı, qanlı baş, əyilən baş, o başdan, qayıdan baş, boya-başa yetirmək, bir başdan, bu başdan, başına and olsun və s. Ümumiyyətlə baş sözü Azərbaycan dilində çoxmənalılıq xüsusiyyəti ilə əlaqədar, ayrı-ayrı leksik və qrammatik vahidlərin təklikdə ifadə edə bilməyəcəyi bir çox mənaları canlandırmaq üçün mühüm rol oynayır, ədəbi dilimizi, onun mühüm qollarından biri olan bədii üslubu bu cür mənə rəngarəngliyi ilə zənginləşdirir və gözəlləşdirir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1970
2. Məmmədov N. Dilçiliyin əsasları. Bakı, 1961
3. Qədimova M. Azərbaycan dilində baş sözünün mənə yükü. Bakı, 2001
4. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1967
5. Verdiyeva Z., Ağayeva F., Adilov M. Azərbaycan dilinin semasiologiyası. Bakı. 1979

N.Tanriverdiyeva

**“Head” word and its meaning shade
Summary**

Semantic change (also semantic progression, semantic development or semantic drift) is linguistic phenomenon. In diachronic (or historical) linguistics, semantic change is a change in one of the meanings of a word. Changes in meaning are as common as changes in form. In linguistics, conversion, also called zero derivation, is a kind of word formation involving the creation of a word (of a new word class) from an existing word (of a different word class) without any change in form, which is to say, derivation using only zero. Semantic development play an important role in the creation of new words. Word of head's semantic features are broad. A lot of compound and derivative words was created with this word in our language. A compound word is a combination of two or more words that function as a single unit of meaning. Various methods are used in creating new words. The study of semantic change can be seen as part of etymology, onomasiology, semasiology, and semantics. In this article we will be talking about the semantic change of words.

Н.Танрывердийева

“Голова” слово и его семантика

Резюме

Семантическое изменение (также семантическая прогрессия, семантическое развитие или семантический дрейф) является лингвистическим феноменом. В диахронической (или исторической) лингвистике семантические изменения - это изменение одного из значений слова. Изменения в значении так же распространены, как и изменения в форме. В лингвистике преобразование, также называемое нулевым производным, представляет собой своего рода словообразование, включающее создание слова (нового класса слов) из существующего слова (другого класса слов) без каких-либо изменений в форме, то есть , вывод с использованием только ноль. Семантическое развитие играет важную роль в создании новых слов. С этим словом в нашем языке было создано много сложных и производных слов. Составное слово - это комбинация двух или более слов, которые функционируют как единая смысловая единица. Различные методы используются при создании новых слов. Изучение семантических изменений можно рассматривать как часть этимологии, ономасиологии, семасиологии и семантики. В этой статье речь пойдет о семантической смене слов.

Rəyçi: İsmayıl Məmmədov

Filologiya elmləri doktoru, professor

KÖNÜL NƏCƏFOVA
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
e-mail: najafova.konul1982@gmail.com

**XARİCİ DİLLƏRİN TƏDRİSİNDƏ QRAMMATİK
BACARIQLARIN FORMALAŞDIRILMASI METODİKASI**

Açar sözlər: strategiya, şifahi nitq, kontekst.

Key words : strategy, oral speech, context.

Ключевые слова: стратегия, устная речь, контекст

Azərbaycanın dünyanın müxtəlif ölkələri ilə çoxşaxəli əlaqələrinin inkişaf etdiyi bir zamanda ölkəmizdə xarici dilləri, xüsusilə də qlobal səviyyədə əsas ünsiyyət vasitəsi olan ingilis dilini öyrənən şəxslərin sayı gündən-günə artmaqdadır. Qrammatikanın kommunikativ- yönümlü təlimi zamanı tələbələr daha fəal, yaradıcı, təşəbbüskar olmaları ilə yanaşı, xüsusilə qrammatik baxımdan səhvlər buraxmağa da qismən meylli olurlar. Bircə, burada ilk növbədə məqsədlər düzgün müəyyənləşdirilməlidir. Məqsədlərin düzgün qoyulması təlim prosesində çox şeyi həll edir. Müəllimin tələbələri fəaliyyətə cəlb etməsi, sual –cavab, dialoqlar, tapşırıqlar və s. işin səmərəsini artırmağa xidmət edir. Burada yaş, fərdi və cinsi xüsusiyyətlər də xüsusi önəm daşıyır. Xüsusilə, qeyd edilməli məsələ burada psixoloji inkişafın nəzərə alınmasıdır. Belə ki, müəllim psixoloji inkişafa təsir edən ən güclü amillər sırasındadır. Pedaqoji prosesdə əyaniliyin anlayışa xidmət etməsi prinsipinə görə müəllim pedaqoji prosesdə əyani vasitələrdən istifadə edən zaman çalışır ki, tələbələrin müşahidə etdikləri cisimlərə dair təəssürləri qavrayış və təsəvvür səviyyəsində qalmasın, əyanilik ümumiləşdirmə vasitəsinə, müvafiq anlayışları formalaşdırmaq vasitəsinə çevrilsin. Xüsusilə də, dil bacarıq və vərdişlərinin öyrədilməsi və yoxlanılması zamanı əyani vəsaitlər olmadan keçinmək mümkün deyildir. Əgər tələbələrə səslər öyrədilsə, mütləq onların düzgün tələffüz qaydalarını hazır dialoq və monoloq vasitəsi ilə dinləmək lazımdır. Qrammatikanın tədrisi zamanı, şərti əyani vasitələrdən olan sxemlər və cədvəllərin istifadəsi məqsədəuyğundur. Dil bacarıq və vərdişlərinin yoxlanılması zamanı da eyni vəsaitlərin olması vacib şərtlərdən hesab olunur. Məhz bu üsulla müəllim tələbələrinin mənimsəmə səviyyələrini və vəsaitlərlə işləmə bacarıqlarını təyin edir. Müəllimin keçdiyi dərslər rəngarəng və müxtəlifliklərlə dolu olmalıdır. Ona görə də müxtəlif üsullardan istifadə prinsipi tələb edir ki, müəllim pedaqoji proses zamanı mövzunun mahiyyətini şüurlu şəkildə başa düşməyə xidmət edə bilən bir deyil, bir neçə üsuldən istifadə etsin. Belə bir şəraitdə tələbələrin nəinki mümkün qədər duyğu orqanları fəallaşsın, bununla yanaşı, onların təfəkkürləri də hərəkətə gəlsin. Pedaqoji prosesdə nikbinlik prinsipi qeyd edir ki, pedaqoji

işdə müəllimin nikbinliyi, inamı gücləndikcə uğurları da artır. Müəllimin dərsi ürəkaçan olarsa, bu zaman istədiyimiz nəticələri əldə edə bilərik. Beləliklə, qrammatikanın mənimsənilməsinin əsas göstəricisi düzgün əməliyyatların aparılması hesab edilir. Müvafiq olaraq, qrammatika-yönlü tədris qoyulan məqsədə, yəni xarici dil materiallarını düzgün şəkildə istifadə etmək bacarığının formalaşdırılmasına nail olmaq istiqamətində qurulur. Aşağı kurs tələbələrində əsas diqqət nitqin formal cəhətlərinə deyil, onun məzmununa yönəldilməlidir. Bu da müvafiq vərdiş və bacarıqların, o cümlədən, leksik, qrammatik, tələffüz vərdiş və bacarıqlarının yüksək səviyyədə avtomatlaşdırılmasını nəzərdə tutur.[2,s.34].Tələbələrə yeni qrammatik strukturların təqdim edilməsinin bir neçə yolu vardır: -Bilavasitə qrammatikanın öyrədilməsi zamanı müəllim qrammatik qaydaları tələbələrə izah edir və lazım olan məlumatları verir.-Qrammatikanın vasitəli yolla öyrədilməsi zamanı müəllim tələbələrə heç bir izahat verməyə də qrammatik materialların mənimsənilməsində müxtəlif yollarla yardımçı olur. Qrammatikanın bilavasitə öyrədilməsi prosesində müəllim qaydaları tələbələrə izah edir və müvafiq biliklərlə təmin edir . Məsələn, ingilis dilində ümumi suallara aid qaydaları izah edərkən, müəllim indiki qeyri-müəyyən zamanda “can” modal feli vasitəsilə sual vermək formasını xəbər və mübtadənin yerlərini dəyişməklə modal feli cümlənin əvvəlinə keçürməyin vacibliyi barədə tələbələrə məlumat verir.

I can speak English .

Can you speak English?

Qrammatika mətnə istinad olunaraq təqdim edilə bilər. Qrammatikanın bilavasitə təqdim edilməsinin daha bir yolu tələbələrə təqdim edilən mətnə mənimsənilməsi nəzərdə tutulan qrammatik strukturların altından xətt çəkməyi tapşırmaqdır. Sonra tələbələr özləri müstəqil surətdə qrammatik qaydaları işləyib təqdim etməlidirlər. Bu tipli tapşırıqlar cütlük və ya qrup şəklində müzakirə edilə bilər. Tələbələrə düzgün istiqamətə yönəltmək məqsədilə müəllim onlara müvafiq tapşırıqlar verə bilər. Bu günə kimi ingilis dilinin aşılmasında bacarıq və vərdişlərin rolu və istifadə yolları, aşılma və yoxlama üsulları barədə çoxlu nəzəri məlumatlar işlənmiş, praktik əhəmiyyətindən danışılmış, kitablar, jurnallar işıq üzə görmüşdür. İngilis dilinin lüğət tərkibindən bəhs edərkən tələbələrımız bir çox çətinliklərlə qarşılaşırlar. Dilin lüğət tərkibi dilin mənimsənilməsində ən vacib amillərdən biridir. Əgər tədris zamanı xarici dili öyrənən tələbələr dili öyrənməkdə çətinlik çəkərlərsə, bu zaman interaktiv üsuldən istifadə etmək ən optimal yoldur. Qrammatikanı tədris edərkən, müəyyən tövsiyələri nəzərə almaqla təlim prosesinin daha səmərəli şəkildə qurulması və uğurlu nailiyyətlərin əldə edilməsi üçün müvafiq şəraitin yaradılması mümkündür:

-Qrammatik materiallar həm bilavasitə, həm də vasitəli şəkildə təqdim edilə bilər.

-Qrammatik strukturların kontekst daxilində təqdim edilməsi həmin strukturların qrammatik mənasını tələbələrə aşılamaq və onlarda qrammatik materialların istifadə edilməsi bacarıqlarının formalaşdırılmasını təmin edir.

-Qrammatik strukturların mənimsənilməsi səviyyəsini müəyyənləşdirmək üçün müvafiq sualların tələbələrə verilməsi tövsiyə olunur.

Tələbələr yeni qrammatik strukturları müxtəlif nitq fəaliyyətlərində işlətməlidir. Qrammatik strukturlardan yaradıcı şəkildə istifadə etmək bacarığına yiyələnmək məqsədilə mənimsənilməli olan materiallar müzakirə, mübahisə, rollu oyunlar, təqdimatlar və s. şəklində istifadə edilməlidir.

Yeni qrammatik vahid və strukturlar müəllim tərəfindən təqdim edilərkən onların hansı məna kəsb etməsi anlaşıqlı xarakter daşımalıdır. Qrammatikanın təlimi prosesini səmərəli şəkildə təşkil etmək üçün ən uğurlu olan təlim modeli kimi PPP modeli (Presentation- Practice - Production, Təqdim etmə mərhələsi – Təcrübə mərhələsi – Yaradıcı mərhələ) təklif olunur. Tələbələr təqdim edilən qrammatik vahidlərin nə vaxt? və necə? istifadə edilməsi haqqında məlumatlı olmalıdırlar. Məsələn, ingilis dilində söz sırasından danışarkən sözlərin hansı sıra ilə düzüldüyü haqqında tələbələri məlumatlandırmaq və söz sırasının hansı səbəbdən dəyişdiyini onlara izah etmək lazımdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, dərslərin əksəriyyətində tərcümələrə daha çox yer verilir. Tələbələr qrammatik vərdişlərin aşılmasına imkan verən tapşırıqları böyük həvəslə yerinə yetirirlər. Onlar birləşmə əlaqəsinə girən sözlərin məna əlaqələrini müəyyənləşdirmək üçün müxtəlif sözlərin təhlil edilməsində maraqlı olurlar. Bu cür kommunikativ fəaliyyət zamanı tələbələrin şəxsi mülahizələri ümumi mənaya malik olur. Sifətin öyrədilməsi zamanı tələbələr onlara məlum olan sifətlərdən müəyyən ardıcılığa riayət etməklə bu və ya digər əşyanı təsvir edirlər. Xarici maddi əlamətlər ilə bağlı olan birinci tələbə əşyanın ölçüsü haqqında məlumat verirsə, növbəti tələbə yalnız həmin əşyanın həcmnin, daha sonra çəkisinin, formasının, rənginin və s. xarakteristikasını verə bilər. Bütün cavablar yaddaşda saxlanılmaqla yeni cavablarla təkrar olunur və ya əlavə olunur. Nəticədə, tələbələrin cavabları sayəsində əşya haqqında tam təsəvvür formalaşır. Bu zaman hər bir tələbənin cavabı müəllim tərəfindən müsbət yönümdə möhkəmləndirilir, təsvir olunan əşyanın tam xarakteristikasının yaradılması üçün hər bir cavabın vacibliyi vurğulanır. Nitq fəaliyyətində kollektiv şəkildə iştirak nitq fəaliyyətini artıq tədrisin ilkin mərhələsində reallaşdırmaq barədə tələbələrdə tam təsəvvür yaradır. Bu isə, öz növbəsində, həyata keçirilən nitq fəaliyyətinin müsbət emosional yönümdə möhkəmləndirilməsinə gətirib çıxarır və nəticə etibarilə, xarici dildə nitq fəaliyyətinin tədrisinin uğurlu olmasına səbəb olur. Tədrisin ikinci mərhələsində çalışmaların yerinə yetirilmə vaxtı, materialı, rəngarəngliyi və s. mühüm

əhəmiyyət kəsb edir. Əgər tədrisin birinci mərhələsində obyektin genişləndirilməsini nəzərdə tutan sərbəst söz birləşmələri seçilərək götürülürsə, tədrisin ikinci mərhələsində sərbəst söz birləşmələrinin cümlənin strukturuna daxil edilməsi nəzərdə tutulur. İngilis dilinin lüğət tərkibi ilə işləyərkən tələbələrin üzləşdiyi problemli məsələlərdən biri də təqdim olunan sözləri və onların mənalərini yadda saxlamaqdır. Bunu aradan qaldırmaq üçün bir neçə məhsuldar yollar var ki, müəllim və tələbələr onlardan istifadə etməlidirlər. Bu yollar aşağıdakılardır: 1) Diqqətlə dinləmək. Müəllim yeni söz təqdim edərkən onu səsli şəkildə cümlə daxilində, yaxud ayrılıqda tələffüz etməlidir, eyni zamanda yaxşı olardı ki, çətin sözləri hecalara bölərək tələffüz etsin. 2) Sözü tələffüz etmək – tələbələr eşitdikləri, öyrəndikləri sözləri şifahi olaraq tələffüz etsələr, yadda saxlama prosesi uğurlu ola bilər. 3) Sözü izahlı şəkildə öyrənmək – bu yol sözlərin tam dəqiqliyi ilə yadda qalmasına kömək olur. Eyni zamanda sözləri izahlı şəkildə yadda saxlayanda istənilən xarici dil mətnini rahatlıqla anlamaq mümkündür. Çünki tərcümədən fərqli olaraq, hər hansı bir mətni ifadə olunduğu dildə dərk etmək tələbəyə daha rahat və asan gəlir. Dillərin tədrisində müxtəlif tələblərin maraqlarına cavab verə bilən fərqli metod və üsulların istifadə edilməsi tələbələrdə motivasiyanın formalaşdırılmasına kömək edir, onları öyrənmə prosesinin fəal iştirakçısına çevirir və dilləri sərbəst öyrənilməsi bacarığının inkişaf etdirilməsini təmin edir.

Ədəbiyyat

1. Riley, P. 1989. Keeping Secrets; ESP/ LSP and the Sociology of Knowledge. In European Journal of Teacher Education. Vol. 12, pp. 69-81.
2. Rixson, S. 1992. "English and other Language for younger children: Practice and theory in a rapidly Changing World", Language Teaching, 25, 2, pp.73-94.
3. Savignon, S. 1983. Communicative Competence: Theory and classroom practice. Reading, Mass: Addison Wesley, p. 47.
4. Canale M. and Swain M. Theoretical bases of communicative approaches to second language teaching and testing // Applied Linguistics, 1980, v.1 (1), p. 1-47

K. Najafova

The methods of developing grammatical abilities in FLT

Summary

The article deals with the methods of developing grammatical abilities in FLT. Today the main goal of teaching and learning foreign languages in the global world is developing language learners' ability to use the target language for communication. The main aim of State program is to form a

unique national education by means of ICT and provide qualitative educative opportunity in order to integrate into worldwide education system. The process of teaching English should be based on the communicative – functional approach to teaching languages. The author tries to detect and describe the ways on this problem.

The whole process of teaching speech should be goal-oriented systematic. One of the main goals of language learning is to acquire the ability to communicate effectively. So, the article is very actual and interesting in order to master the language. Our aim should be to communicate well. These abilities should be gained actively. Therefore teachers play great role in this process. The process must be student-centered.

К. Наджафова

**Методы формирования грамматических навыков на
преподавании иностранного языка
Резюме**

В данной статье рассматриваются о методах формирования грамматических навыков на преподавании иностранного языка. Здесь говорится о необходимости внесения радикальных изменений в существующую систему обучения устной речи на иностранном языке. Основной целью Государственной программы является формирование единой общенациональной среды образования путём внедрения и использование современных информационно-коммуникативных технологий и обеспечением возможностью качественного образования, а также создания условий для интеграции государственной системы образования в мировую систему образования. Процесс английскому языку в целом и процесс обучения речи должен базироваться на коммуникативно – функциональном принципе. Обучением устной речи должно носить целенаправленный, системный, поэтапный характер, что будет содействовать повышению эффективности данного процесса. Одной из основных целей изучения языка является обладание умением эффективно общаться на изучаемом языке.

Rəyçi: Nuriyyə Əliyeva
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

ZEYNƏB YUSİFOVA
ADU
g.zeyneb@gmail.com

MÜASİR AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ FELİ TƏRKİBLƏRƏ DAİR

Açar sözlər: söz, semantik qrup, ifadə vasitələri

Ключевые слова: слово, семантическая группа, средства выражения

Key words: word, semantic group, means of expressions

Qeyd etməliyik ki, içərisində feli tərkiblər olan sadə cümlələr sadə geniş cümlənin ən mürəkkəb quruluşu hesab edilir. Bunlar məzmun etibarilə mürəkkəb cümlələrə çox yaxınlaşır, lakin formasına görə sadə cümlənin müxtəlif formalarından biri kimi özünü göstərir. İki cümləni bir cümlə halında birləşdirib daha yığcam şəkildə ifadə etmək ehtiyacı feli tərkibləri əmələ gətirmişdir. Birləşən cümlələrdən biri transformasiyaya uğrayaraq, ya feli sifət, ya feli bağlama və ya məsdər tərkiblərinə çevrilir. Belə tərkiblər şəklində düşmüş konstruksiyaları «transform» adlandıran dilçilər də vardır.

Müasir Azərbaycan dilində feli bağlama, feli sifət və məsdər tərkiblərinin müasir ingilis dilində onlara müvafiq participial, gerundial, infinitive constructions kimi tərkiblərin bir sıra sözlərdən ibarət olması, bu sözlər işlənən cümlələrdə qrammatik- mənə əlaqələrinin mövcudluğu maraq doğurur. Uzun müddət türkologiyada feli bağlama, feli sifət və məsdər tərkiblərinin cümlə kimi izah olunması ilə bağlı müxtəlif fikirlər olmuşdur. Bu da «predikativ» və «qeyri-predikativ» söz birləşmələri termininin mövcudluğuna gətirib çıxarır ki, adı çəkilən tərkibləri «qeyri – predikativ söz birləşmələri» adlandırmışlar. Adı çəkilən tərkiblərdəki ayrı-ayrı sözlərin müstəqil mənə daşımaları və sintaktik vəziyyətlərinə görə fərqlənmələri bu tərkiblərin maraqlı quruluşa malik olduğunu göstərir. Qeyd etmək lazımdır ki, müasir Azərbaycan dilində felin üç şəxssiz forması var. Məsdər, feli sifət, feli bağlama və onların müvafiq tərkibləri. Lakin hər iki dildə felin şəxssiz formaları sayca eyni olsa da tərkibcə müxtəlifdir. İnsanlar arasında ünsiyyət prosesinə xidmət edən dil leksik-qrammatik vasitələr ilə öz əksini səslənən nitqdə tapır. Fonetik ünsürlər prinsipə leksik-qrammatik vasitələrdən fərqlənir, lakin onlar canlı nitqdə həmin vasitələrin mənalarının səsləndiricisi rolunu oynayır [2, 82]. Hər bir cümlə nitqin kontekstual vəziyyəti ilə bağlı olur. Kontekstdən xaricdə götürülmüş cümlənin intonasiyası həmin cümlənin birinci növbədə daxili üzvlərinə bölünməsinə təmin edir. Bu üzvlərin söz birləşmələri, tərkiblər və s. şəklində formalaşması xüsusən budaq cümlə ilə

tərkiblərin fərqləndirilməsində intonasiya mühüm rol oynayır, müxtəlif qrammatik, sintaktik-semantik əlaqələrin nəzərə çarpdırılmasına kömək edir.

Feli bağlama tərkibləri söz birləşmələrinin bir növü kimi nitqimizdə mühüm yer tutur. Hər hansı bir dil materialına nəzər salsaq, orada müəyyən qədər feli bağlama tərkiblərinin işləndiyini görürük. İzahedici sözləri öz ətrafında birləşdirib tərkib təşkil etməkdə bu tərkiblər həlledici rola malikdir. Müasir Azərbaycan dilində feli bağlama tərkibləri, ingilis dilində onlara müvafiq feli-sifət və cerund tərkiblərinin bir sıra sözlərdən ibarət olması, bu sözlər arasında məna və qrammatik əlaqələrin mövcudluğu, tərkibdəki ayrı-ayrı sözlərin müstəqil məna daşımaları və sintaktik vəziyyətlərinə görə fərqlənmələri göstərir ki, bu tərkiblər maraqlı quruluşa malikdir. Feli sifət tərkibləri də söz birləşmələrinin xüsusi bir növü kimi həm müasir Azərbaycan, həm də müasir ingilis dilində geniş yayılmışdır. Bir çox türkoloqlar feli sifət tərkiblərini rus dilindəki budaq cümlələrin mənasını verdiyi üçün mürəkkəb cümlə adlandırmışlar. Hər hansı bir dil materialına nəzər salsaq orada müəyyən qədər feli sifətin və feli sifət tərkibinin işləndiyini görürük. İzahedici sözləri öz ətrafında birləşdirib tərkib təşkil etməkdə feli sifətlər həlledici rola malikdir.

İstər müasir Azərbaycan, istərsə də müasir ingilis dilində bu tərkiblər cümlə konturunda xüsusi əlamətlərlə seçilir. Hər iki dildə bu tərkiblər müəyyən bir sintaktik vəzifə daşıyaraq, cümlə konturunda xüsusi intonasiya vasitələri ilə seçilirlər. “Kişi qanrılıb bir xeyli aralıda gəzişən oğlana başı ilə işarə elədi”. [2,229] “Quivering from the defeat of his hopes, with the green morocco case still flat against his heart. So ames revolved thoughts bitter as death”. (Yaşıl morokko tərzinin ürəyinə sancdığı ,puç olmuş arzularından titrəyən Soms düşüncələrini acı ölüm atəşinə tutdu .)[4,123] Beləliklə, feli sifət tərkibləri başlıca olaraq, indiki zaman mənasını ifadə edir. Lakin feli sifət tərkibləri asılı üzv kimi (təyin), həm də müstəqil cümlə üzvləri kimi (mübtəda, xəbər, tamamlıq, zərflilik) işləndiyindən xüsusi tələffüz enerjisinə malik olub, cümlə konturunda izahedici sıx əlaqəli sözlər hesabına başa gəlir. Bu zaman bu tərkiblər bir məna bütövlüyü yaradaraq, cümlədən müəyyən fasilə ilə ayrılırlar. Müasir Azərbaycan dilində feli sifət tərkiblərinin qoşmalarla işlənməsi bu tərkibə müəyyən dərəcədə məna ayrılığı verir. Bu cür ayrılan üzvləri dilçilik ədəbiyyatında sadəcə olaraq, cümlə üzvü deyil, cümlənin xüsusiləşmiş üzvləri adlandıırırlar.

“Çəkib getdiyin bəs deyilmiş kimi, qızın rəsmini də saxlayırsan “.

Xüsusiləşmələrin yeri Azərbaycan dilində cümlənin əvvəli və ortası ilə məhdudlaşsa da, adi danışq dilində və şerdə sərbəstdir. Onlar bütün mövqelərdə özlərinin sintaqm təşkilətmə qabiliyyətlərini qoruyurlar.

Zaman, müqayisə, qarşılıq, səbəb zərfliyi vəzifəsi daşıyır. Beləliklə, cümlə konturunda xüsusiləşmiş feli sifət tərkiblərində feli sifət özündən əvvəl dayanan bütün sözlərdən qüvvətli sintaqmatik vurğu ilə tələffüz edilir.

Bu onu göstərir ki, feli sifət tərkiblərinin təşkil etdikləri sintaqmlar çox vaxt mənə mərkəzini təşkil edir və enerji üstünlüyünə malik olurlar.

Həm müasir Azərbaycan, həm də müasir ingilis dilində sadə nəqli cümlələr məsdər tərkibləri vasitəsilə də genişlənmək imkanına malikdir.

Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində məsdərin intonasiya-qrammatik tədqiqi elmi və praktik əhəmiyyətə malikdir.

Dilçilik ədəbiyyatında məsdər haqqında istər praktik, istərsə də nəzəri sahədə müxtəlif fikirlər söylənmişdir. Azərbaycan dilçiləri qeyd edirlər ki, məsdər hərəkətin adıdır. Məsdər hərəkətin adı olmaqla feldən ismə doğru meyl edən bir formadır. O, zaman və şəxslə əlaqədar olmayıb, xüsusi şəkil əlaməti vasitəsi ilə yalnız fellərin adlarını göstərə bilir. Bununla belə məsdər felə xas olan cəhətlərə də malikdir. Demək, məsdər hər iki dildə feli və ismi xüsusiyyətlərə malikdir. İngilis dilində məsdərdə felin şəxsi formasına xas olan cəhətlərdən biri onun zaman xüsusiyyətlərinə malik olmasıdır.

Məsdərin zaman xüsusiyyətləri özünü əsasən məsdərin qeyri-perfekt və perfekt formalarında büruzə verir. Tədqiqat göstərir ki, məsdərdə zaman mənasını cümlənin ümumi məzmunu ilə əlaqələndirmək mümkündür. Məsdər formasının hansı zaman xüsusiyyəti ifadə etməsi barədə ingilis dilçiliyində mövcud olan fikirləri nəzərə alsaq deyə bilərik ki, məsdərin zamanı aşağıdakı amillərlə müəyyənləşdirilə bilər:

Məsdərin forması ilə;

Şəxslə forma ilə ifadə olunmuş xəbərin zamanı ilə;

Cümlənin ümumi məzmunu ilə

Azərbaycan dilində isə məsdərin zaman xüsusiyyətlərinin qrammatik forması olmağından məsdərdə zaman mənası kontekstdə, yəni cümlənin ümumi məzmununda hiss oluna bilər.

Qeyd etdik ki, məsdər tərkibləri feli söz birləşmələrindən biridir. Məsdərdən qabaq işlənərək, məsdərlə sintaktik əlaqəyə girən sözlər məsdər tərkiblərini əmələ gətirir. Feli bağlamanın, feli sifətin və məsdərin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq, onların yaratdığı tərkiblər bir-birindən fərqlənir. Belə ki, əgər feli bağlama və feli sifət tərkiblərində onların iş görəni [subyekt] olursa, məsdər tərkiblərində, bəzi xüsusi hallar nəzərə alınmazsa, həmin məsdərin subyekti işləmə bilmir. Çünki, məsdər özünü hərəkətin adı kimi göstərir, isim kimi hallanır, mənsubiyyət şəkilçilərini qəbul edir və müxtəlif cümlə üzvü vəzifəsi də daşıyır.

“Dostunun intiqamını almaq onun unuda bilmədiyi tək şey idi”.

Müasir ingilis dilində məsdər tərkibləri [Infinitive Construction] aşağıdakılardır: Tamamlıq – məsdər tərkibi (The Objective with the Infinitive Construction) Mübtəda – məsdər tərkibi (The Subjective Infinitive Construction)

For sözönlü məsdər tərkibi (The For to Infinitive Construction)

Həm müasir ingilis, həm də müasir Azərbaycan dilində məsdək tərkibləri sadə nəqli cümlələrdə mövqedən asılı olaraq müxtəlif mənə və intonasiya xüsusiyyətləri ilə özünü göstərir. "Philip Bosinney was known to be young man without fortune" (Filip Bosini bəxtsiz cavan kimi tanınırdı.) [4, 45] Burada məsdər tərkibi əqli fəaliyyət ifadə edən "to know" feli ilə, mübtədə, məsdər tərkibi [The Subjective Infinitive Construction] yaradır. Qeyd edək ki, adı çəkilən tərkib bu qrupa aid olan fellərlə həmişə məchul növdə işlədilir. "Belə böyük bir ailənin başçısı olmaq, bu məsum balaların səadəti, gələcəyi üçün yuxusuz gecələr keçirmək ata qəlbinə nə qədər iftixar gətirirdi". Burada məsdər tərkibi cümlənin əvvəlində işlənir. Mübtədə rolunda çıxış edir. Məqsəd mənasında verilir. Beləliklə, feli tərkiblər dilimizdə mühüm rola malikdir.

Ədəbiyyat

- Armstrong L., Ward I. A Handbook of English intonation. Cambridge, 1931, 124 p.
2. Babayev S.M. Garayeva M.Q English Phonetics. Baki: Maarif, 1999, 320p.
 3. Babayev S.M. A Course of English Phonology. Baki: Nurlan, 2004, 203 p.
 4. Crystal D. Prosodic systems and intonation in English. Cambridge, 1969, VIII, 381 p.
- İstifadə olunmuş mənbələr
1. Çəmənəminli Y. V. Ayrılıq axşamı, Bakı: Gənclik, 1971, 100 səh.
 2. Hacıadə Ə. Ayrılığın sonu yoxmuş. Bakı: Gənclik, 1983, 432 səh.
 3. Hemingway E. To have and have not. M: Международные отношения, 1978, 216 p.
 4. John Galsworthy. "The Forsyte Saga". In chancery Book: II Progress, 303p.
 5. Məhəmməd Əli "Məhəmməd Peyğəmbərin Həyatı". Bakı; Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, 1993, 182 səh.

Z. Yusifova

On the verbal constructions in modern Azerbaijani and English languages Summary

The article deals with the verbal constructions in modern Azerbaijani and English languages. Today the main goal of teaching and learning foreign

languages in the global world is developing language learners' ability to use the target language for communication. The process of teaching English should be based on the communicative – functional approach to teaching languages. The whole process of teaching oral speech should be goal-oriented and systematic. It will make the process of teaching oral speech more effective. Today the main goal of teaching and learning foreign languages in the global world is developing language learners' ability to use the target language for communication. Speaking comprehension is one of the most basic and important of the four skills in language teaching&learning. One of the main goals of language learning is to acquire the ability to communicate effectively.

З.Юсифова

**К вопросу о глагольных конструкции на современном
Азербайджанском и английском языках**

Резюме

В данной статье рассматриваются к вопросу о глагольных конструкции на современном Азербайджанском и английском языках. Здесь говорится о необходимости внесения радикальных изменений в существующую систему обучения устной речи на иностранном языке. Процесс английскому языку в целом и процесс обучения должен базироваться на коммуникативно – функциональном принципе. Обучением устной речи должно носить целенаправленный, системный, поэтапный характер, что будет содействовать повышению эффективности данного процесса. В условиях глобализации основная цель обучения иностранным языкам и их изучения состоит в формировании у обучаемых способности использовать язык в целях коммуникации. Умение адекватно воспринимать информацию в процессе “speaking” является одним из самых важных и необходимых умений которыми должен обладать человек, изучающий язык в тех или иных целях. Одной из основных целей изучения языка является обладание умением эффективно общаться на изучаемом языке.

Rəyçi: Nuriyyə Əliyeva
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AİDƏ BAXIŞLI
Bakı Dövlət Universiteti
aida.baxisli.96@gmail.com

SUAL CÜMLƏLƏRİNİN İNTONASIYASI VƏ SUAL YARADAN VASİTƏLƏR

Açar sözlər: cümlə, intonasiya, sual cümləsi, sual intonasiyası

Keywords: sentence, intonation, interrogative sentence, question intonation

Ключевые слова: предложение, интонация, предложение вопроса, интонация вопроса

Sual intonasiyası sual cümlələrinin intonasiyasına deyilir. Sual cümlələrinin bir sıra növ-ləri vardır, buna görə də sual intonasiyası mürəkkəb fonetik hadisə kimi çıxış edir. Həmin in-tonasiyanı dərinədən öyrənmək üçün sual cümlələrini xüsusi öyrənmək lazımdır. Sual cümlələri-nin dilimizdə əhəmiyyəti böyükdür, çünki ünsiyyət zamanı insanlar müəyyən məlumat almaq-çün və ya bildiklərini təsdiqləmək üçün bir-birindən müəyyən şeylər soruşurlar. Azərbaycan di-lində də sual cümlələri haqqında geniş tədqiqatlar aparılmışdır və həmin tədqiqatlarda növləri, ifadə yolları haqqında məlumat verilir.

Sual cümləsi sahəsində daha çox Cabir Axundovun fəaliyyəti qeyd olunur. Bu barədə o, bir çox məqalələr yazır, 1970-ci ilin yanvarında “Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sual cümlə-ləri” mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişdir. Biz sual intonasiyasını təsvir edərkən, onun müəyyən təcrübi nəticələrindən istifadə edirik.

Bildiyimiz kimi sual məqsədilə işlədilən cümlələrə sual cümləsi deyilir. Bu tərif demək olar ki, bir çox dilçilikdə qəbul edilmiş və hər kəs tərəfindən qəbul edilmiş, tez-tez istifadə edi-lən bir tərifdir. Dilçiliyimizdə sual cümlələrinin dörd növü qeyd olunur: 1) Xüsusi sual cümlə-ləri; 2) Ümumi sual cümlələri; 3) İstisnalı sual cümlələri; 4) İstisnasız sual cümlələri.

Xüsusi sual cümlələrində danışan şəxs hər hansı bir cümlə üzvü ilə əlaqəli məlumatla ma-raqlanır, bu tip cümlələrdə təsdiq və ya inkar ədatı ilə cavab vermək mümkün olmur. Bu tip cümlələr sual əvəzlilikləri vasitəsilə əmələ gəlir. Məsələn: Bakıya maşın nə vaxt yola düşür?- Gərək indilərdə gedə (1.Səh.127), Bəs haraya düşəcəksən?- Sür müsəlman qəsdinlərinin birinə (1.Səh.131).

Xüsusi sual cümlələrinin intonasiyası ümumi sual cümlələrindən çox fərqlənir. Xüsusi sual cümlələrinin sonunda ton enir. Ağa, bu kimdir? (1.Səh.132), Niyə gedib oturmursunuz? (1.Səh.132).

Xüsusi sual cümlələrindən "hanı?" sual sözü ilə yaranan sual cümlələri də xüsusi into-nasiyaya malikdir. Bu sual sözü bəzən "hardadır?" sözünün əvəzinə işlənir və həm adi nitqdə, həm də emfatik nitqdə buna rast gəlmək olur. Məsələn: Hanı onun kitabları? Hanı sual sözü hə-mişə məntiqi vurğu altında olur və cavab olaraq həmişə "burdadadır, ordadır, budur" sözləri işlədilir. Emfatik nitqdə işlədildikdə isə cavab tələb edilmir: Hanı o qayğısız uşaqlıq illəri?!

Xüsusi sual cümlələrinin bəziləri qalxan tonla verilir və buna təkrar sorğu zamanı rast gəlinir. Məsələn, biri çöldən gələndə əlində nəsə gətirir və o biri otaqda oturan bunun nə olduğunu bilmədiyi üçün soruşur: Əlində gətirdiyin nədir? Bu yarımqıq cavab tələb edir, lakin adam ya su-alı eşitmədiyindən, ya da başqa səbəbdən cavab vermir, buna görə də adam sualı təkrar edir və bu halda ümumi sual cümlələrindəki kimi, əsas səs tonu qalxır.

Lakin bu o demək deyil ki, xüsusi sual cümlələrinin əsas səs tonunun qalxdığı hallara rast gəlmək olur, bu yalnız təkrar sual verildiyi zaman baş verir ki, bu da ona görədir ki, qrammatik quruluşuna görə sintaqm xüsusi sual cümləsi olsa da, sual əvəzliyi ilə yaransa da, faktın inkar və ya təsdiq olunmasını bildirən ümumi məqsədlə işlədilir. Buna görə də bu sualın cavabı ya bəli, hə təsdiq, ya da yox, xeyr inkar sözləri ilə verilir. Bu hallara dilimizdə çox rast gəlinir: Kim işləməyi düşünür?

Xüsusi sual cümləsində bu dəyişiklikdən başqa dəyişikliklər də baş verir. Məsələn: "Bi-rinci şəxs ikinci şəxsdən özü haqqında soruşduqda cümlənin xəbərindəki birinci şəxsin təkinin şəkilçisi üslub çalarlığından asılı olaraq, ikinci şəxsin təkinin, ya da ki cəminin qrammatik əla-məti ilə əvəz ediləcəkdir: Hara gedirəm?- Hara gedirsən?- Hara gedirsiniz?

İkinci şəxsin təki ilə bağlı sorğu zamanı xüsusi sual cümləsində ikinci şəxsin təkinin və yaxud məzmunca təkinin, formaca isə cəminin xəbər və ya şəxs şəkilçisi təkrar sorğu sintaqmın-da birinci şəxsin təkinin şəkilçisi ilə əvəz edilir: Hara gedirsən?- Hara gedirsiniz?- Hara gedi-rəm?

İkinci şəxsin cəmi ilə bağlı təkrar sorğu zamanı birinci şəxsin təkinin xəbər, yaxud şəxs şəkilçisi ikinci şəxsin cəminin uyğun şəkilçisi ilə əvəz edilir: Hara gedirsiniz? Hara gedirik? (2.Səh.318).

Sual cümlələrinin təkrar formasının bir növü də vardır ki, bu, danışanın sualı təkrar etmə-sidir. Buna C.Cabbarlının "Sevil" pyesindəki nümunəni göstərə bilərik:

Gülüş :Kimdir?

Balaş : Bilmirəm, bir qadındır. Lampanı yaxına gətir. Odur! Odur!

Gülüş :Kimdir? (3.Səh.38)

Bundan başqa dilimizdə yaxşı başa düşülməyən cümlələrlə də bağlı təkrar suallar işlənir. Bu tipli təkrar suallar həm ümumi, həm də xüsusi suallar kimi verilir və quruluşundan asılı ol-madan hamısı qalxan tonla

verilir. Ə. Haqverdiyevin "Mozalanbəyin səyahətnaməsi" əsərindəki nümunəyə diqqət yetirək:

Məşədi Həsən : Yəni özgülərə quyu qazmaq əlindən gəlirmi?

Mən: Necə özgülərə quyu qazmaq? Başa düşməyirəm. (1.Səh.135)

Ümumi sual cümləsi mübtəda və xəbər arasında yəni baş üzvlər arasındakı münasibəti bildirir. Belə cümlələrdə təsdiq və ya inkar cavab tələb olunur, cavab olaraq təsdiqdə bəli, hə, inkarda isə xeyr, yox sözlərindən istifadə olunur. Məsələn: Zəhra dərindən gəldi?-bəli(hə) . O indi işdədir?-yox(xeyr)

Azərbaycan dilində ümumi sual cümlələri iki yolla düzəlir: 1)-mı/-mi/-mu/-mü vasitəsilə, 2)Yalnız intonasiya vasitəsilə. Yalnız intonasiya ilə yaranan cümlələr sırf fonetik səciyyə daşı-yır və dilimizdə sual intonasiyasının əsas xüsusiyyətini əks etdirir. Bu tipli cümlələrdə son hecəda ton qalxır:Dərs başladı? Həmçinin əsas səs tonu güclü qalxır və bir çox dillərin ümumi sual intonasiyasından öz kəmiyyətinə və intonasiyası baxımdan çox fərqlənir.

Intonasiya ilə yaranan sual cümlələrinin əsas xüsusiyyətlərindən biri budur ki, tonun qalxması yalnız vurğulu hecaya aid edilir. Yəni burda nəqli intonasiyadan fərqli olaraq tonun qalxması hecanın sintaqm daxilindəki mövqeyi əsasında təyin olunur: vurğudan asılı olmayaraq əsas səs tonu sintaqmın son hecasında qalxır: Elşən işdən qayıtdı? Elşən işdən qayıtmadı?

-mı/-mi/-mu/-mü vasitəsilə yaranan sual cümlələrinin intonasiyası yalnız intonasiya ilə yaranan sual cümlələrinin intonasiyasından fərqlənir. Birincidən fərqli olaraq, əsas səs tonu sintaqmın son hecasında yox, -mı/-mi/-mu/-mü ilə yaranan sözün həmin hissələrdən əvvəlki hecəda dəyişir və bu dəyişmə zəif də olsa hiss edilən qalxan-enən mürəkkəb ton formasında özünü göstərir. Həmçinin bu tip sual cümlələrində vurğu həmin sual ədatları vasitəsilə yaranan sözün üzərinə düşür, yəni bu tipdə danışan öz marağını da göstərir, birinci tipdə isə fonetik cəhətdən neytrallıq təşkil edir. Məsələn, Yuxarıda verilən cümləni aşağıdakı kimi verək : Elşən işdən qayıtdımı? Elşənmi işdən qayıtdı? Elşən işdənmi qayıtdı?

Bu xüsusiyyətlərə həmin sintaqmın inkar formasında da rast gəlirik: Elşənmi işdən qayıtmadı? Elşən işdənmi qayıtmadı? Elşən işdən qayıtmadımı?

Bundan başqa ümumi sual intonasiyasının sual ədatları ilə işlənən formalarına da rast gə-lə bilirik ki, bunlar sual intonasiyasının ümumi məzmununu dəyişmir: Bəs Elşən işdən qayıtdı?

Məgər Elşən işdən qayıtdımı?

Sual cümlələrinin digər növü isə istisnalı sual cümlələri adlanır. Bu tip sual cümlələrində iki ümumi sual olur və onlar bir –birinə "ya, yoxsa" bağlayıcıları ilə bağlanır, lakin ümumi sual cümlələrindən fərqlənir. Bu tip

sual cümlələrinə təsdiq və ya inkar sözləri ilə cavab vermək mümkün olmur, iki sual bir-birini inkar və ya istisna edir. Bu tip sual cümlələrinin intonasiya quruluşu mürəkkəbliyi ilə fərqlənir, cümlənin birinci tərkib hissəsi qalxan, ikincisi isə enən ton vasitəsilə verilir. Məsələn: Uşaqlar fiquru qələmlə çəkir, ya karandaşla?

Dilimizdə bu tip sual cümlələrini digər növü isə ikinci tərəfi yox sözü ilə verilən forma-dır. Bu tipli istisnalı sual cümlələrinin intonasiyası yuxarıdakından fərqlənir. "Bu tip alternativ sualın səciyyəvi cəhəti odur ki, hər iki sintaqm son hecadə əsas tonun qalxması ilə tələffüz edilir; sintaqmlar arasında durğu yoxdur; cümlənin əsas sual mənası ikinci sintaqmdadır"(2.Səh.320). Məsələn: Uşaqlar fiquru qələmlə çəkir, ya yox?

Istisnasız sual cümlələrində isə bundan fərqli olaraq, istisnaya yol verməmək üçün istifadə edilir. Bu tip cümlələrdə iki sintaqm olur, birinci nəqli cümlələrdə olduğu kimi enən tonla, ikinci isə ümumi sual cümlələrində olduğu kimi enən və qalxan tonla işlədilir. Bu tipli cümlələrdə ümumi sual cümləsinin əvəzedicisi intonasiya ilə əmələ gəldikdə ton qalxır, sual şəkilçisi ilə yarandıqda ton enir: Sabah iclasda olacaqsınız, elə deyilmi? Sabah iclasda olacaqsınız, eləmi?

Bundan başqa ümumxalq dilində "hə" sözü ilə işlənən istisnasız sual cümlələrinə daha çox rast gəlinir. Bu formalı istisnasız sual cümləsinin ikinci sintaqmında əsas səs tonu daha da qalxır və bir az musiqili ahəng yaradır: Sizə də gəldi, hə?

Sual yaradan vasitələr:

Bildiyimiz kimi, sual bütün dillərdə mövcud olsa da, ifadə vasitələri dilin daxili quruluşuna görə dəyişir. Azərbaycan dilində də sual yaradan vasitələr fərqlidir, bəzi cümlələr sadəcə intonasiya ilə yaranır. Bu tip sual cümlələrinə bunları nümunə göstərmək olar:

1. Atanız buaya gələcəkdir? (3.Səh.21)
2. O arvad da araq içir ? (3.Səh.17)
3. Araq da içəcəklər ? (3.Səh.16)

Bu tip sual cümlələri ilə nəqli cümlələr bənzəsə də, onlar yalnız intonasiyasına görə fərqlənir. Bu cümlələrin intonasiyasını dəyişdikdə asanlıqla nəqli cümlələrə çevirmək mümkündür.

Sual cümlələrinin digər şəkli isə -mı(-mi,-mu,-mü) vasitələri ilə yaranır. Bu barədə dilçilikdə müxtəlif fikirlər mövcud olmuşdur. Bir sıra əsərlərdə -mı(-mi,-mu,-mü) sual şəkilçisi ki-mi, başqa əsərlərdə isə sual ədatı kimi qeyd edilmişdir. Və Azərbaycan dilinin elmi qrammatikası birinci (4) və ikinci (5) hissələrdə, "Müasir Azərbaycan dilinin morfoloqiyası" (6) adlı dərs vəsaitində -mı(-mi,-mu,-mü)-nin "sual cümlələrində verilən sualın daha qüvvətli olması üçün" (7) işləndiyi qeyd olunur. Həqiqətdə də -mı(-mi,-mu,-mü) ilə işlənən su-al cümlələrində sual əmələ gətirən əsas vasitə cümlənin

sual intonasiyasıdır. (8). -mı(-mi,-mu,-mü) sualın qüvvət-lənməsi, cümlə daxilindəki fikrin daha qabarıq çatdırılmasına xidmət edir. Məsələn:

1.Stəkanımız varmı? (3.Səh.16)

2.Yenə külfətinizimi deyirsən? (3.Səh.19)

3.Evimizi bəyəndinizmi ? (3.Səh.24)

Bu tip cümlələrdə -mı(-mi,-mu,-mü)-ni atdıqda sual mənası dəyişmir, sadəcə təsir qüvvə-si dəyişir, azalır.Bu fikri daha əyani subüt üçün aşağıdakı suala cavablara diqqət edək :

1)Yenə külfətinizimi deyirsən? cümləsində -mi "külfətiniz" sözündə sualı qüvvətləndirir və cavabı belə olur. Bəli, külfətimizi.

2) Yenəmi külfətinizi deyirsən? cümləsində -mi "yenə" sözündə sualı qüvvətləndirir və cavabı belə olur. Bəli,yenə.

3) Yenə külfətinizi deyirsənmi? cümləsində -mi "deyirsən" sözündə sualı qüvvətləndirir və cavabı belə olur. Bəli,deyirəm.

Bunlardan sonra "Sual şəkilçiləri ilə əmələ gələn sual cümlələrində intonasiya ilə əmələ gələn sual cümlələrindən fərqli olaraq xüsusi intonasiyadan istifadə edilmir" (9.səh.110-111), kimi deyilməsi təəccüblüdür. Bu o deməkdir ki, sual şəkilçiləri vasitəsilə yaranan sual cümlə-lərində xüsusi intonasiya olmur. Lakin bizcə, həm sual şəkilçiləri ilə, həm də sual şəkilçilərsiz işlənən cümlələrdə xüsusi intonasiya olur və bu intonasiyalar bir-birindən fərqlənir. Məsələn: Sizə istimi oldu, xanım?(3.səh.27) cümləsini "Sizə isti oldu, xanım?" cümləsi ilə müqayisə etdikdə görürük ki, hər iki cümlədə xüsusi sual intonasiyası var,amma bu cümlə intonasiyaları arasında fərq var.

Sual vasitələrindən biri isə əvəzliliklərdir. Əvəzlikli və əvəzliksiz sual cümlələri arasında kəskin fərqlər vardır. Əvəzliksiz sual cümlələri üçün əsas şərt sual intonasiyasıdırsa, əvəzlikli sual cümlələrində isə həm sual intonasiyası, həm də soruşulan cümlə üzvü əvəzinə işlənən sual sö-zünə də ehtiyac duyulur. Sual vasitələrindən biri isə əvəzliliklərdir. Əvəzlikli və əvəzliksiz sual cümlələri arasında kəskin fərqlər vardır. Əvəzliksiz sual cümlələri üçün əsas şərt sual intonasiya-sıdırsa, əvəzlikli sual cümlələrində isə həm sual intonasiyası, həm də soruşulan cümlə üzvü əvəzinə işlənən sual sözünə də ehtiyac duyulur. Məsələn:

1.Bu kim məktub kimdəndir? (3.Səh.27)

2.Hələ bu kimdir? (3.Səh.29)

3.Gündüz, sən anan haradadır? (3.Səh.32)

Amma "Müasir Azərbaycan dili, sintaksis" bu haqqda aşağıdakı kimi qeyd olunur: "Sual əvəzlilikləri ilə əmələ gələn sual cümlələri: Bu, sual cümlələrinin ən çox işlənən və geniş yayılmış növüdür. Bu sual cümlələrində nə xüsusi sual şəkilçilərindən istifadə edilir, nə də bunlarda ayrıca sual intonasiyası olur. Bunlar xüsusi sözlərin –sual əvəzliliklərinin köməyiylə əmələ

gəlir. Məsələn: Nə zaman köçürə bilərik? (N.Əfəndiyev). Ac olduğunuzu mənə nə üçün əvvəldən demirdiniz? (H.Mehdi)'' (9.səh.112)

Buradan belə məlum olur ki, müəllif bu cümlələrdə sual yaradan vasitə kimi yalnız sual əvəzliliklərin qəbul etmiş, intonasiyaya yer verməmişdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı :

- 1.Haqverdiyev.Ə seçilmiş əsərləriII cild. Bakı,2005.
2. Axundov A. Azərbaycan dilinin fonetikasi.Bakı,1970.
3. Cabbarlı.C Seçilmiş əsərləri III cild. Bakı,2005.
4. Azərbaycan dilinin qrammatikası 1-ci hissə (morfologiya), Bakı,1960, səh.293.
5. Azərbaycan dilinin qrammatikası 2-ci hissə, Bakı,1959, səh.46.
6. Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası, Bakı,1961,səh.184.
7. Azərbaycan dilinin qrammatikası 1-ci hissə, morfologiya, Bakı,1960,səh.293.
- 8.Z.X.Tagızadə, Müasir Azərbaycan dilinin sintaksisi, Bakı,1960, səh.111.
- 9.Müasir Azərbaycan dili, Sintaksis, Bakı,1962,səh.110-111.
- 10.Axundov C. Azərbaycan dilində sual kateqoriyasının ifadə vasitələri haqqında. ADPI Elmi əsərləri.1966.

A.Bakhışlı

Intonation of interrogative sentences and means that are created question

Summary

There are four types of sentences because of intonation in our linguistics. One of them is interrogative sentences. In Azerbaijani interrogative sentences are used to answer questions. Interrogative sentences are said to as special question intonation. Interrogative sentences have different forms. The intonation of each of these types differs one another. Intonation of interrogative sentences is created different forms. Some sentences are created with only intonation, so intonation is stronger in them. There are also interrogative sentences that are created by pronouns and other means. Tone in the majority of the interrogative sentences rises at the end of sentence. But in some interrogative sentences, the tone that up and down is possible. This situation shows itself in more specific questionnaires. Specific questions are created by pronouns. Interrogative sentences are also created by –mı/-mi/-mu/-mü. These types of intonation of interrogative sentences have special emphasis. When interrogative sentences repeat their intonation varies, because repeating interrogative sentences are pronounced different. We meet

situation of changing of tone at this time. Also there is negative form of interrogative sentences. Intonation of interrogative sentences varies with intonation of other types of sentences. Intonation in interrogative sentences plays special role. In generally intonation is important in our speaking. Intonation changes meaning of sentences.

А.Бахышлы

**Интонация вопросников и инструментов для создания вопросов
Резюме**

В нашей лингвистической интонации есть четыре типа предложений. Одним из них является вопросник . На азербайджанском языке вопросительные предложения используются для ответа на вопросы. Инрогативные предложения называются особым вопросом интонации. Вступительные предложения имеют разные формы. Интонация каждого из этих типов отличается друг от друга. Интонация анкет формируется с разными формами. Некоторые предложения создаются только с интонацией, поэтому интонация в них сильнее. Есть также вопросительные предложения, которые создаются местоимением и другими средствами. Тон в большинстве вопросительных предложений повышается в конце предложения. Но в некоторых вопросительных предложениях возможен тон, который вверх и вниз. Эта ситуация проявляется в более специальных анкетах. Специальные вопросы отличаться с помощью местоимений. Кроме , предложение вопроса Созданы от – мы/-ми/-му/-мй . Этот тип вопроса имеет особый акцент на интонации предложений. повторяющиеся вопросительные предложения произносятся по-разному. В это время мы встречаемся с ситуацией смены тона. Также есть отрицательная форма вопросительных предложений. Интонация вопросительных предложений зависит от интонации других типов предложений. Интонация играет особую роль с точки зрения вопроса. . В целом интонация важна в нашей речи. Интонация меняет смысл предложений.

Rəyçi: Tofiq Hacıyev
Filologiya elmləri doktoru, professor

СОЛМАЗ АМИРОВА
Азербайджанский Государственный
Университет Нефти и Промышленности
amirova1968@list.ru

ТЕХНОЛОГИЯ ФОРМИРОВАНИЯ ЛЕКСИЧЕСКИХ НАВЫКОВ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА

Açar sözlər: danışiq fəaliyyəti, leksik bacarıq, məhsuldar növ, reseptiv növ, konseptualizasiya, avtomatlaşdırılma, sabitlik, elastiklik, semantizasiya.

Ключевые слова: речевая деятельность, лексический навык, продуктивный вид, рецептивный вид, концептуализация, автоматизированность, устойчивость, гибкость, семантизация.

Keywords: speech activity, lexical skill, productive form, receptive form, conceptualization, automation, stability, flexibility, semantization.

Лексические знания обеспечивают успешное овладение основами всех видов речевой деятельности. Овладение устной речью аудированием, говорением, чтением «невозможно без речевых навыков». Большую роль в этом процессе приобретают лексические навыки. В методической литературе лексический навык определяется как «автоматизированное действие по выбору лексической единицы адекватно замыслу и ее правильному сочетанию с другими единицами в продуктивной речи и автоматизированное восприятие, и ассоциирование со значением в рецептивной речи».

Как видно из приведенного выше определения, лексические навыки продуктивных видов речевой деятельности (говорение и письмо) носят «синтетико-комбинаторный характер», а лексические навыки рецептивных видов речевой деятельности (аудирование и чтение) имеют «аналитико-синтетический характер».

Анализ лексических навыков разных видов речевой деятельности показывает, что они имеют определенную структуру. В этих структурных образованиях можно выделить общие, различные и специфические операции, которые и составляют основу лексических навыков. Набор таких операций зависит от вида лексических навыков, от вида речевой деятельности, где они функционируют в качестве семантических компонентов.

Лексические навыки являются прочными и устойчивыми, если работа над ними ведется во взаимосвязи и в системе. На прочность и устойчивость лексических навыков влияют не только характер

взаимодействия навыков между собой, но и характер взаимодействия лексических навыков с другими (фонетическими и грамматическими).

Набор лексических операций в структуре каждого вида лексических навыков должен дополняться еще одним видом операций. Это интеллектуальные операции. Интеллектуальные действия, с помощью которых приобретаются знания об иноязычном слове, способствуют умственному развитию учащихся. На их основе, кроме того, происходит накопление определенного фонда умственных действий и приемов, которые так важны на этапе концептуализации. Этап концептуализации - это начало работы над словом. Здесь накапливается первичная (сенсорная) информация об иноязычном слове. Многие методисты и учителя-практики недооценивают значение и важность этого вида информации для успешного формирования лексических основ разных видов и форм речи. Формирование лексических навыков продуктивного характера - это творческий этап. Здесь вырабатывается такое качество лексических навыков, как лексическая креативность - способность учащихся к лингвистическому (лексическому) и речевому творчеству:- умелое и сознательное пользование всеми парадигматическими и синтагматическими связями слова;- создание новых слов на базе известных элементов;- умение восполнять лексические пробелы разными способами (переспрос, поиск слова в словаре, его лингвистический анализ). Лексическая креативность придает высказыванию учащихся оригинальность и самостоятельность. В таком высказывании всегда присутствуют элементы новизны в изложении мысли, элементы речевого творчества в построении самого высказывания и в использовании при этом лексических и других средств языка. Формирование лексических навыков связано не только с творческим использованием усвоенного, но и с переносом материала в другие условия функционирования. С ростом познавательных возможностей, повышением интеллектуального уровня развития учащихся создаются благоприятные условия для совершенствования речевых навыков и умений, в том числе и лексических. Вместе с процессом развития лексических навыков продуктивного и рецептивного характера происходит становление лексической компетенции - способности учащихся определять контекстуальное значение слова, сравнивать его объем в двух языках, выявлять в нем специфически национальное, характерное для культуры народа, который говорит на данном языке.

Навык определяется как упрочившийся благодаря упражнению способ действия, как действие, которое совершается человеком без участия сознания, т. е. автоматически. Качества навыков:

Автоматизированность. Это качество упоминается всегда, оно главным образом и включается в определения навыка, например, навык, есть автоматизированный компонент сознательно выполняемой деятельности. Устойчивость. Преподавателям иностранного языка хорошо знакомо явление, когда тщательно отработанный звук теряет все свои качества, как только он включается в слово, а тем более с данным словом во фразу. Та же картина наблюдается и с грамматическим явлением. Это объясняется тем, что навык хотя и создан, но не подготовлен к столкновению с другими навыками, к взаимодействию с ними. Такой навык недостаточно устойчив.

Гибкость. Гибкость можно рассматривать в двух планах: а) как способность включаться в новой ситуации, б) как способность функционировать на новом речевом материале. Сознательность. Некоторые психологи считают, что навык функционирует автоматически, т.е. без участия сознания. Раньше мы говорили, что навык рассматривается нами как единица речевой деятельности. Таких единиц в системе деятельности множество. И каждая из них, если она обладает необходимыми качествами, является условием выполнения деятельности. Вот почему навык можно определить, как способность совершать относительно самостоятельное действие в системе сознательной деятельности, которое благодаря наличию полного комплекса качеств стало одним из условий выполнения этой деятельности. Виды навыков: Классифицировать их можно с различных точек зрения. Но в целях обучения, вероятно, целесообразно различать навыки: 1) речевые (лексические и грамматические); 2) двигательные (ходьба и т.п.); 3) двигательноречевые (техника письма, произнесение звуков). Под речевыми экспрессивными навыками понимаются навыки интуитивно правильного словоупотребления и словообразования в устной речи в соответствии с ситуациями общения и целями коммуникации. Под рецептивными лексическими навыками понимаются навыки узнавания и понимания лексических явлений при восприятии на слух или чтении. Лексический речевой навык включает в себя два основных компонента: словоупотребление и словообразование.

Рецептивные лексические навыки могут быть: а) рецептивно-активными (на базе активной лексики); б) рецептивно-пассивными (на базе пассивной лексики). При овладении лексической стороной речи важен характер взаимодействия лексических навыков с другими, например, с фонетическими (каждое слово имеет звуковой образ) или грамматическими (новые лексические единицы усваиваются на знакомом грамматическом материале).

В процессе работы над лексикой особое значение приобретает семантизация. Семантизация - это раскрытие значения слова фразеологического сочетания, показ особенностей его употребления. Существует несколько путей семантизации: 1. Путь рассказа. 2. Путь беседы. 3. Путь рассказа с элементами беседы. 4. Путь отдельных ситуаций. 5. Путь отдельных предложений. 6. Путь самостоятельного ознакомления со словом. Выбор пути объяснения значения слова зависит от количества новых слов, от возможностей тематической организации и от ступени обучения. Различают два способа семантизации лексических единиц: а) переводный; б) беспереводный. Переводный способ включает следующие приемы: а) перевод лексической единицы на родной язык; б) толкование значения слова на родном языке. Беспереводный способ включает в себя следующие приемы: а) наглядность; б) словообразовательный анализ; в) контекстная догадка; г) дефиниция; д) толкование на иностранном языке; е) синонимы; ж) антонимы; з) этимологический анализ. Выбор приема зависит от характера слова (его формы, значения, структуры), от этапа обучения. Для создания навыков данного вида необходимы лексически направленные упражнения. Упражнения можно разделить на две группы: а) подготовительные лексически направленные упражнения; б) речевые упражнения.

С помощью подготовительных упражнений усваиваются форма и значение лексических единиц, а также действия с ними.

Подготовительные упражнения могут включать: 1. Упражнения в дифференциации и идентификации лексических единиц (определить на слух слова, которые относятся к данной теме, к данной части речи); сгруппировать лексические единицы по указанному признаку; найти в тексте антонимы к словам, указанным учителем. 2. Упражнения в имитации (в т. ч. с некоторым преобразованием) (прослушать и повторить тона/словосочетания; прослушать и повторить предложения с новыми лексическими единицами; ответить на вопрос диктора). 3. Упражнения для развития словообразовательной и контекстуальной догадки (определить значение незнакомых слов на основе известных корней и аффиксов; догадаться о значении интернациональных слов; дополнить предложения, обратив внимание на отличие в значениях двух слов). 4. Упражнения для обучения прогнозированию (назвать слова, которые могут сочетаться с ключевыми; употребить как можно больше слов при ответе на вопрос; дополнить второе предложение, учитывая содержание первого; найти окончание предложения из трех предложенных вариантов; заполнить пропуски словами и словосочетаниями, подходящими по смыслу). 5. Упражнения в

расширении и сокращении структур (расширить предложения по образцу, указанному ниже; сократить предложения, вычеркнув из него второстепенные слова). 6. Упражнения в эквивалентных заменах (заменить подчеркнутые слова синонимами (антонимами); заменить слова иностранного происхождения другим синонимичными понятиями; заменить сложные предложения простыми). Для совершенствования лексических навыков в учебный процесс включаются упражнения в аудировании. Это речевые упражнения в аудировании монологической и диалогической речи, чтении и письменной речи. Поскольку овладение лексической стороной речи не является самоцелью, то лексические навыки не являются специальными объектами итогового контроля. Владение лексикой проявляется в процессе составления устно-речевых высказываний учащихся, в процессе чтения и аудирования. Речевая практика является основным критерием владения словарем. Кроме лексических речевых навыков можно выделить языковые лексические навыки оперирования лексическим материалом вне речевой коммуникации: операции по словообразованию, конструированию словосочетаний. Совершенное владение лексической стороной речи предполагает наличие у говорящего речевых и языковых лексических навыков.

Таким образом, роль лексики в обучении иностранному языку достаточно велика.

Список использованной литературы:

1. Рогова Г.В., Рабинович Ф.М., Сахарова Т.Е. Методика обучения иностранным языкам в средней школе. – М.: Просвещение. - 1991.
2. Соловова Е.Н. Методика обучения иностранным языкам. Базовый курс лекций. – М.: Просвещение. – 2002
3. Гез Н.И. и др. Методика обучения иностранным языкам в школе. – М.: Просвещение. - 1981.
4. Формирование лексических навыков: Учебное пособие / Под. ред. Е.И.Пассова, Е.С.Кузнецовой, 2002. (Серия «Методика обучения иностранным языкам», №8).

S.Amirova

Technology of formation of lexical skills on Russian lesson.

Summary

With the growth of cognitive capabilities, increasing the intellectual level of development of students create favorable conditions for improving speech skills and abilities, including lexical. Proficiency in vocabulary is manifested in the process of making oral and speech statements of students, in the process of reading and listening. Speech practice is the main criterion of vocabulary proficiency. When mastering the lexical side of speech, the nature of the interaction of lexical skills with others is important, for example, with phonetic (each word has a sound image) or grammatical. To improve lexical skills in the learning process includes exercises in listening. These are speech exercises in listening to monologue and Dialogic speech, reading and writing. Perfect knowledge of the lexical side of speech suggests the presence of the speaker speech and language lexical skills. Thus, the role of vocabulary in teaching a foreign language is quite large.

S.Əmirova

Rus dili dərslərində leksik bacarıqların formalaşma texnologiyası

Xülasə

Məqalədə leksik bacarıqlar təffərrüatı ilə təsvir edilir, hansılar ki, şifahi nitqin yiyələnməsində mühüm rol oynayır. Danışq fəaliyyətinin müxtəlif növlərinin leksik bacarıqlarının analizi göstərir ki, onlar müəyyən struktura malikdirlər. Bu struktur yaranmalarda ümumi, müxtəlif və spesifik əməliyyatları seçmək olar, hansılar ki, leksik bacarıqların əsasını təşkil edirlər. Leksik bacarıqları güclü və möhkəmdir, əgər onlardan işi qarşılıqlı əlaqədə və sistemdə həyata keçirilirsə. Leksik bacarıqların gücü və stabilliyi bacarıqların bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsi deyil, eyni zamanda leksik bacarıqların başqaları ilə qarşılıqlı əlaqəsi (fonetik və qrammatik) ilə də təsirlənir. Bacarıq, bir şüurun iştirakı olmadan, yəni avtomatik olaraq həyata keçirən bir hərəkət olaraq, həyata keçirməklə gücləndirilmiş bir hərəkət üsulu olaraq təyin olunur. Məqalədə qeyd olunur ki, vərdislər - avtomatlaşdırma, sabitlik, rahatlıq və məlumatlılıq kimi keyfiyyətlərə malikdir. Sözünlərsin leksik tərəfinin mükəmməl biliyi söz və dil leksik bacarıqlarına malik olduğunu nəzərdə tutur. Beləliklə, xarici dil tədrisində sözlərin rolu olduqca böyükdür.

Rəyçi: Bəyimxanım Əliyeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AĞABİKƏ ƏLİYEVƏ
Azərbaycan Dillər Universiteti
agabikaaliyeva47@gmail.com

NGİLİS DİLİNDƏN ALINMA SÖZLƏRİN FRANSIZ DİLİNDƏ TƏLƏFFÜZÜNƏ DAİR

r sözlər: anqlisizmlər, alınma sözlər, fransızlaşma, fonetik təhlil

words: anglicisms, borrowings, frenchization, phonetic analysis

учевые слова: англицизмы, заимствованные слова, францизация, етический анализ

Məlumdur ki, hər bir dilin inkişafında və zənginləşməsində alınma
ər də müəyyən əhəmiyyət daşıyır. O cümlədən həmin sözlər dil tarixinin
təlif dövrlərini əhatə edir. Fransız dilində alınma sözlərin tarixi Antik
dən başlayaraq bu günə qədər davam etməkdədir. Fransada alınma
ərlə aktiv mübarizə aparılsa da, tədricən müxtəlif səbəblərdən
aribələr, müstəmləkələrin yaradılması, iqtisadi-siyasi əlaqələr və s.)
r dillərdən fransız dilinə alınma sözlər daxil olmuşdur. Bu sözlərin çox
əsi fransız dilinə Fransayla həmsərhəd olan ölkələrdən keçmişdir. Qədim
anlardan latın, yunan, italyan, sonralar ərəb, alman, türk və s. dillərlə
ışı, fransız dilinə ingilis dilindən də çoxsaylı sözlər daxil olmuşdur.
sız dilinə keçən ingilis mənşəli sözlərə əsasən sənaye (*crash, tramping,*
er), kənd təsərrüfatı (*corn-picker, pick-up*), kino (*gagman, western,*
let), idman (*goal-average, passing-shot, drop-goal, starting-gate*),
ologiya (*cock pit*), reklam (*gallup, brain-trust*), geyim tərz (i) (*blue-jean*)
igər sahələrdə rast gəlinir [2, 126]. Fransız dilinə keçmiş ingilis mənşəli
ərin tələffüzü hələ də tədqiqata ehtiyacı olan problemlərdən biri olaraq
; çünki fransız dilinə müxtəlif yollarla (televiziya, radio, mətbuat, nəşr,
ı dil daşıyıcıları və s.) daxil olan ingilis mənşəli sözlər fransız dilində
təlif formada tələffüz olunur. Televiziya, radio, mahnılar vasitəsilə
sız dilinə keçən sözlər birbaşa və qismən olduğu kimi, yazı vasitəsilə
n sözlər isə əksər hallarda fransızlar tərəfindən fransızlaşdırılaraq
füz olunur. Əgər alınma sözü oxuyan fransız heç vaxt həmin sözün ana
də necə tələffüz olunduğunu eşitməyibsə, onu az və ya daha ciddi
rmasiyalara məruz qoyaraq ana dilinə uyğun tələffüz edir. Məsələn,
is dilindən alınmış *building* sözünü dil daşıyıcısı fransız dilinin
füzünə uyğunlaşdıraraq [bylding] və yaxud mağazadan alış-veriş
ı qadın *pull-over* sözünü görüb onu [pylovεr] kimi tələffüz edir [6,
. Hətta ingilis dilindən alınmış sözün fransızlaşmış tələffüz variantını
ən ingilis həmin sözün ingilis sözü olduğunu güman etmir. Dilçi alim
ıan Yakobson özünün “Dillər arasında fonoloji uyğunluq nəzəriyyəsi
ında” adlı məqaləsində yazır: “Dil xarici dil strukturunun elementlərini

yalnız öz inkişaf meyilliyinə uyğun olduğu halda qəbul edir” [3, 241]. Pyer Leona görə isə bəzi alınma sözlər fransız dil sistemində çətinliklə qəbul olunur və həmin sözlər çox az adam tərəfindən istifadə olunur. Onun fikrincə, müasir fransız dilində uğurla tələffüzə uyğunlaşan sözlər məhz ingilis mənşəli sözlərdir və bu sözlər daha çox gənclər tərəfindən ana dilində olduğu kimi düzgün tələffüz olunur [5, 245].

Məlumdur ki, hər bir dil öz fonetik xüsusiyyətlərinə görə seçilir. Eyni fonem sisteminə malik iki dilə rast gəlmək qeyri-mümkündür. Eləcə də, fərqli dil qruplarına aid olan fransız və ingilis dilləri də müxtəlif fonetik xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Hər iki dildə hərf sayı eyni olsa da ilkin müşahidə müxtəlif kəmiyyətdə fərqli səslərin mövcudluğunu nəzərə çarpdırır. Fransız dilində qeyri-stabil səsin olması (qeyri-stabil [ə] səsi), burun saitlərinin və samitlərinin mövcudluğu ([ã], [ẽ], [õ], [œ], [m], [n], [ɲ]), ingilis dilində fransız dilinin sait sistemindən fərqli olaraq monofonq və diftonq sait səslərin olması, fransız dilindən fərqli samit səslərin mövcudluğu (ingilis dilində [ð], [tʃ], [θ], [h], [dʒ], [ŋ], fransız dilində [ɲ], [ʁ]) hər iki dilin malik olduğu müxtəlif fonetik xüsusiyyətlərindənədir. Fransız dilindən fərqli fonem sisteminə malik ingilis sözlərinin fransız dilinə uyğunlaşması prosesinə nəzər salaq. V. Sekirinə görə yeni dil mühitinə düşən alınma söz düşdüyü dilin qanunlarına tabe olur. Buna görə də alınma sözü qəbul edən dil üçün xarakterik olmayan cəhətlər keyfiyyətinə görə bu dilə yaxın olmayan cəhətlərlə əvəz olunur və bir sıra kombinator dəyişikliklərə məruz qalır [1, 77]. Eyni fikrə Pyer Leonun “Fonostilistika oçerki” adlı kitabında da rast gəlinir. Məlumdur ki, ingilis dilindən fransız dilinə bir sıra “ing” ilə bitən sözlər keçmişdir (*casting, dressing, briefing*). Bildiyimiz kimi fransız dilində [ŋ] fonemi mövcud deyil. Lakin çox nadir birləşmələrdə (*longue gomme* [lɔ̃ŋgom]) [ŋ] səsinin tələffüzünə rast gəlinir. Fransız dilində “in” hərf birləşməsi [ɛ̃] burun səsi kimi tələffüz olunur. Elə bu səbəbdən də sonu “ing”-lə bitən *shampooing* ingilis sözü fransızlar tərəfindən fransızlaşdırılaraq [ʃɑ̃pɔwɛ̃] kimi tələffüz olunur. Amma bu seçim “ing” sonluğunun nadir tələffüz formalarındandır. Bundan əlavə Pyer Leon dilçi alim Fernan Kartona istinadən bildirir ki, “ing” sonluğunun [in] (*ring* [ʁin] və [ɛ̃ʒ] *meeting* [mitɛ̃ʒ]) kimi tələffüz olunma hallarına da rast gəlinir [5, 245]. Amma əksər hallarda “ing” sonluğunun [ŋ] kimi tələffüz olunması halları dominantlıq təşkil edir. İngilis dilindən alınma sözlərdəki “r” hərfinin fransızlar tərəfindən fransızlaşdırılaraq [ʀ] kimi tələffüz olunması məqamları da alınma sözlərin düşdüyü dil mühitinə uyğunlaşması hallarındandır. Inglisizmlərin fransız dilindəki tələffüz problemlərini araşdırarkən məlum olur ki, fransız dilinə daxil olmuş yeni sözlərlə yanaşı, fransız dilinə ingilis dilindən yeni səslər də integrasiya olunmuşdur. Britaniya ingiliscəsindən qalın [ɑ] və qalın [l], nəfəsli [t] səsləri, eləcə də yuxarıda qeyd etdiyimiz [ŋ] səsi alınmış səslər

sırasındadır. Indisə ingilis dilindən alınmış müxtəlif səs tərkibli sözlərin fransız dilinə uyğunlaşmış tələffüz formalarına nəzər salaq.

1. Tərkibində “u” hərfi olan və ingilis dil daşıyıcıları tərəfindən [ʌ] kimi tələffüz olunan anqlisizmlərin fransız dilində tələffüzü:

fransız dilində tələffüz	ingilis dilində tələffüz
<i>puzzle</i> -[pœzɫ]	<i>puzzle</i> -[pʌzl]
<i>lunch</i> -[lœntʃ]	<i>lunch</i> -[lʌntʃ]
<i>pub</i> -[pœb]	<i>pub</i> -[pʌb]

Məlumdur ki, fransız dilində “u” hərfi [y] kimi tələffüz olunur. Verilmiş nümunələrdən də göründüyü kimi fransız “u” hərflə əlaqədar nəinki ingilis dil daşıyıcısının tələffüz formasını seçmir, eyni zamanda həmin hərfi fransız tələffüz formasına uyğun tələffüz etməyib yeni tələffüz variantına üstünlük verir.

Bəzi hallarda tərkibindəki “u” hərfinin ana dilində [ʊ] kimi tələffüz olunduğu anqlisizmləri səsləndirərkən fransızlar fransız dilinə uyğun tələffüz forması seçirlər:

<i>bulldozer</i> -[byldozɛʀ]	<i>bulldozer</i> -[bʊldozɛʀ]
<i>pull-over</i> -[pylɔvɛʀ]	<i>pull-over</i> -[pʊləvə]

Amma bəzi hallarda anqlisizmlərin tərkibindəki “u” hərfi fransızlar tərəfindən ana dilindəki kimi tələffüz olunur.

<i>blue-jean</i> -[bludʒin]	<i>blue-jeans</i> -[bludʒi:nz]
-----------------------------	--------------------------------

2. Tərkibində “i” hərfi olub və ingilis dilində [ai] kimi tələffüz olunan anqlisizmlərin fransız dilində tələffüzü:

<i>pipe-line</i> -[piplin]	<i>pipe-line</i> -[paiplain]
<i>hi-fi</i> -[ifi]	<i>hi-fi</i> -[haifai]

Müqayisəli şəkildə verilmiş nümunələrdən də göründüyü kimi fransız dilində ingilis dilindən alınma sözlərdəki “i” hərfi fransızlaşdırılaraq [i] kimi tələffüz olunur.

Amma bəzi anqlisizmlərdə “i” hərfinin ana dilindəki tələffüz forması saxlanılır.

<i>high-tech</i> -[ajtɛk]	<i>high-tech</i> -[haitek]
---------------------------	----------------------------

3. “er” sonluqlu anqlisizmlərin fransız dilində tələffüzü:

<i>baby-sitter</i> -[bɛbisitœʀ]	<i>baby-sitter</i> -[beibisitə(r)]
<i>leader</i> -[lidœ:ʀ]	<i>leader</i> -[li:də(r)]
<i>speaker</i> -[spikœ:ʀ]	<i>speaker</i> -[spi:kə(r)]

Məlum olduğu kimi fransız dilində “er” sonluğu əksər hallarda [e], bəzən [ɛʀ], ingilis dilində isə [ə(r)] kimi tələffüz olunur. Lakin verilmiş misallardan da göründüyü kimi fransızlar tərəfindən “er” sonluğuyla bitən anqlisizimlər üçün təməmilə tədqiqat obyektimiz olan heç bir dilə uyğun gəlməyən yeni tələffüz forması seçilmişdir.

4. İngilis dilindən alınma sözlərdə “ai” hərf birləşməsi də fransızlar tərəfindən fərqli tələffüz olunan birləşmələrdəndir:

<i>cocktail</i> -[kɔktɛl]	<i>cocktail</i> -[kɔ:kteil]
---------------------------	-----------------------------

e-mail-[i m ε l]

e-mail-[i: meil]

Əgər fransız dilində “ai” hərf birləşməsinin [ε] kimi tələffüz olunmasını nəzərə alsaq bu məqamda fransızların öz tələffüz normalarına sadıq qaldıqları qənaətinə gələrik.

5. Tərkibində “h” hərfi olan anqlisizmlərin fransız dilində tələffüzü:

hall-[ɔ l]

hall-[hɔ:l]

hamburger-[ambœʁgœʁ]

hamburger-[hambœ:gə]

happy-end-[a pi ɛ nd]

happy-end-[hapi ɛ nd]

Fransız dilinin fonetikasındakı “h” hərfinin tələffüz formaları olaraq lal (h muet) və nəfəsli (h aspiré) “h” variantları mövcuddur. Lal “h” dedikdə adı çəkilən hərfin ümumiyyətlə tələffüz olunmaması, nəfəsli “h” dedikdə isə nisbətən nəfəslə hiss olunması nəzərdə tutulur. Tərkibində “h” olan anqlisizmləri tələffüz edərkən fransızlar “h” hərfini ya heç tələffüz etmir, ya da nəfəsli “h” variantına üstünlük verirlər.

6. Tərkibində qoşa “oo” hərfi olan anqlisizmlərin fransız dilində tələffüzü:

cool-[k u l]

cool-[k u:l]

scoop-[s k u p]

scoop-[s k u:p]

7. Tərkibində qoşa “ee” hərfi olan anqlisizmlərin fransız dilində tələffüzü:

spleen-[s p l i n]

spleen-[s p l i:n]

week-end-[w i k ɛ nd]

week-end-[w i k ɛ nd]

speed-[s p i d]

speed-[s p i:d]

Verilmiş nümunələrdən də göründüyü kimi tərkibində qoşa “oo” və qoşa “ee” hərləri olan anqlisizmlər fransızlar tərəfindən eynilə ana dilindəki kimi tələffüz olunur.

8. Tərkibində “ea” hərf birləşməsi olan anqlisizmlərin fransız dilində tələffüzü:

cold-cream-[k ɔ l d k r i m]

cold-cream-[k ɔ l d k r i:m]

tea-room-[t i r u m]

tea-room-[t i:r ɔ m]

break-[b r ɛ k]

break-[b r e i k]

steak-[s t ɛ k]

steak-[s t e i k]

Misallardan da göründüyü kimi tərkibində “ea” hərf birləşməsi olan və ana dilində [i] kimi tələffüz olunan sözlər fransızlar tərəfindən də eyni formada tələffüz olunur. Tərkibində “ea” hərf birləşməsinin ana dilində [ei] kimi tələffüz olunduğu sözləri tələffüz edərkən fransızlar [ε] səsinə üstünlük verirlər.

9. Anqlisizmlərdəki “r” hərfinin fransız dilində tələffüzü:

bar-[b a:r]

bar-[b a:r]

forcing-[f ɔ r s i ɲ]

forcing-[f ɔ:(r) s i ɲ]

marketing-[m a r k e t i ɲ]

marketing-[m a:]

(r)k i t i ɲ]

Verilmiş nümunələrdən də göründüyü kimi ingilis dilindən alınma sözlərdəki “r” hərfini fransızlar öz tələffüz xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdıraraq [ʀ] kimi tələffüz edərək bu səsi də tam fransızlaşdırmağa nail olurlar.

Fransız dilinə keçmiş bir sıra ingilis sözlərinin üzərində apardığımız araşdırmalardan aşağıdakı nəticəyə gəlmək olar.

İngilis dilindən alınma sözlər fransız dilində tələffüz olunarkən ya ana dilindəki tələffüz qaydalarını tam qoruyub saxlayır, ya da qismən və ya tamamilə resipiyent dilin tələffüz normalarına uyğunlaşır. Bu zaman həm də alınma sözlərlə yanaşı fransız dilinə yeni səslər də inteqrasiya edilir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Секирин В.П., Заимствования в английском языке. Киев, Изд. Киевского университета, 1964.
2. Dubois J. et Dubois C. Introduction à la lexicographie. Paris, Librairie Larousse, 1971.
3. Jakobson R. Sur la théorie des affinités phonologique entre les langues. Principes de phonologie. Paris, Edition Klincksieck, 1949.
4. Maillat J. 100 anglicismes à ne plus jamais utiliser. Les Editions de l'Opportun, 2016.
5. Léon P. Précis de phonostylistique. Editions Fernand Nathan, 1993.
6. Sauvageot A. Portrait du vocabulaire français. Paris, Librairie Larousse, 1963.
7. Le Robert Micro Poche. Dictionnaire d'apprentissage de la langue française. Paris, 1993.

A.Aliyeva

Summary

On the pronunciation of borrowings words from English to French

This article deals with the phonetic transformation rules of the English borrowings in French. The quotations from Russian and foreign linguists are given essentially. It is known that English borrowings included in the vocabulary of the French language in different periods adapt to the pronunciation rules of the French language in most cases. In some cases assimilation is either partial or incomplete. A great deal of examples about the pronunciation of the English borrowings are given in the article. At the same time their pronunciation variants are compared.

It is concluded that some sounds in the language are replaced by the sounds in the last language in the recipient language. In some cases the impact of the English language is clear. Initially, French native speakers perceive these changes orally as they themselves did not know. In the dictionaries the rules of French orthoepy are used in the norms of the literary language. We intend to continue this tendency in the following articles.

А.Алиева

**О произношении английских заимствований
во французском языке
Резюме**

Эта статья объясняет правила фонетической трансформации английских заимствований во французском языке. В связи с этим приводятся цитаты русских и зарубежных лингвистов. Оказывается, что английские заимствования, вошедшие в разные периоды во французский язык часто соответствуют правилам произношения данного языка. В некоторых случаях подвергаются либо частичной, либо неполной ассимиляции. В статье приводится множество примеров произношения английских заимствований.

В то же время ведется сравнение их вариативного произношения. Делается вывод о том, что некоторые звуки языка заменяются звуками языка реципиента. В некоторых случаях влияние английского языка очевидно. Первоначально носители французского языка воспринимают эти изменения на слух, сами не зная того. В словаре применяются правила французской орфоэпии, соответствующие нормам литературного языка. В следующих статьях мы намерены продолжить эту тенденцию.

Rəyçi: Rəfiqə İsayeva
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AĞAXANIM QARAYEVA
ADNSU agaxanim.58 @ mail. ru

IMPORTANCE OF ENGLISH IN ALL SPHERES OF COMMUNICATION

Açar sözlər: komyunirativ əlaqələr, hüquqlar, qloballaşma, xarici dil bilikləri, elm, mədəni və siyasi əlaqələr, təhsil, imkan

Key words: communication, rights, globalization, knowledge of foreign languages, science, cultural and political relations, education, opportunity

Ключевые слова: коммуникация, права, глобализация, знание иностранных языков, наука, культурные и политические взаимоотношения, обучение, возможность

Languages are the most powerful instruments of preserving and developing our tangible and intangible heritage. All moves to promote the dissemination of foreign languages will serve not only to encourage linguistic diversity and multilingual education but also develop fuller awareness of linguistic and cultural traditions throughout the world and to inspire solidarity based on understanding, tolerance and dialogue.

Nowadays, the English is the most widespread in the world. English is now the dominant or official language in more than 60 countries. The English language has become a world language in politics, science, trade and cultural relations. It is the language of computer technology. If you know English, you can talk to people of any nationality, and can get necessary information anywhere in the world. There are many different reasons why people study foreign languages, English in particular. Here are some of them: to be educated; to get well-paid job; to travel abroad; to have something to do in your spare time; to be familiar with social and cultural life in other countries; to be able to participate in conversations with people from English-speaking countries. English is the chief language of international business and academic conferences, and the leading language of international tourism.

In present-day life taking into a consideration the process of globalization we have been educated apart from each other and have had few opportunities to meet and learn to trust each other. Some people have seen this as a significant obstacle to community peace and reconciliation in the world. Undoubtedly, the world's cultural wealth is its variety in dialogue. While each culture draws from its own roots, it must not fail to blossom when crossing other cultures. Every cultural dialogue has taken a new meaning in the context of globalization and current international climate in politics.

Thus, it is becoming a vital meaning of maintaining peace and world unity. It is well-known that intercultural dialogue is a process that comprises an open and respectful exchange or interaction between individuals, groups and organizations with different cultural backgrounds or world views. Among its aims are: to develop a deeper understanding of diverse perspectives and practices; to increase participations' freedom and ability to make choices; to foster equality; to enhance creative processes.

It is necessary to mention that Mr. Ilham Aliyev, the President of the Republic of Azerbaijan in cooperation with UNESCO, UN Alliance of Civilizations, UN World Tourism Organization, Council of Europe, ISESCO, North-South Center of the Council of Europe gives the opportunity for the second World Forum on Intercultural Dialogue which hold in may ,2013 in Baku, Republic of Azerbaijan under the motto "Living together peacefully in a diverse world" as Azerbaijan is one of the unique places where different cultures and civilizations meet at the crossroad between the East and the west, the North and the South, at the same time, being a member of both Islamic and European organizations. Azerbaijan absorbs the values of both civilizations, thus enabling it to assume a role of genuine bridge.

The Baku Forum addressed challenges of intercultural dialogue in its various aspects regarding conceptual frameworks, governance, policy and practice. It has tackled the barriers to dialogue and faced concretely how dialogue can best be pursued in diverse contexts. It provided an opportunity for sharing of good practices and the launch of new initiatives within this intercultural platform.

Today intercultural communication is an inseparable part of the progressive mankind's life. Education is very important in order nor only to understand various people's cultural and community background, their cultural diversity, but also to indicate a specific religious affiliation. For example, in Ireland government figures indicate that 95% of children still attend the schools of their own community: catholic or ptotestant. But as our Azerbaijan Republic is really tolerant, we have no such problems.

A high-educated person never hesitates that in modern world education is one of the main instruments for mutual understanding between the countries, peoples, nations. Building on the work of individual teachers and schools of voluntary organizations and of experimental curriculum projects over many years, for instance, the Department of Education for Northern Ireland has since the early 1980's promoted in all kinds of schools the development of educational programs to encourage better community relations. Over the past few years, however, various educational projects of the Azerbaijan Republic

have grown up to provide children and young people with new opportunities to build up relationships based on confidence and friendship as follows:

- 1) fostering respect for self and others and building relationships;
- 2) understanding and dealing creatively with conflict;
- 3) awareness of interdependence;
- 4) understanding cultural diversity.

Students have opportunities to develop knowledge and understanding of themselves, and how to handle and react appropriately to a range of personal and social situations; students should have opportunities to develop knowledge and understanding of conflict in a variety contexts and of how to respond to it positively and creatively; students should develop a knowledge, appreciation and understanding of interdependence, continuity and change in the social and cultural process as it relates to individuals, families, local communities and the wider world; students should have opportunities to develop an informed awareness of the similarities and differences between the cultural traditions which influence people who live in the Great Britain and the Azerbaijan Republic, and of the international and transnational influences on the contemporary culture.

The shared values of Europe (human rights, democracy and tolerance, non-discrimination) need to address the root causes of the current problems of intolerance. To enable this, the Council of Europe is actively engaged in promoting mutual understanding and the democratic governance of cultural diversity.

Some excellent works have been carried out in recent years in relation to education for mutual understanding and cultural heritage, but those involved in this field recognize that what is required is a long-term commitment and continuity if there is to be any hope of widespread benefit from various programs. Although there have been a small number of such contracts, the predominant reality has been that of two parallel separate school systems, I think, it is a great success in the development of intercultural dialogue as the exchange of the students, which are our future, will give its positive influence in learning languages, cultural diversity in the broadest cultural sense.

Education, especially the knowledge of the English, is very important in our life. An educated person is one who knows a lot about many things. He always tries to learn, find out, and discover more about the world around him. Every time he tries to deepen and improve his knowledge in all spheres. To make progress in learning foreign languages we should be hard-working and persistent persons. For educated people it is easier to stand up all difficulties and hardships and they have a purpose in life. Well-educated persons can easily find a good job; they usually have a bright career.

Besides, it is also much better to talk to educated, cultured and extraordinary persons. It is important to take into consideration that nowadays it's not enough to have secondary education, but to have at least a well-paid job. In order to achieve a good professional knowledge one must have a good education.

Today it is important for a modern man to make a right choice in education. Person choices depend not only on his or her personal like and dislikes, but also considering which profession will be in-demand in a few years' time. One can safely say that such professions as IT experts, computer specialists, engineers, environment experts, oil and gas engineers as well as foreign languages teachers will be in-demand.

References

1. Focus. "Who's in Education for Mutual Understanding and Cultural Heritage?"
Belfast, Forum on Community Understanding and Schools, 1996.
2. Mutual Understanding and Cultural Heritage: Guidance Materials,
Belfast, Northern Ireland Council for Curriculum, Examinations and
Assessment, 1997
3. Richardson Norman L. "A Rational for Education for Mutual
Understanding and Cultural Heritage" (chapter of forthcoming book),
Belfast, Queen's University School of Education, 1996.
4. Richardson Norman L. " Education for Mutual Understanding and
Cultural Heritage", 1998.

A.H.Qarayeva

Komunikativ əlaqələrin bütün sahələrində İngilis dilinin əhəmiyyəti Xülasə

Təqdim olunmuş məqalə yüksək keyfiyyətli təhsilin mədəniyyətlərarası dialoqda olan böyük rolunun tədqiqinə həsr olunur. Burada humanitar forumlarda qaldırılan mədəni və siyasi məsələlərin həllində təhsilin əhəmiyyəti, xarici dillər biliyinin, xüsusilə də ingilis dilinin vacibliyindən bəhs edilir və onların həll olunması problemləri təhlil olunur. Hal-hazırda ingilis dili 60-dan artıq ölkədə dominant və ya rəsmi dildir. Dillər irsimizin qorunmasında və inkişaf etdirilməsində çox güclü alətdir. Mədəniyyətimizin dünyaya çatdırılmasında bir vasitə olaraq, qarşılıqlı anlaşma, tolerantlıq və dialoqa əsas yaradır. Müasir zamanda xarici dillərin tədrisi, şübhəsiz ki, aktuallıq kəsb edir. Günün gündən güclənən qloballaşma və millətlərin yaxınlaşması prosesində çox xarici dil bilən insanlara ehtiyac duyulur. Bir

çox ölkələrdə xarici dillərin tədrisi orta məktəbdən başlayır. Müasir kurikulumun tələblərinə müvafiq olaraq tədris prosesində dillərin öyrənilməsinə ciddi diqqət yetirmək lazımdır.

A.Г.Караева

Значение Английского языка во всех сферах коммуникации

Резюме

Предложенная к вашему вниманию статья, посвящена исследованию огромной роли высококачественного образования в межкультурном диалоге. Здесь также анализируется языковая политика правительств, важность языкознания, необходимость знания иностранных языков, особенно Английского, значимость вопросов, рассматриваемых на гуманитарных форумах. В настоящее время английский язык является доминирующим и официальным языком в более чем 60 странах мира. В современное время преподавание иностранных языков, несомненно, является актуальным. Языки очень важный инструмент в сохранении и развитии наследия, является средством для распространения нашей культуры, создает основу для взаимопонимания, толерантности и диалога. С каждым днем усиливается процесс глобализации и возрастает необходимость людей со знаниями иностранных языков. В ряде стран преподавание иностранных языков начинаются со средней школы. В соответствии с современными требованиями, необходимо уделять должное внимание преподаванию языков в процессе образования.

Rəyçi: Sevil Əliyeva
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

RƏNA MƏMMƏDOVA
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
rena.memmedova.1991@inbox.ru

DİL KORPUSLARINDA ELEKTRON LÜĞƏTLƏRİN VERİLMƏSİ ÜSULLARI

Açar sözlər: maşın fondu, milli korpus, lüğətlərin tərtibi, elektron lüğət, optimal struktur, korpusların xüsusiyyətləri

Key words: machinery fund, national corpus, compilation of dictionaries, electron dictionary, optimal structure, features of corpses

Ключевые слова: машинный фонд, национальный корпус, составление словарей, электронный словарь, оптимальная структура, особенности корпусов.

Milli dil korpuslarının mühüm komponentlərindən biri olan elektron lüğətlərin tərtibi, quruluşu və yerləşdirilməsi məsələsində nəinki müxtəlif sistemli dillərdə, hətta eyni dil ailələrində də fərqli yanaşmalar özünü göstərir. Məlum olduğu kimi, hələ 1988-ci ildə keçmiş SSRİ məkanında türk dillərinin maşın fondunun yaradılması ideyası irəli sürülmüş və onun yaradılmasının əsas istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdi. Həmin dövrdə Sankt-Peterburq, Moskva, Novosibirsk, Bakı, Daşkənd, Bişkek, Kazan, Aşqabad, Ufa, Nalçik, Çeboksarı və Almatı şəhərlərindən dəvət olunmuş mütəxəssislərdən təşkil olunmuş işçi qrupunda tanınmış alimlər türkdillərinin maşın fondunun yaradılması ilə bağlı müvafiq qərar qəbul etmişdilər. Həmin qərara görə türk dillərinə aid leksikoqrafik, qrammatik, statistik-üslubi, tarixi-etimoloji məlumatlar toplanılmalı və müqayisə-qarşılaşdırma planında sistemləşdirilməli idi. Daha sonra türk dilləri haqqında istənilən məlumatı dolğun və düzgün şəkildə doğura və təqdim edə biləcək qaydaların işlənib hazırlanması nəzərdə tutulurdu. Həmin dövrdə türk dillərinin maşın fondunun yaradılması üçün mərkəz olaraq Qazaxıstan Elmlər Akademiyasının Dilçilik İnstitutu tövsiyə olunmuşdu [17,47]. Başlanğıc mərhələdə türk dillərində sözlərin qrammatik formalarının yaranma proseslərinin öyrənilməsi üçün birhecalı sözlərin struktur-fonetik müxtəlifliklərinin tədqiqi ön plana çəkilmişdi. Gələcəkdə həm ümumtürk dil sistemini, həm də hər bir konkret dili modelləşdirməyə qabil olan çoxfunksiyalı böyük Türk Dillərinin Maşın Fondunun (TDMF) reallaşdırılması nəzərdə tutulurdu. TDMF müqayisə-qarşılaşdırma planında türk dillərinin leksikoqrafik, qrammatik, tarixi-etimoloji xüsusiyyətlərinə aid məlumatların toplanması və sistemləşdirilməsi işlərini tənzimləməli idi. Eyni

zamanda digər türkdilli regionlarda da bu problemlə bağlı intensiv işlər aparılmağa başlanmışdı [6, 154].

Türk dili üzrə korpus işlərindən ilki Bilge Say Nazirliyində gerçəkləşdirilən ODTÜ Türkçə Korpus olaraq da tanınan “Kompüter mühitində korpusu inkişaf etdirmə tədqiqatları”dır. Həmin korpus 1990-cı ildən sonrakı yalnız yazılı dili əhatə edən mətnlər ibarətdir. Şifahi dilə aid nümunə yoxdur. Müxtəlif növ mətnlərdən nümunələrin seçilib elektron mühitə yerləşdirilərək işarələnməsi yolu ilə yaranan iki milyon sözdən ibarət oflayn bir korpusdur [10].

Türkiyə türkçəsi üzərində edilmiş digər tədqiqat korpusu “Türkçe Ulusal Derlem” – Türk Dilinin Milli Korpusudur. TÜBİTAK (Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu) tərəfindən dəstəklənən bu layihə Mersin Universitetinin Dilçilik bölməsinin tədqiqatçıları tərəfindən hazırlanmışdır. 2008-ci ildə başladılan bu işin ilkin versiyası 2012-ci ildə istifadəyə təqdim edilmişdir, 50 milyon söz tutumlu, 1990-2009-cu illər arasında müxtəlif sahələrdə 95% yazılı, 5% şifahi nümunələri olan balanslı, qarışıq (yazılı-şifahi), sinxron və ümumi bir korpusdur [11].

Taner Sezer tərəfindən hazırlanmış 491 milyon sözdən ibarət olan TS Corpus 2012-ci ildə onlayn olaraq istifadəyə verilmişdir. TS Corpus söz növü, morphem və sözün kökünün etiketlənməsi ilə hazırlanan və istifadəçiyə böyük rahatlıq verən ümumi məqsədli bir korpusdur.

Türkcənin diaxron/tarixi korpusu olan Eski Türkçe ve Karahanlı Türkçesinin Tarihsele Derlemi (ETKTD) - Köhnə Türkçə və Qaraxanlı Türkçesinin Tarixi Korpusu Orxon türkcəsi, Uyğur türkcəsi və Qaraxanlı türkcəsinə aid yazılı mətnlərin elektron mühitə köçürülərək söz birləşməsi və sintaksis əsasında işarələnməsi ilə yaradılmış 600 illik bir dövrü (VII-XIII əsrlər) əhatə edən 400-450 min sözdən ibarət onlayn korpusdur [12].

Son olaraq verəcəyimiz onlayn yazılı mətn korpusu “Vorislamische Alttürkische Texte: Elektronisches Corpus ‘VATEC’ (İslamiyyətdən əvvəlki türkcə mətnlərin elektron korpusu)”u 1999-2003-cü illər arasında Prof. Marcel Erdalın başçılığı ilə həyata keçirilən bir korpusdur. Korpusun veb sahifəsi Alman dilində verilmişdir. Korpusun içərisində Uyğur türkcəsi dövrünə aid mətnlər yer almışdır [13].

2008-2010-cu illər arasında TÜBİTAK tərəfindən dəstəklənən “Sözlü Türkçe Derlemi (STD)” - şifahi türk dilinin korpusu üz-üzə və ya müxtəlif kommunikasiya vasitələri ilə həyata keçirilən türkcə danışıklardan yaranan 1 milyon sözdən ibarət məlumat bazasını linqvistik metodlarla təhlil edərək müasir türk dilinin kompüter mühitində izlənilə bilinməsinə hədəfləyən bir onlayn korpusdur. 2010-cu ildə korpusun sınaq versiyası istifadəçilərə axtarış üçün təqdim edilib, 2013-cü ilin sonuna doğru isə danışıkların yazıya çevrilmiş halı ilə 400000 sözdən ibarət versiyası istifadəyə verilmişdir [14].

Mersin Universitetinin dilçilik tədqiqatçıları 2008-ci ildə başladıkları Türk dilinin Milli Korpusu (TUD) layihəsinin 2012-ci ildə giriş versiyasını onlayn olaraq istifadəyə təqdim etdilər. İstifadəçilər 1990-2010-cu illər arasında “kitablar, dövrü nəşrlər, müxtəlif nəşr olunan mətnlər, müxtəlif nəşr olunmamış mətnlər” növlərindən; “sosial elmlər, incəsənət, ticarət və maliyyə, düşüncə və inam, dünya problemləri, tətbiqi elmlər, təbiət və əsas elmlər və b.” olmaqla doqquz müxtəlif sahə; “yazarın cinsiyyəti (qadın, kişi)”, “Müəllif, müəlliflərin növü (çox, təşkilati, tək)”, oxucu kütləsi (uşaq, gənc, hamısı) və s. məlumatları ehtiva edən variantlarla sorğuları istədikləri özəlliklərə görə məhdudlaşdıra və ya genişləndirə bilirlər [14].

Sorğu interfeysində “oyuncak” sözünü yazaraq etdiyimiz axtarışın nəticəsində ekranın üst hissəsində cəmi 4458 mətnə axtarılan sözün (oyuncak) neçə fərqli mətnə (450), neçə dəfə istifadə olunduğu (1200) və bu istifadənin bir milyon sözdəki tezliyi verilmişdir [8].

Mavi rəngdə göstərilən “axtarılan söz”ə daxil olduqda sözün işləndiyi mətn verilir. Mətn sütunundakı elementlərə daxil olduqda isə sözün keçdiyi mətn haqqında məlumat əldə edilir. Axtarılan sözlə bağlı nəticələr Excel formatında istifadəçinin kompüterinə yüklənə bilər.

Ekranın sağ tərəfində olan “menyu” düyməsi vasitəsilə sözün “çap ili, mətn nümunələri, sahə, törəmə mətn formatı, müəllifin cinsi, müəllif/müəlliflərin növü, oxucu kütləsi və növü baxımından bölünməsi; “siyahı” düyməsi ilə açar sözün (oyuncak) sağ və sol tərəfində olan sözlərin lazım gələrsə əlifba sırasına görə bir sütun yaradaraq düzülüşünü və son olaraq açar sözün sağ və ya sol tərəfində olan sözlərin istifadə tezliyini görə bilərik.

Türkcə onlayn korpuslardan digər biri TS Corpus söz növü, morfeim və kök sözün etikətlənməsi ilə istifadəçiyə böyük köməklik göstərən ümumi məqsədli balanssız bir korpusdur. Korpusa qeydiyyat menyusunda istifadəçi adı və şifrə yaradıbdaxil olmaq mümkündür [12].

İngilis dilində hazırlanmış olan korpusda ana səhifənin sol tərəfində “standart axtarış (standardquery), məhdud sorğu (restrictedquery), söz axtarışı (wordlookup), tezlik siyahıları (frequencylists) və açar sözlər” bölmələrindən ibarət olan “Korpus sorğuları” (Corpusqueries)” vardır.

Sorğu interfeysində “yüz (üz)” sözünə girdikdə böyük yaxud kiçik hərflər fərqi olmadan sadə axtarış (Simple query (ignore case)) ilə tam olaraq “yüz” sözünün işləndiyi 46.497 nəticə əldə ediləcəkdir. Bu axtarışı böyük yaxud kiçik hərflər fərqi ilə (simple query case-sensitive) axtarış apardığımızda isə 41.656 kiçik, 4.413 böyük hərflə başlayanların nəticələri əldə ediləcəkdir.

Söz növü istiqamətində etikətlənmiş olan korpusda sorğu interfeysində “etiket” kodlarına girərək sözün növünü axtarış etmək mümkündür. Sorğu interfeysinə _Verb yazdıqımızda korpusda feil olaraq işarələnən bütün

nəticələr əldə ediləcək. Bu formada edilən axtarışlarda feil kökündən törəyən isimlərin də feil olaraq verilməsi doğru deyil.

Sorğu interfeysində sözün kökü (lemma), {KÖK} şəklində girdikdə sözün sadə kök və düzəltmə forması əldə edilir. Belə axtarış etməyin iki cür faydası var. Bu faydalardan birincisi {gönül} sözünü sorğuladığımızda bu sözə -ım, ın və b. şəkilçilərdən birinin əlavə olunması nəticəsində söz kökünün son saiti düşmüş forması olan “gönlüm, gönlün” kimi sözləri də tapa bilməsindədir. Digər faydası isə “p, ç, t, k” səsləriylə bitən sözlərə saitle başlayan şəkilçi əlavə etdikdə “b,c,d,ğ” səslərinə çevrilmiş formaları da tapa bilməsindədir.

Korpusdakı verilənlərin şəkilçi olaraq işarələnməsi xüsusilə TS Corpus-da şəkilçi olaraq sorğu etmək imkanı yaradır. Sorğu interfeysinə [Morph=biçimbirim etiketi] girilərək işarələnmiş olan bir morfemin istifadə nəticəsi əldə etmək olar. Nümunənin sorğu interfeysinə -mak məsdər şəkilçisini etiketlədikdə [Morph=".*\Inf1\+.*"] -mak məsdər şəkilçisinin işləndiyi 3.235.358 nəticə əldə ediləcək. TsCorpus istifadəçilərə *, ?, +, @, /, (), [], -, _ , <, > kimi durğu işarələri ilə axtarış imkanı verir [8].

Üçüncü onlayn korpus olaraq bəhs edəcəyimiz araşdırma Eski Türkçe ve Karahanlı Türkçesinin Tarihsele Derlemi (ETKT-D) – Əski Türkçə və Qaraxanlı Türkçesinin Tarixi Korpusudur. Türk sənət əsərlərinin tarixi korpusu olan ETKT-D Orxon türkçəsi, Uyğur türkçəsi və Qaraxanlı türkçəsinə aid yazılı mətnlərin elektron mühitə gətirilərək söz birləşməsi və sintaksis əsasında işarələnməsi ilə yaradılmış 600 illik bir dövrü əhatə edən 400-450 min sözdən ibarət onlayn korpusdur. Korpusa giriş etmək üçün hər hansı istifadəçi adına və ya şifrəyə ehtiyac yoxdur.

Son olaraq verəcəyimiz onlayn korpus “Vorislamische Alttürkische Texte: Elektronisches Corpus ‘VATEC’ (İslamiyyət Öncəsi Türkçe Metinleri Elektronik Derlem)”i - İslamdan öncə türk mətnlərinin elektron korpusu 1999-2003-cü illər arasında Prof. Dr. Marcel Erdalın başçılığı ilə gerçəkləşdirilən bir layihədir. Korpusun veb sahifəsi alman dilində verilmişdir.

“Mətn yerləşdirmə sorğusu forması (Text location query form)” sözlərə bütün kateqoriyalarda verilənlər bazasında axtarış etmək imkanı verərək dil, mətn və kateqoriya yönündən sorğunu məhdudlaşdırmağa imkan verir.

VATEC verilənlər bazasında qədim türk sözlərinin axtarış qurğusunu təqdim edən “Korpus yerləşdirmə axtarış şəkli (Corpus location query form)” tam olaraq hər hansı sözü axtararkən yanında “*” durğu işarəsi sayəsində axtarılan söz ilə başlayan digər sözləri tapmaq mümkündür. Nəticə sahifəsindən də sözün keçdiyi linkə daxil olmaq mümkündür.

Söz birləşməsi axtarış menyusunda (Morpheme combination query form), söz birləşməsi/morfem istiqamətində işarələnən qədim türk mətnlərində söz birləşməsi və ya morfem sorğulamaq mümkündür.

İslamiyyətdən öncə Göytürk (Runik), Uyğur, Mani, Tibet, Çin, Suryani və Brahmi əlifbaları ilə yazılan qədim türkcə sözlərin yazı sistemlərindəki bölgüsünə “Sözlərin yazı sistemlərinin sorğu forması” (Writtings of words query form) menyusundan daxil olmaq olar.

Nəticə səhifəsində sözün işləndiyi mətnin adına (name of text) daxil olduğumuzda sözün istifadə olunduğu konteksti görmüş oluruq.

Türk dillərinin məşin fondlarının yaradılmasına qərar verildikdə qazax dilinin milli korpusu ilə bağlı da işlərə Qazaxıstan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyinin Dillər üzrə Komitəsi tərəfindən başlanılmışdır. A.K.Jubanovun qazax dili mətnlərinin statistik işlənməsi ilə bağlı tədqiqatları diqqəti cəlb edir. O, görkəmli qazax yazıçısı M.Ayezovun “Abay jolu” romanını linqvostatistik baxımdan tədqiq edərək romanda təxminən 466 min sözişlətmə (söz-forma) işləndiyini bildirmişdir. Yazıçının dilində istifadə olunmuş düzəltmə feillərin 64 faizi mənşəyinə görə feildir. Onların 91 faizi növ şəkildələrinin köməyi ilə düzələn feillərdir. Nəzərə almaq lazımdır ki, eyni feil əsasına üç və ondan çox növ şəkildəsi birləşə bilər ki, bu da qazax dilinin özəl xüsusiyyətlərindən hesab oluna bilər. Eləcə də qazax dilçiləri bir çox statistik lüğətlər (tezlik, əks tezlik və s.) tərtib etmişlər ki, bu lüğətlərdə də dil haqqında heç yerdə qeydə alınmayan məlumatlar toplanmışdır. Təbii ki, bu qiymətli məlumatlar qazax dilinin milli korpusunda öz əksini tapmalıdır. Bu məlumatlar milli korpusda elə əks olunmalıdır ki, istifadəçi onları çətinlik çəkmədən əldə etmək imkanına malik olsun.

Qazax dilinin illüstrativ – mətn fondunun yaradılması işlərinin həyata keçirilməsinə ilk illərdə başlanılmışdır. Görkəmli qazax yazıçısı M.O.Auezovun 20 cildliyinin elektron variantı hazırlanmış, paralel olaraq hər cild üçün əlifba-tezlik lüğətləri – söz göstəriciləri tərtib olunmuşdur. Lüğətdə söz-formaların tezliyi ilə yanaşı onların kitabda işləndiyi səhifə və sətir də göstərilir. Göstərilən tədqiqatın ən qiymətli cəhəti orasındadır ki, dilçi – tədqiqatçı istənilən söz-formanı kontekstdə, displaydə və ya kağızda çap olunmuş şəkildə əldə edə bilər. Bu yazıçının dili haqqında daha geniş məlumat almağa imkanı verir. Bunu da qeyd etmək ki, M.Auezovun 20 cildliyi təxminən 3 milyon sözişlətmədən (söz-formadan) ibarətdir. Hər bir söz-forma haqqında məlumat həm hər cild üzrə ayrıca, həm də tam olaraq 20 cildlik üzrə alına bilər.

Daha sonra 10 cildlik qazax dilinin izahlı lüğətinin elektron variantı yaradılmışdır. Lüğətdə olan hər bir lüğət vahidi linqvistik işarələnmişdir. Bu işarələnmədə leksik məna, morfoloji struktur və sintaktik funksiya öz əksini tapmışdır.

Qazax dilinin milli korpusunda xüsusi lüğət blokunun yaradılması qarşıya məqsəd kimi qoyulmuşdur. Bu bloka M.Auezovun 20 cildliyi əsasında hazırlanmış statistik lüğət və 10 cildlik izahlı lüğətdən əlavə qrammatik lüğət, müxtəlif janrlar üzrə tezlik lüğətləri və digər lüğət tipləri daxil edilir. Bütün mövcud terminoloji lüğətlərin elektron variantlarının yerləşdirilməsi nəzərdə tutulur.

Qazax dilinin milli korpusunda mühüm komponentlərdən biri kimi akademik lüğət – qrammatika fondu nəzərdə tutulur. Həmin fond altkorpuslardan ibarətdir. Bu altkorpuslarda tarixi-etimoloji, dialektoloji, onomastik, qrammatik, leksik və lüğətlər müəyyən əlaqə sxemləri üzrə yerləşdirilmişdir.

İstənilən dillərin milli korpuslarında olduğu kimi, qazax dilinin milli korpusunda da zəngin proqram təminatının olması nəzərdə tutulur. Həmin proqram təminatı tam linqvistik təhlil aparmağa imkan yaratmalıdır. Bura avtomatik morfoloji, sintaktik, semantik təhlil daxildir. Tam təhlilin həyata keçməsinə təmin edən sistem linqvistik prosessor funksiyasında olur [3, 56].

Qazax dilçiləri hesab edirlər ki, milli korpusun yaradılması işinə bir çox elmi kollektivlər cəlb olunmalı və bu sahədə dünya təcrübəsi nəzərə alınmalıdır [6, 152-153].

Son dövrlərdə korpus dilçiliyinin müxtəlif istiqamətləri, strukturu ilə bağlı nəzəri məsələləri özündə əks etdirən maraqlı əsərlər yazılmışdır [4], [7].

Başqırd dilinin maşın fondunun yaradılması ilə bağlı işlərə 2003-cü ildən başlanılmışdır.

Başqırd dilinin maşın fondu xüsusi olaraq dilçilər, müəllimlər, tələbələr və yuxarı sinif şagirdləri üçün nəzərdə tutulmuşdur. Fonda xüsusi məlumatlar bazası yerləşdirilmişdir. Məlumatlar bazasında və proqram təminatında sorğuların işlənməsi və yerinə yetirilməsi məqsədi ilə interfeyslər yaradılmışdır. Interfeys “birləşmə, təmas, əlaqə yeri, üsulu” mənasında işlənir. Əgər fərdi kompüterin, proqramın funksiyasının interfeysi dəyişməz qalırsa, həmin obyektin digər obyektlərlə qarşılıqlı təsir prinsiplərini dəyişdirmədən onun özünü modifikasiya etmək olar. Məsələn, Windows proqramlarında interfeys eynidir. Beləliklə, interfeys dedikdə – istifadəçinin müxtəlif qurğularla ünsiyyətdə istifadə etdiyi vasitələr başa düşülür [1, 87].

Başqırd dilinin maşın fondu 7 məlumat bazasını özündə birləşdirən altfondlardan ibarətdir. Əsas kartoteka dilin leksik sistemi haqqında zəruri informasiyanı ehtiva edən 100000 kök söz və düzəltmələrdən ibarətdir. Həmin kartotekanın dilin bütün qatlarını əhatə etdiyi iddia olunur. Hər bir leksik vahid üçün 50-dən çox əlamət göstərilir. Əsas kartotekada sözün hansı nitq hissəsinə aidliyi, mənşəyi, üslubu, dialektə və ya ədəbi dilə mənsubluğu, tarixizm və ya arxaizm, neologizm olması, şəxslili (şəxssiz, ümumi), xüsusi və s. barədə məlumatlar yerləşdirilmişdir. Əsas kartoteka fondun digər altfond

bazaları ilə əlaqəlidir. Bu, lazım gəldikdə, əlavə informasiya əldə etmək imkanı yaradır.

Leksikoqrafiya altfondunda müasir başqırd dilində 500000 lüğət vahidi barədə lüğət məqaləsi verilmişdir. Leksikoqrafik altfonda akademik və tədris profilli lüğətlər - birdilli, ikidilli, çoxdilli, tezlik, terminoloji, frazeoloji, sinonim, sorğu lüğətləri, yer adlarını (küçə, şəhər, yaşayış məntəqələri və s.) bildirən onomastik lüğətlər və s. təmsil olunmuşdur.

Təcrübi-fonetik altfonda başqırd dili sait və samitlərinin artikulyasiya səciyyələri yerləşdirilmişdir. Burada 8000 vahiddən ibarət fonetik lüğət verilmişdir. Həmin materialdan başqırd dilini müstəqil öyrənənlər də istifadə edə bilərlər.

Başqırd yazılı ədəbi dili barədə məlumat verilməsi məqsədi ilə fonda əlyazmaları və qədim çap kitablarını əks etdirən 2000-dən çox vahidi birləşdirən daha iki kataloq təmsil olunmuşdur. Kataloqlar mövcud əlyazma və qədim çap kitablarının təsvirini və aşağıda qeyd olunan məlumatları verir: başlıq (rus dilinə tərcümə ilə), başlığın transliterasiyası, müəllif (əsərin müəllifi), müəllifin adı (transliterasiyada), əlyazmanın uzunluğunu köçürən şəxs barədə məlumat, il (nə vaxt köçürülüb), həcmi, formatı (səhifədə sətirlərin sayı), səciyyəsi, annotasiyası, kim tərəfindən tapılıb və təhvil verilib, dili (ərəb, qədim türk, osmanlı və s.), paleoqrafiyası, harada saxlanılır, şifrəsi və s.

Dialektoloji altfond 3 müstəqil bazadan – leksik, kartoqrafik və tekstoloji bazalardan təşkil olunmuşdur.

Qrammatik altfonda akademik qrammatikalar, başqırd dilinin sözdəyişdirmə sisteminin alqoritmik təsviri, eləcə də morfemlərin statistik bazası barədə məlumatlar toplanmışdır.

Müəlliflərin məlumatına görə başqırd dilinin məşin fondu Rusiya Elmlər Akademiyasının Ufa elm mərkəzində Tarix, Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun Linqvistika və İnformasiya Texnologiyaları laboratoriyasında 2011-ci ildən başlayaraq yaradılır. Fonda başqırd dilinin 4 əsas – bədii, publisist, elmi-tədris, rəsmi-işgüzar üslubunu əhatə edən, XIX əsrin 20-ci illərindən bu günə qədər çap olunan mətnlər daxil edilir.

Başqırd dilinin məşin fondunun yaradılması sahəsində qazanılmış təcrübə və materiallar korpusun hazırlanmasında istifadə olunur. Bura avtomatik təhlil və sintez alqoritmləri, leksikoqrafik baza və s. daxildir. Korpusda söz-formaları lüğət vahidi formasına gətirməyə imkan verən morfoloji təhlil alqoritmləri əsas komponentlərdən hesab olunur.

Hazırda korpusda XX əsrin əvvəllərindən indiyə qədərki dövrü əhatə edən 63 müəllifin 579 əsərinin elektron variantı hazırlanmış, ümumi həcmi 9277754 söz-forma (sözləşmə) redaktə olunmuşdur. Həmin mətnlər 1981-ci ildə qəbul olunmuş başqırd dilinin yeni orfoqrafiyasına uyğunlaşdırılmışdır [2, 54-58].

Ekstralingvistik marker istifadəçiyə imkan verir ki, konkret parametrləri göstərməklə axtarış sahəsini məhdudlaşdırsın. Bu da istifadəçiyə lazım olan informasiyanı qısa müddətdə əldə etmək üçün şərait yaradır. Ekstralingvistik məlumatda müəllif (soyadı, adı, atasının adı, təvəllüdü, cinsi və s.), əsər (adı, yaranma ili, janrı, mövzusu, təqdim növü, kitab, jurnal, elektron mətn və s.), mənbənin adı və nəşr ili barədə qeydlər əks olunmuşdur. Belə ekstralingvistik nişanlar istifadəçiyə istədiyi əlamətlər üzrə axtarış aparmaq imkanı yaradır (burada nişan “marker” mənasında işlənir).

Morfoloji marker istifadəçinin konkret morfoloji səciyyələrinə görə bu və ya digər söz-formanı seçməsinə reallaşdırır. Hər bir söz-formanın leksem mənsubiyyəti və morfoloji əlamətləri qabaqcadan göstərilmişdir: sözün ilkin forması, nitq hissəsi, əlaməti, qrammatik kateqoriya əlamətləri.

Semantik markerdə leksemlərin geniş tematik sinifləri və söz-zəmələgətirmə səciyyələri əks olunmuşdur.

Hazırda başqırd dilinin milli korpusunun periodika (qəzet, jurnal), folklor mətnləri, rəsmi-işgüzar və elmi mətnləri əhatə edən altkorpuslarının yaradılması işlərinə başlanılmışdır [16, c.54-58].

Azərbaycan dilinin milli korpusu sahəsində hazırlıq işləri türk dillərinin milli korpusu çərçivəsində aparılırdı. Bu işləri Azərbaycan dilinin milli korpusunun yaradılmasının başlanğıc mərhələsi hesab etmək olar.

2003-cü ilin əvvəllərindən fəaliyyətə başlamış “Dilmanc” layihəsinin NLP sahəsində gördüyü işləri xüsusi qeyd etmək lazımdır. “Dilmanc” Azərbaycanla ilk məşin tərcüməsi sistemidir. “Dilmanc”ın fəaliyyəti ilə Azərbaycan dilinin işlək formal qrammatikasının yaradılmasına başlanılmış, ilkin dildə formal morfoloji, sintaktik və semantik təhlil, tərcümə olunmuş dildə isə cümlənin sintezi alqoritmləri işlənilib hazırlanmışdır. Bu sistemdə böyük mətnlər də tərcümə olunur və lazım gələrsə, tərcümə olunmuş nümunələrin və ayrı-ayrı sözlərin düzgün tələffüzü də səsləndirilə bilər [3, 111]

“Dilmanc İmla” proqramını ödənişsiz olaraq Android və iOS telefonlarına yükləmək mümkündür. Daha sonra layihənin saytından kompüterə əlaqələndirici proqram yükləmək lazımdır. Bu proqramda göstərilən kodu telefona daxil etdikdən sonra, telefona deyilən şifahi nitq avtomatik olaraq mətnə çevrilib kompüterə yazılır və klaviaturada yazmağa ehtiyac qalmır.

Türk dilləri qrupu ən geniş dil qruplarından biri hesab olunur. Bəzi mənbələrə görə 50-dən çox türk dili mövcuddur ki, bunların da 40-a qədəri hal-hazırda istifadə edilməkdədir. Lakin 15 türk dili artıq ölü dil hesab olunur.

Türk dillərinin məşin fondunun (türk dillərinin milli korpuslarının) yaradılmasının ilkin mərhələsində ulu türk dilinin rekonstruksiyası məsələsinin araşdırılması və həlli nəzərdə tutulurdu. Məhz ona görə də,

yaradılacaq milli korpus üçün ilk növbədə türk dillərinin birhəcalı söz köklərinin müxtəlif növlərini əhatə edən struktur-fonetik məlumat, morfem siyahıları, sintaktik əlaqələri əks etdirən sxemlər, affikslərin qrammatik tezaurusu kimi məlumatların toplanması zəruri hesab olunurdu.

Beləliklə, ilkin mərhələdə ümumtürk və dillərarası fonetik, leksik, morfoloji, sintaktik, semantik təhlil problemlərinin öyrənilməsinə imkan verən türk dillərinin linqvistik bankının yaradılması nəzərdə tutulurdu.

Hal-hazırda Azərbaycanda NLP sistemlərinin yaradılması sahəsində tədqiqatlar “Dilmanca” layihəsi çərçivəsində aparılır. Layihə çərçivəsində indiyə qədər bir çox işlər götürülmüş və görülməkdədir [15].

Layihə çərçivəsində hazırlanmış, dilin bütün üslublarını əhatə edən ikidilli paralel mətn korpuslarını və konkret dilləri əhatə edən irihəcmli birdilli korpusları xüsusi olaraq qeyd etmək olar. Bunlardan İngilis-Azərbaycan ikidilli korpusu 2 milyon cümlədən, türk-Azərbaycan ikidilli korpusu 277 min cümlədən, Rus-Azərbaycan ikidilli korpusu 4,5 milyon cümlədən, Azərbaycan birdilli korpusu 60 milyon cümlədən və türk birdilli korpusu 322 milyon cümlədən ibarətdir.

Bu məsələ ilə bağlı istifadəçilərin rəğbətini qazanmış “Poliqlot” lüğətlər sistemini də qeyd etmək lazımdır. Proqram Azərbaycan Respublikasında informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının inkişaf etdirilməsi çərçivəsində hazırlanmışdır. Layihədə almanca-azərbaycanca, ingiliscə-azərbaycanca, rusca-azərbaycanca, fransızca-azərbaycanca, eləcə də azərbaycanca-almanca, azərbaycanca-ingiliscə, azərbaycanca-rusca, azərbaycanca-fransızca lüğətlər təmsil olunmuşdur. Həmin proqram layihəsində Azərbaycan dilində orfoqrafiyanın yoxlanması sistemi də hazırlanıb istifadəçilərə təqdim olunmuşdur [16].

Bundan başqa 2017-ci ildə Azərbaycan dilinin informasiya bazası yaradılmışdır. Bazada Azərbaycan dili haqqında məlumat, rəsmi sənədlər, Azərbaycan dilçiləri haqqında məlumat (fəlsəfə doktorları, elmlər doktorları, müxbir üzvlər və həqiqi üzvlər), Dilçilik kitabxanası (lüğətlər, avtoreferatlar, monoqrafiya və dərsliklər) bölmələri verilmişdir [17].

2018-ci ildə Azərbaycan dilinin elektron lüğətlər korpusu Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondunun maliyyə dəstəyi ilə (EIF -KETPL- 2-2015-1(25)) yaradılmışdır. Korpusda orfoqrafiya, izahlı lüğət, ixtisarlər, ixtisarlər (xarici dil), qadın adları və kişi adları lüğətləri yer alır. İstənilən sözü axtarışa verdikdə göstərilən lüğətlərdə verilən bütün nümunələri görmək mümkündür [18].

Dünyanın aparıcı ölkələrində və dillərində aparılmış analoji tədqiqatlar türk dillərində, eləcə də qazax dilində eynilə tətbiq oluna bilməzdi. Amma məsələnin elmi qoyuluşu və ideya bütün dünya dillərinə müəyyən modifikasiyalarla tətbiq oluna bilər. Milli dil korpuslarında dilin müxtəlif

sahələri ilə bağlı əvvəllər aparılmış tədqiqatlardan da yararlanmaq mümkündür və bu, hətta zəruridir. Məlum olduğu kimi korpusun ən mühüm funksiyası konkret dil haqqında müəyyən informasiyanın istifadəçiyə təqdim olunmasıdır. Sadəcə elə üsul, metod, qayda işlənilib hazırlanmalıdır ki, onun köməyi ilə istifadəçi hər hansı dilə xas özəl cəhətləri əldə etmək imkanına malik olsun. Yəni korpusda dili əks etdirən cəhətlər xüsusi olaraq işlənmir. Dilə xas lingvistik informasiyanın istifadəçiyə təqdim olunma formaları işlənir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Əliquliyev R., Şükürlü S., Kazımova S. Elmi fəaliyyətdə istifadə olunan əsas terminlər. Bakı, "İnformasiya Texnologiyaları", 2009, 201 s.
2. M.Mahmudov. Kompüter dilçiliyi. Bakı, "Elm və təhsil", 2013, 356 s.
3. M.Mahmudov. Türk dillərinin milli korpusları. Bakı, "Elm və təhsil", 2018, 392 s.
4. Баранов А.Н. Корпусная лингвистика // Баранов А.Н. Введение в прикладную лингвистику : Учебн.-метод. Пособие. – СПб., 2005. 48 с.
5. Бускунбаева Л.А., Сиразитдинов З.А. О проблемах национального корпуса башкирского языка. Материалы. «Современное казахское языкознание: актуальные вопросы прикладной лингвистики». Алматы 2012, с.54-55.
6. . Жубанов А.К. Казахское языкознание: прикладная лингвистика. Алматы, «КИЕ», 2012, 696 с.
7. Захаров В.П. Корпусная лингвистика. Учебно-методическое пособие. Санкт-Петербург, Санкт-Петербургский государственный университет, 2005, 48 с.
8. <http://dergi.kmu.edu.tr/userfiles/file/Mayis20142/30m.pdf>
9. <http://www.tscorpus.com/tr>
10. <http://lib.metu.edu.tr/tr/odtu-tez-koleksiyonu-sorgulama-sayfasi>
11. <https://www.tubitak.gov.tr/>
12. <https://tscorpus.com/>
13. <http://derlem.cu.edu.tr/>
14. <http://www.dam.org.tr/index.php/tr/derlemler/66-soezlue-tuerkce-derlemi>
15. www.dilmanc.az
16. www.poliqlot.az
17. <http://azerbaycandili.az/Home/Index>
18. <http://korpus.azerbaycandili.az/>

Rana Mammadova

**The methods of the giving of electron dictionaries
in the language corpuses
Summary**

The information about problems in the field of the creation of the national corpus of the Turkic languages are given in the article. It is known that difficult approaches show themselves not only in the various systemic languages, but also in the same language groups in the issue of the compiling optimal structuring and locating of the electron dictionaries which one of the important components of the national language corpuses.

The creation such as was got in the Republic of Turkey in the field of the corpus creativity. The oral and written text corpuses have been created for different aims, the national corpuses of the Turkish Language created by leading creative collective differ for their size, structure and scope of usage.

The works creating of the machine fund of the Turkic languages in the space of the former USSR have been started at the end of the last century, and the main directions of its creation have been defined, nowadays, machine fund of the Turkic languages takes place on the basis of the national language corpus which is being to create for Azerbaijan, Kazakhstan, Bashgird, Tatar and the other Turkic languages.

The information about the issues realized recently in the field of the creation of the national languages corpuses in Turkey, Azerbaijan, Kazakhstan and Bashgirdia are given, the features of the various languages corpuses are analyzed, the main directions of these works which realizing in the future in this field are determined.

Рена Мамедова

**Способы включения электронных словарей
в языковые корпуса
Резюме**

В статье приводятся сведения о проводимой работе в области создания национальных корпусов тюркских языков. Как известно, как важный составляющий элемент национального языкового корпуса, в программировании электронного словаря, в его оптимальной структуре и размещении наблюдаются разные подходы не только в разнотипных языках, а также и языковых семействах, которые имеют родственные связи. В области корпусного творчества большой успех был достигнут в Турецкой Республике. Здесь были созданы для

различных целей устные и письменные текстовые корпуса турецкого языка. Национальные корпуса тюркских языков, созданные ведущими творческими коллективами, различаются по размеру, структуре и средой пользования.

Создание машиностроительного фонда тюркских языков в бывшем СССР началось в конце прошлого века и были определены основные направления его создания. В настоящее время базой национального корпуса для азербайджанского, казахского, башкирского, татарского и других языков, которая находится на стадии разработки, является машинный фонд тюркских языков.

В статье представлена информация о последних работах, проведенных в области формирования национального языкового корпуса в Турции, Азербайджане, Казахстане и Башкортостане, проанализированы особенности отдельных языковых корпусов, выявлены основные направления дальнейшей работы в этой области.

Rəyçi: Məsud Mahmudov
Filologiya elmləri doktoru, professor

ŞƏFƏQ CƏFƏROVA
BDU
shafaq@mail.ru

**“KITABI-DƏDƏ-QORQUD” DASTANININ DİLİNDƏKİ TABELİ
MÜRƏKKƏB CÜMLƏ KONSTRUKSİYALARI**

Açar sözlər: tabeli mürəkkəb cümlə, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı, sintaktik konstruksiya, Azərbaycan dili, mürəkkəb cümlə, semantik əlaqə

Key words: sophisticated compound sentence, "Kitabi-Dede Gorgud" epos, syntactic constructions, Azerbaijani language, compound sentence, semantic link

Ключевые слова: сложное составное предложение, эпос «Китаби-Деде Горгуд», синтаксические конструкции, азербайджанский язык, сложное предложение, семантическая ссылка

Türk dillərinin differensiasının başlanğıc dönəminin abidəsi olan “Kitabi-Dədəm-Qorqud” dastanını Azərbaycan türkcəsinin leksik-semantik və qrammatik inkişaf tarixi ilə əlaqələndirməyə heç bir detal yoxdur. Dilin istənilən qatının inkişafının başlanğıc nöqtəsi kimi götürülə biləcək bu abidə ədəbiyyatımız üçün nə qədər dəyər daşıyırsa, Azərbaycan türkcəsi üçün ondan bəlkədə, daha artıq önəmli və vacibdir. Bir millətin varlığını ortaya qoyan əsas ünsürün dil olduğunu nəzərə alsaq, yuxarıda söylənilən fikir də inkarlıq qəbul etməyəcək qədər doğrudur. Məhz buna görə də, sözügedən dastan daim araşdırma obyektinə olmuş, dəyərli dilçilər tərəfindən tədqiqatə cəlb olunmuşdur. Məlumdur ki, dilin ən gec dəyişim keçirən hissəsi məhz dilin qrammatik quruluşudur. Qrammatik quruluşuna görə çağdaş Azərbaycan türkcəsi və “Kitabi-Dədəm-Qorqud” dastanı arasında bir sıra fərqlənmələr olmasına baxmayaraq, çox güclü bir əlaqə mövcuddur. Dastan dilindəki sintaktik quruluşun və komponentlərin arasındakı həm qrammatik, həm də semantik əlaqənin möhkəmliyi olduqca maraqlıdır. Sintaktik vahidlərin araşdırılması uzun illər qrammatik strukturun öyrənilməsi ilə məhdudlaşmışdır. Uzun zaman sintaktik vahidlərin tədqiqi zamanı əsas diqqət hər şeydən əvvəl cümlənin strukturu anlayışına-dilin sintaktik səviyyəsinə, konstruktiv vahidə verilmişdir. Hər bir sintaktik konstruksiyanın məzmunu vardır və bu məzmun forma ilə sıx bağlıdır. Yəni semantik (məzmun) və qrammatik(formal) aspektlər heç vaxt biri-birindən ayrıca mövcud olmamışdır və ola da bilməz¹ (Bax:7; 9)

Sintaksis və semantika qrammatikanın ən mühüm sahəsidir. Qrammatik vahidlərin, eyni zamanda onun əsas vahidlərindən olan tabeli mürəkkəb cümlənin struktur semantikasının “Kitabi-Dədə-Qorqud” dastanındakı təzahürü bizim araşdırmanın əsas obyektidir. Müasir

Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr ən az iki cümlənin tabelilik əlaqəsi ilə birləşməsindən yaranır. Çünki tabeli mürəkkəb cümlənin komponentlərindən biri və ya hər ikisi sadə cümlələrdən, eyni zamanda tabesiz mürəkkəb cümlələrdən, hətta tabeli mürəkkəb cümlələrdən ibarət ola bilər. Qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlələri yadıma salsaq, bu fikrin təsdiqini tapmış oluruq. Bir cümlə tabeəddici olduğu üçün baş, digər cümlə tabe olduğu üçün budaq cümlədir. Qeyd etmək lazımdır ki, baş cümlənin müstəqilliyi nisbi müstəqillikdir. Tabeli mürəkkəb cümlələrin təsnifi də dilçiliyimizdə mübahisəli məsələlərdən biridir. Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlə, əsasən, 3 cür təsnif olunur:

1. Tabeli mürəkkəb cümlələrin quruluşuna görə təsnifi
2. Tabeli mürəkkəb cümlələrin komponentlərin bağlanma qaydalarına görə təsnifi
3. Tabeli mürəkkəb cümlələrin budaq cümlələrinə görə təsnifi və ya budaq cümlələrin təsnifi

Tabeli mürəkkəb cümlələrin budaq cümlələrinə görə təsnifi dilçilikdə böyük mübahisələrə yol açıb. Budaq cümlənin növləri haqqında müxtəlif dilçilər fərqli fikirlər səsləndiriblər. Tabeli mürəkkəb cümlənin növləri budaq cümlənin növlərinə görə müəyyən edilir, yəni tabeli mürəkkəb cümlələrin tərkibində nə cür budaq cümlə varsa, o həmin növdən hesab edilir. Budaq cümlənin növü tabeli mürəkkəb cümlənin növünü müəyyənləşdirir. Azərbaycan dilinə aid yazılmış dərsliklərdə budaq cümlənin növü və miqdarı müxtəlif göstərilmişdir. Bəzi dövrlərdə Azərbaycan dilçiləri budaq cümlənin sayını 8, bəzi dövrlərdə 7, bəzi dövrlərdə 12-yə çatdırdılar. 1951-ci ildəki təsnif aşağıda göstəriləndiyi kimidir: Tamamlıq budaq cümləsi, Təyin budaq cümləsi, Mübtəda budaq cümləsi, Zərflək budaq cümləsi (Tərzi-hərəkət budaq cümləsi, Zaman budaq cümləsi, Yer budaq cümləsi, Kəmiyyət budaq cümləsi, Səbəb budaq cümləsi, Məqsəd budaq cümləsi) Şərt budaq cümləsi, Müqayisə budaq cümləsi, Qarşılıq (güzəşt) budaq cümləsi

1952-ci ildə yuxarıdakı bölgüyə yenə dəyişikliklər edilir. Xəbər budaq cümləsi əlavə edilir, səbəb budaq cümləsi ilə məqsəd budaq cümləsi bir yerdə verilir. Bu dövrdə dilçilikdə yeni bir addım atılır. Belə ki, əgər indiyə qədər ayrıca subyekt olan fəli bağlama, qoşmalı fəli sifət, məsdər tərkibləri də budaq cümlə kimi qəbul olunurdusa, 1952-ci ildən sonra bu prinsip sıradan çıxarılır və onlar cümlə üzvü hesab olunur. Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlənin budaq cümlələrin növlərinə görə təsnifi yeni bir

mərhələyə qədəm qoyur və bu hadisə dilçilikdə mübaliğəsiz dönüş nöqtəsi hesab olunmalıdır. Bundan başqa Ə.Dəmirçizadə "Mürəkkəb cümlələr" adlı məqaləsində budaq cümlələri iki böyük qrupa bölür: Çevrilmiş budaq cümlələr və Müstəqim budaq cümlələr

Ə.Dəmirçizadə mübtədə, təyin və nəticə budaq cümlələrini əlavə edir və budaq cümlələrin sayını 7-dən 10-a çatdırır. N.Z.Hacıyeva budaq cümlələrin sayını 15 növ göstərir və haqlı olaraq nisbi budaq cümlə növünü əlavə edir. N.Z.Hacıyevanın təqdim etdiyi budaq cümlə növünü Ə.Abdullayev qoşulma budaq cümləsi adlandırır. Azərbaycan dilində ən tutarlı təsnifin biri akademik M.Ş.Şirəliyevin adı ilə bağlıdır. Akademik 14 növ budaq cümlə göstərir:

1. Mübtədə budaq cümləsi; 2. Xəbər budaq cümləsi; 3. Tamamlıq budaq cümləsi; 4. Təyin budaq cümləsi; 5. Tərzi-hərəkət budaq cümləsi; 6. Müqayisə budaq cümləsi; 7. Kəmiyyət budaq cümləsi; 8. Zaman budaq cümləsi; 9. Yer budaq cümləsi; 10. Səbəb budaq cümləsi budaq cümləsi; 11. Məqsəd budaq cümləsi; 12. Nəticə budaq cümləsi; 13. Şərt budaq cümləsi; 14. Qarşılıq-güzəşt budaq cümləsi.

Dilçiliyimizdə budaq cümlələrin növü haqqında mübahisəli fikirlər olsa da, bu gün Müasir Azərbaycan dilində budaq cümlələrin miqdarı 15-dir: 1. Mübtədə budaq cümləsi;

2. Xəbər budaq cümləsi; 3. Tamamlıq budaq cümləsi; 4. Təyin budaq cümləsi; 5. Zərflik budaq cümləsi (zaman budaq cümləsi, yer budaq cümləsi, tərz-hərəkət budaq cümləsi, səbəb budaq cümləsi, nəticə budaq cümləsi, məqsəd budaq cümləsi, kəmiyyət budaq cümləsi, dərəcə budaq cümləsi, şərt budaq cümləsi, qarşılaşdırma budaq cümləsi); 6. Qoşulma budaq cümləsi.

"Kitabi-Dədə-Qorqud" dastanının dilində işlənən tabeli mürəkkəb cümlə konstruksiyaları həm struktural, həm də məna baxımından çağdaş Azərbaycan türkcəsindən fərqlənir. Bu fərq həm tabeli cümlənin komponentləri arasındakı əlaqələnmə tiplərində- vasitələrində, həm də məna ifadəsində özünün göstərir. Dastanının arxaik dil ünsür və formalarının daşıyıcısı olduğunu düşünsək, o zaman bu qədimliyin cümlə quruluşunda nə kimi fərqlər yaratdığı daha da maraqla izləniləcəkdir. Dastanın dilində tabeli mürəkkəb cümlələrin əksəriyyəti vasitəsiz nitqin tərkibində verilir və bu da sadələşdirmə apardığımız zaman ən az iki budaq cümlə növünü ortaya çıxarır. Dastan dilində sadə cümlə konstruksiyaları belə ilk cümlə ilə hər hansı bir budaq cümlə şəklində görsənir, semantik baxımından bu tam uyğun olsa da, struktur baxımından tabeli mürəkkəb cümləyə uyğun gəlmir. Nümunə: Döndi,aydır: "Dədə, qız qarındaşımın yoluna bən nə istərsəm, verərmisən?"; Qarçar dedi: "Bin buğra gətürün kim, maya görməmiş ola". və s. Dədə Qorqud kitabının sintaksisi ilə bağlı başqa bir cəhət. Dastanın sintaktik vahidlərinin- söz birləşmələrinin və cümlələrin leksik sistemi

göstərir ki, bu, yaradılışında nəsr sinatksisi olmayıb; ilkin poetik formalarının sonrakı dəyişmələri ilə onda az-çox nəsrləşdirmə işi aparılmışdır.¹ (Bax: 6; 119) Dastanın dilindəki tabeli mürəkkəb cümlə konstruksiyaları canlı danışq dili ilə elə bir bağlılığa malikdir ki, bu bağlılıq bəzən həm cümlənin strukturunda, həm də semantikasında müəyyən dərəcədə qarışıqlıq yaradır. Aşağıda verilən cümlə üzərində düşünək. Nümunə: Nə oturarsan, sultanım, Baybican bəg ol sana verəcəyi qızı Beyrəgə verdi. Göründüyü kimi canlı danışq dili ilə tam eyni qrammatik formaya malik olan bu cümlədə ellipsisə uğrayan baş cümlə və modallıq bildirən ilk cümlənin sonrakı cümlə ilə əlaqəsi maraqlı bir nümunəni ortaya çıxarmış olur. Əslində cümlənin struktur-semantikasını tapmaq üçün müəyyən toxunuşlar etsək, yəni iki komponent yerinə ixtisar olunan digər cümləni də daxil edib üç komponentli cümlə kimi baxsaq, nümunəni bir az anlamaq üçün bir az sadəşdirmiş olarıq: Nə oturarsan, sultanım, görmürsən ki, Baybican bəg ol sana verəcəyi qızı Beyrəgə verdi. İkinci komponent ilə üçüncü arasında tamamlıq əlaqəsi mövcuddur. Onu sadə cümlə strukturuna salıb yenidən cümləyə baxaq: “Nə oturmusan, Baybecan bəgin sana verəcəyi qızı Beyrəgə verdiyini görmürsən”.

Məlumdur ki, birinci cümləyə ikinci cümləyə səbəb budaq cümləsi ilə bağlanıb. Dastanın öz dilinə xas olan cümlədə bu bağlılıq ellipsis nəticəsində bir qədər dolaşıqlıq yaratmışdır, elə dastan dilinin gözəlliyi də məhz bundadır, lokanikliyəqaçma meyilliliyi və onun nəticəsində yaranan özünəməxsus madellər. Başqa bir nümunəyə nəzər salaq: Nümunə: Dədənin ayağına düşdi: Allah eşqinə, bəni qurtar!-dedi. Müəllif nitqinin arasında verilən vasitəsiz nitqlə çatdırılan cümlə də danışq dilinə tamamilə xas qrammatik formaya malikdir. Cümlənin baş cümləsi ikinci cümlədir. İkinci cümlədən (...bəni qurtar.) verilən “ niyə” sualına birinci cümlə olduğu kimi cavab verir (Allah eşqinə görə). Mənadan aydın olur ki, struktur baxımından fərqli olan bu cümlə, semantik baxımdan da ədəbi dil cümlələrindən fərqlidir. Aydındır ki, cümlə məqsəd budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir, onu sadə cümlə konstruksiyasına uyğunlaşdırsaq, məsdər tərkibi kimi baş cümlənin daxilində öz yerini tapacaq. (Allah eşqini qazanmaq üçün məni qurtar). Maraqlı olan birinci cümlənin ara söz kimi görünməsidir. Qoşulma budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr daha gec tədqiq olunmağa başladı.

Qoşulma budaq cümləsi haqqında ilk fikir Ə.Abdullayev, N.Hacıyevaya məxsusdur. Qoşulma budaq cümlələri adından da bəlli olduğu kimi baş cümləyə qoşularaq baş cümlədəki fikrə ya qiymət, ya da ona aid əlavə məlumat verir. Bu iki cümlədən sonuncu öz vəziyyətinə görə birincidən asılıdır, ikinci sadə cümlə birinci cümlədəki fikrə qiymət verir. Məsələn; Tamaşa başlamamış teatra hündür bir kişi daxil oldu ki, bu da

tamaşaya qoyulmuş əsərin müəllifi idi. Bu cümlədə də iki sadə cümlə var, birinci cümlə baş, ikinci cümlə budaq cümlədir. Qoşulma budaq cümləsi baş cümlədən sonra əlavə edilərək ondakı məzmunu qiymət verir, ya da ona aid əlavə məlumat verir. (Bunlar əlavə budaq cümləsi adlandırılırsa, səhv olmaz).¹ (Bax: 3; 369). Dastan dilində də qoşulma budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə konstruksiyalarına rast gəlinir. Məsələn: Beyrəgi qara Dərvənddə öldürmüşlər, uş da nişanı. Dastan dilində canlı danışq dili ilə eyni struktura malik olan bu kimi nümunələr dastan dilinə əlavə bir doğmalığ gətirir. Ümumiyyətlə dastan dilinə hər fürsətdə lokanizmdən istifadə edilir. Nümunə: “Aydar: Yigitlərim, Əzrayilin gözünü eylə qorxutdum ki, gen qapıyı qodı, dar bacadan qaçdı”.

Dastan dilində elliptik forma həm bütöv həm də, natamam formada işlənir. Bu məsələ ilə bağlı K.Vəliyev bir neçə nümunə göstərir.² (Bax: 8; 52,74.) Bu ellipsislər dastan dilində cümlə konstruksiyalarında tərəflərin biri olmadan da mənanı tam anlamı ilə orataya çıxara bilir. Maraqlısı odur ki, semantikada yarımçıqlıq kontekst daxilində tamamlanır, çünki əslində cümləyə kontekstdən kənarda baxanda ellipsis, mətn daxilində baxanda isə baş cümlə ilə yerini dəyişmiş budaq cümlənin var olduğunu görürük. Məsələn: ...Beyrək and içdi: “Qılıncıma doğranayın! Oxıma sancılayın! Yer kibi kətiləyin, torpaq kibi savrılaysın! Sağlıqla varcaq olursam, Oğuza gəlib, səni halallığa almaz isəm!- dedi”.

Müasir Azərbaycan türkcəsində tabeli mürəkkəb cümlələrin transformasiyaya uğraması hadisəsi “Kitabi- Dədə-Qorqud” dastanının dilində də mövcuddur. Bu proses həm daha mürəkkəb konstruksiyalar, həm də əksinə daha sadə konstruksiyalar şəklində mövcuddur. Tabeli mürəkkəb cümlənin transformasiyası haqqında Ə.Abdullayev məlumat verərək yazır: ...Zaman keçdikcə danışqda bu cəhət daha da inkişaf edir; baş cümlə olmaq keyfiyyəti yavaş-yavaş azalır, münasibət ifadə etmək keyfiyyəti çoxalır və nəhayət, üstün gəlir. Baş cümlə əvvəlcə ara cümlə keyfiyyəti alır, sonralar isə vahid forma qazanıb ara sözə çevrilir.¹ (Bax: 2; 401) “Kitabi-Dədə-Qorqud” dastanı xalq danışq dilinin sintaktik quruluşunu tamamilə içinə hopdurmuş mükəmməl bədii nümunədir. Obrazlı nitq ilə xüsusi bir ahəng yaradaraq həm sintaktik vahidlərin orijinallığını qazanmış, həm də bugünkü müasir Azərbaycan türkcəsinin sahib olduğu struktur-semantik çalara malik olan sintaktik konstruksiyarı dastan dilində yaratmışdır. Nümunə: Min buğra gətürün kim, maya görməmiş ola.; Dədə, qız qarındaşımın yoluna nə istəsəm, verərmisən?; Bir dəxi ayğır götürün kim, heç qısrağa aşmamış ola. və s.

Dastan dilində tabeli mürəkkəb cümlə konstruksiyalarının komponentlərinin bağlanma vasitələri müasir türkcəmizdən bir sıra arxaikləşmiş formaları ilə seçilir. “Kitabi-Dədə-Qorqud” dastanının dilində daha mürəkkəb quruluşa malik olan sintaktik konstruksiyalar var ki, onların

mürəkkəbləşən strukturu semantik əlaqələnməyə də təsir göstərir.

Nümunə:Hər kim ol üç canvəri basa, ol qızı ana verirlər, basıb öldürməsə, anun başını kəsirlər, bürçə asarlar. Birinci cümlə budaq cümlə, ikinci cümlə isə baş cümlədir. Birinci sintaktik vahid tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir və bağlayıcı söz, onun baş cümlədəki qarşılığı ilə, yəni korrelyatı ilə birgə işlənib. Maraqlı tərəf digər ikinci konstruksiyadır. Budaq cümlənin bir hissəsi ilə semantik bağlılıq yaratmış və özündən sonra gələn cümlə ilə forma, həm də məzmunca əlaqələnir. Aşağıdakı nümunəyə bir də belə baxaq: Nümunə: Hər kim ol üç canvəri (basa, ol qızı ana verirlər,) basıb öldürməsə, anun başını kəsirlər, bürçə asarlar. (Sadələşdirsək; Ol üç canvəri basıb öldürməyənin başını kəsirlər, bürçə salırlar.)

“Kitabi-Dədə-Qorqud” dastanının dilindəki tabeli mürəkkəb cümlələrin istər bağlanma vasitələrinə görə, istərsə də budaq cümlələrinin işlənmə yerinə görə çağdaş türkcəmizlə eyniliyə malik olan tərəfləri də kifayət qədərdir. Dastan dilinin mürəkkəb sintaktik vahidlərinin təhlili göstərir ki, dastan bütün arxaikliyinə, nəsr dilinə tam uyğunlaşmamağına baxmayaraq, canlı danışiq dili ilə müthiş bir bağlılığa sahibdir, bu da onun dəyərinə dəyər qatmışdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

- 1.Abdullayev Ə.Z. “Kitabi-Dədə-Qorqud” dastanlarında tabeli mürəkkəb cümlələr” -ADU-nun elmi əsərləri (dil və ədəbiyyat seriyası). Bakı. 1975. № 2.
- 2.Abdullayev Ə.Z. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. “Maarif” nəşriyyatı. Bakı. 1974.
- 3.Abdullayev Ə.Z.,Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili, IV hissə. Sintaksis. “ Şərq-Qərb” nəşriyyatı, Bakı 2007.
4. Cəlilov B.A. Azərbaycan dilində qoşulma konstruksiyalar. “Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlə məsələlər” kitabı. ADU nəşriyyatı. Bakı.1982.
- 5.Dəmirçizadə Ə. “Kitabi-Dədə-Qorqud” dastanlarının dili. API nəşriyyatı. Bakı. 1959.
- 6.Hacıyev T.İ. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I cild. “Elm” nəşriyyatı. Bakı. 2012.
- 7.Müzəffəroğlu T. Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb cümlənin struktur semantikasi. Azərnəşr. Bakı. 2002
- 8.Vəliyev K.N. Dastan poetikası. “Yazıçı” nəşriyyatı, Bakı. 1984.

Шафаг Джафарова

**Структуры табличных составных предложений на языке эпоса
«Китаби-Деде-Коркут»**

Резюме

Анализ синтаксических структур языка эпохи Китаби-Дада-Коркуда указывает на то, что литературный язык имеет разные модели и полностью идентичен. На санскритском языке использование смешанных предложений, оба из которых имеют структуру, иногда используется для обозначения преобразования как главы, так и разветвленных предложений.

Правда, есть тенденция усложнять язык эпоса. Это неоспоримо, потому что иначе это не было бы сложным предложением смешанного типа. Однако на языке повседневной речи речь также идет о простоте и избегает загрузки, поэтому ее чаще используют в упрощенных предложениях типа домашнего стиля.

Несмотря на архаичные элементы, стабильность грамматической структуры говорит свое слово.

Пример: каждый, кто подвергся насилию в результате трех нападений, рождает мать, не убивает, порезает ей голову и изнашивает ее. Первое предложение является ответвлением, а второе предложение является заголовком. Первая синтаксическая единица является пересечением с пересечением, а связующее слово выводится с эквивалентом корреляции. Интересная вечеринка - еще один второй дизайн. Ветвь имеет семантическую связь с частью предложения, а затем следует за предложением с его формой и содержанием.

Shafag Jafarova

**Tabular compound sentence structures in the language of "Kitabi-
Dede-Korkut" epos**

Summary

The analysis of the syntactic structures of the language of the Kitabi-Dada-Qorqud epos indicates that the literary language has different models as well as completely identical. In the Sanskrit language, the use of compounded sentences, both of which have the structure, is sometimes used to refer to the transformation of both the head and the branched sentences. True, there is a tendency to complicate the language of the epic.

This is undeniable, because otherwise it would not be a mixed-type complicated sentence. However, in the language of the day-to-day speech, the speech is also looking for simplicity and avoiding loading, so it is more commonly used in simplified sentences like household style.

Despite the archaic elements, the stability of the grammatical structure says its word.

An example: Everyone who falls into the trap of three maladies, gives birth to a mat or kills, shaves his head, and destroys it. The first offer is valid, and the second offer is valid. The first syntax is the same as passing through the transcript, and the connecting word is derived from the equivalence of the correlation. The intoxicant - even the second one. Vetv has a semantic link with the substance of the proposal, and the substance is followed by its offer and its contents. Давайте напомним на следующий пример:

Rəyçi: Sənubə Abdullayeva

Filologiya elmləri doktoru, professor

MALAHAT SAMADOVA
ADPU
malahat.samadova@yahoo.com

**KÖK SÖZ YUVALARINDA SEMANTİK VƏ QRAMMATİK-
FUNKSIONAL TƏKAMÜLÜN SÖZ YARADICILIĞI VƏ
DERIVATİV MOTİVASIYA İLƏ ƏLAQƏSİ**

Açar sözlər: flektiv dillər, düzəltmə sözlər, sözyaradıcı paradigmə, morfemlər

Ключевые слова: флуктуационные языки, производные слова, словообразовательное парадигма, морфемы

Key words: inflected languages, derivative words, word creating paradigm, morphemes

Müasir dilçilikdə söz yaradıcılığının və derivativ motivasiyanın struktur-semantik prinsiplər əsasında araşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Kök söz yuvalarında söz köklərinin və affikslərin qarşılıqlı münasibəti dil formalarının və mənalарının uyğunlaşması ilə müəyyənləşdirilir. Öz stabilliyi və sabitliyi ilə seçilən kök söz yuvası dil sistemi ilə birlikdə inkişaf edir. Kök söz yuvası daxilində sözyaradıcılığı və qrammatika qarşılıqlı təsir qüvvəsinə malik olur. Kök söz yuvaları dilin paradiqmatik və sistem qanunauyğunluqları əsasında inkişaf edərək dəyişir, şəbəkə yaradır. Müasir derivatologiyada əsas problemlərdən biri söz yaradıcılığının ümumi qanunauyğunluqlarının araşdırılmasıdır. Bu zaman söz yaradıcılığının vahidləri sistemli şəkildə araşdırılır. Kök söz yuvalarında söz yaradıcılığı prosesində yaranmış yeni vahidlərin araşdırılması, kök sözlər və derivatlar arasındakı münasibətlər, əsas nitq hissələri; isim, sifət və feil ilə ifadə olunmuş nüvə köklərin səciyyələndirilməsi adı çəkilən problemin aktuallığını bir daha sübut edir.

K.M.Musayev “Лексика тюркских языков в сравнительном освещении” (“Türk dillərinin müqayisəli leksikası”) monoqrafiyasında yazır: “Türk dillərinin leksik tərkibinin zənginləşməsi məsələləri haqqında nəzəri tədqiqatlar lazımdır”.(1,202)

Türk dillərinin leksikasının zənginləşməsi həm daxili imkanlardan, faktorlardan, vasitələrdən istifadə yolu ilə, həm də dünyanın başqa dillərindən sözləmə hesabına baş verir.

L.A.Pokrovskaya “Термины родства в тюркских языках” (“Türk dillərində qohumluq terminləri”) adlı monoqrafiyasında yazır: “Sözdüzəltmə və onun müxtəlif üsullarının (sintetik, analitik, fonetik, leksik) mahiyyətini aydınlaşdırmaq və alınmalara nəzəri və praktiki qiymət vermək onları daha

dərindən öyrənmək üçün geniş imkanlar açır. Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinin əsasında dildə olan sözlərin semantik mənasının genişlənməsi, söz yaradıcılığı üsulları, başqa dillərdən tərcümə prosesi (kalkaetmə) və alınmalar durur”(2,11-81).

Dil sistemində sözyaradıcı amilləri bir neçə qrupa bölmək olar:

1. Dilin digər səviyyələri ilə – fonologiya, morfolojiya, sintaksis ilə sıx əlaqələrlə;
2. Sistemin hərəkətliliyi, qeyri-sabitliyi ilə – məhz bu səbəbdən onun potensialları və reallaşma səviyyəsi arasında, söz yaradıcılığı və səs dəyişmələri arasında qəti sərhədi müəyyənləşdirmək mümkün deyildir.
3. Sinxroniya və diaxroniyanın vahidlərinin diferensiallaşması ilə.
4. Söz yaradıcılığı prosesində iştirak edən vahidlərin çoxluğu və rəngarəngliyi ilə.

Bu vahidlərə ən kiçik söz yaranan morfemlər – affiksdən tutmuş söz yaranan kateqoriyalara qədər çoxsaylı vahidlər daxil edilir. Sistemin bir çox nəzəri anlayışları – söz yaradıcılığının paradiqləri, söz yaradıcılığının növləri də buraya daxildir. Söz yaradıcılığı prosesində iştirak edən formal vasitələrə görə söz yaradıcılığının bir neçə növü fərqləndirilir: affiksasiya, suffiksasiya və prefiksasiya ilə baş verən söz yaradıcılığı prosesi; iki eynihüquqlu vahidin iştirakı ilə baş verən söz yaradıcılığı prosesi; konversiya – sözlərin bir nitq hissəsindən digərinə keçməsi və translyasiyası avreviasiya – qısaldılmış sözlərin iştirakı.

Amerika dilçisi E.Sepir müasir dilçilikdə pilləli tipologiyanın banisi sayılır. Onun fikrinə görə, dillərin tipoloji təsnifi bir əlamətə görə deyil, müxtəlif əlamətlərə əsasən aparılmalıdır. E.Sepir tipoloji təsnifat zamanı aşağıdakı prinsipləri əsas göstərir: dildə əşya, əlamət, hərəkət və s. kimi müxtəlif anlayışların ifadəsi; sintezin dərəcəsi; dilin texnikası.

Sintezin dərəcəsinə görə dillər analitik, sintetik və polisintetik dillərə ayrılır. Dillərin texnikası dedikdə isə izolyasiya, aqqlüsinasiya, fuziya və stimullaşma nəzərdə tutulur. Türk dilləri sintetik dillərə aiddir. Söz və morfem sahələrinin açıq olması türk dillərini analitik dillərə yaxınlaşdırır. Bu dillərdə həm də polisintetikliyin müəyyən, əlamətləri özünü göstərir. Türk dillərinin texniki göstəricisi aqqlüsinasiyadır. Lakin bu dillərdə həm kök dillərə xas olan izolyasiya, həm də flektiv dillər səciyyələndirən fuziya müşahidə olunur. Müstəqilliyini itirən söz də həmin fuziya hadisəsi ilə bağlıdır. Bunun da Azərbaycan dilində müxtəlif şəkillərini fərqləndirmək olar.(3,45-47)

Təkhəcalılıqdan çoxhecalılığa inkişaf zamanı söz müstəqilliyini itirir və daha mürəkkəb forma ilə ifadə olunur. Azərbaycan dilindəki “bağlamaq” feili qədim “ba”- kökündən yaranmışdır (ba+ğ+la+maq). Bəzən kökü öz müqayisəliyini itirsə də törəmə sözlərin tərkibində işlənir.

Azərbaycan dilindəki “uzun”, “uzan”, “uzat” sözləri qədim “üz” kökündən törəmişdir. Nağıllarımızda işlənən “az getdi, üz getdi, dəre-təpə düz getdi” ifadəsindəki “üz” leksemi həmin köklə bağlıdır. Azərbaycan dilində elə sözlər mövcuddur ki, morfoloji müəyyənliyə malik olur onu formal olaraq tərkib hissələrinə ayıra bilərik. Kök müstəqilliyini itirir – söz sadələşir, lakin başqa bir derivativlə kökün mənası bərpa olunur. Məsələn, “yaşmaq” müasir Azərbaycan dilində sadə sözdür. “Yaşınmaq” feilinə əsasən eyni mənalı “yaş(maq) feilini ayırmaq olar. Müasir Azərbaycan dilində müstəqilliyini itirmiş köklərin lüğət fondu əsasında mənalərini bərpa etmək mümkündür. “Doğru” sadə sifətinin nüvəsini təşkil edən kökün (“doğ”) mənasını onun antoniminə əsasən (“əyri”) müəyyən bərpa etmək olar. Azərbaycan dilində müstəqilliyini itirən köklərin mənasını eyni kök söz yuvasına daxil olan fonomorfoloji variantlar vasitəsilə bərpa etmək mümkündür. Məsələn: “devirmək”, “çevirmək”) leksemlərinin kökü öz müstəqilliyini itirsə də, eyni kök söz yuvasından olan “dönmək”, “sönmək”, “döndərmək” leksemlərinə əsasən ilkin kökləri bərpa etmək mümkündür.

Dildə kök söz yuvaları sisteminin əsas vahidi düzəltmə söz hesab edilir. Bu baxımdan söz yaradıcılığı prosesinin son nəticəsi düzəltmə söz hesab olunur. Çünki söz yaradıcılığı prosesi məhz yeni sözlərin yaranması üçün mövcud olur. Kök söz yuvalarının vahidləri arasında söz yaradıcıları prosesi həm ardıcıl, həm də birgə formada gedir. Bu əlaqələri radial münasibətlər də adlandırmaq olar. Burada bir sözyaradıcı kökdən və ya əsasdan bir neçə sözdüzəltmə söz yaranır. Eyni əsas və ya kökdən və söz yaradıcılığı prosesinin eyni pilləsində yaranmış bu iyerarxik strukturları sözyaradıcı paradigmlər adlandırmaq olar. Bu proses hal və ya təsriflənmədə söz yaradıcılığı formalarına bənzəyir. Bu formalar qrammatikada morfoloji paradigmlər adlanır. Eyni mahiyyət və özəlliklərlə yaranmış sözyaradıcı paradigmlər də morfoloji paradigmlərə bənzəyir. (4,98-104)

Kök söz yuvaları həqiqətən dil universalisi sayıla bilər, çünki onlar bütün dillərə xasdır və müxtəlif tipologiyaya məxsus dil sistemlərinin səciyyəvi xüsusiyyətidir. Dil resurslarının təşkili və bölgüsü problemi linqvistik struktur və onun təkamülü baxımından çox vacibdir. (5,20-24)

Türk dillərində eyni sözün formalarının birləşdirən morfoloji paradigmlərdən fərqli olaraq, sözyaradıcı paradigmlər müxtəlif sözləri, o cümlədən fərqli nitq hissələrinə aid olan leksemləri birləşdirir. Qədim türk dilində “acı” sifətinin kök söz yuvasına “acı”, “acılı”, “qcıla”, “acırsa”. “acırsı”, “acısız” komponentləri daxildir. “Ac” sifətinin kök söz yuvasına “ac”, “acın”, “acıq”, “aclıq”, “acmaq”, “acsiq” komponentləri daxildir. (6, 24-27) L.V.Şerba “Фонетика французского языка” (“Fransız dilinin fonetikasi”) əsərində yazır: “Söz yaradıcılığı düzəltmə və mürəkkəb sözləri dinamik və statik aspektlərdə öyrənir”. Yəni dinamik dedikdə problem “Söz

necə yaranır?"; statik dedikdə "söz necə yaradılıb" şəklində qoyulur. "Söz yaradıcılığı sözün diaxronik və sinxronik yaradılma qaydalarını ehtiva edir".(7, 48-56)

Lakin dilçilikdə belə bir fikir də mövcuddur ki, söz yaradıcılığı hər zaman diaxronik vəziyyətdədir. Bu fikir əsasən rus dilçisi O.N.Trubaçeva məxsusdur. O.N.Trubaçev yazır: "Sinxroniya donmuş diaxroniyadır". Faktiki material dilin inkişafının müəyyən mərhələsində söz yaradıcılığı, yeni sözlərin yaranması və bu yaranma barədə məlumatlar verə bilər və bu sözlərin yaranması üçün yeni qaydalar yarada bilər. Bu qaydalar əsasında isə dildən istifadə edənlər sinxronik planda yeni düzəltmə və mürəkkəb sözlər yarada bilər".(8,54-59)

Ədəbiyyat

1.Мусаев К.М

Лексика тюркских языков в сравнительном освещении (западно кыпчакская группа). М., «Наука», 1975, с.202

2. Покровская Л.А.

Термины родства в тюркских языков. Историческое развитие лексики

тюркских языков. «Наука». 1961, с.11-81

3. Мирза Казим-бек

Общая грамматика турецко-татарского языка. Казан, 1846. с.45-47

4. Комлев Н.Г.

Компоненты содержательной структуры слова. М, 1980.с.98-104

5. Комлев Н.Г. Компоненты содержательной структуры слова. М,1980,20-24

6. Гузев В.Г. Очерки по истории тюркского словоизменения. Л,1987.с.12-18 7. Древнетюркский словарь. Ленинград, Наука,1969, с.24-27

8. Щерба Л.В. Фонетика французского языка. М,1963, с.48-56

M.Samadova

Semantic and grammatical-functional evolution in root word slots with the word creativity and derivative motivation

Summary

Morphology and word creativity in root words slots are analyzed as a single object. This method is characterized by the grammatical centralization

of the language. Each newly created word is included in the hierarchy of categories. In this hierarchy, the main place is occupied by a general categorial meaning. This time, word creation problems are investigated on the basis of the speech parts division principles.

New words are analyzed on basis of morphological principles and word creativity processes are identified by the semantic-functional regularities of this or that part of the speech. The comparison of the root words of this semantic group shows that there are some similarities of their derivation meanings.

This is due to the fact that in word creativity, the same meaning can be formed with different means of expression.

M.Самадова

**Связь семантической и грамматически-функциональной
эволюции в словообразовательных гнездах со словотворчеством и
деривативной мотивацией**

Резюме

Морфология и словотворчество в словообразовательных гнездах анализируются как единый объект. Этот метод характеризуется особенностью грамматической централизации языка. Каждое вновь созданное слово включено в иерархию категорий. В этой иерархии основное место занимает общее категориальное значение. На этом этапе проблемы создания слов исследуются на основе принципов разделения частей речи.

Новые слова анализируются на основе морфологических принципов, а процессы создания слов определяются семантически-функциональной закономерностью той или иной части речи. Сравнение словообразовательных гнезд одной семантической группы показывает, что у них некоторые деривационные значения аналогичны.

Это связано с тем, что в словотворчестве одно и то же значение можно сформулировать с помощью различных средств выражения.

Rəyçi: Zemfira Əliyeva
Filologiya elmləri doktoru

ZAHIRƏ KAZIMOVA
Azerbaijan State Oil and Industry University
Department of "Foreign languages-2"
zahire.kazimova@mail.ru

THE CONCEPT OF COLLOCATION

Key words: phraseology, expression, collocation, language units, grammatical, combine

Açar sözlər: frazeologiya, ifadə, birləşmə, dil vahidi, qrammatika, birləşdirmək

Ключевые слова: фразеология, выражение, словосочетание, языковые единицы, грамматический, объединить

Over the last twenty years, phraseology has become a substantial field of language. Linguists, as a bottom line of narrow investigations, propose their perception and new attitudes towards this phenomenon. According to Arnold (1968) it may also mean a group of words whose meaning is difficult or impossible to understand from the knowledge of the words considered separately.

Linguistic specialists also examined the role of phraseology in language patterning. They exceptionally addressed to the point of expression - as stiff, stable, fixed lexical composition and combinations of grammatical structure. According to their perception about the significant feature of phraseology unit, i.e. stability, consequently, phraseology expressions are retracted from one's mind, taken already shaped, and definitely not composed over and over again, hence phraseology units are used as established, regular language units.

Before introducing to the whole partition of phraseology units, primarily, to fore-stone the events, it would be expedient to indoctrinate with the collocation itself, because there are several categories, attributed to collocation range, in which phraseologisms are attached to. Despite the fact that at present, we still lack a clear, non-controversial and all-embracing definition of collocation. Collocation is a lexical unit consisting of a cluster of two or three words from different parts of speech.

The term of collocation is used to refer to the combination of words that have a certain mutual expectancy i.e. words regularly keep company with certain other words. When a collocation appears with a greater frequency than chance, then it is called a significant collocation. The usual measure of proximity is a maximum of four words intervening. The identification of

patterns of word co-occurrence in textual data is particularly important in dictionary writing, natural language processing and language teaching. Collocations essentially refer to the empirical tendency of certain words to occur together— either next to or very close to each other. Collocation is an aspect of lexical cohesion which embraces a ‘relationship’ between lexical items that regularly co-occur. Hatim and Mason (1990: 47) argue that collocation patterns extending across longer stretches of text play a part in creating genres and registers. Some authors categorize collocations into two major groups, and makes a distinction between grammatical collocations and lexical ones.

Grammatical collocations are exemplified by nouns, verbs or adjectives in collocation with restricted prepositions or grammatical structures, such as

hand over in “*Hand it over here,*” *he said.*

wink of in *I haven’t had a wink of sleep these three weeks!*

make a joke of in “You might make a joke of that” said the little voice in a whisper close to her ear and include phrasal verbs. The other side of grammatical collocation can be perfectly unfolded in the following example: ***decide on the way***, meaning ‘decision to choose one or another way to go, to turn to’, but also, ***decide on the way***, meaning ‘make a decision while going somewhere, is a free combination, to say in other words, ***a loose association*** in Chomsky’s terminology. Native speakers of English feel that the components of *decide on* collocate with each other, and they will most likely reject violations of collocability such as ***decide at the way***.

Lexical collocations, are combinations of nouns, adjectives, verbs and adverbs, such as ***never mind***, ***heavily involved*** and etc. Words take their meaning from their collocation environment. The following example of ***bread-and-butter*** can clearly illustrate the peculiarities of lexical collocation:

He made a desperate effort, and swallowed a large piece of ***bread-and-butter*** (sandwich);

His ***bread-and-butter*** is astronautics (profession);

Don’t forget to buy ***bread and butter***! (the case where a literal translation possible, because the separate products, which have to be bought from some shop are mentioned in this example.)

Clearly the meaning of *bread and butter* is very different in each case, and depends on other words that appear with it, and on context, of course. Collocation is as one of the translator’s major problems, since source language interference can easily lead to an unnatural collocation in the target language. A key issue in translation is to find a suitable collocation. In English, for example, the literal translation is acceptable in one case (***strong growth***) but definitely not in another (***strong fall***).

According to Chomsky (1965:193), the interest for this research in the translation of collocations arises from their great importance in language. They play an important role in the coherence and cohesion of language. In addition, they are present in all text types. The translation of collocations is a constant problem—to match the appropriate nouns with the appropriate verbs, the appropriate verbs with the appropriate nouns, the appropriate nouns with the appropriate nouns, and so on and so forth. Sometimes collocations are confused with idioms. However, their usage is different.

Idioms also appear to be frequently paired words or a phrase with a set pattern in the wording. The difference between a collocation and an idiom, however, is the meaning. The meaning of a collocation can be interpreted by combining the meanings of the separate words in the phrase; the meaning of the idiom is more than (and often quite different from) the meaning of the separate words within the idiom. Sometimes the same set of words can function as an “ordinary” phrase, an idiom, or a collocation. It hinges on the context. Though if we took the same bread and butter, which can function as an “ordinary” noun phrase, an idiom, and a collocation. Let’s consider the following samples to distinguish collocation and idiom.

1. **Bread and butter** makes a good, quick snack.
2. **Bread and butter** are becoming increasingly expensive.
3. **Engineering** was my father's bread and butter.

Sentence (1) uses the collocation, while sentence (2) contains the ordinary phrase, and (3) uses the idiom. Between idioms and free phrases there is supposed to be a part of vocabulary, which is called lexical collocations. Collocations and idioms belong to what is called semantic phrasemes.

Along with all the above mentioned we can consider some kinds of collocations:

1. *Open (free) collocation*: open collocations are the ones which are free or loose syntactic structures with each constituent used in a common literal sense:

shook one's head ‘to move your head from side to side as a way of saying no or to express disagreement’;

way out ‘an opening that permits escape or release’;

out of breath ‘breathing with difficulty’;

to be no use ‘be unable to find a use for’.

2. *restricted collocations*: They are combining one constituent with a transferred meaning and one with a literal meaning. Such collocations are possible variants of noun idioms with a certain collocational range: e.g.

to lose one's temper ‘to become very angry’;

mind own business ‘not meddle’;

3. *Binomial collocation (gin and tonic)*. This collocation, consisting of two nouns, agents, which are joined by 'or', 'and' and similar conjunctions. It is always fixed, e.g.

hand in hand 'in cooperation, jointly';

bread-and-butter 'a job or activity that provides you with the money you need to live';

often and often 'half the time';

here and there 'in different places';

skin and bones 'painfully thin, emaciated';

face to face 'talk when they are both together in the same place'.

References

1. Alexander, R. (1984). Fixed Expressions in English: Reference books and the Teacher.
2. Chomsky, N. (1965). Aspects of the Theory of Syntax. Cambridge.
3. Chomsky, N. (1965). Three Models for the Description of Language.
4. Cowie, A.P. (1981). The Treatment of Collocations and Idioms in Learners' Dictionaries.
5. Hatim, B., Mason I. (1990). Discourse and the Translator. London: Longman.
6. Arnold. (1986). The English Word. Moscow: Vyssaja Skola.

Z.K.Kazimova

Söz Birləşmələri

Xülasə

Söz birləşmələri, bəzi sözlərin tez-tez birlikdə istifadə edildiyi və təbii şəkildə səslənmə üsuludur. Bu həm də, isim və fellərin, sözünü və fellərin birgə istifadə edilə biləcəyinə dair məhdudiyyətlərə də aiddir. İngilis dilində bir çox hallar var ki, istifadə etmək istədiyiniz sözlərin birlikdə istifadəsi çətin olur, çünki sözlərin birlikdə istifadəsinə dair dəqiq qaydalar yoxdur. Bəzi sözlər sadəcə bir yerdə səslənir, digərləri isə yox.

Cümlədə isim istifadə edərkən, onun hansı fellə daha yaxşı istifadə etməyi bilmək lazımdır. Dil öyrənənlər tez-tez bu fellərin istifadəsində səhv edirlər. Əksər dil müəllimlərinin tədris etdiyi sinifdə dil öyrənənlər dörd və ya beş ən vacib sözdən ibarət olan birləşmənin açar mənasını bilmirlər. Nəticədə onlar məsələni müəyyənləşdirmək və ya müzakirə etmək üçün daha uzun, danışq üsulları yaradırlar və daha çox səhvlərin şansını artırirlar.

З.К.Казымова

**Словосочетание
Резюме**

Словосочетание - это способ, которым некоторые слова часто используются вместе и звучат естественно. Это также относится к ограничениям того, как слова могут использоваться вместе, например, какие глаголы и существительные могут использоваться вместе, и какие предлоги и глаголы могут использоваться вместе. На английском языке много случаев, когда трудно узнать, какие слова подходят к слову, которое вы хотите использовать, потому что нет четких правил. Некоторые слова звучат правильно, а другие нет.

Когда вы используете существительное в предложении, вам нужно знать, какие глаголы подходят к нему. Учащиеся часто делают ошибки с этими глаголами. Большинство преподавателей языка имеют опытных учеников с хорошими идеями, которые часто теряют оценки, потому что они не знают четырех или пяти наиболее важных словосочетаний ключевого слова, которое является центральным для того, что они пишут. В результате они создают более длинные, более сложные способы определения или обсуждения проблемы, увеличивая вероятность дальнейших ошибок.

Rəyçi: Sevil Əliyeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

NAILƏ QULİYEVA
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
naila@mail.ru

STRUCTURE AND CLASSIFICATION OF COMPOUND WORDS

Açar sözlər: lügət tərkibi, mürəkkəb sözlər, frazeoloji vahidlər, kök

Keywords: vocabulary, compound words, phraseological units, stem

Ключевые слова: словарный запас, составные слова, фразеологические единицы, корень

The process of forming a new word by combining two or more words is known as word composition which occurs in the language as free forms. They are inseparable vocabulary units. Words formed by means of word-composition are known as compound words. Like all inseparable vocabulary units, compound words take shape in a definite system of grammatical forms, syntactic and semantic features. A compound word forms a single idea, but their merging of two parts is not always complete and it is not always possible to differ compound words from syntactical groups. E.g. a strong box – a compound word in the meaning of сейф. A strong box – syntactical group in the meaning of möhkəm qutu. Structurally compound words are characterized by the specific order and arrangement in which bases follow one another. Phonetically, the immediate constituents (ICs) acquire a new stress pattern: “hot and house” – each possesses its own stress, but when the stems of these words are brought together we have a new word – formation – a compound word. So, the pronunciation has more significance than the spelling, for the position of stress generally changes when two stems are linked up in a compound. But the stress is placed on the first part when the merging is complete, of two elements of the compound are only partially combined, the stress falls equally on the both parts of the compound. E.g. schoolboy, schoolfellow etc. Only context helps to distinguish compounds from free syntactical groups. For ex:

Three crow is a black bird = a syntactical group;

A blackbird is in the cage = a compound word.

Graphically, most compounds have two types of spelling – solid and hyphenated. These two of spelling are typical of compound words. The spelling of these combinations varies from author to author and from dictionary to dictionary. For ex: Film star, filmstar, film-star.

There is no rule for determining if a compound word should be hyphenated, written separately or spelt together. When in doubt about it, one must consult a dictionary. On some words the usage is fixed, in others it

varies. Some compounds are made up of a determining and a determined part, which may be called the determinant and the determinatum. E.g. sunbeam.

The second stem is the basic part, the determinatum. The determinant sun serves to differentiate it from other beams. The determinatum is the grammatically most important part which undergoes inflections: of sunbeams, passers-by. There are two important peculiarities distinguishing compounds in English from free phrases. Firstly, both SCs of the English and Azerbaijani compounds are free forms, i.e. they can be used as independent words with a distinct meaning of their own: As the English and Azerbaijani compounds consist of free forms, it is difficult to distinguish them from phrases.

Separating compounds from phrases and also from derivatives is no easy task. E.g. starlit (ulduzlu) = star-light (lit) cannot be a phrase because its second element is the stem of a participle (lit), and a participle cannot be syntactically modified by a noun, compound words may be classified according to the type of compositions and the linking element: according to the structural patterns according to the part of speech.

1. The classification according to the type of composition permits us to establish groups:

a) Without connecting elements: heartache, newspaper, first class.

In Azerbaijani: qaradaş, qaragöz, ayaqyalın.

b) Compounds with a vowel or a consonant as a linking element

Speedometer, Euro-Asian, Anglo-Azerbaijan, gasometer, handicap etc.

In Azerbaijani: qacaqac, vurhavur, basabas.

c) Compounds with linking elements represented by preposition or conjunction stems: a son-in-law, a stay-at-home, rough-and-ready.

d) In some cases, the first part of a compound word has the possessive inflexion: townsman, sportsman, draftsman.

2. The classification of compounds according to the structure of ICs distinguishes:

a) compounds where the constituents are simple elements:

toothache, headache, filmstar etc.

In Azerbaijani: daşarmud, suiti etc.

b) Compounds where at least one of the constituents is a derived stem:

blue-eyed, long-legged, handicapped.

In Azerbaijani: ağacdələn, ayaqqabı, qaragözlü.

In both languages the second component is derived.

c) Compounds where at least one of the constituents is a clipped stem:

X-mas, V-day etc.

In Azerbaijani: dedi-qodu (dedi-qaydu), Ağamməd (Ağa Məhəmməd) etc. Compounds where at least one of the constituents is a compound system: wastepaper basket etc.

Compound words are pronounced under one stress but the components of phraseological units each have their own stress. There are various grammatical types of compounds: they are compound nouns, compound adjectives, compound verbs, compound adverbs and compound pronouns.

There are the following types of compound nouns:

1. The stem of a noun preceded by the stem of another noun: steamship, fountain-pen etc.
2. The stem of a noun preceded by the stem of an adjective: sweet-heart.
3. The stem of a noun preceded by the stem of a gerund: writing-table, looking-glass etc.

In all these cases the second part of a compound word expressing a general meaning is limited by the first.

4. The stem of a noun preceded by the stem of verb: tell-tale, dare-devil.

Here the first part of a compound word expressing a general meaning is made more exact by the second.

5. The stems of two nouns with a preposition in the middle: mother-in-law, father-in-law, stay-at-home etc.
6. The stems of two verbs with a conjunction in the middle: come-and-go.

The parts of a compound word are independent here. Compound nouns in Azerbaijani are formed as follows:

1. Two common nouns denoting the name of a person join together and make up a compound name. E.g. Hüseynqulu, Rəcəbli, Gülbahar, Məmmədhüseyn etc.

2. The stem of a noun preceded by stem of a noun is considered a compound noun and the first component of this noun denotes a nickname. E.g. Mirzə Fətəli, Şah İsmayıl, Molla Nəsrəddin etc.

Such compound nouns are spelt separately and are written in capital letters.

3. The stem of a noun preceded by the stem of noun is considered a compound noun. The first component of such nouns does not denote nickname and is spelt together. E.g. Sultanəli, Xanımbacı, Ağabacı.

4. The stem of noun preceded by the stem of a noun forms a compound noun. The second component of such compound nouns denotes a nickname or a rank and is spelt separately. E.g. Məhsəti xanım, Fətəli xan, Cavad xan, İbrahim xan etc.

5. The stem of a noun preceded by the stem of a noun forms a compound noun. The second component of such compound noun does not

denote any nickname or rank and is spelt together. E.g. Balabəy, Əhməd xan, Anaxanım, Qızbacı etc.

The stem of a noun preceded by a noun without receiving any suffix, forms a compound noun and they are spelt together. E.g. Arpaçay, maşınqayırma, rəsmxətt etc.

6. The stem of an adjective followed by the stem of a noun forms a compound noun and they are spelt together. E.g. Böyükkişi, Bababacı, Sarıköynək etc.

7. The stem of a noun (or two nouns) followed by the stem of a participle forms a compound noun. E.g. ağacdələn, günəbaxan, taxılbiçən, pambıqyığan etc.

8. The stem of a noun preceded by the stem of a noun forms a compound noun, but the second component of such compound nouns receives a possessive ending. E.g. ayaqqabı, quzuqulağı, dəvədabanı, itburnu, suiti etc.

9. The stem of a noun preceded by the stem of a noun forms a compound noun. The first component of such compound noun is shortened. E.g. Azərkitab, Azərnəşr etc.

10. A compound noun is formed by the repetition of two nouns which are written with hyphen. E.g. kos-kos, daş-daş, üzük-üzük etc.

11. -ha-, -a- are added between two repeated words which form compound nouns and are spelt together. E.g. vurhavur, gəlhagəl, basabas, yehaye etc.

References:

1. Hacıyeva Ə.H. İngiliscə-Azərbaycanca və Azərbaycanca-İngiliscə somatik frazeoloji birləşmələr lüğəti, Bakı, Nurlan, 2005.
2. The Oxford Guide to the English Language. Oxford. New York, Tokyo: Oxford University Press, First Published 1984, Reprinted, 1985.
3. Aziza Hacıyeva. English lexicology, Baku, 2011, 248 p.
4. О.М. Осиянова, М. Ю. Романюк. Английская лексикология, Оренбург, 2010, 143 с.
5. R. S. Ginzburg, S. S. Khidekel, G. Y. Knyazeva, A. A. Sankin. A Course in Modern English Lexicology, Moscow vysšaja škola, 1979, 269 p.

N.Ə. Quliyeva

Mürəkkəb sözlərin quruluşu və təsnifatı
Xülasə

Məqalədə iki və daha çox sözlərin birləşməsi vasitəsilə lüğət tərkibinin ayrılmaz vahidi kimi yeni sözlərin yaranması prosesi araşdırılır. Hər hansı bir dilin lüğət tərkibinin ayrılmaz vahidi kimi mürəkkəb sözlər qrammatik forma, sintaksis və semantik xüsusiyyətlərin müəyyən bir sistemində formalaşır. Məqalədə, məxsusi ardıcılıq və yerləşmə ilə səciyyələndiyindən quruluşca mürəkkəb sözlərdə əsasların bir-birini ardınca işlənməsi təhlil edilir. Fonetik cəhətdən, yeni qurulmuş söz yeni vurğu tələb edir. Mürəkkəb sözlər birləşmə növünə və birləşdirici elementə, quruluşca növünə və nitq hissələrinə görə təsnif oluna bilər. Məqalədə qrammatik quruluşuna görə müxtəlif olan mürəkkəb sözlər araşdırılır. Müxtəlif dillərin lüğət ehtiyatının nəzəri əsaslarına istinadən onları aşağıdakı növlərə bölmək olar: mürəkkəb isimlər, mürəkkəb sifətlər, mürəkkəb fellər, mürəkkəb zərflər və mürəkkəb əvəzliliklər.

Н.А. Кулиева

Структура и классификация составных слов
Резюме

В этой статье рассматривается процесс формирования нового слова путем объединения двух или более слов в виде неразделимых словарных единиц. Как и все неразделимые словарные единицы в определенном языке, сложные слова формируются в определенной системе грамматических форм, синтаксических и семантических особенностей. В этой статье анализируются структурно составные слова, характеризующиеся особым порядком и расположением, в которых основания следуют друг за другом. Фонетически непосредственные составляющие приобретают новую модель стресса. Составные слова могут быть классифицированы в соответствии с типом композиции и связующих элементов, в соответствии со структурными схемами и в соответствии с частью речи. Различные грамматические типы соединений были исследованы в этой статье. В соответствии с теоретической основой словарного запаса разных языков, существуют следующие типы: составные существительные, составные прилагательные, составные глаголы, составные наречия и составные местоимения.

Rəyçi: Sevil Əliyeva
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

RƏNA MUSTAFAYEVA
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
rena2213m@gmail.com

ИННОВАЦИОННЫЕ МЕТОДЫ ПРЕПОДАВАНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА В УСЛОВИЯХ ПОЛИКУЛЬТУРНОЙ СРЕДЫ

Açar sözlər: innovasiya metodları, vasitəçi dil, kommunikativ metod, siyasi mədəniyyət mühiti.

Ключевые слова: инновационные методы, язык-посредник, коммуникативный метод, поликультурная среда.

Keywords: innovative methods, intermediate language, communicative method, multicultural environment.

Русский язык выступает в роли языка-посредника при общении людей разных национальностей. Соответственно, в процессе обучения русскому возникают вопросы: «Как организовать учебный процесс?», «Как обучить русскому языку нерусских учащихся?».

Основной целью преподавания РКИ стало создание условий для включения учащихся в процесс обучения, корректировка имеющихся и формирование новых знаний в области русского языка, а также обучение видам речевой деятельности (аудированию, чтению, говорению, письму), снятие интерференции в речи и на разных уровнях языковой системы.

Главная задача преподавания русского языка на современном этапе – целенаправленность обучения на достижение конкретного конечного результата.

Значит, **ведущими ключевыми идеями** будут следующие:

- прививать интерес к русскому языку, психологически готовить к его дальнейшему изучению;
- приучать слух учащихся к звукам, словам русской речи;
- создавать у учащихся запас наиболее употребительных русских слов, вырабатывать умение пользоваться этим минимумом в разговорной речи;
- научить строить элементарные фразы на русском языке, употребляя слова в правильной грамматической форме.

Первые шаги преподавателя русского языка при работе с инофонами должны быть направлены на формирование положительного мотивационного отношения к русскому языку через развитие познавательного интереса и осознание социальной необходимости (для нужд общения).

Формированию познавательного интереса способствуют:

- занимательные эмоциональные задания с новой информацией, требующие сочетания разных видов памяти, творческие;
 - контроль речевой деятельности учащихся, знание ими своих результатов, своих успехов;
 - активное использование текстов художественной литературы;
 - новизна методов и приемов, преемственность, проблематичность в обучении;
 - использование технических средств обучения, ресурсов интернета.
- Формированию социального мотива способствуют:
- создание речевых ситуаций, вызывающих желание высказаться;
 - привитие потребностей в коммуникации, лучшем усвоении языка.

Учащийся должен понимать, что без знания русского языка он не сможет реализовать себя как полноценный член общества, вместе с тем, важным условием успешного овладения языком должен стать эмоциональный настрой, эмоциональный климат в аудитории.

Вторая проблема, с которой неизбежно сталкивается преподаватель русского языка в разноязычной аудитории, - это разный уровень владения русским языком, поэтому преподаватель должен совмещать в учебном процессе методики преподавания русского языка как родного и неродного.

Уроки русского языка в полиэтнической аудитории имеют свою особенность, т.к. преподаватель должен учитывать уровень владения языком учащихся-инофонов при разработке урока и подборе заданий.

Основные методы обучения РКИ

Классический подход к изучению языка

Классический курс ориентирован на учащихся различного возраста и чаще всего предполагает изучение языка "с нуля". В задачи преподавателя входят традиционные, но важные аспекты постановки произношения, формирования грамматической базы, ликвидации психологического и языкового барьера, препятствующих общению.

В основе классического подхода лежит понимание языка как реального и полноценного средства общения, а значит, все языковые компоненты - устную и письменную речь, аудирование и др. - нужно развивать у обучающихся планомерно и гармонично. Классическая методика отчасти превращает язык в самоцель, но это нельзя считать недостатком. Такой комплексный подход направлен, в первую очередь, на то, чтобы развить у обучающихся способности понимать и создавать речь.

Лингвосоциокультурный метод

Один из самых серьезных и всеобъемлющих методов изучения иностранного языка - лингвосоциокультурный, предполагающий апелляцию к такому компоненту, как социальная и культурная среда.

Сторонники этого метода твердо уверены, что язык теряет жизнь, когда преподаватели ставят целью овладеть лишь "безжизненными" лексико-грамматическими формами. "Личность - это продукт культуры". Язык - тоже.

Коммуникативный метод

Первую строчку в рейтинге популярности методик активно удерживает коммуникативный подход, который, как следует из его названия, направлен на практику общения.

Из 4-х "китов", на которых держится любой языковой тренинг (чтение, письмо, говорение и восприятие речи на слух) повышенное внимание уделяется именно двум последним.

Основная цель этой методики - научить учащегося сначала свободно говорить на языке, а потом думать на нем. Механические воспроизводящие упражнения здесь отсутствуют: их место занимают игровые ситуации, работа с партнером, задания на поиск ошибок, сравнения и сопоставления, подключающие не только память, но и логику, умение мыслить аналитически и образно. Весь комплекс приемов помогает создать некую среду, в которой должны "функционировать" учащиеся: читать, общаться, участвовать в ролевых играх, излагать свои мысли, делать выводы. Язык очень тесно переплетен с культурными особенностями страны, следовательно, обучение непременно включают страноведческий аспект. Нужно дать человеку возможность легко ориентироваться в поликультурном мире.

Инновационные подходы к преподаванию русского языка в условиях поликультурной среды.

Инновационные подходы к преподаванию русского языка связаны прежде всего с изменением роли преподавателя. В современных условиях очень важно, чтобы преподаватель не давал ученикам готовых знаний, а указывал путь к приобретению знаний, учил добывать знания.

Важно понимать, что причина плохого знания русского языка связана прежде всего не только с проблемой социальной и психологической адаптации ученика к новой культуре, к новым традициям, ценностям, ориентирам, но и с овладением принципами коммуникативного подхода к преподаванию русского языка как неродного.

Это требует от словесника выбора эффективных форм работы с текстами разных типов и стилей речи, аудирования, говорения. В связи с этим особого внимания требуют уроки развития речи, уроки комплексного анализа текста.

Чтобы выразить свои мысли на неродном языке, мало знать правила. Для этого нужно прежде всего расширить активный словарь. Как сделать это на уроках русского языка? Помогает система предтекстовых упражнений, характерная для методики преподавания русского языка как иностранного. Во время проведения уроков русского языка к числу эффективных технологий можно отнести технологии работы в группах (пары, группы сменного состава и т.д.) Технология обучения в группах позволяет создавать на уроке определенные речевые ситуации, привлекать к организации работы в группе учащихся, для которых русский язык родной, что способствует формированию коммуникативной компетенции учащихся. Инновационные подходы к преподаванию русского языка требуют четкой организации самостоятельной, исследовательской деятельности учащихся.

Литература

1. Современный толковый словарь русского языка / Гл. ред. С. А. Кузнецов. - СПб.: Норинт, 2003. - 960 с.
2. Брокгауз Ф.А. Энциклопедический словарь. Современная версия / Ф.А. Брокгауз, И. А. Ефрон. - М.: Изд-во Эксмо, 2002. - 672 с.
3. Полонский В.М. Словарь по образованию и педагогике / В.М. Полонский. - М.: Высш. шк., 2004. - 512 с.
4. Вишнякова С.М. Профессиональное образование: Словарь. Ключевые понятия, термины, актуальная лексика / С.М. Вишнякова. - М.: НМЦ СПО, 1999. - 538 с.
5. Коджаспирова Г.М. Педагогический словарь: Для студ. высш. и сред. пед. учеб. заведений. / Г.М. Коджаспирова, А.Ю. Коджаспирова. - 2-е изд., стер. - М.: Издательский центр «Академия», 2005. - 176 с.
6. Российская педагогическая энциклопедия: в 2 тт. / Гл. ред. В.В. Давыдов. - М.: Большая Российская энциклопедия, 1993. - 608 с.

Rəna Mustafayeva

Siyasi mədəniyyət mühiti şəraitində rus dilinin tədrisinin innovasiya metodları Xülasə

Məqalədə diqqəti rus dilinin xarici dil kimi tədrisində innovasiya yanaşması göstərilir. Tədrisin əsas məqsədi rus dilinin xarici dil kimi öyrənməsində, eyni zamanda rus dili sahəsində mövcud olan və yeni biliklərin formalaşdırılması şagirdlərin təlim prosesinə daxil edilməsi üçün şərait yaradılması vacibdir. Xüsusi qeyd edilir ki, əsas məqsəd rus dili

tədrisinin müasir mərhələdə konkret son nəticəyə nail olunacağına - təlim məqsədyönlülüyünü. Danışq səlahiyyətləri formalaşmasına əcnəbi şagirdlərin rus dilini daha dərinlən öyrənilməsi və mənimsənilməsi qrammatik modellər əsasında baş verir. Dil ölkənin mədəni xüsusiyyətləriylə çox sıx cildlənmişdir, beləliklə, coğrafi aspekt rus dilinin tədrisində hökmən daxil edilməlidir. Ondən da bildirilir ki, innovasiya yanaşmaları rus dilinin tədrisinə ilk növbədə müəllimin rolunun dəyişməsi ilə bağlıdır. Müasir şəraitdə çox vacibdir ki, müəllim şagirdlərə hazır bilik verməyib və bilik əldə etməyə doğru yol göstərsin, bilik əldə etmək öyrədsin.

Rus dili rus xalqının ənənələrinin, mədəniyyətinin daşıyıcısıdır. Deməli, mədəniyyətin fenomeni kimi onu tədris etmək, kulturoloji mərhələnin fənlərin tədrisi metodikasına sahib olmaq məqsəduyğundur.

Rana Mustafayeva

Innovative methods of teaching Russian in a multicultural environment Summary

The article focuses on the innovative approach to teaching Russian as a foreign language. The main purpose of teaching Russian was to create conditions for the inclusion of students in the learning process, the adjustment of existing ones and the formation of new knowledge in the field of the Russian language. It is especially noted that the main task of teaching Russian at the present stage is the focus of training on achieving a specific end result. The formation of the speech competence of foreign language students is based on the in-depth study and mastering of grammatical models of the Russian language. The language is very closely intertwined with the cultural characteristics of the country, therefore, education necessarily includes the regional aspect. It also says that innovative approaches to teaching Russian language are primarily associated with the changing role of the teacher. In modern conditions it is very important that the teacher does not give the students ready-made knowledge, but points the way to the acquisition of knowledge, taught them to acquire knowledge.

The Russian language is the carrier of culture and traditions of the Russian people. So, it is advisable to teach it as a phenomenon of culture, to master the methodology of teaching subjects of the culturological cycle.

Rəyçi Bəyimxanim Əliyeva
Filologiya uzrə fəlsəfə doktoru, dosent

SEVİNC CƏFƏROVA
Azərbaycan Tibb Universiteti
Xarici dillər kafedrasının müəllimi
sevinc@mail.ru

XARİCİ DİLLƏRDƏ LEKSİK MATERIALIN TƏDRİSİ

Açar sözlər: dil və təfəkkür, qrammatik və leksik material, şifahi nitq, frazeoloji vahidlər, tərcümə, törəmə sözlər

Ключевые слова: язык и мышление, грамматический и лексический материал, устная речь, фразеологические единицы, перевод, производные слова

Key word's: grammar and lexicon, grammatical and lexical material, stiff speech, phraseology, translation, prose

Xarici dil tədrisinin vəzifəsi sözün geniş mənasında tamamilə savadlı, və onun qrammatik quruluşu haqqında mükəmməl məlumatla malik olan gənclər yetişdirməkdir. Bu dilləri tədris edən müəllim çalışmalıdır ki, hazırladığı tələbələr xarici – dillərin bütün imkanlarından, incəliklərindən istifadə etməyi bacarsınlar. Onlar düzgün ədəbi tələffüzə və ifadəli qiraətə malik ola bilsinlər. Şifahi və yazılı nitqlərini qrammatik və üslubi cəhətdən səlis qura bilsinlər, yazılarını orfoqrafik cəhətdən düzgün yazsa bilsinlər.

Xarici dil tədrisinin vəzifələrindən biri də tələbələrin yaradıcı fikirlərini, onların dərk etmə qabiliyyətinin müstəqil işləmə vərdişlərini inkişaf etdirməkdir. Xarici dilin təlimi tələbələrin təfəkkürlərinin və dünyagörüşlərinin formalaşmasında insanlarla ünsiyyət yaratmalarında əvəzedilməz vasitədir. Dil və təfəkkür bir-biri ilə möhkəm surətdə bağlıdır. Onların inkişafı da qarşılıqlı olaraq əlaqəlidir. Hər bir başqa fənn öz məzmununa görə dil qədər təfəkkürlə yaxın əlaqəli deyildir. Dil insan qabiliyyətinin inkişafında müəyyən məsələləri ayıraraq tədris etmək və ümumiləşdirmək işində ən mühüm vasitələrdən biridir. Bu xüsusiyyətlərin formalaşdırılması inkişaf etdirilməsində xüsusən faktik dil materialı olan qrammatik anlayış, tərif və qaydalar mühüm rol oynayır. Dili sevmək hər şeydən əvvəl onu yaxşı öyrənmək deməkdir. Dili yaxşı bilmək isə onu anlayıb başa düşmək - bu dili yaradan xalqı sevmək deməkdir.

Xarici dil tədrisinin qarşıya qoyduğu başlıca məqsəd:

1. Tələbələrə ingilis dilinin fonetika, leksika, qrammatika və üslubiyyatı ilə əlaqədar bilikləri mənimsətmək;
2. Onlara dilin inkişafı, ictimai həyatdakı rolu və ədəbi ingilis dilinin xüsusiyyətlərinə dair məlumat vermək;
3. Tələbələrin ifadəli oxu vərdişlərini təkmilləşdirmək;

4. Onlara nitqi düzgün ifadə etmək bacarığı aşılamaq;

5. Sözü, dilin zənginliyinə diqqətlə yanaşmaq və onları söylə mənimləməyə çalışdırmaq;

6. Tələbələrə orfoqrafiya, orfoepiya və durğu işarələrinə dair möhkəm vərdişlər aşılamaq.

Dilin leksikası qrammatika və fonetika ilə sıx əlaqəlidir. Ona görə də leksikanın təlimi başqa aspektlərdən ayrı götürülə bilməz. Leksik material dil fəaliyyətini, oxunu və yazını intensivləşdirir, tələbə onun əsasında öz fikrini başqasına çatdırır. Bəzi təhsil ocaqlarında leksik materiallara çox az diqqət yetirilir. Xarici dil dərslərini oxu və tərcümə dərslərinə çevirirlər. Xarici dildə oxunu ana dilinə tərcümə edən mətnə müəllim heç bir leksik və qrammatik iş aparmır, oxu zamanı heç olmasa müəyyən sözlər aydınlaşdırılsa, həmin oxunun əhəmiyyəti olar. Müəllim qrammatik qaydaları izah edir, onu möhkəmləndirir, qaydaya müvafiq cümlələr yazdırır. Bu cümlələrin özü də leksik vahidlərdən ibarətdir. Lakin onlara leksiki baxımdan yanaşmaq izahat işi aparmaq da unudulur. Tədrisin ilk mərhələsindən leksik materialın möhkəm qavranılmasına nail olmaq lazımdır. Bu sonrakı mərhələlər üçün, necə deyirlər zəmin yaradır. Xarici dilin tədrisinin keyfiyyətli olmasının əsas amillərindən biri də zəngin söz ehtiyatının yaradılmasıdır. Sözlər tələbələrə öyrədilərkən, onun çoxmənalı olmasına da fikir vermək lazımdır. Məsələn, “qum” sözünü götürək.

1. Dış əti mənasında

2. Saqqız mənasında

3. Rezin mənasında

4. Qaloş mənasında

5. Kitrə ağacı mənasında

6. Yapışdırmaq mənasında.

Bu leksikanın spesifik xüsusiyyətləridir. Tədris prosesində bunu nəzərə almaq lazımdır. Hər bir leksik frazanın özünü də leksik, fonetik və qrammatik cəhətdən izah etmək faydalıdır. Hər bir dildə frazeoloji vahid olduğu kimi ingilis dilində də belə vahidlər vardır: ***Don't quarrel with your bread and butter. Çörəyinə xor baxma.*** (Tanrıya təpik atma). ***Friendship cannot stand on one side. Dost dostu tən gərək, tən olmasa gen gərək.***

Əgər bu frazaları (atalar sözlərini) hərfi tərcümə etsək, aşağıdakı cümlələr alarıq. ***Yağ çörəyinə küsənə***

Dostluq bir tərəfdə dura bilməz.

Leksikanı tədris edərkən onun başqa sözlərlə əlaqəsi məsələsinə ciddi fikir vermək lazımdır. Leksikanın aktiv öyrədilməsi üçün isə xüsusi leksik çalışmalar sistemi yaratmaq lazımdır. Tələbələrin şifahi nitqi zəif

öyrənmələrinin səbəblərindən biri isə leksik çalışmaların lazımı səviyyədə aparılmamasıdır. İngilis dilinin leksikasının spesifik xüsusiyyətləri tələbələrə vaxtında izah edilərsə onlar xarici dil öyrənməkdə çətinlik çəkməzlər. İngilis və Azərbaycan dilində aparılan müqayisə, leksik materialın öyrədilməsində müəllimin işini asanlaşdırır.

Sözdüzəltmə Azərbaycan dilində olduğu kimi ingilis dilində də şəkilçilər vasitəsilə əmələ gəlir. Məsələn: *history-historical - tarix-tarixi*.

Törəmə sözlər isə nitq hissələrinə görə biri digərinə bənzəyir. Suffikslər vasitəsilə sifətin dərəcələri meydana çıxır. Məsələn: *big – bigger – the biggest - böyük – nisbətən böyük - ən böyük*.

Sözyaratmadan danışsaq Azərbaycan və ingilis dilində çoxlu mürəkkəb və düzəltmə sözlər vardır. İki sözün birləşməsindən əmələ gələnlər, sözün təkrarı ilə düzələnlər. Sözün təkrarı ilə düzələn mürəkkəb sözlərə ingilis dilində çox az rast gəlinir. Birinciyə misal olaraq: *woman – doctor – qadın həkim. School – boy – məktəbli oğlan*. Bəzən mürəkkəb sözlərdə sözdüzəltmələrə rast gəlmək olur. Məsələn: *ultra – imperiaлизм – ifrat imperiaлизм, counter – attack - əks hücum, dark blue – tünd göy, black bearded – qarasaqqal, every where – hər yerdə, to white – wash – ev ağartma*. Hər iki dildə ola bilər ki, mürəkkəb sözlər ayrı-ayrı nitq hissələrindən ibarət olsun. Mürəkkəb sözlər hər iki dildə birlikdə, ayrı və ya defislə yazılır. Məsələn: *hansewife – evdar qadın, passer –by – yoldan ötən, hotel – keffer – mehmanxana sahibi, mottur-in-lau – qaynana*. Leksik materialın belə rəngarəngliyini misallarla izah etmək müəllimdən çox böyük bacarıq tələb edir ki, onu tələbələrə öyrədə bilsin. Bunun üçün müəllim yeni üsullar axtarmalı və onu tətbiq etməlidir. Təcrübə göstərir ki, belə dil materiallarını öyrətmək üçün onları tələbələrə izahatla başa salmaq, əyanilikdən və təkrardan geniş istifadə etmək lazımdır. Əyanilik metodikada özünəməxsus yer tutduğu üçün ondan geniş istifadə etmək yaxşı səmərə verir. Əgər bu iş planlaşdırılmazsa, əyani keçirilən dərs pozula bilər. Söz izahından biz yalnız məktəblərdə istifadə edirik. Tələbə dili qarşılıqlı tərcümə yolu ilə də öyrənə bilər. Hər iki dildə sözlər çoxmənalı olduğundan tərcümə düzgün istiqamətdə aparılmalıdır. Elə sözlər var ki, onların tərcüməsi eyni olsa da, cümlədə işlətmə yeri müxtəlif olur. Məsələn: *handsome – gözəl (oğlan), pretty – gözəl (qız), high – hündür (dağ), tall – hündür (adam)*.

Belə sözlərin tərcüməsinə rast gəldikcə müəllim bu sözün hansı ekvivalentinin harada işləmə bilməsini izah etməlidir. Lügətlə iş zamanı tələbələrə idiomatik ifadələr haqqında da məlumat vermək və istifadə üsullarını da öyrətmək lazımdır. Tələbə bilməlidir ki, ifadəni hərfi tərcümə etmək olmaz. Onun Azərbaycan dilində dan ekvivalentini tapmalıdır. Məsələn: *to do are's worst – dəridən qabıqdan çıxmaq*. Sözün cümlə

daxilində izah edilməsinin böyük bir müsbət cəhəti ondadır ki, hər bir söz cümlə daxilində işlənərkən müəyyən fikir meydana çıxır. Tələbələrin söz ehtiyatları artıq söz olduğu üçün biz yeni sözlərin tərcüməsini, mənasını onlara izahlı lüğətdən istifadə edərək başa salırıq. Bu üsuldən istifadə edərək biz onları daha çox düşündürə bilirik. Və bu yolla tapılan tərcümələr zəhinlərdə daha dərin iz qoyur və unudulmur.

Treatment – medical care of a person - şəxsə tibbi qayğı; mode of dealing with a patient – xəstəyə yanaşma metodu, yəni müalicə. Əgər tələbələr bu üsulla tərcüməni tapmaqda çətinlik çəksələr, müəllim həmin sözün sinonim və antonimlərini onların müzakirəsinə təqdim edir.

Əgər yenə tapa bilməsələr müəllim sözün tərcüməsini Azərbaycan dilində deməlidir. Bu üsuldən istifadə etdikdə tələbələr həmçinin şifahi nitqi qavrama vərdişlərinə yiyələnirlər. Müasir dərslərimizdə, dərsləklərimizdə artıq bu metoddan istifadə olunur. Sözlərin şifahi nitqdə intensiv işlədilməsində sözün təkrarı xüsusi rol oynayır. Buna görə də müəllim verilən hər bir sözü vaxtılı-vaxtında təkrar etməlidir. Hər hansı bir leksik vahidin mənasını sinonim və antonim vasitəsilə aydınlaşdırarkən tələbəyə məlum olan sözlərdən istifadə etmək lazımdır ki, bu izahdan bir fayda olsun. Sözlərin öyrədilməsində lüğət işi üzrə əyani vəsaitlərin də böyük rolu ola bilər. Bunun sayəsində tələbələr dilin lüğət zənginliyini aydın şəkildə görə bilərlər. Bu vəsaitlər aşağıdakılardır:

1. Azərbaycanca – ingiliscə lüğət;
İngilis dilində izahlı lüğət;
2. Ali məktəbdə tədris olunan əsas ixtisas fənlər üzrə bölünmüş termin cədvəllər;
3. Nitq hissələri üzrə bölünmüş sinonim, antonimlərə aid cədvəllər;
4. Çoxmənalı sözləri göstərən plakatlar;
5. Sözlərin məcazi mənada işlədilməsini göstərən plakatlar və s. ola bilər.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı, “Yazıçı”, 1988
2. Məhərrəmov M. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında xeyir və şər sematikasının ifadəsi // “Kitabi-Dədə Qorqud” və türk dünyası // “Kitabi-Dədə Qorqud”un tərcüməsi və nəşrinin 200 illiyinə həsr olunmuş beynəlxalq elmi konfransın materialları, 29 dekabr 2015-ci il, Bakı-2015
3. Zeynalov F. Əlizadə S. “Tükənməz xəzinə” // Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı, “Yazıçı”, 1988

С.Джафарова

**Преподавание лексического материала
на иностранных языках**

Резюме

В статье рассматриваются меры, принимаемые для обеспечения качества преподавания и изучения иностранного языка. В статье указывается, что на первом этапе обучения должно быть четкое понимание лексического материала. Это также создает основу для последующих этапов. Одним из ключевых факторов качества обучения иностранному языку является создание богатого словарного запаса. При обучении лексики необходимо серьезно рассмотреть вопрос о его связи с другими словами.

Для активного преподавания лексики необходимо создать систему специфических лексических исследований. Повторение играет особую роль в интенсивном использовании слов в устной речи. Поэтому учитель должен повторять каждое слово данное в задании. При объяснении значения любой лексической единицы через синонимы и антонимы необходимо использовать слова, которые могут быть полезными студентам.

Одной из причин плохой учебы студентов является отсутствие правильной лексической работы. Специфика лексики английского языка разъясняется студентам несвоевременно и они не смогут изучать иностранный язык. Сравнение английского и азербайджанского языков облегчает работу учителя по преподаванию лексического материала.

S.Cafarova

Teaching lexical material in foreign languages

Summary

The article discusses the measures taken to ensure the quality of teaching and learning a foreign language. The article states that at the first stage of training there should be a clear understanding of the lexical material. It also forms the basis for the subsequent phases. One of the key factors in the quality of learning a foreign language is to create a rich vocabulary. When learning vocabulary, it is necessary to seriously consider the question of its connection with other words. For active teaching of vocabulary, it is necessary to create a system of specific lexical studies. Repetition plays a special role in the intensive use of words in oral speech. Therefore, the

teacher must repeat every word given in the task. When explaining the meaning of any lexical unit through synonyms and antonyms, you must use words that can be useful to students.

One of the reasons for poor student learning is the lack of proper lexical work. The specificity of the vocabulary of the English language is explained to students at the wrong time and they will not be able to learn a foreign language.

Comparison of English and Azerbaijani languages facilitates the work of teachers in teaching lexical material.

Rəyçi: Rəna Huseynova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

ЗАРИФА АХМЕДОВА
Азербайджанская Государственная Академия
Физической Культуры и Спорта
axmedova.z@yahoo.com

РОЛЕВАЯ ИГРА В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ

Açar sözlər: rol oyunu, şəxslərarası əlaqələr, rol oyunlarının funksiyaları, dil materiallarının mənimsənilməsi.

Key words: role-playing, interpersonal relationships, functions of role-playing, mastering language material

Ключевые слова: ролевая игра, межличностные отношения, функции ролевой игры, усвоении языкового материала

К ролевой игре методика преподавания идет уже давно. Упражнения типа «читайте по ролям», «инсценируйте диалог» занимают прочное место в арсенале методических приемов, так как в процессе драматизации происходит более полное осознание смысла текста и одновременно происходит более полное осознание смысла текста и одновременно более глубокое восприятие языкового материала. Однако в драматизации присутствуют лишь некоторые возможности ролевой игры. В настоящее время идея использования ролевого поведения получила подкрепление со стороны теории, которая получила названия «теория ролей», разработанной социологами и социопсихологами.

Ролевая игра – это речевая, игровая и учебная деятельности одновременно. С точки зрения учащихся, ролевая игра – это игровая деятельность, в процессе которой они выступают в разных ролях. Учебный характер игры ими часто не осознается. С позиций учителя ролевую игру можно рассматривать как форму обучения диалогическому общению. Для учителя цель игры – формирование и развитие речевых навыков и умений учащихся. Ролевая игра управляема, ее учебный характер четко осознается учителем.

Ролевая игра строится на межличностных отношениях, которые реализуются в процессе общения. Являясь моделью межличностного общения, ролевая игра вызывает потребность в общении, стимулирует интерес к участию в общении на иностранном языке, и в этом смысле она выполняет мотивационно-побудительную функцию

Ролевую игру можно отнести к обучающим играм, поскольку она в значительной степени определяет выбор языков средств, способствует развитию речевых навыков и умений, позволяет моделировать общение

учащихся в различных речевых ситуациях. Другими словами, ролевая игра представляет собой упражнение для овладения навыками и умениями в условиях межличностного общения. В этом плане ролевая игра обеспечивает обучающую функцию. В ролевых играх воспитываются сознательная дисциплина, трудолюбие, взаимопомощь, активность, готовность включаться в разные виды деятельности, самостоятельность, умение отстаивать свою точку зрения, проявить инициативу, найти оптимальное решение в определенных условиях, то есть можно говорить о воспитательной функции ролевой игры. Таким образом, ролевая игра выполняет в учебном процессе по иностранному языку следующие функции: мотивационно-побудительную, воспитательную, ориентирующую и компенсаторную. Успешность обучения во многом зависит от того, как реализуются эти функции в учебном процессе. Ролевая игра обладает большими обучающими возможностями:

- ролевую игру можно рассматривать как самую точную модель общения, так как она подражает действительности в самых существенных чертах и в ней, как и в жизни переплетается речевое и неречевое поведение партнеров;

- ролевая игра обладает большими возможностями мотивационно-побудительного плана;

- ролевая игра предполагает усиление личностной сопричастности ко всему происходящему. Ученик входит в ситуацию, хотя и не через собственное «Я», но через «Я» соответствующей роли и проявляет большую заинтересованность к персонажу, которого он играет;

- ролевая игра способствует расширению ассоциативной базы при усвоении языкового материала, так как учебная ситуация строится по типу театральных пьес, что предполагает описание обстановки, характера действующих лиц и отношений между ними. За каждой репликой мыслится отрезок смоделированной действительности;

- ролевая игра способствует формированию учебного сотрудничества и партнерства. Ведь ее исполнение предполагает охват группы учащихся, которые должны слаженно взаимодействовать, точно учитывая реакции товарищей, помогать друг другу. При этом удачно найденный жест, немое действие, если оно соответствует ситуации, поощряется всей группой. В результате учащимся с более слабой подготовкой удастся преодолеть робость, смущение и со временем полностью включиться в ролевую игру;

- ролевая игра имеет образовательное значение. Учащиеся, хотя и в элементарной форме, знакомятся с технологией театра. Учитель должен побуждать их заботиться о простом реквизите. Поощряется

всякая выдумка, так как в учебных условиях возможности в этом отношении ограничены, а для изобретательности открываются новые просторы.

Для учителей основными структурными компонентами обучающей ролевой игры являются:

- 1) игровые, а также практические, воспитательные и развивающие цели;
- 2) содержание ролевой игры, которое базируется преимущественно на учебном материале текущей разговорной темы и которое приобретает определенную сюжетную организацию и развитие;
- 3) совокупность социальных и межличностных ролей, посредством которых учащиеся реализуют значительную часть содержания конкретной ролевой игры;
- 4) коммуникативные и лингводидактические условия, то есть, прежде всего, учебно-коммуникативная ситуация, создаваемая самими учащимися под руководством учителя;
- 5) реквизит – любые предметы, которые, так или иначе, включаются в ролевую игру и приобретают знаковое, сообщающее значение.

По сравнению с устойчивым и четко обозначенным набором структурных компонентов временные параметры ролевой игры довольно подвижны. Это особенно характерно для периода подготовки ролевой игры. Исходя из продолжительности подготовительного периода ролевой игры (от 3-4 минут до 10-12 минут) различают «малую игру» и «большую игру».

Подготовка и проведение малой ролевой игры реализуется на одном занятии по иностранному языку. Вместе с тем некоторая часть малых ролевых игр обеспечивает подготовку больших ролевых игр.

В процессе исследования выявлены преимущества и недостатки использования ролевой игры при обучении иностранному языку.

Преимущества использования ролевой игры:

- 1) максимальная активность обучаемых. Все учащиеся принимают участие в игре, тесно взаимодействуя между собой, что способствует созданию благоприятного климата в межличностных отношениях между учащимися и учителем: коллективная творческая деятельность;
- 2) речевые партнеры определяются в игре не только по желанию преподавателя, но и произвольно;
- 3) учащиеся имеют возможность меняться ролями, что позволяет использовать языковой материал в более полном объеме, совершенствовать навыки и умения в общении на языке;
- 4) на уроке царит атмосфера интереса и дисциплины: умственная и физическая активность; сосредоточенность и интерес.

Недостатки использования ролевой игры:

1) до сих пор не существует разработанных комплексов упражнений, которые бы четко определяли:

- целевое назначение игр;
- их количество и качество;

2) использование ролевой игры в процессе обучения иностранному языку нецеленаправленно и бессистемно;

3) игра используется в основном как развлекательный момент на уроке [11,с.66].

Вышеизложенное подчеркивает сложность и многогранность рассматриваемой проблемы, ее актуальность.

Список литературы

1. Курбатова М.Ю. Игровые приёмы обучения грамматике английского языка на начальном этапе. Иностранные языки в школе, №3, 2006 г.

2. Мильруд Р.П. Организация ролевой игры на уроке. Иностранные языки в школе, № 3, 1987г.

3. Кулапов М.Н. Практикум: ролевые и деловые игры. – М.: Экзамен, 2003.–126 с.

Z.Əhmədova

Xarici dilin tədrisi prosesində rol oyunlarının rolu Xülasə

Məqalədə ingilis dili dərslərində rol oyunlarının istifadəsinin vacibliyini əks etdirən dərslərin müxtəlif mərhələlərində istifadə edilməsi və fərdi xüsusiyyətləri nəzərə alaraq ingilis dilini öyrənmə prosesinə inteqrasiya üsulu nəzərdən keçirilir. Tələbələr baxımından rol oyunu bir oyun fəaliyyəti, onlar da müxtəlif rollarda çıxış edirlər. Oyunun təhsil təbiəti tez-tez onların tərəfindən tanınmır. Bir müəllim baxımından, rol oyunu dialoq ünsiyyətini tədris forması kimi qiymətləndirilə bilər. Müəllim üçün, oyunun məqsədi tələbələrin danışma bacarıqlarının formalaşması və inkişafıdır. rol oynayan oyun akademik əməkdaşlıq və tərəfdaşlığın formalaşmasına kömək edir. Nəticədə, onun icrası, bir-birinə kömək etmək üçün yoldaşlarının reaksiyalarını nəzərə alaraq, harmonik şəkildə işləyən bir qrup tələbə əhatəsini nəzərdə tutur. Nəticədə zəif hazırlıqlı şagirdlər ürəkətlərini, xəcalətin aradan qaldırılmasına və nəticədə rol oynayan oyunda tam iştirak edirlər. Kollektiv axtarış və qərarların əsaslandırılması prosesində səmərəli kommunikasiyalarda mühüm rol oynayır. Bütün tələbələr oyunda iştirak edir,

bir-biri ilə sıx əlaqədə olurlar ki, bu tələbələrle müəllim arasında kollektiv münasibətlərdə əlverişli bir mühit yaratmağa kömək edir: kollektiv yaradıcılıq fəaliyyəti. Məqalədə informasiya strukturunun inkişafı və identifikasiya bacarıqlarının inkişafında rol oyunlarının əhəmiyyəti vurğulanır.

Z.Ahmadova

Role game in the course of teaching a foreign language

Summary

The article considers the method of integrating English into the learning process, taking into account the use of role-playing games in English language lessons at different stages and taking into account their individual characteristics. In terms of students, role plays were a game activity, and they also played different roles. The game nature of the game is often not recognized by them. From a teacher perspective, role-playing dialogue can be regarded as a teaching form. For the teacher, the goal of the game is to form and develop students' speaking skills. The role play plays a role in shaping academic co-operation and partnerships. As a result, its implementation involves a group of students who work harmonically, taking into account the reactions of their comrades to help each other. As a result, low-income pupils are fully involved in frustration, embarrassment and, ultimately, playing a role. It plays an important role in effective communication in the process of collective search and decision-making. All students take part in the game, interacting closely with each other, which helps to create a favorable climate in interpersonal relations between students and the teacher: collective creative activity. The article emphasizes the importance of role plays in the development of information structures and the development of identification skills.

Rəyçi: İmanova Sevda

Filologiya uzrə fəlsəfə doktoru, dosent

ŞƏMS ƏZİMOVA
BDU
shamsazimova@gmail.com

YAPON DİLİNDƏ NƏZAKƏTLİ* DANIŞIQ- KEIQO(敬語)

***TƏDQIQAT BDU ÜZRƏ UNIVERSITETDAXILI "50+50"QRANT
LAYİHƏSİNİN DƏSTƏYİ İLƏ APARILMIŞDIR**

Açar sözlər: yapon dili, nəzakətli forması, nəzakət, keiqo

Key words: Japanese; politeness; forms of politeness; keigo

Ключевые слова: японский язык; вежливость; формы вежливости; кэйго.

Yaponlar əsrlər boyu insanlar arasında hörmətə, sayğıya çox böyük üstünlük vermişlər və bu günə qədər bu insani keyfiyyətləri qoruyub saxlamışlar. Müasir dövrdə belə danışiq dilində nəzakətli danışiq üstünlük təşkil edir.

Keiqo (敬語) sözünün yapon dilindən hərfi tərcüməsi "nəzakətli nitq" deməkdir. Bu danışiq formasının sadə danışiq formasından əsas fərqləndirici xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, danışanın yaşı, statusu nəzərə alınır. Keigo 3 amili özündə birləşdirir

1. Danışanın sosial statusu kiçik və ya aşağı olan zaman o, statusu yüksək olan birinə hörmət göstərmək üçün keigodan istifadə edir.

2. Danışanın dinləyici ilə heç bir tanışlığı olmadığı və onunla ilk tanış olan zaman ona hörmət göstərmək üçün keigadan istifadə edir.

3. Bu danışiq formasından istifadə zamanı うち(uchi) / 外(soto) əlaqələri nəzərə alınmalıdır. Əgər danışan ailə, şirkət kimi mühitdədirsə うち (uchi) , başqa qrup mühitindədirsə bu zaman

そと (soto) anlayışını özündə cəmləşdirir. Yaxın ətraf mühitin insanları ilə

うちのひと (uchinohito) danışanda keigo istifadə edilməsi zəruri deyil.

Keiqo (nəzakətli nitq) anlayışını "hörmət" sözü əvəzinə "məsafə" sözü ilə əvəz etsək, biz yalnız Keigo-nun tərifini deyil, həmçinin Yaponiyadakı Keiqo sistemini də izah etməkdə böyük üstünlüklər əldə edə bilərik.

"Hörmət"in növündən asılı olaraq nəzakətin üç ənənəvi kateqoriyasını müəyyən etmək olar, bunlar "尊敬語 sonkeiqo hörmətli nitq", "謙譲語 kenjougo təvazökar nitq", "丁寧語 teineiyo neytral - nəzakətli nitq"dir. Hər birinin, dialoq iştirakçılarının əhval-ruhiyyəsinə təsir göstərən bir izahı var: "

尊敬語" -həmsöhbətə/müsahibə hörmət, "謙讓語" - özü ilə əlaqəli təvazökar davranma", "丁寧語" - həmsöhbətə nəzakətli olmaq. Lakin bu şərtlər bəzi müzakirələrlə müşayiət olunur. Məsələn, "həmsöhbətə/müsahibə hörmət" və "özü ilə əlaqəli təvazökar davranma" eynidirmi? Və ya "hörmət" və "nəzakət" arasında fərq nədir? Kimə "həmsöhbət/müsahib" deyilir və s.?

Əgər Keigo kateqoriyalarını "məsafə (məsafə)" mövqeyindən qiymətləndirərsək, o zaman yuxarıda göstərilən izahları Keigonun istifadə olunduğu obyektin əsasını nəzərə almaqla bir-birindən fərqləndirə bilərik. Hörmətli nitqdə, məsələn, “読みになりますか (yomi ni narumasuka?) Oxuya bilərsinizmi?” cümləsində “読む(yomu)oxumaq” feili, bu hərəkəti yerinə yetirən və Keigo obyektı olan şəxsə aiddir.

Təvazökar nitqdə “お貸しでしょうか (okaşi şimashou ka) Mən sizə bunu borca verim?” cümləsində “貸す” (kasu) kiməsə nəyisə borc vermək” feili, borc verən şəxsə aiddir.

Neytral nəzakətli tərzdə, məsələn, “申し訳ございません (moushi wake qozaimasen) Üzr istəyirəm. Mən haqlı deyiləm” cümləsində obyekt danışan şəxsdir. Beləliklə, Keigo kateqoriyalarına bağlı olaraq, obyekt fərqli ola bilər və Keigonun funksiyalarından birinin də dialoqun obyektinin arasında məsafənin qurulması olduğunu iddia edə bilərik. Bu da Keigo sisteminin funksiyalarını sistemləşdirilmiş şəkildə ixtisaslaşdırmağa imkan yaradır.

Eyni zamanda "Kenjougo- təvazökar nitq" ilə əlaqəli bəzi problemlər var. Bəzən Kenjougo-da hərəkəti qəbul edən şəxs ehtimal edilmir və ya heç olmur. Buna nümunə kimi “行く (iku) getmək (piyada və ya vasitə ilə)” feili və ya onun təvazökar forması olan “参る(mairu)” və “知る (şiru) bilmək” feili və ya onun təvazökar forması olan “存じる (zonjiru)” - nu göstərə bilərik. Bu fellərdə "qəbul edən tərəf" təyin edilmədiyi üçün, bunu danışan şəxs, yəni bunu icra edən şəxs təbii təvazökarlığı kimi düşünmək daha münasib olardı. Və belə Kenjougo-dan ayrılan sözlər: “丁寧語(teijougo) nitq etiketləri” adlanır.

Beləliklə, nəzakətli nitq sistemində məsafə prinsipinə görə nəzakətin dörd qrammatik kateqoriyası mövcuddur. Məsafəli rəftar "hərəkəti icra edən şəxs, yəni hərəkətin sahibi" ilə "hərəkətləri qəbul edənə", eləcə də "həmsöhbətə, yəni dinləyiciyə" aiddir. Yaxın münasibətlər "bir qrupun üzvü olan, yəni danışanın özü və ya qrupunun üzvləri" ilə əlaqəsidir.

Yuxarıda izah olunanları nəzərə alaraq, "hörmət" prinsipi üzrə Keigo-nun üç kateqoriyasını qeyd edə bilərik:

- "尊敬語 sonkeigo hörmətli nitq"- həmsöhbətin və ya üçüncü şəxsin hərəkətlərinə aid nəzakətli qrammatik konstruksiyalardan istifadə edərək həmsöhbətə və ya üçüncü şəxsə hörməti göstərmək üçün istifadə olunur;

• "謙讓語 kenjouqo təvazökar nitq" - həmsöhbətə hörmətin ifadə edilməsi üçün özünü (öz hərəkətlərini) alçaltma yolu istifadə olunur;

"丁寧語 teineiyo neytral-nəzakətli nitq" – subyektə və ya hərəkətin obyektinə qarşı həm nəzakətli, həm də nəzakətsiz münasibət zamanı və ya nəzakətin kimə göstəriləcəyi məlum olmadıqda, məsələn cansız predmetlərlə əlaqəli nitqdə istifadə olunur. Yaponlar bu formadan danışdıqda daha çox istifadə edir.

Eyni zamanda "məsafə" prinsipinə əsasən Keigonun dörd kateqoriyasını müəyyən edə bilərik:

Uzaq məsafəli münasibət

• "尊敬語 sonkeiyo hörmətli nitq", burada obyekt "hərəkəti icra edən şəxs, o hərəkəti törədəndir";

• "謙讓語 kenjouqo təvazökar nitq", burada obyekt "hərəkəti qəbul edən şəxs, yəni qəbuledicidir";

• "丁寧語 teineiyo neytral-nəzakətli nitq", burada obyekt "həmsöhbət, dinləyicidir";

Yaxın münasibət

• “丁寧語 teichouqo nitq etiketləri”, burada obyekt danışanın özü və ya ona yaxın olan şəxsdir.

Həmçinin, "美化後(bikaqo)nitqi bəzəyən söz, şişirdilən nitq" kateqoriyası da mövcuddur. Bu termin ilk dəfə yapon linqvisti Toşiki Tsujimura tərəfindən "Yapon dilinin nəzakətli formalarının strukturu və xarakteristikası" (1977) əsərində istifadə edilmişdi və onu "zərif" və ya "dili bəzəyən" şəklində izah etmişdi.

Bu sözlər nitqi ideallaşdırmaq, bəzəmək üçün istifadə olunur. Yaponiyada bu söz qrupu nəzakət kateqoriyasına aiddir. Onlar isimə və sifətə “お(o)” və ya “こ(qo)” nəzakət prefikslərinin əlavə etməklə formalaşırlar.

Əgər bu isim yapon oxunuşu ilə oxunursa, onda “お(o)” ön şəkilçisi, əgər Çin oxunuşu ilə oxunursa, o zaman “こ(qo)” ön şəkilçisi əlavə edilir. Məsələn, 花(Hana) çiçək »və« お花(ohana) hörmətli nitqdə danışarkən çiçək »

"Bikago" ən çox gündəlik həyatda, ailədə, qadınların, uşaqların nitqində istifadə olunur. Bu sözlərdən bəziləri orijinal versiyasını itirib və indi dildə "bikago" versiyasında mövcuddur. Məsələn: "gohan - düyü, qida", "okane - pul".

"Bikago" Keigonun qrammatik deyil, leksik kateqoriyasıdır.

Yuxarıda göstərilən nümunələrdə ən mürəkkəb və tez-tez səhv salınan “お/こ になる O / qo ni naru” və “お/こにする O / qo ni suru” quruluşlarıdır. İstifadə edilmə müxtəlifliyinə görə, əgər bu hərəkət icraçı

şəxsə aiddirsə, "お/ご になる O / qo ni naru" istifadə ediləcək. Əgər qəbul edən tərəfdirsə, o zaman "お/ごにする O / qo ni suru" istifadə ediləcək.

O cümlədən, natiq və dinləyiciyə əlavə olaraq, söhbətdə (şirkətin direktoru, müştərilər) üçüncü şəxsə olur. Üçüncü tərəf "mən - sən" strukturuna daxil deyil, söhbətin mövzusunı təşkil edir. Yuxarıdakıları nəzərə alaraq, bəzi hallarda bu nəzakətli nitq bəzən "sozai keigo-söhbətin mövzusu ilə əlaqəli nəzakətli nitq" adlanır.

Teicho:go-da isimlər "ko", "hei", "setsu", ön şəkilçilərinin köməyi ilə formalaşır, (məsələn, "heisha" təvazökar forma "mənim (bizim) firma", " seççö: təvazökar forma "mənim yazıçılığım" . Bu cür nümunələrdə ünvan mövcud deyil, hərəkətin yönəldiləcəyi bir obyekt yoxdur, bu formanı "şoyuuşa taiguu- natiq tərəfindən münasibət" adlandırmaq daha düzgündür

Fərqli insanlarla danışarkən istifadə etdiyimiz danışq üslubu ilə yanaşı onun tələffüzdə necə səsləndiyi də bir o qədər vacibdir. Hətta özümüzdən bəhs edərkən belə, nəzakət vəziyyətindən asılı olaraq fərqli əvəzlilərdən istifadə edirik. Yapon dili xüsusi bir dildir;"mən" və "sən" deyə xitab etməyin çox növü vardır.

Yapon dilində "mən" anlayışı bir çox fərqli sözlərlə ifadə edilir. Bunlardan bəziləri nadir hallarda istifadə edilir, bəziləri isə köhnəlmiş sözlərə aid edilir. "Mən" demək ayrıca cinsiyyət və nəzakət səviyyəsinə görə də qruplaşdırılır. Kişilərin və qadınların istifadə vəziyyətinə görə ayrılır.

Yaponiyada insanlara müraciət edərkən əksərən adları ilə müraciət edirlər. Birinə müraciət etmənin digər bir yolu isə ona rütbəsi ilə müraciət etməkdir. Məsələn: "sensei" sözünü misal göstərmək olar. Sensei sözü hər hansı bir sahədə mütəxəssis olan birinə müraciət etmək üçün istifadə edilir, Azərbaycan dilindəki "müəllim" sözünə bənzəyir. Bu söz həkimlərə və yaxud müəllimlərə müraciət etmək üçün istifadə edilir.

San. Kişi və ya qadın fərqi olmadan, məsafəli olduğumuz hər bir kəs (müdür, az tanıdığımız biri, hətta qonşu) üçün istifadə olunur. Yaşı bizi yaxın olan yapon belə olsa ona –san ilə müraciət etməsək bu ona xoş olmayacaq.

Sama. San-dan daha hörmətli xitabdır. Günlük həyatda demək olarki istifadə edilmir. Çünki bu qarşıdakı insanıucaldan, daha çox hörmət mənasını ifadə edən xitabdır. Misal olaraq, keçmişdə hər bir samuray ağasına sama deyə müraciət edərdi, lakin müasir dövrdə müdirə belə xitab etmək xoşagəlməz olacaqdır. Bir kişi özündən danışanda sama şəkilçisindən istifadə etsə, bu da birmənalı qarşılanmayacaq. Sama şəkilçisindən mail, məktub yazan zaman rahat istifadə edə bilərik.

Kun. əsasən cavan oğlanlar və balaca oğlan uaqaları üçün istifadə olunur.

Chan. Bu kun-un qızlar üçün istifadə olunan formasıdır. Lakin həm qız, həm də oğlan körpələri əzizləyən zaman da bu şəkildən istifadə edə bilərik.

İndi isə azərbaycan dilindəki nəzakətli nitqlə yapon dilindəki nəzakətli nitqi müqayisə edək. Müstəqillik qazandığımız, adamların öz ana dilində ünsiyyət saxladığı indiki dövrdə nəzakətli danışmaq qaydalarına əməl etmək xüsusilə vacib sayılır. Vətənimizi, ölkəmizi, xalqımızı sivil, mədəni bir ölkə, xalq kimi dünyaya tanıtmada digər amillərlə yanaşı, mədəni danışığın, yüksək nitq mədəniyyətinin də rolu böyükdür. Adamlar həmişə, hər yerdə mədəni ünsiyyətinə, nəzakətli danışığına görə təqdir olunmuş, müsahibinin (və ya müsahiblərinin) nəzakətli sözləri, ifadələri ilə “mükafatlandırılmışlar”. Azərbaycan nitq etiketində bir çox müraciət formaları vardır ki, onlardan yerində və düzgün istifadə nitq mədəniyyəti baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. “müəllim” sözü Sensei ilə, bəy və xanım “san” ilə bənzəşir. Nitq etiketlərinə müraciət görüşmə ayrılma arzu təbrik kimi nitq etiketləri də aiddir ki, bunlar əsasən Yapon dilindəki “丁寧語 (teichougo) nitq etiketləri” ilə eynidir

Ədəbiyyat:

1. *Keigo Ronko*, Tsujimura 1992, ISBN 978-4-625-42077-1, p.
- 2.. Professor Olga Pavlovna Frolova (Ольга Павловна Фролова)-nın araşdırmaları
3. 野元菊雄-恥を書かない t p o 別の敬語の使い方 2001/5/8
4. “Umedu Masakinin Keigo dərsləri” (梅津 正樹 -敬語のレッスン 単行本 – 2012/6/8)
5. Abdullayev Nadir Əziz oğlu. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Dərs vəsaiti. Bakı, 2013, səh.

Sh.Azimova

Honorific speech in Japanese - Keigo Summary

The word 敬語 is written with the kanji “to respect / admire” and the kanji for the language. Japanese society has always cared for hierarchy till the point that the honorific speech seems to be a whole other language. Do you know that Japan had a caste system in the past? Until the Meiji

restoration, people in different castes would not speak the same Japanese as a form of respect of social ranks. Despite the disappearance of the caste system, honorific speech is still used to mark the degree of intimacy or social standing between people. Using keigo is showing your consideration and respect for a person older than you, with a different position or experience in a company. Your speech will differ accordingly to the person in front of you: a friend, a colleague, a chief or a client; and to whom you are referring to: yourself, your friend, colleague or client. To better understand the respectful speech, one should take a peek into the Japanese concept of “in-out”

- In Japanese, 内 means home. As a concept, refers to all the people you know inside a specific social circle: your family, your company, your club. For example, inside the 内, family members may drop the title.

- In Japanese, 外 means outside. As a concept, refers to all the people who are not inside your specific social circle. For example, another company's employee.

Japanese speech differs depending on the social context of your interlocutor. So keep in mind that you will not use honorific words when speaking about insiders (people from your social circles) to outsiders.

Ш.Азимова

Вежливая речь 敬語 кэйго

Резюме

Кэйго (敬語) – проклятье япониста. Таким эпитетом часто награждают этот непонятный, сложный и извилистый стиль японского языка. Между тем, без кэйго изучение японского языка будет неполноценным, так как этот стиль несет важную функцию и отражает культурный аспект всей культуры. Поняв и изучив кэйго, вы будете более уверенно себя чувствовать в японском обществе и не бояться ненароком обидеть собеседника. В японской школе не обучают кэйго, а зря – выпускник школы или вуза при устройстве на работу должен владеть этим навыком для грамотного общения на службе. Для восполнения этого пробела в фирмах часто организуют курсы кэйго для «новобранцев». В сегодняшней статье хочется показать вам, что не так страшен кэйго, как его представляют многие, взявшиеся за изучение японского.

Кэйго – это совокупность типов вежливой речи японского языка. Вежливая речь несет несколько функций:

- Идентификационная. В Японии очень важна социальная идентификация человека: семья, учёба, кружки, клубы, работа –

отношения между различными группами социальных слоёв везде регулируются при помощи кэйго.

- Социальная. Используя кэйго, вы может придать разговору как отстранённый формальный оттенок, так и сделать его интимным и близким.

- Определительная. Японский язык расплывчатый, неточный, а кэйго вносит долю конкретики в речь, и если бы не существовало этой категории, то в японском ещё больше было бы непонятного.

Rəyçi: Oqtay Cəlilbəyli
Filologiya elmləri doktoru, professor

NİGAR BAĞIROVA
ADU
bagirova_nigar@list.ru

СОПОСТАВИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ АНГЛИЙСКИХ И РУССКИХ ПРАВОВЫХ ТЕРМИНОВ

Ключевые слова: моносемантичесность, универбация, терминология

Açar sözlər: tədqiq, hüquqi termin, təhlil

Key words: peculiarities, legalterminology, comparative

Научные термины постоянно развиваются и обогащаются. Анализ терминологии особенно важен в современную стремительно развивающуюся эпоху, поскольку только благодаря терминам, можно чётко разграничить понятия и выстроить соединительные связи между разными отраслями науки и техники.

Изучение собственно юридических терминов важно ещё и потому, что они используются не только в области права, но в самых разных сферах человеческой деятельности и общения.

Согласно последним данным, в области английского права используется 70 типов текстов. Это объясняется высоким развитием англосаксонской правовой семьи и большим количеством правовых источников.

Сопоставительное изучение русских и английских правовых терминов является трудоёмким и требующим кропотливого внимания процессом, поскольку кодифицированное российское право и прецедентное право, на котором основана англо-американская правовая система, принципиально различаются. Под одним и тем же термином в русском и английском языках могут скрываться абсолютно разные понятия. Столь глубокие отличия в правовых терминах двух языков – закономерное и объяснимое явление, поскольку в каждом языке правовые, как и всякие другие термины, имеют свои словообразовательные и употребительные особенности. Это связано с уникальностью языка, научных и культурных традиций и собственно культуры каждого народа.

В понятие «термин», пришедшее в русский язык из латыни, разные языковеды вкладывали разный смысл.

Некоторые учёные считают, что, поскольку термин – это единица специальной лексики, то он в корне отличается и даже в какой-то мере противопоставляется слову как единице литературного языка. «Терминология образует автономный раздел лексики национального

языка, имеющий мало общего с литературным языком» [1, 17]. Такого же мнения придерживаются Л. Н. Чурсина и О. В. Чурсин: «Все свойства, присущие единицам общей литературной лексики (многозначность, синонимия, стилистическая маркированность и т. д.), у терминов или отсутствуют, или принципиально иные» [2].

Другие лингвисты придерживаются принципиально иной точки зрения. К примеру, А.А. Реформатский полагал: «Нельзя думать, что между терминологией и нетерминологией существует непроходимая пропасть, что термины состоят из иных звуков и не подчиняются грамматическим законам данного языка. Если бы это было так, то терминология не принадлежала бы данному языку и вообще представляла бы собой другой язык. На самом деле это не так» [3,80]. До него это же мнение высказывал Г.О. Винокур: «термины – это не особые слова, а только слова в особой функции...» [4, 5].

Терминология – это одна из подсистем в общей лексической системе языка, поэтому слово имеющее несколько значений в общелитературном языке, став термином, превращается в однозначное.

В XX веке стремительный научно-технический прогресс обусловил бурное развитие терминологических систем. Назрела надобность свести термины в единую систему. Это помогло бы преодолеть языковой барьер между разными народами во всех сферах человеческой жизнедеятельности, в том числе в сфере права.

Юридические термины призваны выражать волю законодателя, поэтому отличия в юридической терминологии разных народов закономерны и обусловлены отличиями в их правовых системах. Как правило, они имеют строго определённый смысл, их отличают постоянство функций и моносемантичность.

Правовая терминология является смысловым фундаментом кодекса, закона, акта и любого подобного им нормативного документа, хотя в процентном соотношении занимает сравнительно небольшую его часть.

Основной источник правовых терминов – Конституция.

Трудно найти жизненную область, в которой юриспруденция не играла бы достаточно заметной роли, поскольку в её функции входит регулирование и упорядочивание самых разных сфер социальных отношений. Именно поэтому в юридических документах можно найти лексику разных научных сфер, технических отраслей, а также общеупотребительную лексику. С необходимостью использования юридической лексики в той или иной степени сталкивается практически каждый гражданин, вне зависимости от его профессиональной специализации и социального положения.

Большая часть правовых терминов не меняется, но часть из них, по мере изменения социальных отношений, превращается в историзмы, к примеру, «народный заседатель», «советское предприятие» и т.д. Если появляется новый, более ёмкий и точный термин, то он входит в употребление вместо прежнего, недостаточно точного («народные дружины» вместо «бригад содействия милиции»). Постоянно возникают также термины-неологизмы: «микрофинансовые организации».

Правовая терминология играет огромную роль в жизни общества. Она служит для выражения волеизъявления государства; фиксирует нормы социальных отношений; придаёт новым нормам и правилам силу закона; обеспечивает чёткое функционирование законодательства.

Английская и русская правовые системы в корне отличаются. Первая основана на прецедентном, а вторая – на кодифицированном праве. Это объяснимо огромной разницей между историческими условиями, в которых протекало возникновение и развитие права в этих двух государствах.

В терминосистеме права до сих пор сохраняется примерно 10% прямых заимствований из латыни, поэтому так велика пропасть между языком юриспруденции и общеупотребительным литературным языком.

Первая группа терминов, обозначала преступления:

- *wegreaf; wegworde*

Существовала группа терминов, обозначавшая штрафы за причинённый вред или совершённые преступления:

- *bot* (compensation for injuries to different parts);

- *half-leod* (compensation to a killed person);

- *wer-geld* (property of man's family taken like compensation for an offence);

Существовало ещё несколько групп терминов.

С 1050 года законы Англии разрабатывались на базе норм кодекса Юстиниана, получивших название *corpus juris*. Это обусловило появление в них огромного количества латинских заимствований, сохранившихся до наших дней. Терминология права потеряла связь с общеупотребительным языком и стала понятной лишь «избранным».

Завоевание Англии норманнами стало причиной перемены в англосаксонском праве и языке, на котором велось судопроизводство. Норманны говорили на старофранцузском языке, поэтому правовые термины англосаксов были заменены на французские аналоги. Кое-какие французские заимствования сохранились до наших дней например, *carte blanche*, *rapprochement* и др.

Благодаря норманнам в английский язык пришли заимствования из латыни, составившие основу прецедентного права, к примеру, *prison, felony, justice, accuse, marriage, cause, appeal, heritage, trespass* и др.

Едва ли не самым значимым среди них является термин *trespass*, обозначающий «причинение вреда чужой собственности». На этом термине построено всё современное гражданское право Англии и США, поскольку благодаря ему сформировалась система защиты прав собственности.

Эдуард III издал приказ вести все судопроизводство на английском языке, ставшем официальным языком государства. Следствием этого был перевод всех правовых документов с латыни на английский, и создание большого числа терминов-калек с латыни, к примеру:

corpusdelicti; proforma, informa pauperis;

Среди английских правовых терминов немало терминов, часть которых – прямое латинское заимствование, а другая часть – либо чисто английский термин, либо ассимилированное заимствование:

proforma letter; guardian ad litem.

Большое количество таких терминов объясняется стремлением добиться возможно большей краткости термина, так как перевод латинской части термина на английский язык чересчур усложнил бы его структуру и сделал менее чётким смысл.

Существует немало терминов-интернационализмов, например:

-doctrine.

Существование таких терминов доказывает наличие тенденции к интернационализации большей части правовых терминов и понятий. Некоторые английские правовые термины, в свою очередь, стали интернационализмами, например:

-goodwill.

В английской юридической терминологии существует обширная синонимия, причины возникновения которой различны. Во-первых, могут столкнуться иноязычные заимствования и термины, возникшие на основе родного языка или кальки, к примеру: *mercy killing, deceit*

Во-вторых, эвфемизмы, которые возникают, если слова с незапамятных пор старались не употреблять: *death penalty – capital case, capital punishment*

В-третьих, бывают случаи столкновения традиционных терминов-номинантов, пришедшими из профессионального сленга (*hijacking – air piracy*).

Однако далеко не все синонимичные юридические термины являются дуплетами. Например, если сравнить термины «murder» и

«assassination», ясно, что «assassination» используется только тогда, когда речь идёт об убийстве, совершённом наёмными убийцами.

Антонимия же среди юридических терминов очень ограничена, то есть является правовой семантической универсалией (legal-illegal).

Большая часть русской правовой терминологии состоит из общеупотребительных слов: «защитник», «порядок», «правило» ит.д. Специальных же юридических терминов немного. Они обычно создаются законодателем, но если в языке нет слова для характеристики соответствующего понятия, то совершается заимствование либо из римского права, либо из другой развитой правовой системы. Тому есть множество примеров:

- «акцепт» - от лат. *acceptus* – принятый;
- «контрабанда» - от ит. *Contrabando* *contra* – против *ibando* – правительственный указ;

Но гораздо чаще они возникают из русских корней («пресупление», «суд»).

Особенно заметен переизбыток иностранных терминов в Гражданском кодексе РФ:

- «бенефициар(ий)» - от лат. *beneficium* - благодеяние;
- «сервитут» - от лат. *servitus* – обязательство, повинность;

Невозможно полностью избежать употребления иноязычной терминологии, поскольку, во-первых, в русском языке может отсутствовать обозначение какого-либо правового явления, во-вторых, многие иноязычные термины давно стали общепонятными, но не следует злоупотреблять ни иноязычной терминологией, ни классической латынью.

Заметна явная склонность к универбации. Существует несколько её видов:

Различные аббревиатуры:

- ВАС – Высший арбитражный суд;
- Генпрокурор – Генеральный прокурор.

2) сохранение одного слова из словосочетания:

- бюджет – федеральный бюджет;
- партия – политическая партия.

3) создание деривата:

- Петровка, 38 – адрес ГУВД города Москвы;
- упрощенка – упрощённая система налогообложения.

От верного употребления правовых терминов в немалой степени зависит, насколько эффективно будут действовать нормы права, т.к. термины призваны точно, кратко и информативно передавать содержание нормативных правовых актов.

Русская юридическая терминология практически полностью состоит из общеупотребительных слов. Специальных юридических терминов немного, чаще всего они создаются из русских корней, но нередко заимствуются из римского права и других правовых систем. Ускоренный темп развития процесса право творчества не всегда хорошо влияет на использование терминологии. Для исправления ситуации необходимо унифицировать правовую терминологию.

Список использованной литературы

1. Барихин А.Б. Большой юридический книжный словарь. - М., Книжный мир, 2004. – С. 665.
2. Винокур Г.О. О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии // Труды Московского института истории, философии и литературы М., 1939. – С.5
3. Лотте Д.С. Как работать над терминологией. Основы и методы. – М.: Наука, 1968. – С. 8 – 13.
4. Реформатский А.А. Введение в языкознание: учебное пособие.- М., Учпедгиз, 1955. – С. 80
5. Суперанская А.В., Подольская Н.В., Васильева Н.В. Общая терминология: вопросы теории - М., Либроком, 2009. – С. 17.
6. Чурсина Л.Н., Чурсин О.В. Прескриптивный подход к изучению термина // Университетские чтения 2006. Симпозиум I. Сек № 1 – 20. актуальные проблемы языкознания и литературоведения.
7. Шургина Е.С. Техника юридического письма. – М., Дело, 2001. – С. 62.

Nigar Bağirova

İngilis və rus dillərində hüquqi terminlərin müqayisəli şəkildə təhlili Xülasə

Hüquq terminologiyası cəmiyyətdə böyük rola malikdir. Hüquq terminologiyası hakimiyyətin məqsədlərini və qanunvericiliyin ifadə edilməsinə xidmət edən sahədir.

Rusiya və ingilis terminologiyasının müqayisəli şəkildə araşdırılması çətin və zaman tələb edən prosesdir. Anqlo-Amerikan hüquqi sisteminin əsaslandığı Rusiya dövlət və məhkəmə qanunları əsaslı şəlaqədar olaraq fərqlənirlər. Rus və ingilis dillərində eyni termin altında fərqli konseptlər dura bilər. Bununla əlaqədar olaraq, hər iki dilin hüquq terminologiyasında dərin fərqlər təbii haldır. Rus və ingilis dillərində hüquqi terminlərin özünə

məxsus xüsusiyyətləri var. Bu, dilin unikallığı, mədəni dəyərlər və hər iki millətin adətləri ilə bağlı olan prosesdir. Məqalədə ingilis və rus terminologiyası tarixi inkişaf aspektindən araşdırılıb təhlil edilmişdir. Bununla yanaşı, sözü gedən dillərin terminologiyası Böyük Britaniya və Rusiya dövlətlərinin və onların hüquqi sisteminin yaranma tarixi və inkişafı nöqteyi nəzərindən tədqiq edilmişdir.

Müəllif rus və ingilis hüquqi terminlərini müqayisəli şəkildə araşdırmış və onların öyrənilməsində, habelə tərcüməsində qarşıya çıxan çətinliklərə aydınlıq gətirmişdi.

Nigar Bagirova

Comparative analysis of the Russian and English legal terminology Summary

Legal terminology plays a huge role in society. It serves to express the will of the state and ensures the smooth functioning of the legislation.

A comparative study of Russian and English legal terminology is a laborious and time-consuming process, since the codified Russian law and case law on which the Anglo-American legal system is based are fundamentally different.

In Russian and English languages completely different concepts may be hidden under the same term. Such profound differences in the legal terms of two languages is a natural and explicable phenomenon, and in each language legal, like any other terms, have their own derivational and common features. This is due to the uniqueness of the language, scientific and cultural traditions and the actual culture of each nation.

In this work the state of English and Russian legal terminology was analyzed in this phase of development. Also above mentioned terminological systems were considered taking into account the peculiarities of the history of the formation of the state and the system of law in the UK and Russia. The author made a comparative analysis of the Russian and English legal terminology and explored in detail the difficulties of studying and translating legal terms.

Rəyçi: Aynur Ağazadə
Filologiya elmləri namizədi

NURANƏ İBRAHİMOVA
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetin
nurana.b-va@mail.ru

BEŞİNCİ SİNİF AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLİYİNDƏ FONETİKA

Açar sözlər: əlifba, danışq üzləri, sait, samit, lüğət.

Key words: alphabet, members of the negotiations, vowels, consonants, dictionary.

Ключевые слова: алфавит, члены разговора, гласный, согласный, словарь.

Nəzəri dilçilik əsrlər boyu uzun inkişaf yolu keçmişdir. Bu inkişaf əsasında onun bir sıra şöbələri yaranıb müəyyən olmuşdur.

Dilin səs sistemindən bəhs edən dilçilik şöbəsi *Fonetika* adlanır. Fonetika dilçiliyin ən çox işlənmiş sahələrindəndir. Fonetika termini yunan mənşəli söz olub *fone* (phone) səs deməkdir. Bu sözdən yaranmış fonetika isə danışq səsinə məxsus olan təlim anlayışını bildirir.

Fonetika dilçilikdə böyük əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, hər hansı bir dilin qrammatik, yaxud sintaktik quruluşunu yaxşı mənimsəmiş bir şəxs əgər səsləri düzgün tələffüz etmərsə, onun orfoepik normalarını pozursa, nitqi anlaşılmaz olar.

Fonetika yalnız insan səslərini, ictimai ünsiyyət elementi olan səsləri öyrənir. Ahəng qanunu, heca və vurğu da fonetikanın mövzularına daxildir.

Nitq səslərinin formalaşmasında nitq orqanizminin hissələrini təşkil edən üzlərin hər birinin müəyyən vəzifəsi vardır. Buna görə də səslərin formalaşmasında iştirakına görə bu üzləri üç qrupa ayırmaq olar:

- 1) Fəal üzlər;
- 2) Köməkçi üzlər;
- 3) Avazlayan üzlər.

Səs telləri, arxa damaq, dil, dilçək və dodaqlar fəal; dişlər, yuvaqlar, ön damaq, nəfəs borusu və ağ ciyərlər köməkçi; qırtlaq, udlaq boşluğu, ağız boşluğu, burun boşluğu və çənələr avazlayan üzlərdən sayılır.

5-ci sinif Azərbaycan dili dərslisinin I bölməsində fonetika bəhsinə həsr olunmuş dil qaydaları qeyd olunmuşdur. Ənənəvi dərsliklərdən fərqli olaraq, yeni dərsliklərdə dil qaydaları geniş şəkildə deyil, daha çox tapşırıq və mətn daxilində öyrədilir. Bu da şagirdi müstəqil şəkildə araşdırmağa, idrak fəallığına və tədqiqatçılığa sövq edir.

5-ci sinif şagirdləri sözdə vurğulu hecanın yerini müəyyən etməkdə çətinlik çəkirlər. Ona görə də şagirdlərdə bu bacarıq empirik yolla formalaşdırılır. Bunun üçün ilkin mərhələdə vurğusu dəyişməklə mənası

dəyişən sözlər üzərində işləmək tövsiyə olunur. Şagirdlərdə vurğu problemini aradan qaldırmağın ən yaxşı yolu hecalar üzərində işləməkdir. Sözü hecalarını növbə ilə qüvvətli deməklə vurğunun hansı heca üzərində olduğunu asanlıqla müəyyən etmək olar. Bölmənin sonunda heca vurğusu haqqında məlumat verilir.

7 nömrəli çalışmada “xülasə” sözündəki vurğu fərqi şagirdlərin diqqətinə çatdırılır.

“Hansı cümlədə “xülasə” sözü mətndəki mənada işlənilir?”

A) Xülasə, söz verdiyimiz vaxtda iclasa gedib çıxdıq.

B) Məruzənin xülasəsi yazılı şəkildə hamıya paylandı” (1, 11).

Şagirdlər ibtidai siniflərdə qalın və incə, dodaqlanan və dodaqlanmayan saitlər haqqında məlumat aldıkları üçün müəllim 5-ci sinifdə açıq və qapalı saitlərə daha çox diqqət yetirir. Açıq saitlərin tələffüzündə ağız boşluğunun geniş açıldığı, qapalı saitlərin tələffüzündə isə ağız boşluğunun bir qədər qapanmış vəziyyətdə olduğu şagirdlərin nəzərinə çatdırılır.

“8. “Mükafat” sözündəki sait və samit səsləri müəyyənəldirin.”

“9. [u] qalın, [ü] isə incə saitdir. Bəs onların tələffüzündə hansı oxşarlıq var?” (1, 12)

Dərslərdə verilmiş 8-9-cu tapşırıqları yerinə yetirməklə şagirdlər əvvəlki siniflərdə bu mövzu üzrə keçdiklərini təkrar edirlər.

10-cu tapşırıq motivasiya rolunu oynayır və şagirdlərin diqqətini açıq və qapalı saitlərin tələffüzündəki fərqlə yönəldir. “A” və “ı” saitlərinin ikisi də qalın, dodaqlanmayan saitdir. Lakin alt çənənin açılma dərəcəsinə görə bu saitlər fərqlənir: “a” açıq, “ı” qapalı saitdir.

“ “Ayı” sözündəki saitlərin oxşar xüsusiyyətlərini sadalayın. Bəs bu saitlərin tələffüzündə hansı fərq var?” (1, 12)

13-cü tapşırıqda Aşıq Ələsgərin dodaqdəyməz tənisi verilmişdir. Bu tapşırığı yerinə yetirərkən şagirdlər şeir parçasında dodaqlanan saitlərin işlənmədiyini müəyyənəldirməlidirlər. Müəllim ədəbiyyat fənni ilə inteqrasiya yaradaraq dodaqdəyməz tənisi janrı haqqında məlumat verə bilər.

“Aşağıdakı şeir parçasında hansı növ sait səslər iştirak etmir? Bu səslərə xas olan xüsusiyyəti müəyyənəldirin.

Qışda dağlar ağ geyinər, yaz-qara,

Sağ dəstinlə ağ kağıza yaz qara.

Əsər yellər, qəhr eyləyər yaz qara,

Daşar çaylar, gələr daşlar çata-çat.” (1, 12)

Nitq səsləri dilin ən adi elementləridir, sözü bölünməyən ən kiçik vahididir. Lakin bununla yanaşı, çox mürəkkəb və çoxcəhətli hadisədir. Canlı nitqdə səslər əlifba hərflərindən çoxdur, hansı ki, onlar orfoqrafiyada əks olunmur.

4-cü tapşırıq samit səslərə aid nəzəri məlumatın mənimsədilməsi üçün motivasiya rolunu oynayır. Samitlərin növləri ilə bağlı nəzəri məlumat mənimsədilir. “K” hərfinin iki adının olması, məqamına görə üç səs ifadə etməsi ilə bağlı nümunələr əsasında iş aparılır.

“K: “ke” [k] – kitab, kələm

K: “ka” [k'] – tank, kosmos

K: “ke” [x'] – ürək, mələk” (1, 14)

Şagirdlər aşağı siniflərdən ahəng qanunu ilə tanışdılar. Dərslərdə təkrar, eyni zamanda təkmilləşdirmə xarakteri daşıyaraq ahəng qanununa aid dil qaydası və tapşırıqlar qeyd olunmuşdur. Lakin mövzuya keçməzdən əvvəl müəllim “ahəng” və “ahəngdarlıq” anlayışlarını müzakirə etməlidir.

Dərslərin 17-ci səhifəsindəki 5-6-cı tapşırıqlar “Ahəng qanunu” mövzusu üçün motivasiya rolu oynayır. Nəzəri material mənimsədildikdən sonra 7-9-cu tapşırıqlar yerinə yetirilir.

8-ci tapşırıq nəzər yetirək.

“Hansı cümlələrdə bütün sözlər ahəng qanununa tabedir?

1) Çayın kənarındakı meşədən qəribə səslər eşidilirdi.

2) Xalqımız torpaq uğrunda vuruşanları unutmur.

3) Baharın gəlişi ilə təbiət oyandı.

4) Nailə bağçadakı çiçəklərə heyranlıqla tamaşa edirdi.” (1, 17)

5-ci sinif Azərbaycan dili dərslərində fonetika məsələlərinə geniş yer ayrılmağın praktik əhəmiyyətini aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

1) Dil tarixinin öyrənilməsində, sözlərin etimologiyasının dəqiqləşdirilməsində fonetikanın rolu əvəzsizdir;

2) Dilin əlifbasını tərtib etmək nitq səslərinə əsaslanır;

3) Dilin orfoqrafik qaydalarının, tələffüz normalarının və düzgün tələffüz əsaslarının müəyyənləşdirilməsində nitq səsləri əsas rol oynayır;

4) Nitq səslərini və onların səciyyəsinə bilmədən fonemlərin dildəki kəmiyyətini bilmək olmaz, fonetika dilin səs tərkibini müəyyənləşdirir;

5) Nitq səsləri oxu və yazını tədris etmə metodikasının əsasına xidmət edir;

6) Kamil, savadlı olmaq və yüksək yazı mədəniyyətinə yiyələnmək üçün səslər arasındakı fərqi və dilin yazı formasını düzüst bilmək lazımdır;

7) Nitq səsləri yazısı olmayan xalqların dillərinin əlifbasını və yazısını yaratmaq üçün zəruridir;

8) Qədim yazılı dillərin orfoqrafiya qaydalarının təkmilləşdirilməsi nitq səsləri əsasında mümkündür;

9) Dillərin qohumluğunu müəyyənləşdirən amillərdən biri də nitq səsləridir;

10) Canlı xarici dillərin tədrisində nitq səslərinin əhəmiyyəti böyükdür;

11) Fonetika səslərin dəyişmə, əvəzlənmə, səsdüşümü, səstərtimi, uyğunlaşması və fərqlənməsi kimi hadisələri bilməyi və ahəng qanununu dəqiqləşdirməyi zəruriləşdirir.

Ədəbiyyat

- 1) Buludxan Xəlilov. Müasir Azərbaycan dili. "Bakı Çap Evi" nəşriyyatı, Bakı, 2013.
- 2) Həsərət Həsənov. Müasir Azərbaycan dilinin fonetikasi. "Təfəkkür" Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, Bakı, 2004.
- 3) Azərbaycan dili (metodik vəsait). Bakı, 2016.
- 4) Azərbaycan dili (5-ci sinif dərslisi). Bakı, 2016.

N.Ibragimova

Phonetics in the fifth grade textbook of the Azerbaijani language

Summary

In the article touched phonetics and some topics were examined in 5th grade textbook of the Azerbaijani language.

Phonetics of speech sounds about as fully covers not only to determine its true nature of science, because phonetics, syllables and tone is studying various types and melodic type of phonetic change, and not only because the speech sounds and accent. Therefore it is better to explain his vote and voice by studying science as a means of phonetics.

Speech sounds of language are the most common element is the smallest unit of the word, not divided. But at the same time, very complicated and many-sided phenomenon. The letters of the alphabet are many voices on a live speech, which is reflected in their spelling.

To study any language in the first place should start with his phonetics. Teacher of the Azerbaijani language is not only our own language, at the same time, foreign language, to know and to teach composition of the vote, compared with.

The speech is lined with some regularity in their voices. Close contact with each other, the impact is undergone changes to simplify pronunciation, the sound. Thus, the phonetic events are created.

Phonetics helps to study history of language, open the etymology of the languages and it helps to determine the relationship of their. Phonetics has great importance in the clear pronunciation of sounds, in the logopedia and in the translation.

Н. Ибрахимова

**Фонетика в учебнике азербайджанского
языка для пятого класса
Резюме**

В статье рассматриваются вопросы фонетики в учебнике азербайджанского языка для 5-го класса, некоторые из которых изучены.

Идентификация фонетики как науки о звуках речи не охватывает ее истинную сущность, потому что фонетика изучает не только звуки, но и фонетическое замещение, различные типы акцентов, мелодические типы, слоги и интонацию. Поэтому более уместно описать фонетику как науку об изучении языка и свойствах звука. Звуки речи – это самые обычные элементы языка, самые маленькие единицы речи. Однако это очень сложное и многогранное событие. Живые звуки - это больше, чем буквенные символы, которые не отражаются в написании.

Чтобы выучить любой язык, нужно начать с его фонетики. Преподаватель азербайджанского языка должен знать о звуковом составе не только на нашем родном языке, но в том числе и на иностранных языках и обучать сравнивая.

В речевых потоках разговорные звуки сортируются по специфике. Голоса тесно переплетены под влиянием и настроены, чтобы упростить произношение. Однако происходят фонетические соответствия.

Фонетика помогает выучить историю языка, выявить этимологию слов, выявить противоречия в языках.. Фонетика имеет большое значение в ясном и понятном произношении громких голосов, в логопедии.

Rəyçi: Təranə Nağıyeva
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

TƏRANƏ ƏZİMOVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
ADPU
terana@mail.ru

ANARIN PYESLƏRİNDƏ PSIXOLOGİZM

Açar sözlər: psixologiya, millilik, müasirlik axarı, bədii gülüş, monoloq, dialoq

Ключевые слова: психология, национальность, поток современности, художественный смех, монолог, диалог

Key words: psychology, nationality, modernity flow, artistic laughter, monologue, dialogue

Anar psixologizmi özünü təhlil, fərdin psixologiyası, millilik, tarixlik bəşərilik və müasirlik axarı ilə irəliləyir, bədii gülüş, monoloq, dialoq, qəhrəmanların davranışı, dramatik kolliziyalar, qəhrəmanların xarakteri müstəvisində formalaşır. «Təhminə və Zaur», «Şəhərin yay günləri» pyesləri problemə aydınlıq, konkretlik gətirmək baxımından çox səciyyəvidir. Çünki bu əsərlərdəki bir çox obrazlar psixoloji əksətdirmə və özünü-təhlil məqamlarının mahiyyəti barədə dolğun təsəvvür yaradır. «Şəhərin yay günləri» üç pərdəli, yeddi şəkili pyesdir. Əsər ali məktəb həyatından, alim-ziyalı mövqeyindən, onların cəmiyyətə münasibəti və cəmiyyətdə yeri məsələlərinə həsr edilmişdir. Anar bir dramaturq kimi pyesdə «nəyisə» hər dəfə oxucunun yadına-yaddasına gətirir. Onun eyhamları bəzən də bilavasitə pyesin birinci şəkildə Qumru ilə Namiq arasında gedən dialoqda görünür. Öyrənirik ki, Namiq su köşkündə su içərkən stəkanı əlindən salıb sındırır. Lakin nəzərə almır ki, bu əmlakdır, alınıb yerinə qoyulmalıdır. Bu, ilk baxışdan adi görünür. Lakin dramaturq buna ictimai məna verir; insanın ictimai məsuliyyəti, davranış normalarını hər dəfə onlara xatırladır, demək istəyir ki, insan cəmiyyətdə münasibətdə olduğu hər şeyə qayğı və məsuliyyətlə yanaşmalı, onun təəssübünü çəkməlidir. Qumru Namiqə zarafatla «cərimə verərik, ödəyərik» deyəndə, Namiq «getdik» deyə cavab verməklə

kifayətlənir. Yazıçı demək istəyir ki, biz ən adi davranış normalarına qətiyyənlə əməl etmir, özümüzə vərdiş yaratmaq istəmirik. Qumru bu vərdişin ictimai-əxlaqi bərc olduğunu anlatmaq üçün hər dəfə israrla bildirir ki, hər bir adam zəng edəndə, yaxud bir şeyi hər dəfə təkrar edəndə və ya suallar verildə onlara ədəb-ərkanla, nəzakətlə cavab verilməli.

B.Zeynallı təbiətinə xas olan təşəxxüsünü, düzlu danışığını, xoşhal ovqatını bütün dialoqlarında təzahür etdirməyə çalışır və sanki bunsuz keçinə bilmir. Onun dialoqunun maraqlı detallarından biri də haqqında radioda getmiş bir verilişlə bağlıdır. Dinləyə bilmədiyi bu verilişlə bağlı təəssüratlarını ona eşitdirəndə: «Hə, eşitdim. Yəni, eşitdim deyəndə verilişin özünü eşitmədim. Eşitdim ki, veriliş olub. Heyf, verilişin özünə qulaq asa bilmədim. Həmkarlar qurultayında idim. Dəvətnamə göndərmişdilər Rəyasət heyətinə. Məsələ onda deyil. . . Nazirlə yanaşı oturmuşduq. . . Hə, sora eşitdim ki, demə elə bu vaxt radioyla veriliş olub» - deyə bildirir [7, 29]. Anar həssas dramaturqdur, dərin, iti müşahidə ona imkan verir ki, obrazın psixoloji təbiətini axıradək oxuya, öyrənə bilsin. Bu mənada o, yaxın və uzaq məqamları bir məcraya gətirməyi, epik zamanı bir an, məqam içində təqdim etməyi bacarır. Əslində, formal olaraq surətlərin vəziyyətləri, əhvalı ilə bağlı təsvirlərin gedib «Zaman» xəbərlər proqramına çıxma biləcəyi xəyalı heç ağıla da gəlməz. Amma yazıçı bunu duyub təqdim etməyi bacarmışdır. Qonaqlar deyəndə ki, radioda sizin barənizdə çox səmimi danışdılar, onda Bəhram deyir: «Hə, elə deyirlər. Bu günlərdə televizordan da gəlmişdilər, Moskvadan. Xüsusi «Zaman» proqramı üçün çəkildilər» [4, 46]. Həssas müşahidə Anar dramaturgiyasının səciyyəvi xüsusiyyətlərindəndir. İlk baxışda, pyesdə Rasim surəti ilə bağlı epizodun bir süjet detali olaraq mətnə daxil edilməsinə bir o qədər ehtiyac görülmür, lakin sonrakı məqamlardan görürük ki, hər detal, ştrix surətin təbiətindən, vərdişlərindən, ictimai mühitdəki yerindən, mövqeyindən xəbər verir. Rasim Bəhram Zeynallının işçisidir. Çox sakit, ehtiyatlı təbiətə malikdir, - hər halda B. Zeynallının yanında belə görünür. Əslində o, ailədə heç də belə deyil. Belə başaşağı, ağır adam evində «əjdahdır». Və bir vərdişi də var ki, hər gün işdən gələndən sonra yatır və tapşırır ki, onu heç kim narahat etməsin. Bu, onu göstərir ki, cəmiyyətdə elə adamlar var ki, evdə kişi, çöldə pişik xislətində görünür. Bu mənasızlıq əslində yazıçı ifadəsidir, psixoloji münasibətdir. Anar psixoloji vəziyyətləri əslində bütün vəziyyətlə, obrazlarla bağlamağa, bu baxımdan onları qabartmağa ciddi səy edir. Belə olanda biz onun obrazlarının fərdi xüsusiyyətlərini hadisə və cəmiyyətin özü tərəfindən deyil, öz nitqləri, danışığı, dialoqları

vasitəsilə müşahidə edirik. Anar təkcə bu vəziyyətin baş obrazlarda yox, detal və ştrixlərdə, hətta remarkalarda belə təzahür etdirir, diqqət göstərir, vəziyyət içində başqa vəziyyətin təzahürünə çalışır. Bu baxımdan Rasim Quliyev obrazının da fərdi detalda görüntüsü bundan irəli gəlir.

Pyesdə dramatik obyekt geniş planda deyil, ailə-məişət çərçivəsində, stol başındadır. Lakin bu dairədə hərəkətdə olan obrazlar öz dillərində danışrlar, həm xarakterləri, həm ondan irəli gələn psixoloji xüsusiyyətləri, həm də hadisə geniş bir müstəvi üzərində canlanır, - pyesin müasir vəziyyəti, psixoloji təqdimat və özünüanaliz məhz bu keyfiyyətdə üzə çıxır. Əslində onun uzaq keçmişi o adamlarla deyil, çağdaş zamanımızın insanlarıdır ki, sanki onlarla oturub-dururuq və ünsiyyətdə oluruq. . Dilarə narahatdı ki, birdən hədiyyənin biz tərəfdən olduğunu bilməz. Bu hədiyyə 30 manatlıq qaşırq hədiyyəsidir. Əslində bu hədiyyə Ruxsarənin qucağında 300 manatlıq olan çoxlu bir büllur vaza ilə müqayisədə çox kiçikdir. Bu vazanı ona Şamxal və qadını Tamara xanım gətirmişdir. Bir vaxt Bəhram Zeynallı Şamxalın qadını Tamara xanımı əməliyyat etmişdir. Bunlar da həmişə özlərini Bəhrama borclu hesab edirlər. Dilarə xanım bunu özünə görə böyük bir hədiyyə hesab edir. Yazıçının məqsədi isə bu deyil, məqsəd bu ailənin özünə görə psixoloji həyat tərzini göstərməkdən başqa, onun sosial səbəblərini aydınlaşdırmaqdır. Məclisin gedişində biz həm Qiyas, həm Şamxal, həm də Rasim surətləri ilə tanış oluruq. Onların bir-birinə olan münasibətlərində yazıçının məqsədi isə bir çox sosial səbəbləri görünür. Dialoqda yaxşılıq, həqiqət, düzlük, ədalət, nəcabət ətrafında söhbətlər gedir və bu psixoloji, əxlaqi, insani keyfiyyətlərə hər obrazın öz baxışı var. Və bunlar yazıçı tərəfindən mütləq yox, nisbi mənada dəyərləndirilir. Şamxal Bəhramdan yaxşılıq gördüyünə görə (əslində bu yazıçı nəzərində yaxşı yox, məsuliyyət, vəd borcu kimi dəyərləndirilir) ona yaxşılıq edir və özünü minnətli sayır. Bəhram da, Şamxal da, Qiyas da yaxşılıq haqda mühakimə yürüdürlər. Şamxalın nəzərində yaxşılıq kiçik olan xeyirxahlığa daha böyük xeyirxahlıqla qayğı göstərməkdir. Bəhram Çikaqoda məruzə etdiyinə rəğmən yeri gəldikdə bir mübahisəni xatırlayır: Mübahisənin məğzi «yaxşılıq, yoxsa həqiqət» barəsində olur. Qiyas bunu eyni şey kimi qiymətləndirir, Şamxal isə buna nisbi, müxtəlif şəraitlərə yozum, dəyərləndirmə verir. Əslində bu, dramaturq mövqeyidir, - bildirir ki, «hər ikisi böyük sözdür, amma bəzən görürsən ki, həqiqətlə yaxşılıq toqquşdurulur bir-biri ilə, necə deyərlər, kəllə-kəlləyə gəlir. Bax, tutalım, kimsə sənə böyük bir yaxşılıq eləyib, amma sonra iş elə gətirib ki, sən həqiqət naminə həmin adama pislik etməlisən. İndi di gəl görüm niyə belədir? Yazıçı bunu təbii qiymətləndirir ki,

çoxluq, cəmiyyət psixologiyası ictimai quruluşa nəzərən belədir. Ona görə də Qiyaslar da məqamdan-məqama psixoloji vərdişləri, əxlaq normalarını «hardasa» etmək məcburiyyətində qalırlar. Lakin ümumən düşünəndə Qiyasda vicdanlı ağıl üstünlük təşkil edir, buna görə də kasıb olaraq yaşayır. “Dramaturq pyesdə “sərt” həqiqətin təmsilçisi Qiyas Zeynallının xarakterində insanın müqavimət göstərmək əzmini, müəyyən həzzlərdən şüurlu şəkildə imtina etmək iqtidarını əks etdirmişdir. Müəllif Qiyas obrazı ilə demək istəyir ki, dünya xali deyil, cəmiyyətin sinəsində gedən proseslərin xarakterindən asılı olmayan insan öz ilkinliyi, təmənnasızlığını, obrazlı desək, nəsilliyini qoruyub saxlaya bilər.” (2, 75) Qiyas ali məktəbdə işləməyinə baxmayaraq, orada gedən prosesləri belə eşitmək, görmək istəmir, ona qızıl saat bağışlananda onu geri, sahibinə qaytarır. Halal maaşı ilə dolanmaq istəyir. Pyesdə dramatik psixologizm (kolliziyalar) Qiyas Zeynallının Tələbə Qəbul Komissiyasının məsul katibi təyin edilməsindən sonra başlayır. Qiyasa məhəl qoymayan Şamxal oğlu üçün Qiyasdan xahiş etmək istəyir. Odur ki, yanına əmisi Bəhram Zeynallını göndərir. Bəhram Zeynallı da bu səbəbdən qardaşoğlusunun qapısını açmalı olur. Əlbəttə, bu, o demək deyil ki, Bəhram Qiyasa qarşı etinasız olub, yox. Sadəcə, Qiyasın düz mövqeyini əmisi lazımınca qiymətləndirməyib, bu səbəbdən də qapısını açmayıb. Sonra biz Qiyasın qapısı ağzında Firuz və Ağarəfini görürük [8, 261].

Ədəbiyyat

1. Musayeva F. V. Anarın bədii nəsrində xarakter problemi. Bakı: Elm, 2003, 154s.
2. Nəbiyev B. Roman və müasir qəhrəman. Bakı, Yazıçı, 1987, 354
3. Orucəli N. Bədii yaradıcılıqda komizm məsələlərinə dair. / Ədəbiyyat və zaman. Bakı, 1971, s. 140 – 150.
4. Rahid. Dünənsiz yaşamağın faciəsi. / «Azərbaycan» jurn. , 1979, № 8, s. 181 – 196.
5. Rəhimli İ. Dramaturgiya və teatr. Bakı, İşıq, 1984, 148 s.
6. Rəhimli İ. İnsan həqiqətinin təntənəsi. / «Azərbaycan gəncləri» qəz. , 1978, 7 fevral.
7. Rza X. Böyük məhəbbəti ləkələyənlər. / «Azərbaycan müəllimi» qəz. , 1985, 24 dekabr.
8. Rza X. Dramaturgiyada ədəbi əlaqələr. Bakı, Elm, 1987, 179 s.

Т.Азимова

**Анар «Летние дни» игра психологии
Резюме**

Перу Анара принадлежит ряд интересных произведений, затрагивающих в основном проблемы современности. В своих книгах он старается раскрыть образ современного ему человека, показать, с какими трудностями ему приходится сталкиваться, как традиционные понятия и менталитет влияют на жизнь людей.

Против их отношений выступают все — семья юноши, общество, друзья. В этой тяжёлой ситуации они пытаются не потерять себя, но порой обстоятельства слишком давят на них.

В своих книгах он старается раскрыть образ современного ему человека, показать, с какими трудностями ему приходится сталкиваться, как традиционные понятия и менталитет влияют на жизнь людей.

Другими не менее интересными произведениями писателя являются «Комната в отеле», «Юбилей Данте», «Я, Ты, Он и телефон» и другие. По сценариям Анара снято 12 фильмов, из них три фильма снято им в качестве режиссёра.

Т.Азимова

**Anar "The Summer Days" psychology's play
Summary**

Anar belongs to a number of interesting works, mainly affecting the problems of our time. Anar began publishing in the 1960s. In his books he tries to disclose the image of a contemporary man, to show what difficulties he has to face, how traditional concepts and mentality affect people's lives. His works include: "Longing for the Holiday" (Bayram Həsərində), "The Rain Stopped" (Yağış Kəsdi), "White Port" (Ağ Liman), "A Person's Person" (Adamın Adamı), "The Sixth Floor of the Five-Story Building" (Beşmərtəbəli Evin Altıncı Mərtəbəsi) later used for the movie *Tahmina*, "Opportunity" (Macal), "I've Come to You" (Sizi Deyib Gəlmişəm), "Without You" (Sizsiz), "Summer Days of the City" (Şəhərin Yay Günləri), "Hotel Room" (Otel Otağı), and "Me, You, Him and the Telephone" (Mən, Sən, O və Telefon).

He has written the scripts for various movies including *Torpaq. Dəniz. Od. Səma* ("The Land. The Sea. The Fire. The Sky"), *Gün Keçdi* ("The Day Passed") and *Dədə Qorqud*. Anar was the scenarist and producer of the film *Üzeyir Ömrü* ("The Life of Uzeyir").

**Rəyçi: Himalay Qasımov
Filologiya elmləri doktoru, professor**

SEVİNC ƏLİYEVƏ
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
AMEA Folklor institutu
sevinc.k.aliyeva@gmail.com

FOLKLORDA VƏ BƏXTİYAR VAHABZADƏNİN YARADICILIĞINDA LAYLALAR

Açar sözlər: folklor, yazılı ədəbiyyat, laylalar, uşaq folkloru, oxşar və fərqli cəhətlər

Key words: folklore, written literature, lullabies, child folklore, similar and different features

Ключевые слова: фольклор, письменная литература, колыбельные, детский фольклор, сходные и отличительные особенности

Laylalar lirik janra mənsubdur və xalq arasında geniş yayılmışdır. Laylaların müəllifi analar, qəhrəmanları isə beşikdə mışıl-mışıl yatan, hələ dil açmamış körpələrdir. Buna görə də, mətnin şəklinə məxsus ahənglə ifa olunan laylalarda ilk növbədə məqsəd körpəni oxşamaqdan, onun rahatlığını və yuxuya getməsinə təmin etməkdən ibarətdir:

Laylay beşiyim, laylay,
Evim-eşiyim, laylay.
Sən get şirin yuxuya,
Çəkim keşiyin, laylay.
Balam laylay, a laylay,
Gülüm laylay, a laylay.
Laylay dedim, can dedim,
Yuxudan oyan dedim,
Sən yuxudan durunca,
Canımı qurban dedim.
Balam laylay, a laylay,
Gülüm laylay, a laylay (6; 18).

Bilirik ki, xalq dilinin təbiiliyinin mühafizə edilməsində, gözəlləşməsində xalq yaradıcılığının rolu böyükdür. Xalq ədəbiyyatı və xalq sənətkarları bilavasitə ədəbi dil yaratmır, xalq yaradıcılığı ədəbi dil quruculuğunda dolayı yolla iştirak edir, ədəbi dilə hazır material verir. Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığı üçün də bu xüsusiyyət xasdır. O, laylalardan hazır ədəbi material kimi əsərlərində istifadə edir. Hətta laylalardan elə məharətlə istifadə edir ki, elə bil bu laylanı körkəmli şairimiz özü qoşub. Məsələn, “Beşik” şeirindəki aşağıdakı laylanın istifadəsinə diqqət yetirək:

İlk dəfə biz səndə duyduq.
Dünyanın zövqünü, səadətini
Ananın o ilıq südündə duyduq:
Laylay dedim yatasan,

Qızıl gülə batasan,
Qızıl güllər içində
Şirin yuxu tapasan.
Hopdu ruhumuza bayatılardan
Nəğməyə bənzəyən ləhcələrimiz.
Daddıq dilimizin şirinliyini
Hələ bələkdəyənkən bu beşikdə biz (11; 60).

Ana ilə körpəsi arasında sanki bir ünsiyyət vasitəsi olan laylalara Bəxtiyar Vahabzadə müxtəlif cəhətlərdən yanaşır, onun mənasını və əhəmiyyətini “Beşik” şeiri vasitəsilə açmağa çalışır. Qeyd etdiyimiz kimi, Bəxtiyar Vahabzadə öz yaradıcılığında folklor nümunələrindən də geniş istifadə edib. Onu da qeyd edək ki, “yazıçı və folklor problemi öyrənilərkən bir şəxsiyyət olaraq ayrıca götürülmüş yazıçının folklor janrlarından necə bəhrələndiyi, folklor motivlərindən necə yarandığı və eyni zamanda folklor nümunələrinin yazıçı poetikasına necə təsir göstərməsi işıqlandırılmışdır” (2; 6). Dəyərli şairimiz də ifadə baxımından istifadə etdiyi folklor nümunələrini zənginləşdirir, həm də onlara bir canlılıq verir, yeni nəfəs gətirir. Laylalar şairin şeirlərinə hazır kütlə kimi daxil olur. Bəxtiyar Vahabzadə şeirlərində laylalar bəzən bir nəqarət kimi istifadə olunur. Məsələn, 1994-cü ilin yanvar ayında yazdığı və Vasif Adıgözalovun musiqi bəstələdiyi “Qisas böyütsün səni” şeirində bunun bariz nümunəsini görə bilərik:

Layla balam, a layla,
Əsən çovğun bu gecə
Qar üstünə qar qalar.
Düzəngahda qurulmuş
Çadırımı yırgalar.
Görən, bizə nə deyir
Qarıldaşan qarğalar
Layla balam, a layla (11; 318).

Şifahi xalq ədəbiyyatı özündə saysız-hesabsız ədəbi nümunələri yaşadan, zamandan zamana gətirən, xalqın sevincini, kədərini, arzu və istəklərini əks etdirən böyük bir aləm olmaqla, özünəlayiq deyimləri seçir, qaydaya salır, nəsilədən nəslə ötürür. Onu da qeyd edək ki, hər bir folklor janrı dövrün məhsuludur. Onun müəllifi bilinməsə də, bilinməsə də yenə də dövrün məhsuludur. Laylalar məhz belə ədəbi janrlardan biridir. Laylalar da xalq yaradıcılığının, ümumən şeirin ən zərif, ən incə nümunələrini yaşadan,

zamandan zamana gətirən, xalqın sevincini, kədərini, arzu və istəklərini əks edən böyük bir aləm olmaqla, özünəlayiq deyimləri seçir, qaydaya salır, nəsilən nəslə ötürür. Layla xalq yaradıcılığının, ümumən şeirin ən zərif, ən incə nümunələrindəndir. Laylalar ilahi bir qüdrətin töhfəsi kimi dünyaya gəlir. Məsələn, layla yazmaq üçün plan tutulmur, “planımda layla yazmaq var” deyilmir. Layla ürəyə dolur, yaradıcının varlığına hakim kəsilir. Laylalar mənəviyyat abidəsidir, analarımızın qəlbindən süzülüb gələn müqəddəs nəğmələrdir. Onu da xüsusilə qeyd edək ki, Bəxtiyar Vahabzadə “Qisas böyütsün səni” şeirində də istifadə etdiyi laylanın ahəngini pozmur, “Layla balam, a layla” misrasını olduğu kimi əsərinə daxil edərək Azərbaycan laylasına heyranedici bir ahəngdarlıq, lirizm qatır:

Layla balam, a layla.
Göy bizə qənim olsun
Bu zülmü yerdə qoysaq.
Qoy bizə qənim olsun
Qazdığımız o torpaq!
Layla balam, a layla. (11;319)

R.Taqorun məşhur kəlamını yada salaq: “Buludlar çayların məcrasını su ilə doldurur, özləri isə uzaq dağlarda gizləniirlər”. Bu kəlam sanki analarımız üçün deyilib. Məhəbbəti günəşə, səxavəti dənizə, vüqarı dağlara, kövrək qəlbi doluxsunmuş buluda bənzəyən analar! Çay axmaya bilməz! Ana da özündən keçər, balasından yox. Təbiətin saflıq və gözəllik timsalı olan körpələrin rahat yuxusunu təmin etmək üçün analarımız hər zaman layla oxuyublar, bu gün də oxuyurlar. Qeyd edək ki, laylaların ilk toplayıcıları rus ziyalıları olmuşdur. P.Əfəndiyev laylaları uşaq folklorunun janrı tək təqdim edir və göstərir ki, nənni və laylalar yalnız körpələri yuxuya vermək üçün deyil, həm də onların estetik tərbiyəsi üçün təsirli vasitələrdən biridir. (4, 130). M.Əliyev laylaları bayatının bir şəkli hesab edir. Q.Namazovun Ə.Qarabağlının “Bayatı janrı insanın beşikdən qəbrə davam edən həyatının bütün dövrlərini əhatə edir” tezisində əsaslanaraq irəli sürdüyü “Laylalar xalq arasında çox geniş yayılmış bayatıların bir növü kimi məşhurdur. Təəssüflər olsun ki, bu hal bayatılara həsr olunan həsr edilən əksər toplularda özünü göstərir və laylalar oxşamalar, müxtəlif əmək nəğmələri, ağıllar və s. bayatıların bir növü kimi təsnif edilir. Folklorşünaslar laylalarla bayatıların vəzn və qafiyə sistemindəki oxşarlığa əsaslanıb səhv qənaət irəli sürürlər. Lakin nəzərə çarpan şəkli – zahiri oxşarlıq və yaxınlıq hələ bu janrların eyniləşməsi demək deyil. Bu formaları bir-birindən ayıran cəhətlər daha çoxdur (4, 133).

Ümumiyyətlə, qeyd edək ki, janrından, mövzusunun, ölçüsündən

asılı olmayaraq, soykökünə, folkloruna bağlılıq Bəxtiyar Vahabzadənin əsərlərinin ruhunu, mahiyyətini təşkil edir. Laylalar da Bəxtiyar Vahabzadənin əsərlərində xüsusi bir ahənglə səslənir və əsərlərinin poetik təsir gücünü daha da gücləndirir (4, 123. Vətənin ürək açan gözəlliklərini, qədim tarixini, igid, qeyrətli övladlarını tərənnüm edən şair doğma diyarın dərdi-sərindən, insanların aralarında baş verən qeyri-sağlam münasibətlərdən bəhs edəndə də bir o qədər sıxıntı keçirir. 1969-cu ildə M.Zeynal müəllimə ithaf etdiyi “Beşik” şeiri bu baxımdan şairin hisslərini ifadə edir:

Laylanın hər xalı bir ümid, güman,
Onun ahənginə qaynadı qanım,
Anamın yanıqlı laylalarından
Süzüldü ruhumla Azərbaycanım (11; 60).

Və yaxud

Beşik ilk mənzilim, ilk yuvam mənim,
Laylalar dünyası ilk dünyam mənim- deyən

Bəxtiyar Vahabzadə bir daha qeyd edir ki, biz körpə vaxtımızdan anamızın südü ilə cana gəlmişik, laylası ilə boy atmışıq. Ana laylası körpəsi üçün mənəvi qida, mənəvi bir qanaddır. Əgər ana südü uşağın sümüyünü bərkidirsə, ana laylası uşağı həyata pərvazlandırır. Bu laylanı necə unuda bilərik...

Laylay dedim yatasan,
Qızıl gülə batasan,
Qızıl gülün içində
Şirin yuxu tapasan.

Balam laylay, a laylay,
Gülüm laylay, a laylay (11; 318).

“Beşik” şeirində də istifadə olunmuş bu layla bir daha təsdiq edir ki, Bəxtiyar Vahabzadənin əsərlərinin mahiyyətini başa düşmək, obyektiv təhlilini vermək üçün onların açarını tapmaq lazımdır. Belə ki, ümumi məlum üsullarla, qəlib söz və ifadələrlə Bəxtiyar Vahabzadənin əsərlərinin mahiyyətini açmaq çətindir:

Bizim anaların laylalarından
Axdı ruhumuza Vətənin özü.
Beşik kökümüzdür... ucalıb ordan
Tanıdaq dünyaya öz kökümüzü!.. (11; 60)

Göründüyü kimi, burada məzmunla yanaşı sözün ahəngdarlığı, vəznin oynaqlığı da diqqəti cəlb edir. Sözlərin mənasını hələ dərk etməyən uşaq səsin xoş ahənginə uyaraq yuxuya gedir. Lakin laylalar dildən-dilə keçib cılandığıca, yazılı ədəbiyyatda da istifadə olunduqca yeni-yeni məzmun alır.

Azərbaycan xalqı Bəxtiyar Vahabzadəni təkcə görkəmli şair kimi deyil, həm də dahi, əvəzedilməz bir şəxsiyyət kimi, müəllim kimi qəbul edir və sevir. Bəxtiyar Vahabzadə xalqın dilinin qorunub saxlanması, ədəbi dilin inkişafında sənətkarların rolunu yüksək qiymətləndirir, dili yaradıcılıqda həlledici amillərdən hesab edir. Gördüyümüz kimi, yaradıcılığında dil məsələsinə, ana dilinin toxunulmazlığına böyük önəm verən Bəxtiyar Vahabzadənin folklorumuza və yazılı ədəbiyyatımıza dərin köklərlə bağlı olduğu aşağıdakı şeirdə açıq-aydın ifadə olunur:

Dil açanda ilk dəfə “ana” söyləyirik biz,
“Ana dili” adlanır bizim ilk dərslərimiz,
İlk mahnımız laylanı anamız öz südüylə
İçirir ruhumuza bu dildə gilə-gilə (1; 12)

Bəxtiyar Vahabzadənin daha bir şeirinə də diqqət yetirək:

Müəllim! Qayğınla böyüyür insan,
Sən əqlə, kamala qanad verirsən.
Ana dilimizin gur bulağından
Körpə balalara su içirirsən(1; 13)

Onu da qeyd edək ki, şair həm “Əlifba kitabı”, həm də “Ana dili” şeirlərində “içirmək”, laylanı südlə qarışdırıb ruha içirmək, ana dilinin gur bulağından körpə balalara su içirmək-deməklə laylanın çox şeyə qadir olduğunu söyləmiş olur. Xalqın varlığını özündə əks etdirən “Ana dili”, “Oğluma” şeirlərində də xalqın milliliyinə xas olan xüsusiyyətlər əks olunmuşdur (11; 8).

Onu da xüsusilə vurğulayaq ki, Bəxtiyar Vahabzadənin şeirlərində ana-bala məhəbbətinin tərənnümü ən yüksək səviyyədədir. Ananın daxili aləmi, əhval-ruhiyyəsi, öznəməxsus fərdi hiss və duyğuları şeirlərinin çoxunda daha aydın ifadə olunur:

Anam namaz üstə əl açıb göyə,
Allaha yalvarır: “Ya Rəbbim!-deyə”:
-Sənsən xəlvəylənən bu göyü, yeri,
Candan şirin olur bala, ay Allah.
Sən mənim ömrümdən kəsib illəri,
Balamın ömrünə cala, ay Allah! (5; 406)
Bu nədir? Arzuya, diləyə bir bax,
Gör bir nələr keçir ana qəlbindən?!
Çoxdur bu dünyada hədiyyə... ancaq
Ömürdən hədiyyə görməmişəm mən (5; 406)

Məhz bu hisslərə, anaya, ana dilinə olan sevgiyə görə Bəxtiyar Vahabzadənin əsərlərində laylaların istifadəsi olduqca təbii alınıb. Bu əsərlər bir daha təsdiq edir ki, Bəxtiyar Vahabzadənin şeirləri bugünkü Azərbaycan poeziyasını bütün varlığı ilə təmsil edir.

Ədəbiyyat:

1. Alməmmədova S. Bəxtiyar Vahabzadə poeziyasının dili. Bakı: "Elm" nəş., 2010,
2. Əliyev Kamran. Romantizm və folklor. Bakı: "Elm" nəş., 2006, 160 səh.
3. Qafarlı R. Bəxtiyar Vahabzadənin 12 cildlik külliyyatı. Bakı: 2008-2010.
4. Qafarlı R. Uşaq folklorunun janr sistemi və poetikası. Bakı: "Elm və təhsil" nəş., 2013, 540 s.
5. Quliyev Sərdar. Ailə pedaqogikasının mühüm problemləri. Bakı: Nurlan nəş., 2005, 416 səh.
6. Namazov Qara. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı: BDU nəş., 2007, 444 səh
7. Vahabzadə B. "Ədəbiyyat yolunda". Bakı: 2010.
8. Vahabzadə B. "İnsan və zaman" (şeirlər və poemalar). Bakı: Azər nəşr, 1964.
9. Vahabzadə B. "Payız düşüncələri". Bakı: Yazıçı, 1981, 366 səh.
10. Vahabzadə B. Məqalə: "Ana laylası, uşaq dünyası" // səh. 193
11. Vahabzadə B. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. I cild (Şeirlər). Bakı: "Öndər nəşriyyat", 2004, 328 səh.
12. Виноградов В.В. "О языке художественной литературы" Москва, 1959

S.Aliyeva

**The lullabies in the creativity of Bakhtiyar Vahabzadeh
Summary**

The content and the idea of the lullabies in folklore and on the literary activities of Bakhtiyar Vahabzadeh are analysed on the basis of examples. It is also about the particular importance of lullabies in the development of the Azerbaijan children's literature. The detailed information is given about harmony, lyricism, exhortation, the opening nature of images, poetic elements such as narration. Here is also paid attention to the scientific-thematic thoughts of famous scientists dealing with lullabies. The collection, publication and investigation history of lullabies are researched in the article too. The main characteristic features of lullabies have been analysed on the literary activities of Bakhtiyar Vahabzadeh. The similar and distinctive features of the oral and written literature. The position and role of lullabies are also defined in the oral and written literature and the scientific analysis is given. In the article just these difference are defined and analyzed.

**Фольклор и колыбельные в творчестве Бахтияра Вахабзаде
Резюме**

В статье на основе образцов анализируются содержание, идея колыбельных в творчестве Бахтияра Вахабзаде. А также, рассказывается об особом значении колыбельных в азербайджанской детской литературе. Дается широкая информация о мелодичности, лиризме, наставлении, полном открытии образа, таких поэтических элементах как повествование, на которые служат основой для колыбельных. А также, обращается внимание на научно-теоретические рассуждения о колыбельных. В статье, также анализируется история собирания, издания и исследования колыбельных. Проанализировались основные характерные особенности колыбельных на основе творчества Бахтияра Вахабзаде. Изучились схожие и отличительные стороны устной и письменной литературы. А также, определились место и роль колыбельных в устной и письменной литературе. В статье определились, проанализировались именно эти различия.

Rəyçi: Kamran Əliyev

AMEA-nın müxbir üzvü, Əməkdar elm xadimi, professor

QƏNİRƏ ƏMİRCANOVA
Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, Əməkdar müəllim
qaniraamircanova@com

XALQ YAZIÇISI İ.ƏFƏNDİYEVİN ƏDƏBİ-TƏNQİDİ GÖRÜŞLƏRİ

Açar sözlər: İlyas Əfəndiyev, Qənirə Əmircanova, ədəbi tənqidi görüşlər, publisist məqalələr, kino sənəti.

Key words: national writer, of the Azerbaijani cinema, set of works will appear.

Ключевые слова: публицистическое творчество, искусством кино, отличающееся простотой языка, разнообразием слога.

Xalq yazıçısı İ.Əfəndiyev XX əsrin görkəmli şəxsiyyəti, əsl ziyalı idi. Onun yaradıcılığının çoxşaxəli olmasına da səbəb elə bu idi. O, bir insan və yazıçı kimi bitib-tükənmir, ildən-ilə daha da təkmilləşir, yaradıcılığı yeni ideya və məzmunla ilə aşıb-daşırdı. Düşünürük ki, yazdığı publisist məqalələr ilk öncə onu müxtəlif ixtisas sahiblərinə tanıdıb. Yaradıcılığı nəsr sahəsinə aid olsa da, onu daxili lirik duyğularla ilə zəngin idi. İ.Əfəndiyev bunu “Əli Tudə” məqaləsiində də sübut edir.

“Əli Tudə” məqaləsi lirik bir ahənglə başlayır, sanki bir şeir təsiri bağışlayır. Yazılma tarixi “Kommunist” qəzeti, 17 yanvar 1948-ci ildir:

“Əli Tudənin vətəni İran Azərbaycanında irtica, müvəqqəti də olsa, qalib gəldi. Lakin bu irtica azadlıq bayrağı qaldırmış Təbriz gəncliyinin iradəsini sarsıda bilmədi. Şair Əli Tudə və onun silahdaşları mürtcə fars üsul-idarəsinə qarşı qızğın mübarizə apararaq, qalibiyyət nəğməsinin yüksələcəyi günü səbrsizliklə gözləyirlər. Onlar bu günün gələcəyinə inanırlar:

Gün gələr, uclar haqqın nəğməsi,
O gün yaxındadır, deyildir uzaq.
Onda ədalətin öz məhkəməsi,
Haqqı dananlara divan tutacaq,
O gün yaxındadır, deyildir uzaq!”

(İ.Əfəndiyev “Seçilmiş əsərləri”- Çinar-Çap” Nəşriyyat-Poliqrafiya müəssisəsi, Bakı-2002, VII cild, səh. 34)

Məqalə yazılan zaman İ.Əfəndiyevin 34 yaşı vardı. Bu yaşda o, aqıl, müdrik bir şəxs təsiri bağışlayırdı. O, Tehrandə doğulub-böyüyən Əli Tudənin yaradıcılığından seçmələr üzərində təhlil apararaq, onu Vətən torpağınının dərdi ilə alışıb-yanan fədai adlandırır. Bu məqalənin əhəmiyyəti ondadır ki, o, Əli Tudəni tanımayanlara onu nəinki tanıdır, hətta sevdirdir.

Onun şeirlərini təhlil edərkən o, özünün də gələcəyə olan inamını tərənnüm edir.

İ.Əfəndiyev Əbülhəsən Ələkbərzadənin “Müharibə” romanı haqqında fikirlərini “Müharibə romanı haqqında” məqaləsində ümumiləşdirib. O, məqalədə ədəbi-tənqidin xüsusiyyətlərinə əməl edir. Belə ki, ilk öncə o, romanın məzmununu təhlil edərək hadisələrin əsas mahiyyətini göstərir. Əsərlə tanış olmayan oxucu bu təhlildən sonra “Müharibə” romanını oxumağa ehtiyac hiss edir. İ.Əfəndiyev romanın nöqsanlı hesab etdiyi məqamlarına da aydınlıq gətirir. Müəllifin təsvir etdiyi mənfi tipli adamların bədii təfəkkür dərəcəsinə kölgə kimi təsir etdiyini yazan İ.Əfəndiyev Gəray və Qulamı bu qəbildən olan surət hesab edir:

“İstər-istəməz, qarşıya belə bir sual çıxır: “gənc, gözəl və ziyalı bir qız olan Züleyxa Gərayın nəyini sevir? Niyə, “gərək hökmən məni alasan”- deyə onun boynundan asılır. Onu Gəray kimi acizə bağlayan nədir?” Əbülhəsən qüvvətli, bitkin bir yazıçıdır. Onun əsərində təsadüfi, havadan asılı məsələ olmamalıdır. Lakin Züleyxanın Gəraya olan sevgisi havadan asılı qalır. Bu sevgi Züleyxanı alçaldır, onu oxucunun gözündən salır. Analar içində yadda qalan, bizə dağ ürəkli Azərbaycan analarım xatırladan Dursun xaladır. Dursun xala qüvvətli anadır. O, hər cür ah-zarın, qəm-qüssənin fəvqündə dayanmağı bacaran, hər nə olursa-olsun, oğlunun qalib gələcəyinə, qəhrəman olacağına inanan dağ ürəkli analardandır. (İ.Əfəndiyev “Seçilmiş əsərləri”- Çinar-Çap” Nəşriyyat-Poliqrafiya müəssisəsi, Bakı-2002, VII cild, səh. 39)

İ.Əfəndiyev Əbülhəsən Ələkbərzadəni istedadlı yazıçı kimi qiymətləndirib, Tolstoyla müqayisə etsə də, əsərin qüsurlarını da deməkdən çəkinmir:

“Müharibə» romanının başlıca nöqsanlarından biri də böyük ictimai məsələlərin zəif əks etdirilməsidir. Bəlkə, gələcək hissələrdə biz bu məsələləri görəcəyik. Lakin romanın birinci hissəsində bunun üçün zəmin hazırlanmamışdır.

Müəllif cəbhədəki hadisələri bir bölüyün simasında verir. Bu isə, romanı olduqca məhdudlaşdırır. Yazıçının qol-qanad açmasına mane olur.

Müəllif çox zaman hadisə və hərəkətləri seçməkdə zövqsüzlük göstərir, diqqətsiz hərəkət edir. Bu isə, ciddi bir əsər üçün nöqsandır. Yalnız istedad sahibi olmaq kifayət deyil, əlavə bir də zövq lazımdır.

Unutmaq lazım deyil ki, realist bir yazıçı üçün gözəl zövq sahibi olmaq ən mühüm cəhətlərdən biridir. Tolstoy həqiqi istedadın birinci əlamətini yazıçının nəyin yaxşı, nəyin pis olduğunu seçə bilməsində görürdü.

Əbülhəsəndə belə bir istedad vardır. Biz bunu, onun qabaqkı əsərlərində olduğu kimi, «Müharibə» romanında da görürük. Lakin o, öz diqqətsizliyi ucundan bəzən uyğunsuzluqlara yol verir ki, biz bunu yuxarıdakı misallarda göstərdik.” (İ.Əfəndiyev “Seçilmiş əsərləri”- Çinar-Çap” Nəşriyyat-

Poliqrafiya müəssisəsi, Bakı-2002, VII cild, səh. 39)

“Xəzər üzərində şəfəq” məqaləsi (“Azərbaycan gəncləri” qəzeti, 11 iyun 1950-ci il.) yazıçı İmran Qasimovun yaradıcılığına həsr olunub. Məqalənin belə adlanmasına səbəb İ.Qasimovun yaradıcılığa neft mövzusu ilə başlamasıdır. İ.Əfəndiyev İ.Qasimovun neftçilərin həyatını dərinlən öyrənib oçerk və pyeslərində təsvir etməsini təqdirəlayiq hesab edir. “Xəzər üzərində şəfəq” pyesini təhlil edən İ.Əfəndiyev gənc mühəndis Nadir və onun ətrafında olan insanlar haqqında öz təəssüratını qələmə alır. Pyesin qəhrəmanı Nadir trestin müdiri vəzifəsində çalışır. O, planı ancaq fantan vuran quyuların hesabına ödəyir. Çox keçmir ki, Nadir dəmir trestinə rəhbər təyin olunur. Onun yerinə isə mühəndis Camal keçir. Camal Nadirin trestə rəhbərlik etdiyi müddətdə nöqsanları üzə çıxarır. Hadisələrin inkişafında Nadirin gərgin əhval-ruhiyyə ilə işlədiyi məlum olur. Bu isə onun uğurlarına mane olur. Nəticədə, Nadirin rəhbərliyində ciddi nöqsanlar müşahidə olunur:

“İş o dərəcəyə çatır ki, özü fırtına zamanı dəniz buruğunda olanların qayğısına qalmaq əvəzinə, həyatını ölüm təhlükəsinə ataraq, onlara köməyə gedən qoca buruq ustası Məmməd Rza kişiyyə töhmət elan edir.” (İ.Əfəndiyev “Seçilmiş əsərləri”- Çinar-Çap” Nəşriyyat-Poliqrafiya müəssisəsi, Bakı-2002, VII cild, səh. 41)

Pyesin əsas müsbət qəhrəmanı Camaldır. İ.Əfəndiyev onun bütün xarakterini nöqsanlarını ilə birgə məharətlə təhlil edir. Məqalənin üstün cəhəti bundadır ki, İ.Əfəndiyev həm pyesin, həm də aktyor truppasının işini təhlil edir. Bu isə aktyorlara gələcək fəaliyyətlərində kömək edir. İ.Əfəndiyevin tədqiqatının üstünlüyü ondadır ki, o, bir tamaşaçı kimi müşahidə edib, tədqiqatçı kimi təhlil etməyi bacarırdı. Təhlildən məlum olur ki, Camal surətinin oyunçusu Miyakişov, Fəridə rolunun ifaçısı aktrisa Ginzburqun oyunu İ.Əfəndiyevi qane etməmişdir. Pyesin nöqsanlı surəti olan Nadir surətini aktyor Çinkin digər oyunçulara nisbətən yaxşı oynayır. Ümumiyyətlə, pyesdəki konfliktə səbəb adamların təbiətin çətinlikləri ilə mübarizəsi kimi göstərilir.

İ.Əfəndiyev tamaşanın rejissoru Haşimovun da fəaliyyətindən bəhs edərək, konfliktin qabarıq surətdə meydana çıxması, surətlərin kamilləşməsi məsələsində müəllifə daha çox kömək mümkün olduğunu xüsusi qeyd edir. O, hətta tamaşanın rəssamı Yefimenkonun xidmətindən də bəhs edir. Bütün bu müşahidələr göstərir ki, İ.Əfəndiyev son dərəcə tamaşaya həssaslıqla yanaşmış, onu təqdirəlayiq hadisə kimi qiymətləndirmişdir.

Bir vətənpərvər insan, ziyalı kimi onu Azərbaycan kino sənətində olan gerilik daima narahat edirdi. Təsadüfi deyil ki, o, 16 noyabr 1952-ci ildə “Ədəbiyyat” qəzetində çap etdirdiyi “Azərbaycan kino sənəti nə üçün geridə qalır?” məqaləsində bu suala cavab axtarır. Təxminən son 7 ildə birçə bədii

film də çəkməyən Bakı kinostudiyasının fəaliyyətinin formallığından şikayətlənir. Səsli ilk filmlər olan “Bakılılar”, “Kəndçilər”in davamının olmadığını təəssüflə qeyd edir. O, rejissor Rza Təhmasibin, operator Atakişiyevin adını çəkir, onların fəaliyyətindən faydalanmağın gərəkli olduğunu yazır. O əmin olduğunu bildirir ki, Bakı kinostudiyasının yaradıcı kollektivi bu məqalədən ciddi nəticələr çıxararaq, tənqid və özünütənqid yolu ilə göstərilən nöqsanları aradan qaldıracaqdır:

“Biz əl-ələ verməli, kino sənətimizi irəliyə aparmalı, ssenarilər yazmalı, filmlər çəkməli, xalqımızın həyatını yüksək sənətkarlıqla əks etdirən əsərlər yaratmalıyıq.” (İ.Əfəndiyev “Seçilmiş əsərləri”- Çinar-Çap” Nəşriyyat-Poliqrafiya müəssisəsi, Bakı-2002, VII cild, səh. 51)

“Gənclik povesti” məqaləsində texniki-peşə məktəbi şagirdlərinin həyatına həsr olunan Salam Qədirzadənin “Gənclik” povestinin təhlilindən bəhs edir. Povestdə qoyulan problem ona görə aktualdır ki, Böyük Vətən müharibəsindən sonra ölkədə baş verən quruculuq işlərində gənclərin fəallığı dövlətin fəaliyyətini tənzimləyir. “Gənclik” povesti 2 hissədən ibarətdir. Bu əsər S.Qədirzadənin ilk əsəri kimi dəyərləndirilir. Povestin qəhrəmanı Könül texniki-peşə məktəbinin şagirdidir. O, məktəbi bitirib bacarıqlı bənna kimi tanınır. Povestdə Kamilin məktəb yoldaşları içərisində Əsəd surəti diqqəti daha çox cəlb edir. O, şair təbiətli, fəal ictimaiyyətçidir. Əsəd Kamilin cəmiyyət qarşısında məsuliyyət daşdığını ona başa salır, bu qüsurlarının ləğvində Kamilə yaxından kömək edir. Əsəd özü uşaq evində böyümüş, tərbiyəçi müəllim Anacandan tərbiyə almışdır. Uşaq evində böyüməsinə baxmayaraq, Anacanın ona qayğısı dövlətin himayəsi təsiri bağışlayır. Əsəd istedadlı gənc kimi dövlətin ona olan qayğısından bəhrələnir. İ.Əfəndiyev povestin qəhrəmanlarından olan Zəki surətini tez-tez işlətdiyi “anam canı” ifadəsinə münasibətini bildirərək onu müsbət hal hesab etmir. Bu da onu göstərir ki, yerli-yersiz “anam canı” bu surətə yaraşmır. Bu həm də Azərbaycan dilinin gözəlliyinə xələl gətirən amil kimi qeyd olunur.

İ.Əfəndiyev S.Qədirzadəyə tövsiyə edir ki, povest kitab halında çapa hazırlanana qədər müəllif nöqsanlı məqamları düzəltsin, çünki povestin təsviri əhatəli olduğu danılmazdı və Azərbaycan nəsrinə gözəl hədiyyədir. Müəllimə çox hörmətlə yanaşan İ.Əfəndiyev povestdə adları çəkilməsinə baxmayaraq, canlı surət olmayan məktəb direktoru Səlimov, usta Səlim, Kazım Əzimzadə kimi müəllimlərin cansız təsviri ilə bəzənmadığını bildirir:

““Gənclik” povestindəki başlıca və mühüm nöqsanlardan biri müəllim kollektivinin zəif, quru və sönük göstərilməsidir. Əsərdə bir sıra müəllimlərin yalnız adları çəkilir: Kazım Əzimzadə, məktəb direktoru Səlimov, usta Məlik və sairə. Bunların heç biri, sözün həqiqi mənasında, canlı adam deyil.

Biz onların öz şagirdləri ilə münasibətində ürəyi sarsıdan, yadda qalan

kiçik bir səhnəyə rast gəlmirik. Biz bu adamların ancaq quru nəsihət və öyüdlərini eşidirik.” (İ.Əfəndiyev “Seçilmiş əsərləri”- Çinar-Çap” Nəşriyyat-Poliqrafiya müəssisəsi, Bakı-2002, səh. 54)

İ.Əfəndiyev müəllifə sünilikdən qaçmağı vacib olduğunu tövsiyə edir: “Müəllif, Kamilin keçmişi haqqındakı fikirlərini eyniylə usta İbrahim haqqında da təkrar edir. Guya, uşaqlıqda İbrahimin də fikri-zikri bənnalıq imiş. Belə hallar, müəllifin arzusunun əksinə olaraq, əsərə sünilik gətirir.” (İ.Əfəndiyev “Seçilmiş əsərləri”- Çinar-Çap” Nəşriyyat-Poliqrafiya müəssisəsi, Bakı-2002, VII cild, səh. 55)

O, xüsusi qeyd edir ki, Kamillə Şəhlanın məhəbbətinin təsvirində müəllif öz qarşısına ciddi bədii problem qoymayıb. Onlar hərdən-bir görüşüb ordan-burdan bir qədər söhbətləşib ayrılırlar, hətta bəzən danışmağa söz də tapmırlar. İ.Əfəndiyev arzu edir ki, sevgi məsələsinin təsviri göydən düşmə, havadan asılı kimi yüngül təsvir edilməsin. Povesti müsbət və mənfi cəhətlərinə görə təhlil edən İ.Əfəndiyev əsərin dilinin səmimiyyətini təqdirəlayiq hesab edir:

“Madam ki, sənət obrazlı təfəkkürdür, demək, onun dili bəsit və cansız ola bilməz!

Buna görə də, yazıçı “Bakı, doğrudan da, gözəl şəhərdir” deməklə yaxasını qurtara bilməz! O, bu gözəlliyi bütün sirr və incəlikləri ilə rəsm etməlidir. Onu ikinci dəfə yaratmalıdır. Həqiqi realist sənətin gücü də bundadır və biz ümidverən gənc nasir yoldaşları bu parlaq sənət yoluna çağırmalıyıq. Təcrübəli yazıçı yoldaşlarımız bu işdə onlara kömək etməlidirlər.

Salam Qədirzadə on ildən artıq yazıçılıq təcrübəsinə malik bacarıqlı bir nasirdir. Onda öz əsərləri üzərində işləyib, onu daha da dərinləşdirmək qabiliyyəti vardır. Arzumuz budur ki, “Gənclik” povestini kitab halında çap edərkən, göstərilən nöqsanların ləğv olunmasına çalışıb, gələcək əsərlərinin bədii yüksəkliyinə xüsusi fikir versin.” (İ.Əfəndiyev “Seçilmiş əsərləri”- Çinar-Çap” Nəşriyyat-Poliqrafiya müəssisəsi, Bakı-2002, VII cild, səh. 59)

Ümumiyyətlə, İ.Əfəndiyev yazıçı barədə deyil, daha çox əsər barədə, qəhrəmanlar haqqında söz açır. Odur ki, oxucunun yaddaşında əsərin müəllifindən çox onun insanlara ismarladığı bəşəri dəyərlər qalır.

“Dalğalar arasındakı həyat” məqaləsi “Xəzər nefçiləri haqqında dastan” sənədli filmindən bəhs edir. İ.Əfəndiyev məqalədə Azərbaycan nefçisinin uğurlarından bəhs edərək, filmi yüksək qiymətləndirir. Adı dillər əzbəri olan gənc usta Qurban Abbasov, Yusif Kərimov, Ayaz Yaqubov kimi neftçilər hamının dəniz qəhrəmanlarıdır. Artıq nefçilər estakada yaratmağa başlayıblar. Onların necə çətin, riskli bir ömür yaşadığını göstərən kadrları tamaşaçının necə həyəcanla seyr etdiyini qeyd edən İ.Əfəndiyev millətinin rəşadəti ilə fəxt etdiyini xüsusi qeyd edir. Bu yanğın səhnələrini göstərən

kadrlarda öz əksini tapıb:

“Xəzər neftçiləri haqqında dastan”ın qəhrəmanı əsl insan və onun yaradıcı əməyidir. Filmin müəllifləri həyatı olduğu kimi göstərərək, onun şairanə gözəlliyini bütün tipik əlamətlərilə təsvir etməyə müvəffəq olmuşlar.” (İ.Əfəndiyev “Seçilmiş əsərləri”-Çinar-Çap” Nəşriyyat-Poliqrafiya müəssisəsi, Bakı-2002, VII cild, səh. 63)

Sənədli film boyu insanların bu gərgin əməyi bəstəkar Qara Qarayevin möhtəşəm misiqisilə müşayət edilir. Azərbaycan neftçilərinin həyatını “ən tərifəlayiq ömür” adlandıran İ.Əfəndiyev bu sənədli film haqqında heç bir mənfə rəy söyləmir və ssenarist və operatorun zəhmətini yüksək qiymətləndirir.

“Qiymətli əsər” məqaləsi (“Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 13 fevral 1954-cü il) İ.Qasimov və H.Seyidbəylinin birgə yaradıcılığı olan “Uzaq sahillərdə” povestinə həsr olunub. O, Böyük Vətən müharibəsinin qəhrəmanı Mehdi Hüseynzadə obrazını müəlliflərin fantaziyasından yaranmış bir şəxsiyyət hesab etmir. Bakıda doğulub böyüyən, rəssamlıq məktəbini qurtaran, Leningrad Xarici Dillər İnstitutunda təhsil alan Mehdi az və mənalı ömür yolu müasir gənclik üçün çox böyük nümunədir, çünki şərəflə yaşamaq onun amalı olub:

Çox böyük qürurla təhlilini verdiyi “Uzaq sahillərdə” povestini müəllif Azərbaycan ədəbiyyatı üçün “qiymətli əsər” adlandırır.

“Müasir dramaturgiyamız” məqaləsində M.F.Axundovla başlayan dramaturgiyanın tarixindən bəhs edilir. İ.Əfəndiyev M.F.Axundovu Azərbaycan dilində xalqın nikbin ruhunu ifadə edərək “Vaqifdən sonra ictimai fikrin üfqlərində doğmuş yeni, parlaq ulduz” adlandırır. O, Azərbaycan ədəbiyyatının o dövrəqədər toxunmadığı və ya az toxunduğu ictimai həqiqəti sənəd dilinə çevirdiyini xüsusi qeyd edir:

“Birinci dəfə idi ki, ictimai həyatımızdakı yaralar cəsarətli və mahir bir cərrah tərəfindən açılıb göstərilirdi. Birinci dəfə idi ki, ədəbiyyatımız dövrün canlı insanlarından danışır və böyük ictimai problemlər qaldırırdı. Bu, o zamankı ədəbiyyatımız və onun inkişafı üçün fəvqəladə əhəmiyyətə malik bir novatorluq idi!

Bu, doğmaqda olan yeni və böyük bir sənətin, teatr sənətinin ilk müjdəsi idi. Lakin bu, eyni zamanda, göydən düşmüş bir hadisə deyildi. Mirzə Fətəlidən yüz il sonra dünyaya gələn Azərbaycan dramaturqları bu gün fəxr edirlər ki, onların böyük sələfi öz dühasının şəfəqlərini əzəmətli rus ədəbiyyatından almışdır.

Onlar fəxr edirlər ki, ölməz Mirzə Fətəlinin - birinci böyük Azərbaycan dramaturqunun müəllimləri Qoqol, Qriboyedov kimi həqiqi sənət ustadları olmuşdur! (İ.Əfəndiyev “Seçilmiş əsərləri”-Çinar-Çap” Nəşriyyat-Poliqrafiya müəssisəsi, Bakı-2002, VII cild, səh. 68)

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Əfəndiyev İ. Azərbaycanın kino sənəti nə üçün geridə qalır. "Ədəbiyyat qəzeti", 16 noyabr 1952
2. Əfəndiyev İ. Gənclik povesti. "Azərbaycan" jurnalı, 1953, № 7
3. Əfəndiyev İ. Dalgalar arasındakı həyat. "Ədəbiyyat və incəsənət", 1 yanvar 1954
4. Əfəndiyev İ. Qiymətli əsər. "Ədəbiyyat və incəsənət", 13 fevral 1954

Г.Амирджанова

Встречи литературной критики Ильаса Эфендиева

Резюме

Ильяс Эфендиев, исследования лирических произведений, Али Туде, роман "Война", Имран Гасымов, искусство Азербайджанского кино. Статья Ганиры Амирджановой "Встречи литературной критики Ильаса Эфендиева" посвящается публицистическому творчеству народного писателя. Автор статьи повествует о своем отношении к публицистическим статьям Ильаса Эфендиева, написанным в разные годы. Указывается о том, что народный писатель начал свое публицистическое творчество в 40-е годы XX века. Автор статьи Г. Амирджанова отмечает, что И.Эфендиев исследуя роман "Война" А.Алекберзаде прививает ненависть к войне. В целом, И. Эфендиев утонченно высказывается о писателе, поэте, драматурге, творчество которых исследует. Он внимательно следит за искусством кино, вечно его волнующим. Литератор рассказывает в своих статьях об искусстве Азербайджанского кино, отмечает особую его роль в жизни народа. Творчество И.Эфендиева, отличающееся простотой языка, разнообразием слога, выделяет его как мастера всех времён. И поэтому Г. Амирджанова сообщает, что о его творчестве появятся ещё множество произведений.

**Ganira Amirdzhanova', "A meeting of literary criticism
of Ilyas Efendiyev"
Summary**

Ilyas Efendiyev, researches of lyrical works, Ali Tude, novel "War", Imran Gasymov, art of the Azerbaijani cinema. Ganira Amirdzhanova's article of "A meeting of literary criticism of Ilyas Efendiyev" is devoted to publicistic works of the national writer. The author of article narrates about the relation to the publicistic articles Ilyas Efendiyev written in different years. It is specified that the national writer began the publicistic creativity in the 40th years of the 20th century. The author of article G. Amirdzhanova notes, as. Efendiyev investigating the novel "War" by A. Alekberzade imparts hatred to war. In general, I. Efendiyev distinguished speaks the writer, the poet, the playwright whose works investigates. He watches closely art of the film, is eternal it concerning. The writer tells in the articles about art of the Azerbaijani cinema, notes its special role in the life of people. I. Efendiyev's creativity differing in simplicity of language, a variety of a syllable allocates it as masters of all times. And therefore G. Amirdzhanova reports that about his creativity still a set of works will appear.

Rəyçi: Sara Osmanlı
Filologiya elmləri doktoru

SAHİBƏ PAŞAYEVA
AMEA Folklor İnstitutunun böyük elmi işçisi
psahiba@mail.ru

“KOROĞLU” DASTANI VƏ ONU DOĞURAN İCTİMAİ-SİYASİ HADİSƏLƏR, YAŞADAN REAL ŞƏXSİYYƏTLƏR

Açar sözlər: “Koroğlu”, Cəlalilər hərəkatı, dastan, əfsanə, tarix və reallıq

Ключевые слова: «Короглу», движение Джалалидов, эпос, легенда, история и реальность

Key words: "Koroglu", Celali movement, saga, legend, history and reality

Hər bir tarixi mərhələ mövcud ictimai-siyasi vəziyyəti yaradır. Baş verən hadisələr ölkənin, dövlətin, xalqın siyasi, ictimai və iqtisadi həyatına öz təsirini göstərir. Həmin şərait hər xalqa məxsus olan və onun dünyagörüşünü, ictimai dünyagörüşünü yaşadan, arzu və istəklərini müdafiə edən qəhrəmanları doğurur. Ürəklərini məşələ döndərərək həyatlarını simurq quşu kimi yandıran igidləri xalq əfsanələşdirir və özünün yaddaşına köçürür.

Məşhur “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanından sonra Azərbaycan xalqı dünyaca məşhur növbəti qəhrəmanlıq dastanını-“Koroğlu”nu da belə yaratmışdır. Koroğlunun tarixi qəhrəmanlığı yazıya köçürülməmişdən çox-çox əvvəllər yurdun-vətənin daş səhifələrinə yazılmışdır. Tədqiqatçı alim Sədnik Pirsultanlı rəvayətlərə əsasən Koroğlunun təsvirini belə verirdi: “Koroğlu səhər-səhər iki qayalarla beşdaş oynadığı kimi, döyüşdən əvvəl Kür və Araz çayları boyunca at çapar, çiyinə ağır daş götürüb çayları gah o üzə, gah da bu üzə keçərmiş. O daşların çoxu Araz və Kür sahillərinə yaxın ərəzilərdə bu gün də qalmaqdadır. Bu daşların hər biri haqqında xalq gözəl əfsanə və rəvayət yaratmış, qəhrəmanın adını bu abidələrdə əbədləşdirmişdir. Koroğlunun yarasından axan qana boyanmış qayalar, Qıratın ayağını yaralayan daşlar bu gün “Qanlı daş”, “Yaralı daş”lar adları ilə tanınırlar.” [5, s.48]

„Koroğlu“ dastanı XVI əsrdə yaradılsa da, Avropa dillərinə, o cümlədən rus dilinə tərcümə edildikdən sonra XIX əsrin I yarısında böyük şöhrət qazanmağa başladı. Dastan türk xalqlarının şifahi xalq yaradıcılığında görünsə də, onun əsas süjeti Azərbaycanda yaradılmışdır. Burada Azərbaycanda və Kiçik Asiyada XVI əsrin sonu-XVII əsrin əvvəllərində baş vermiş və tarixə Cəlalilər hərəkatı kimi daxil olmuş xalq hərəkatı və mövcud ictimai-siyasi vəziyyət öz əksini tapmışdı.

Bu hərəkat adını 1518-1519-cu illərdə Tokatda üsyan başçısı olmuş Şeyx Cəlaldan almışdır. Şərqi Anadoluda və Azərbaycanda genişlənən

Cəlalilər hərəkatı mürəkkəb hadisə idi. Bu hərəkatda həmin tarixi dövrün müxtəlif ictimai təbəqələrindən çıxmış şəxslər iştirak edirdilər.

Tarixçilər Cəlalilər hərəkatının başçılarından birində 24 tanınmış əyan və sərkərdələrin adlarını çəkirlər ki, onlardan bir çoxu da sonradan “Koroğlu” dastanının qəhrəmanlarına çevrilmişdilər. Mövcud hakim dairələrə qarşı çıxmış belə üsyankar sərkərdələrin sırasında Gürcü Nəbi (gürcü, Osmanlı sarayının keçmiş əyanlarından biri), Abaza-Paşa (və ya Abazinli paşa) (Osmanlı ordusunun keçmiş sərkərdəsi), Kürd Heydər (keçmişdə məşhur sərkərdə), Qara Seyid, Can Fulad, onun oğlu Canoğlu və başqaları var idi. Şərqi Anadoluda və Azərbaycanda Qarayazıcı Dəli Həsənin, Kosa Səfərin, Canpolad oğlu Əli paşanın, Tanrıtanımaz, Göyəbaxan Çılpağın, Qara Səidin, Kəsəkəsin, İncəxanın, Ağacan Pirinin, Manoğlunun, Yolasıgmanın, Dəli Nəsinin, Gizir oğlu Mustafa bəyin, Əhməd paşanın, Koroğlunun rəhbərliyi altında Cəlalilər dəstələri fəaliyyət göstərmişdi.

Xalqı Osmanlı üsul-idarəsinə qarşı qaldıran Qara Yazıcı və onun ölümündən sonra mübarizəsini davam etdirən qardaşı Dəli Həsən də öz adlarını Cəlalilər hərəkatının tarixinə yazdırmışdı. 1602-ci ilin fevralında Şərqi Anadoluda Cəlalilər hərəkatına rəhbərlik etməyə başlayır. Dəli Həsən qardaşının qisasını almaq üçün Sokolluzadə Həsən paşa üzərinə yürüş etmişdir. Tokat yaxınlığında cəlalilərə məğlub olan Həsən Paşa Tokat qalasına sığındı. O, Dəli Həsənin adamları tərəfindən öldürüldü. Dəli Həsən Bosniya bəylərbəyi olarkən xalqla yola getmədiyi üçün sultanın əmri ilə edam edildi.

Dəli Həsənin adı sonradan Koroğlunun yaxın sirdaşlarından biri kimi bədiiləşdirilmiş və “Koroğlu” dastanının ən vacib obrazına çevrilmişdi. Dastanda onların tanışlığı haqqında verilən məlumatı aşağıdakı nümunələrdə belə izləmək olar:

“Günlərin bir günü Koroğlu Qıratı minib Çənlibəlin ətəyindəki yola çıxmışdı. Bir də baxdı budu, bir dəstə yaraqlı-yasaqlı atlı gəlir. Amma atların qabağında bir oğlan gəlir ki, dünyalara dəyər. Üzündən, gözündən igitlik yağır. Oğlan Koroğlunu görcək, dəstəsinə hay vurdu. Atlılar o saat Koroğlunu araya aldılar. Koroğlu dayandı. Gözlədi ki, görsün işin axırı nə olacaq., [3, s. 59]

“ Koroğlu onu tanıdı. Bildi ki, atasının dediyi Dəli Həsəndi. Bir də diqqətlə atına, özünə baxdı. Gördü yox, Dəli Həsən doğrudan da igit oğlandı. Koroğlu atası ölən gündən bəri onu axtarırdı. Onunla dostlaşmaq, əlbir olmaq fikrində idi. Ancaq bilirdi ki, bu iş elə-belə baş tutmayacaq. Dava-dalaşsız məsələ düzəlməyəcək. Fikir onu götürdü ki, indi nə təhər eləsin., [3, s.59]

“ Dəli Həsənin dəstəsi Koroğluya hücum elədi. Koroğlu atı cövlana gətirib, qızmış şir kimi onların üstünə cumdu., [3, s.62]

“Dəli Həsən dedi:

- Mən əhd eləmişdim ki, hər kim məni bassa, onunla dost, qardaş olam. Ölənə qədər onun yanında qalam. İndi sən məni basdın, ancaq öldürərsən, əhdimə çata bilmərəm.

Dəli Həsənin bu sözü Koroğlunu sevindirdi. Ayağa qalxdı, Dəli Həsənin qolundan yapışıb qaldırdı, əlini üç dəfə onun kürəyinə vurdu. Dəli Həsən onun qıhncının altından keçdi, öləncən ona qardaş olub, qulluğunda durmağa and içdi. “ [3, s.63]

Baş vermiş hadisələr sonradan folklorlaşdırılmışdır. Real tarixi şəxsiyyət olan Koroğlu ədalətli xalq müdriki, yenilməz qəhrəman, mahir aşiq kimi xalqın sevimlisinə çevrilmişdi. Xalqın qəhrəmanlıq və ədalətli hakim idealları Koroğlu obrazında əksini tapmışdır.

Koroğlu təkə-türkmən tayfasından çıxmışdı. Təkə-türkmən tayfasının bir qolu olan təkəllilər Cənubi Azərbaycanda və Kiçik Asiyada köçəri həyat sürürdülər. “Hələ XIV əsrdə anadolu türkləri Zaqafqaziya, Azərbaycan və Kiçik Asiyanın şərqdə yaşayan türk tayfalarını “qızılbaşlar” adlandırırdılar. İran, Azərbaycan və Anadoluda şialik Səfəvilərin hakimiyyəti illərində (1502-1736) geniş yayılmışdı. Səfəvi şeyxlərinin XV əsrdə doğma dili azərbaycan dili idi. Bu dövrdə onların əsas dayağı türkmən tayfaları olmuşdur. Şamlı, rumlu, ustaclı, təkəli, əfşar, qacar və zülqədər tayfaları Səfəvi şeyxlərinin ilk müridlərinə çevrilmişdilər.” [7, s.193] Səfəvilər dövlətinin siyasi həyatında mühüm rol oynayan təkəllilərin bir hissəsi sonralar mərkəzi hakimiyyətə qarşı çıxdığına görə 1596-cı ildə I Şah Abbas tərəfindən məhv edilmiş, qalanları isə Azərbaycanın müxtəlif yerlərinə yayılmışlar. “Mahmud Kəşqarlı, özünün məşhur lüğətnaməsində, Təkənin, oğuzların tanınmış 12 tayfalarından biri olan Salur tayfasına bağlı olduğunu qeyd edir.” [2, s.43]

Tarixçilər Koroğluya Cəlalilər hərəkatının rəhbərlərindən biri kimi və bu gün aşıqların dilindən düşməyən bir çox qəhrəmanlıq nəğmələrinin müəllifi kimi baxırlar. Məsələn, Koroğlunun ən yaxın silahdaşlarından və dostlarından olan Giziroğlu Mustafa bəy haqqında qoşduğu nəğmə qəhrəmanın bu istedadından xəbər verir:

Analar oğul doğubdu,
Giziroğlu Mustafa bəy.
Bu dünyaya tək gəlibdi
Giziroğlu Mustafa bəy.
Nizəsinin ucu qanlı,
Dəliləri dəmir donlu,

Bir igiddi adlı-sanlı
Giziroğlu Mustafa bəy. [3, s.137]

Giziroğlu Mustafa bəy “Koroğlu” dastanının qəhrəmanlarından biri olmaqla yanaşı, həm də öz dövrünün məşhur şəxsiyyətlərindən olmuşdur. Giziroğlu Mustafa bəy Kars bölgəsinin Kısır kəndində Gizirin ailəsində doğulub. Gizir III Sultan Muradın zamanında həmin kəndin muxtarı vəzifəsini daşımışdır. Atası dünyasını dəyişdikdən sonra Mustafa Kısır və ona yaxın olan ətraf kəndləri idarə etmişdir. Uşaqlıqdan Kars dağlarında boya-başa çatan gənc Mustafa Alapaça atı ilə ovçuluq etmiş, günlərini dağlarda keçirmiş, cəngavər, yenilməz bir qəhrəman kimi yetişmişdir. Doğulduğu bölgənin kəndlərini incitməyə kimsəyə imkan verməmiş, onların əmin-amanlığını qorumuş, elin hörmət və nüfuzunu qazanmışdır. Giziroğlu Mustafa bəylə bağlı arxiv sənədləri 1588-1591-ci illərdə onun fəaliyyətinə aydınlıq gətirir. O, Diyarbək, Ərzurum, Sivas, Hələb və Maraşda haqsızlıq və ədalətsizliyə qarşı çıxmışdır. Varlı tacirlərin karvanlarından əldə etdiyi qəniməti kasıb xalqın arasında paylamışdır. Tarixi mənbələrə görə, 1588-ci il 25 may tarixli ilk sənəd Ərəbgir sancaqbəyi Ömərə ünvanlanmış hökmdə sancaqbəyi, alay bəyləri və sipahilər səfərə getdikləri üçün Giziroğlu Mustafa bəyin ətrafına topladığı 250 nəfərlik dəstə ilə Diyarbək, Ərzurum, Sivas, Hələb və Maraş yollarından keçən karvanları qarət etdiyi, bölgədə üç-dörd ildir fəaliyyət göstərdiyi üçün onun cəzalandırılması tələb edilirdi... 1589-cu il 27 yanvar tarixli sənəddə Giziroğlu Mustafa bəyin on nəfər silahdaşı ilə ələ keçirildiyi və İstanbulla sultanın sarayına göndərilməsi əmr edilir. 1591-ci il 6 dekabr tarixli növbəti sənəddə Giziroğlu Mustafa bəyin həyatına son qoyulduğunun bildirilməsi göstərir ki, o, İstanbulla gətirildiyi zaman edam edilmişdir.

Dastan Giziroğlu Mustafa bəy haqqında belə məlumat verir: “Bağdad tərəfindən Giziroğlu Mustafa bəy adında bir iyid var idi. Giziroğlunun başında da qırx atlısı var idi.” [3, s.139] Hər iki sərkərdənin dostluğu-qan və can qardaşlığı ümumi düşməyə qarşı mübarizədə müvəffəqiyyət qazanmağa imkan yaradırdı. Dastan həmin dostluğu belə təsvir edir: “Koroğlu sazla dediyini, sözlə də dedi. Sonra üzünü tutdu cəmi dəlilərə, dedi: - Hey dəlilərim! Biz yeddi min yeddi yüz yetmiş yeddi dəli idik. İndi Giziroğlu Mustafa bəyin 777 dəlisi də oldu bizim canbir qardaşımız, - deyib bayaq Misri qılıncı çıxardı qınından. Giziroğlu Mustafa bəy də bir himə bənd imiş kimi Giziri qılıncı çıxardı qınından. Hər ikisi şəhadət barmağını yaralayıb qanın sıxdılar bir-birinə. O tərəfdən də Şamlı bəylə Doli Həsən, Qurd Cəlillə Dəmirçioğlu, Bəbir Alayla Eyvaz xan, Şir Vəliylə Koroğlunun qoç balası Həsən bəy, Sanlı Səmədlə Bəlli Əhməd, Yağıqıranla Tüpdəğidən, Sırt Yusiflə İsabalı, Şərxata Mədədlə Gürcüoğlu, Dəli Çovdarla Dəli Mehdər,

Cinli Mehdiylə Halaypozan, Aşıq Kəngərlə Aşıq Cünun da yaraladılar şəhadət barmaqlarını, qatdılar bir-birinə qanlarını. Əlqərəz, can qar- daşlığı Çənlibeldə oldu qan qardaşlığı.“ [3, s.279]

Koroğlunun sevimli silahdaşlarından biri və oğul əvəzi Qəssaboğlu Eyvazdır. Eyvazın da taleyi yaşadığı zaman içində baş vermiş hadisələrlə sıx bağlı olmuşdur. Füzuli Bayatın tarixçi Həsən bəy Rumluya əsasən verdiyi məlumata görə Azərbaycanda Cəlalilər üsyanının başlanma səbəblərindən biri də Təbrizdə baş vermiş ət qıtlığıdır. Bu üsyanın əsas iştirakçıları qəssablar olmuşlar. Eyvazın atası qəssab Alının “Görünür bunların yerində qoyun bahadı „sözləri bunu təsdiq edir. Füzuli Bayatın araşdırmasından aydın olur ki, “1571-1573 illər Təbriz üsyanının təhrikçilərindən birinin adı Eyvaz olmuşdur... “Koroğlu“ dastanının yaradılmasında Cəlalilər üsyanının liderlərindən biri olan Eyvaz haqqında xalq arasında yayılan rəvayətlərdən, xatirələrdən, macəralardan istifadə edilmişdir., [8] Eyvaz da Koroğlu kimi təkə-türkmən tayfasındandır.

Aşıq Cünun dastanda ilk dəfə “Aşıq Cünun“ qolunda görünür. Dastanın Azərbaycan variantında bir karvanın qabağını kəsərək ondan bac stəyən Koroğlu Aşıq Cünunun ilk görüşü belə olur: “Koroğlu baxdı ki, tayların içində bir böyük dəmir sandıq var. Fikirləşdi bu yəqin qızıl-günüşdü. İşarə elədi sandığı açdılar. Nə çıxsa yaxşıdı. Baxdılar ki, sandığın içində saç çiyində bir adam uzanıb. Koroğlu qaldı məhəttəl ki, bu nə sirrdir?“ Bəzircanbaşı cavabında bildirir ki, “bu mənim aşığımdı. Adı da Aşıq Cünundu. Bu o qədər ayağı yüngül, xeyir bərəkətli adamdı ki, mənim yanıma gələndən bəri mal-dövlətim həddini aşıb. Sən bizə hücum eliyəndə mən havanı bulut görüb onu sandıqda gizlətdim ki, bəlkə malım, dövlətim getsə də, o qalsın.” [3, s.84] Aşıq Cünunun Koroğlu ilə qalmaq istədiyini və bununla da könülün nə qədər azadlıqsevər, iradənin əyilməz olduğunu göstərdi. “Aşıq Cünun dedi: - Qoç Koroğlu, gözüm, könlüm səni tutub. Ömrümün axırınacan sənə qulluq edəcəm. Aşıq Cünun o gündən Koroğlunun yanında qaldı. Ömrünün lap axır gününəcən onun aşığı oldu. Deyirlər ki, Aşıq Cünun həmişə şəhərləri, kəndləri, obaları, oymaqları gəzib dolanardı, harda bir iyid, nəcib, ana südü əmmiş oğlan görsə gəlib Koroğluya xəbər verərdi. Koroğlu da onları öz dostəsinə gətirdərdi.“ [3, s.84]

Aşıq Cünun döyüş meydanlarında Koroğlu ilə birlikdə olmuş, Koroğlu Misri qılını, Aşıq Cünun isə sazı ilə insanları ruhlandırırmışdır. ““Koroğlu“ eposundakı Aşıq Cünun obrazının mahiyyət və məzmununda tamamilə başqa bir cəhət də var. Bu isə aşılıq sənətinin ülviliyi, saza-sözə münasibət, halal və haramın bir-birindən ayrılması kimi məsələlərlə bağlıdır.“ [1, s.34]

Türk mənbələrinə görə Aşıq Cünun XVII əsrin əvvəllərində Ərzurumda yaşayan bir ozandır və Cəfər paşanın aşığıdır və “Ərzurumlu aşıq“ olaraq bildirilir. Zaman keçdikcə onun kimliyi yaddan çıxmış,

Koroğlunun baş aşığı kimi söz-söhbətləri, şeirləri ilə tarixə qovuşmuşdur. Qarslı Murad Çobanoğlunun söylədiyi bir „Aşiq Cünun“ dastanı da vardır. Lakin bu dastan „Koroğlu“ dastanının bütün variantlarında Aşiq Cünunla bağlı qollarda öz əksini tapmışdır.

“Koroğlu“ dastanında Koroğlunun yaxın silahdaşlarından və onunla çiyin-çiyinə vuruşan dəlilələrindən biri İsabalıdır. Dastanın bəzi variantlarında o, Əfqanıstan türklərindən birdirsə, bəzi variantına görə Misirdən gəlmişdir.

“Koroğlu“ dastanında iştirak edən Dəmirçioğlu Həsən obrazı onu bir daha sübut edir ki, sənətkarlar da Cəlalilər hərəkatının aparıcı qüvvələrindən biri olmuşlar. “Dəmirçioğlu Həsən elə bir gücə malikdir ki, Koroğlu onu kürzlə vuranda cavabında qayıdıb deyir: “Mənimlə bu zaraflatlardan eləmə!” lakin həmin igid pəhləvan, Koroğlunun qüdrəti və səsindeki güc haqqında deyir: “Mən Koroğlunun qılıncından, sipərindən və kürzündən qorxmuram. Deyirlər ki, o döyüş vaxtı bir nərə çəkir. Mən yalnız onun nərəsindən qorxuram. Elə həmin vaxt Koroğlu dəhşətli bir nərə çəkdi. Dəmirçioğlu isə bunu görən kimi bayıldı,, [3, s.108] Mehtər Yaqub, Başmaqçı Əhməd, Xoca Əziz əhalinin müxtəlif təbəqələrinin üsyanda iştirakından xəbər verir. Koroğlunun silahdaşlarından biri olan Kosa Səfər Qəhrəman Maraşdandır. O, dörd yüz atlıının başçısı olub və 1598-ci ildə üsyan edibdir. Bu üsyan tarixi bir hadisə ilə bağlı ola bilər. Belə ki, 1598-ci ildə paytaxtın İsfahana köçürülməsi, narazılıqların artmasına gətirib çıxardı. Şah Abbas elə fikirləşirdi ki, məskunlaşmış qeyri-türk əhalinin himayəsinə arxalanaraq, Qızılbaş zadəganların gücünü zəiflətməklə kəndlilərin həyat səviyyəsinin yüksəlməsinə və mənasız müharibələr nəticəsində zəifləmiş İranın xəstə iqtisadiyyatının yenidən dirçəlməsinə yardım edəcəkdir. O, həmçinin Osmanlı ordusuna qarşı hərbi üstünlük qazanmaq üçün, hələ o vaxtlara qədər arxalandığı feodal və köçəri tayfalardan ibarət ordu əvəzinə, daimi bir ordunun təşkil olunmasını nəzərdə tuturdu.

““Koroğlu,, dastanında Koroğluya düşmən olan paşa və xanların düşmənçiliyi tarixi hadisələrə tam uyğun gəlir. Məsələn, “Düratın itməyi“ qolunda təsvir olunan Qara xan özünü Şah Abbasın qohumu kimi hiss edir, Koroğluya düşmən münasibəti bəsləyir, Koroğlunun dəlilələrinin Ələmqulu xanın qoşunu ilə vuruşub qalib gəlməsi Şah Abbasın cəlalilərə birinci məğlubiyyətini göstərir. Məhz bu döyüşdən sonra Əmirgünə xanın proobrazı sayılan Ələmqulu xan isə Koroğlu ilə qohumluğu özünə şərəf bilir. Bu hadisələr “Qulun qaçması“ qolunda əks olunur. Bu qohumluqdan sonra paşalar Koroğlunu məhv etmək üçün yığılıb məşvərət edirlər. Bundan sonrakı hadisələr “Koroğlu ilə Bolu bəy“ qolunda izlənilir,, [4, s.75]

Dastanda Bolu bəy kimi tanınan şəxs türk qaynaqlarına görə XVII əsrin əvvəllərində Bolu ətrafında yaşamış zülümkar Süleyman bəydir. Koroğlu da məhz

həmin ərazidə yaşamış və sonradan şöhrəti bütün Anadoluya yayılmışdır. Bolulu Süleyman bəy Koroğlunun atasının gözlərinə mil çəkərək cəzalandırmışdır.

Koroğluya qarşı çıxan, onunla mübarzə aparan tiplərdən biri də Ərəb Reyhandır. Türk qaynaqlarına görə “Ərəb Reyhan və onun özünə oxşayan qardaşı Ərəbstandan gələrək Koroğlu ilə savaşırlar.” [9] Onlar çox güclü, əlbəyaxa döyüş üsullarını yaxşı bilən, atçapıb-qılinc oynadan pəhlvanlardır.

Cəlalilər hərəkətində şəxsi mənafeələr ictimai mənafeyi üstələsə də, “Koroğlu” dastanında tərənnüm olunan Koroğlu hərəkəti milli mənafeyi əks etdirir.

Beləliklə, “Koroğlu” dastanı, mifoloji baxışları və ilkin düşüncə və təfəkkür izlərini özündə saxlasa da, əslində daha çox, mövcud həqiqətlərdən söhbət açır. “Göründüyü kimi, “Koroğlu”nun epos kimi formalaşdığı dövrün ictimai-siyasi və tarixi mənzərəsinə bu öləri baxış təsdiq edir ki, onun yaranması, poetik baxımdan ələ-qana dolmasında həyatda cərəyan edən hadisələr zəmin rolunu oynamış, bu isə az da olsa öz iz və əlamətlərini qəhrəmanlıq dastanında bu və ya digər dərəcədə qoruya bilmişdir.” [2, s.57]

“Koroğlu” dastanı Orta Asiya Türk Dastan ənənəsində bitkinləşmiş və epos səviyyəsinə yüksəlmiş bir tarixi-bədii sənət nümunəsi, „Manas“ dastanı qədər qüvvətli bir əsərdir.

Bir qəhrəmanlıq dastanı kimi „Koroğlu“ özündən sonra yaranmış qəhrəmanlıq dastanlarının yaranmasına təsir etmişdir. “...Qəhrəmanlıq səhnələrinin təsvirin- dəki mərdlik, igidlik, sədaqət, mübarizlik, insanpərvərlik, etibar, dostluq kimi insani keyfiyyətlərin tərənnümündəki oxşarlıqlar nəzərdə tutulur. Türk xarakterini səciyyələndirən bütün bu keyfiyyətlər XIX və XX yüzilliklərdə başlıca olaraq Azərbaycanda qaçaqçılıq hərəkətinin genişlənməsi ilə bağlı yaranmış dastanlarımıza “Koroğlu” eposundan keçmişdir.” [6, s.19]

“Qaçaq Kərəm”, “Qara Tanrıverdi” “Qandal Nağı”, “Qaçaq Nəbi”, “Qaçaq Süleyman”, “Hacı Tağı”, “Qara Söyün”, “Pəhlivan İsrail”, “Səttarxan” və s. dastanlarımızdakı ayrı-ayrı səhnələrin bədii təsvirindəki bənzərlik və yaxınlıq bunu bir daha sübut edir.

Dastan mövcud tarixi-ictimai şəraitdə xalqımızın döyüş mədəniyyətinə də aydınlıq gətirir. “Koroğlu” dastanında Koroğlu və dəlilərinin döyüş meydanlarında manevr etmək bacarığı, yürütdükləri düzgün taktiki və strateji siyasət, ustalıqla aparılan təkbətək hərbi döyüşlər, təkbətək döyüşün Şərq növləri, gündəlik təlim məşqləri Azərbaycanda hərbi sənətinin inkişaf yolundan xəbər verir. Tarixi ictimai-siyasi vəziyyət, xalqı istismardan xilas etmək istəyi Koroğlunu və onun silahdaşlarını daim hazırlıqlı olmağa, öz hərbi bilik və bacarıqlarını təkmilləşdirməyə məcbur edirdi.

Ədəbiyyat

1. Əliyev K. “Koroğlu” eposunun poetkası //Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. Bur.XXIX. Bakı, Nurlan, 2009, s.15-56.
2. Həqqi B. “Koroğlu” - tarixi-mifoloji gerçəklik. Bakı, Nurlan, 2003, 316 s.
3. Koroğlu: Dastan. Bakı: Lider nəşriyyat, 2005, 552 s.
4. Namazova F. Cəlililər hərəkəti və “Koroğlu” dastanı // AMEA Folklor İnstitutu və AMEA A.A.Bakıxanov ad. Tarix İnstitutu.- “Folklor və tariximiz” mövzusunda elmi konfransının materialları.- Bakı, Elm və təhsil, 2012, s.71-78.
5. Pirsultanlı S.P. Ozan-aşıq yaradıcılığına dair araşdırmalar. I kitab. Gəncə, Pirsultan, 2002, 203 s.
6. Sadıq İ. Azərbaycan “Koroğlu” eposu (I kitab). Bakı, Elm və təhsil, 2015, 248 s.
7. Короглы Х.Г. Взаимосвязи эпоса народов Средней Азии, Ирана и Азербайджана. М.: Наука, 1983, 334 с.
8. Koroğlu Destanında Kasapoğlu-Acarindex-www.acarindex.com
9. Koroğlu Destanının Arap Reyhan Kolu Üzerine Bir İnceleme [A Study ...-www.academia.edu

Сахиба Пашаева

Эпос «Кероглу»: социально-политические события, реальные личности

Резюме

Эпос «Кероглу» является несравненным памятником устного народного творчества. Он отображает идеи идеального общества, идеального героя, воображения, желания и мечты людей, простого народа. Он был создан на общественно-политической основе. Несмотря на то, что герои эпоса в последствии стали легендарными персонажами, многие из них были реальными историческими личностями, которые остались в истории своими добрыми и плохими поступками. Эпос также проясняет боевое искусство Азербайджанского народа в существующих исторических и социальных условиях.

Способность маневрировать Кероглу и его соратников на поле битвы, правильная тактическая и стратегическая политика, умелые военные сражения, восточные типы сражений и ежедневные учения, отраженные в эпосе, показывают путь развития боевых искусств в

Азербайджане. Историческая общественно-политическая ситуация и стремление спасти народ заставили Кероглу и его соратников постоянно готовиться к совершенствованию своих военных знаний и навыков.

Sahiba Pashayeva

Epos "Koroglu": socio-political events, real persons

Summary

The epos "Koroglu", being a unique art monument, reflects desires and dreams about the symbol of justice, imaginations about ideal society, ideal hero of the simple hardworking people. It was created over the social political circumstances. Though the heroes taking part in the epos remained legendary, many of them were real men who were remembered for their good or bad deeds in the history. The epos also clears up fighting art of the Azerbaijani people in the existing historical and social conditions.

Ability to maneuver Koroglu and his colleagues in the field to fight, the correct tactical and strategic policy, skillful military battles, east types of battles and daily exercises reflected in the epos show a way of development of martial arts in Azerbaijan. The historical social and political situation and aspiration to save the people forced Koroglu and his colleagues to prepare for improvement of the military knowledge and skills constantly.

Rəyçi: Afaq Ramazanova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

ИЛАХА МЮРВАТОВА
BSU
Imurvatova@mail.ru

**ЗЕРКАЛЬНОЕ ОТРАЖЕНИЕ УТОПИИ В ПЬЕСЕ «Р.У.Р»
К.ЧАПЕКА**

Açar sözlər: insan, gerçəklik, utopiya, antiutopiya, sosial varlıq

Ключевые слова: человек, действительность, утопия, антиутопия, социальное бытие

Key words: person, reality, utopia, antiutopia, social matter

Процесс изучения человеком самого себя есть реальность, в которой «объект» совпадает «субъектом». Человек – объект изучения не предстоит человеку- исследователю, он не является чем-то внешним, чем-то, с чем нам приходится «встречаться». Это есть реальность, открывающаяся самой себе – открывающаяся не в силу того, что кто-то другом на нее смотрит, а в силу того, что самое ее бытие есть непосредственное бытие для себя, самопрозрачность.

Появление утопии – сигнал о том, что ускользает что-то важное человеческая действительность перестает быть реальностью, её заменяют другие «действительности». Человек теряет точку опоры и начинает метаться в поисках устойчивого фундамента «примерять разные маски и образы существования, но делает это неумело, впопыхах и толку получается мало! В моменты кризиса человек старается запомнить образовавшуюся пустоту деятельностью, погружается в работу, ищет новые занятия и увлечения. Он настойчиво бежит от пустоты, одиночества, от самого себя, своего «я»...

В этой ситуации нашим помощником может стать утопия, честно, без прикрас описывающая реальное бытие, человека и его сущность [3, 48]. Она не только «покажет» тебя таким «какой ты есть, но и предложит пути все хода из кризисного положения. Поэтому можно утверждать, что утопия несёт в себе важные положительные моменты, которые нельзя оставить без внимания. Во-первых, утопия, рисуя идеального мира предвосхищает общество после кризиса, даёт прогноз будущего, один из вариантов возможного развития. Во-вторых, наблюдая крах веры в настоящем, утопия продуцирует новую веру, новый идеал. И в третьих, утопия формирует альтернативные пути жизни, расширяет наш кругозор.

Рассмотрение утопии в подобном ключе позволяет нам предложить, что с древнейших времен она была хранилищем примеров

гармоничного сочетания социального бытия и человеческой действительности, а утопические проекты являлись не чем иным, как формами возвращения утраченной человеческой действительности социальному бытию. В утопиях конструируется некая «вторая действительность», которая противопоставляется окружающей реальности и содержит острую критику современности. Расцвет утопической литературы совпадает с полосами острых культурных кризисов и кардинальных перемен в жизни общества. Назначение утопии состоит прежде всего в том, чтобы указать миру путь к совершенству, задача антиутопии – предупредить мир об опасностях, которые ждут его на этом пути.

Карел Чапек – это один из первых символов и фундамент чешской интеллигенции и культуры утопий и антиутопий. Он, как и Гарик Масарик (первый чешский президент и основатель республики) до сих пор один из самых важных и влиятельных личности в истории молодого государства. Человек обладая неограниченным и разноплановым талантом писателя он писал рассказы, сказки, апокрифы, романы, такое ощущение, что он хотел общаться со всеми слоями общества от детей до стариков.

Научно-фантастический элемент роднит драму Чапека с традицией Жюль Верна и Г.Уэллса. Как известно, сближение фантастической литературы с естественнонаучными интересами стало ощутимо сказываться только во второй половине XIX в., не привлекали серьезного внимания и оставались, как правило, далеко за пределами большой литературы. Инициатива Жюль Верна оказалась более счастливой не только благодаря выдающемуся таланту этого писателя. Она сама по себе отражала веяние возрастающей роли естественных наук в жизни человечества [2, 10].

Технологии прочно вошли в нашу жизнь. Интернет, смартфоны, бытовая техника, берущая на себя домашние хлопоты, дроны, доставляющие грузы, работы-строители... Все это XXI век. А что же было почти сто лет назад? Карел Чапек и его роботы. Да-да, придумал и впервые использовал этот термин именно он в своей пьесе «Р.У.Р. – Россумские Универсальные Роботы» ещё в 1920г. Само слово «робот» образовано от чешского, обозначающего крепостного крестьянина.

Гениальный ученый изобрел робота Россума. Роботы, мыслящие машины, не имеющие какого-либо намёка на психическую жизнь и человеческие эмоции, оказываются чрезвычайно дешёвой, легкой и эффективной рабочей силой. Миллионы роботов постепенно заменяют все человеческие работы – компания получает их увеличения продаж в миллиарда крон. «Человек, на самом деле является пережитком», -

говорит руководитель отдела исследований для производства роботов. Люди обречены на бездействие и праздность, становятся бесполезными. Все человечество быстро сокращается, оно перестает иметь возможность продолжать развиваться. Роботы ведут войны и, наконец, готовятся к восстанию против их хозяев, а именно людей. Их девиз – убить всех людей, потому что роботы намного лучше.

Домин – директор «P.U.P.» хочет управлять миром и наложить на него, даже с помощью силы, свою правду. Чапек, создал новый мир в котором чудом, все изменилось, это вечное стремление человечество исследовать и завоевать не известное.

Сам Россум, таким образом, хотел опровергнуть существование Бога. Типа смотрите – я делаю людей (почти!), а значит и всевышнего тоже не существует. Это было бомбой. И через энное количество времени человечество, казалось пришло к идеалу – можно не работать, за тебя все делают роботы. В мире изобилие всего. Но! Люди только что-то стали вырождаться. Зато у роботов иногда случается брак, и они становятся слишком человеческими. И у них возникает вопрос – а почему мы должны пахать на людей? Вот вам и восстание машин по итогу. Но это – классика. В своё время она стала прорывом в научной фантастике, да и самой популяризации слова «робот». Да, это все пришло от Чапека. Сами чехи, кстати, не используют для обозначения работы слово с этим «рабским» корнем. Работать по-чешски – это *pracovat* (працават).

В мире Чапека тяжелая работа – удел роботов, а ученые стремятся избавить людей от труда в принципе чтобы можно было спокойно жить и радоваться жизни. А роботы – они внешне такие же, как люди, только без половой принадлежности и без душно, как известно, на производстве случается брак, а от ума бывает горе. И хотя достаточно часто брак можно вовремя заметить или предотвратить, когда машина перестанет быть машиной, станет умнее своего хозяина и задается вопросом: а почему я должен прислуживать людям, если я умнее их? И конфликт становится неизбежен. В пьесе Чапека показано несколько временных срезов, по которым можно судить, как развивались отношения людей и роботов. И видно как в начале ситуация была под контролем, но постепенно, незаметно из-за человеческой неизбежности, само мнения и недооценки своих творений, люди перестали быть хозяевами мира.

Робототехники выглядят настолько логичными и фундаментальными, что вначале даже сложно представить ситуацию, в которой они могли бы дать сбой. Но, чем больше углубляешься в мир будущего, тем яснее понимаешь, что в опасениях тех людей, которые

всеми силами противятся повсеместному распространению роботов, есть рациональное зерно.

Роботы – это и есть самые главные персонажи книги. Умные и не очень, незаменимые и приносящие проблемы, но неизменно сдерживаемые. Первым Законом Робототехники – никакой робот не в состоянии допустить вред человеку. Да, до войн с машинами ещё далеко. Интересно, как при всём при этом Чапек здраво подходит к проблеме сосуществования людей и машин - не всё там так прекрасно. Есть и недопонимания, есть и дикая нетерпимость к роботам со стороны многих представителей людской расы. Ну, это ведь в нашей природе.

Оригинальные тексты Чапека сегодня читаются с некоторым трудом, многие идеи были переосмыслены и если три закона Робототехника сохраняют статус канона в литературе, то в реальной жизни разработчики искусственного интеллекта отнюдь не руководствуются им (некоторые утверждают, что законы устарели даже не на 70, а на 200 лет). Создание гуманоидных роботов в принципе слишком сложно, рискованно и непрактично, да и фантасты в своих предостережениях постарались на славу. Но с теми, кто любит мечтать, всегда останутся Арим, Дамот, Елена в конце концов, Железный Дровесек! Те, кто изучал людей с изумлением и восторгом о том, чтобы все-таки стать человеком. Те, кто, напоминая о самом простом и естественном, им недоступном, делал человечнее нас самих [1, 6].

Книга интересна поднимаемыми темами. Могут ли сверхлюди, обладающие нечеловечными возможностями, жить в мире с объективными людьми? А согласятся ли люди терпеть сверхчеловека? Остроактуальные темы – проблемы науки и этики люди со сверх контроль спецслужб за потенциальными технологическими угрозами и рисками государственная безопасность и среди всего этого – желание создавать что-то новое, проблема свободы личности.

В утопических произведениях автор снимает с человека тяжелое бремя самоопределения. За него выбор делает государство, общество, сама природа. И это совсем не так плохо, как кажется. Мудрые правители с первого взгляда точно определяют, каково твоё призвание, твоя натура, сущность и находят для тебя такое занятие, которое тебе идеально подходит. Античный девиз «живы согласно с природой» простому человеку осуществить, сложно поскольку распознать, в чём это «согласие» заключается, непросто. И что же тогда всю жизнь маяться? Не зная своих места и роли, заставлять страдать и мучиться еще как минимум одного человека «чужое место ты занимаешь, а он ещё одного... и так бесконечно?.. Получается и современный человек не

может самостоятельно найти себя в жизни, ему нужна помощь знающих людей. А в утопии они государством управляют – их и искать не надо. Именно поэтому она наличествует в утопии, а утопия, в свою очередь, является формой или возможностью её проявления.

Литература

1. Čapek. R.U.R. «Rosums Universal Robots. Praha», 1920
2. Уэллс Г. Невероятное в повседневном. //Вопросы литературы, 1963, №9
3. Черткова Е.Л. Метаморфозы утопического сознания (от утопии к утопизму) // Вopr. Философии: 2001, № 7, стр. 47-58

I.Murvatova

The reflexion of the utopia in the Čapek's literary work «R.U.R.»

Summary

The article is about the reflection of utopical events. The utopia is analysed as the humanity of social reality. The author notes that, Čapek brought the word “robot” to the language, and he met the Czech culture with the utopical and antiutopical theme the first.

The people's skills are met positive. The development of science and technique is valued high. On the other hand, there said that, the technical world will be the end of the humanity. The author notifies her own attitude all of these events.

There said that, the existence of God is refuted with the creation of the “car people”. In the article is analysed the cause of the disappear of the person reality and the reason of this situation.

As a result, she notifies, utopia is the harmony of the person and the social reality.

İ.Mürvətova

Čapekin “R.U.R” pyesində utopiyanın inikası

Xülasə

Məqalə K.Čapekin “R.U.R.” pyesində utopik hadisələrin əksinə həsr olunur. Burada utopiya ictimai varlığın insanlaşması forması kimi təhlil edilir. Müəllif robot anlayışının dilə məşhur çex yazısı Čapek tərəfindən

gətirildiyini qeyd edərək bildirir ki, yazıçı ilk dəfə çex mədəniyyətini utopiya və antiutopiya mövzusu ilə tanış etmişdir. Burada insanların yaradıcı bacarıqları müsbət qarşılır.

Elm və texnikanın inkişafı, fərdin əmək fəaliyyəti yüksək qiymətləndirilir. Digər tərəfdən isə getdikcə tamamilə texnikalaşan dünyanın insanların sonu olacağı qeyd edilir. Müəllif bu hadisələrə öz münasibətini bildirir. Məqalədə baş qəhrəman tərəfindən yaradılan “maşın insanlar” ilə Allahın varlığının təkzib edildiyi vurğulanır.

İnsan reallığının yox olma səbəbləri araşdırılır və mövcud vəziyyətin nəticələri təhlil olunur. Nəticə olaraq bildirilir ki, utopiya insan varlığın və ictimai mövcudiyyətin harmoniyasıdır.

Rəyçi: Elçin Mehrəliyev
Filologiya elmləri doktoru, professor

ARZU ABDULLAYEVA
Western Caspian University
abdullayevarzu@yahoo.com

WOMEN AND WOMEN'S WRITINGS THROUGH HISTORY

Açar sözlər: qadınlar, qadın yaradıcılığı, cəmiyyət, roman, adətlər, gözləntilər

Key words: women, women writings, society, novel, conventions, expectations

Ключевые слова: женщины, женские сочинения, общество, роман, обычаи, ожидания

There always been controversial ideas and approaches concerning women's place in society throughout the history of the mankind. Beginning from the ancient times, women were expected to be at home for the most part and be busy with cooking, taking care of their children and husbands. They could not participate in the political life of the country, at least most antique women. Nevertheless, there were some rare cases displaying that women were treated with the same manner as men. This is especially true of Egyptian queens, namely Nefertiti and Cleopatra. In ancient Greece, women, living during the Athenian classical period which spanned the forth and fifth centuries B.C., were positioned in the home doing household duties. Meanwhile men were involved in political issues, participating at wars. Although, in ancient Sparta, the distinction between the sexes was blurred to some degree, women's main role still involved duties as a mother and wife. Women were almost completely dependent on their fathers and husbands. They could not do anything serious without male permission or confirmation. There was always some sort of control over women on their education and occupation. Because it was thought that any transgression would interfere with their duties as a mother and wife. The literature of those times, particularly in the shape of mythology portrayed women as goddesses, witches, revengeful queens, and victims of masculine power. Ancient Greek drama, displayed in the works of famous dramatists, notably Sophocles and Aristophanes, also depicts feminine perceptions. The classical perception of women continued up to the Medieval, encompassing Europe and Asia. Around this time, women writers emerged and produced some works of poetry and fiction. It was also around that time when religious education became prominent. The works of the most women authors displayed religious and spiritual themes usually about the Virgin Mary and Christ. The female writers of this type included, Hildegard of Bingen, Julian of Norwich,

St. Catherine of Siena, and St. Birgitta of Sweden. Other medieval female authors such as Marie de France and Heloise also greatly contributed. In China, some women authors wrote lyric poetry, namely Yu Xuanji. Japanese writer Murasaki Shikibu wrote novel *The Tale of Genji* and Sei Shonagon produced *Pillow Book*. Although, women were highly prolific during the Medieval, they were still thought to be inferior to men in society. Any woman who showed disobedience was punished aggressively and this treatment was applied to every member of society. For instance, the twelfth-century Queen Eleanor of Aquitaine was harshly punished because she wanted to divorce with her husband. (1, p.2)

The Tale of Genji is a novel by Murasaki Shikibu, comprising 54 chapters and introducing more than 400 characters. It encompasses 100 years with the depiction of four generations. 795 poems are also presented inside the work. The main character of the novel is Prince Genji, very handsome young man. Genji is adored by many women. But his own mother died when giving birth to him. In the novel Genji's mother is portrayed as a beautiful woman who was not a member of the first rank, but emperor loved her more than any other women. The women of emperor's court were jealous of her and considered her jumped-up and inappropriate. As a result of others treatment towards her, she fell ill and then died while Genji's birth. The influence of her deceased mother is felt on the life of Genji throughout the book. Genji is presented as a gifted and fragile man who is full of love. But he is not able to understand the misery he caused to the women he is in love with or whom he use to love. The novel has element of supernatural in the shape of Lady Rokujo. She is repelled by Genji and therefore becomes jealous and full of hatred toward his lovers. After her death she becomes an evil-intentioned ghost who can control bodies. The book's 41 chapters are mainly focused on Genji and his love affairs. The rest is about his son, Kaoru, who realizes that his father is not Genji. Different themes are present in the novel. The novel shows how the rank system influences people's lives and how women feel when they are rejected by men. The book is a great source of information about women's perception of its time, showing women's attitude to men and also to each other as competitors in a male-dominated world. (2, pp.195-96)

Women's role in the society of the 15th and 16th centuries was not so different that of early periods. Female existence was thought to be mainly involved in household activities as doing housework, rearing children, and mainly focusing on the taking care of their husbands. In this case, education was not something that could be maintained by women. In the framework of the patriarchal view, education was considered as something evil because it could deteriorate women's qualities as a loving mother and caring wife.

However, spiritual study was kind of accepted for women involvement, but they could not utilize it as a means of self-examination. Society expected women to obey the certain rules of the community without any transgression. Women could not vocalize and express their disagreement regarding the gender roles in society. If they did so, they would be expelled from their community or declared as witches and burned at the stake. As the religion was the only serious field for female involvement at that time, women expressed their ideas and views in spiritual and religion based materials (1, p.101). The pieces by female authors mainly included prayers, translated works of Latin origin, narratives for personal usage, meditations, devotional works, and other instances. Women authors also began to feel an urge to express themselves in essays, letters, and autobiographies. Among female authors who penned autobiographical works was Margery Kempe (1373-1440). Other authors who wrote during this time were St.Teresa de Avila (1515-1582), Catherine Parr (1512-1548), and Anne Askew (1521-1546). (1, pp.193-94)

Moving to the seventeenth century, women's position was almost unaltered. Their place was still mainly seen at home. If any woman wished to change this situation faced the death. Female authors continued to write works based upon spiritual and religious themes. However, essay, letter, and personal writing examples also became prominent in self-expression of women authors (1, p.102). Writing letters as means of self-expression was done by many women writers. This practice paved the way for epistolary authorship which in its turn inspired the epistolary style of novel. Margaret Cavendish (1623-1673) was one of the forerunners in this regard. Aphra Behn (1640-1689) and Madeleine de Scudéry (1607-1701) became innovators of the genre of the novel with their works in the seventeenth century. (1, pp.193-94)

In France, Madame de Lafayette (1634-1693) came into prominence. She was a famous French woman writer who gained her literary reputation by penning the first historical and psychological novel in the literary history. The works she produced give us details on her illiterate writing style. But this was considered very ordinary thing at that time, because the perception of the well-educated woman went against the conventions of the society. Perhaps due to this fact, she hid herself as a writer and what works were written by her are questionable, except for her *The Princess of Cleves* (1678). Madame de Lafayette was a gifted writer who understood human nature and situations very precisely. Showing deep understanding towards human difficulties made her perception of love different. Because of this, her novel is different that of romance novels written during her time. She collected historical sources to write her masterpiece which is set in a 16th-

century French court and deals with the story of love, not in a romantic way. As a psychological novel, the work studies its characters' action and background from what it sprang. (3, pp.147-48)

Among the female writers who also wrote during the seventeenth century was Aphra Behn (1640-1689). She greatly contributed to the genre of the novel with her *Oroonoko; or, The Royal Slave* (1688), writing during the Restoration period. The work is regarded as one of the earliest novels in the English canon and has elements of realism. Behn was the first writer to depict uncivilized black man in the English literature. Not only the works she produced but also her attitude to life was unconventional for the seventeenth-century England. In her works, she highly praised women's feelings of love and passion. She stood for the independence of women regarding their marriage and sexual urges. All of this inspired the array of women writers to emerge in the following centuries and stand for the women's rights in society through their literary works. (1, p.225)

The eighteenth century was promising in terms of women's place in society and their role. The century, first of all, was marked by revolution in the culture of Britain. The economical changes brought by the middle class developed women's position in society and gave them a place, though a little, in the economical sphere. Women were still doing home stuff but they could leave their home duties, which meant helping their husbands with the business stuff. Families were working shoulder to shoulder. It might be considered a drastic change when looking back to the previous centuries, but women were still regarded inferior to men. Any business success would be linked directly to men, because women's success in the business was thought to be kind of impossible or out of their capacity. Cultural revolution blurred differences between the classes in Britain, especially the middle and the lower classes. However, the upper class managed to refrain itself from others. Due to these changes in society, the ignorance that dwelled in the lower classes was deteriorating. This case made the the act of publishing rise, more prominent being periodical. This was a new way of expression for both men and women. There were women who wanted to bring about reforms. Among them Mary Wollstonecraft is notable. She was one of the women who strived to change the society's perception of women and marriage institution. This institution only benefited men and she wanted to change this with other female reformers. She also advocated for women's rights and the issues regarding their education. Although, the concept of women's education slightly changed as they could attend any educational establishment, but the idea of the women's education was different that of men. The first and foremost distinction was its scholarly attitude. Women's education was considered acceptable in that as it was seen as means of

raising future women for doing home stuff. In the political arena, women also were striving to defend their country and thus their rights. Catherine the Great of Russia, Olympe de Gouges, and Madame Roland were important females in the history who inspired generation of women who were about to rise and defend their rights in the following centuries. (1, p.102)

Essay writing was enormously popular among female authors of the eighteenth century. Women, through these essays, expressed their ideas on women's rights, education, and issues regarding their status in society. These women writers include Mary Hays (1759-1843), Charlotte Lennox (1730-1804), and Mary Wollstonecraft (1759-1797). Wollstonecraft was more prolific, penning "Thoughts on the Education of Daughters: With Reflections on Female Conduct, in the More Important Duties of Life" (1787), "A Vindication of the Rights of Men, in a Letter to the Right Honourable Edmund Burke; Occasioned by His Reflections on the Revolution in France" (1790) and "A Vindication of the Rights of Woman: with Strictures on Political and Moral Subjects" (1792). Hays wrote "Appeal to the Men of Great Britain on the Behalf of the Ladies" (1798). They also penned novels that echoed the women's perception in that time. *The Female Quixote; or, The Adventures of Arabella* (1752) by Charlotte Lennox, *Memoirs of Emma Courtney* (1796) by Mary Hays, and *Maria; or, The Wrongs of Woman: A Posthumous Fragment* (unfinished novel, 1799) by Mary Wollstonecraft is noteworthy.

English essayist and novelist Mary Wollstonecraft (1759-1797) was a notable figure of the eighteenth century with her legacy and unconventional approach towards marriage and individuals' place in society. She was the author of Enlightenment period who bring about the concept of feminism with her works. Her attitude to the marriage institution and women's place or status in society was deeply rooted in her childhood and young ages. She witnessed her father's violence towards her mother. However, her mother, being the victim of male abuse, failed to support her daughter in everything. She showed more admiration to his son than her daughter. Mary's supportive approach towards woman first emerged in the shape of an aid to her sister, Eliza, who was on the verge of a nervous breakdown after childbirth. Soon realising that the reason for her sister's condition was caused by her sister's husband, Mary saved her sister. She managed to take her sister and later received legal dissolution of a marriage for her. Mary's ideas were unconventional regarding the marriage. When she fell in love with the painter Henry Fuseli, she wanted to live with him and his wife under one roof. However, she was rejected. Although, Mary Wollstonecraft is regarded as one of the brave women who vocalized her ideas confidently, she also underwent hard times. When she was in the relationship with Gilbert Imlay,

she committed suicide twice. She believed that in order to maintain healthy relationship, partners must leave separately, allowing each other independence. This how her marriage looked like with William Godwin, from whom she had a child, named also Mary, future Mary Shelley. Wollstonecraft's legacy is of great value regarding her attitude towards the humanity, the concept of marriage, and the conventions of society. In most of her works, especially the essays, she concludes that the reason for women's intellectual inferiority lies on the educational differences between men and women, as the conditions, in terms of education, for men and female were not equally presented. Her novels also reflect on these ideas. She wrote two novels; *Mary, A Fiction* (1788), and *Maria; or, The Wrongs of Woman* (1799), the latter of which is unfinished. The novels are chiefly based upon her own life and a great sense of sadness is felt in them. The main female character of these novels struggles with miserable marriage and faces the society's conventions imposed on women. Unfortunately, her works was not hold in high regard at her time. Conservative people rejected her works and could not understand her society reforming ideas. Mary Wollstonecraft greatly contributed to the implementation of women's rights and inspired other women writers to vocalize and express their ideas confidently. For instance, Virginia Woolf was greatly inspired by Wollstonecraft and reflected on her ideas. (1, pp.523-25)

Ədəbiyyat:

1. Bomarito, Jessica, Jeffrey W. Hunter, editors. *Feminism in Literature*, Vol.1. Detroit: Thomson Gale, 2005, p.2.
2. Boucquey, Thierry, general editor. *Encyclopedia of World Writers: Beginnings through the 13th Century*. New York: Facts On File, Inc, 2005, pp.195-96.
3. Boucquey, Thierry, general editor. *Encyclopedia of World Writers, 14th through 18th Centuries*. New York: Facts On File, Inc, 2005, pp.147-48.
4. Bomarito, Jessica, Jeffrey W. Hunter, editors. *Feminism in Literature*, Vol.2. Detroit: Thomson Gale, 2005, pp.1-2.

A. Abdullayeva

Qadın və qadın yaradıcılığı tarix boyunca

Xülasə

Bu məqalə, tarix boyunca qadının bir fərd kimi keçdiyi yollardan, cəmiyyətdə qadına olan münasibətdən və eyni zamanda qadınların qələmə aldığı əsərlərdən, xüsusi ilə romanlardan bəhs edir. Məqalədə ən qədim

zamanlardan 19-cu əsrə qədərki illərdə qadın məfhumu və yaradıcılığının əsas məqamları öz yerini tapmışdır. Qadın cəmiyyətin bir üzvü olaraq tarix boyunca müxtəlif keşməkeşli yollardan keçmiş, bir çox hallarda cəmiyyət tərəfindən hüquqları tapdalanmış, lazımı səviyyədə başa düşülüb və qiymətləndirilməmişdir. Bu halların kökü qədim dövrlərdən başlamış və günümüze qədər də davam etmişdir. Qadın yazıçılar öz əsərlərində cəmiyyətdə olanlara olan münasibəti işqləndirmiş, öz fikirlərini yazdıqları əsərlərdə ifadə etmişlər.

Müxtəlif dövrlərdə cəmiyyətin qadınlarla bağlı olan gözləntisi əsas etibarilə evdə oturmaq, uşaqlara və həyat yoldaşlarına qulluq etməklə bağlı olmuşdur. Onlar heç bir ciddi işlə məşğul ola bilməzlər. Bu fikirlərə xüsusilə qədim dövrlərdəki cəmiyyətlərdə rast gəlinir. Zaman keçdikcə qadına olan münasibət qisməndə olsa dəyişmiş, qadınlar cəmiyyətin onlarla bağlı bu cür fikirlərini dəyişə bilmişlər. Onlar buna yazdıqları əsərlərlə nail olmuşlar. Həmçinin, cəmiyyətin onlara münasibətini dəyişmək üçün daima hüquqlarını tələb etmişlər. Qadın yazıçılar tərəfindən yazılan əsərlərin böyük bir qismi onların yaşayıb yaratdığı dövrü əks elətdirir. Bu əsərləri oxuyarkən cəmiyyətin qadına bəslədiyi münasibət, qadının cəmiyyətdəki yeri və rolu bariz şəkildə özünü göstərir.

A. Абдуллаева

Женщины и женские сочинения на протяжении истории

Резюме

В этой статье основное внимание уделяется роли женщин в обществе и женским сочинениям, особенно романам, начиная с древних времен до 18-го века. В разные времена было много подходов к положению женщин в обществе. В большинстве случаев они были ограничены домашними обязанностями и не могли участвовать в каких-либо серьезных делах. Женщины из всех сил пытались озвучить свои идеи. Это особенно характерно для периода древних времен. В конце концов женщины могли выражать свои идеи и взгляды на общество, в котором они жили. Они делали это разными способами, одним из которых была литература.

Литература была для них мощным средством выражения своего отношения к условиям общества. Большинству женщин-писателей это удалось. Они доказали что женщины способны писать литературные произведения даже лучше чем мужчины. Эти работы вдохновили других женщин увидеть себя как личность в обществе. А также найти свое место в обществе.

Rəyçi: Maurus Roller

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

MƏSMƏ HƏSƏNOVA
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Email : mesume.hasanova@gmail.com

ƏDƏBİYYAT DƏRSLƏRİNDƏ FƏNDAXİLİ İNTEQRASIYANIN MÜXTƏLİF İSTİQAMƏTLƏRDƏ REALLAŞDIRILMASI

Açar sözlər : ədəbiyyat, integrasiya, fəndaxili, interaktiv, tədris

Key words : literature, integrated, intuitive, interactive, training

Ключевые слова: литература, интеграция, интуитивно понятный, интерактивный, обучение

Dünyanın təhsil məkanında daha geniş istifadə edilən təhsildə integrasiya anlayışı ilkin olaraq onun semantikasını düşünməyi tələb edir. Müəllimlərin təbii olaraq öyrənmək istədikləri bu anlayış qloballaşmanın meydana qoyduğu mühüm tələblərdən biri olmaqla müasir təhsil prosesinin özünəməxsus keyfiyyət göstəricilərindən biri kimi diqqəti cəlb edir. Daha çox fəlsəfi yöndə başa düşülən integrasiya sözü həyatın bütün sahələrinə aid olmaqla sintetik xarakter daşıyır və bütövləşmə istiqamətində yeni yaranışın əsasında durur. Xüsusən cəmiyyət hadisəsi kimi integrasiya onun inkişaf istiqamətində dəyişikliklərini tənzimləməklə müasirliyi təmin edir. Müasir zamanda integrasiya qlobal dünyanın təhsil aləmində aparıcı yer tutur. Ona görə də informasiyaların genişləndiyi bir dövrdə cəmiyyətin sürətlə və dəyişkən dinamikasını izləmək və ona müvazə olaraq inkişaf etmək üçün birləşmələr, bloklar yaratmaqla ümumiləşdirmələr aparmaq ən səmərəli strategiyalardan biri kimi qəbul edilir. Başqa sözlə, integrasiyaya müasir təhsilin sadə epitetlərindən biri kimi, şou xarakterli anlayış kimi yanaşmaq olmaz.

Bütün dünyada olduğu kimi Azərbaycan təhsil sistemində də tədris müasir standartlara uyğun olaraq həyata keçirilir və həm dövlətin, həm də təhsilalanların mənafeyinə xidmət edir. XX əsrin sonlarından başlayaraq, xüsusilə, ölkəmiz müstəqillik əldə etdikdən sonra bir çox sahələrdə olduğu kimi təhsildə də önəmli islahatlar aparılmışdır. Bu islahatlardan ən birincisi artıq dünya təhsil sistemində özünə yer tutmuş tədris proqramı olan "Kurikulum islahatını" Azərbaycan təhsil sistemində də uyğunlaşdırmaq olmuşdur. Kurikulum islahatının əsası şəxsiyyətyönlülük, şagirdyönlülük, nəticəyönlülük, interaktivlik və bu kimi bir neçə prinsip üzərində qurulmuşdur. Bizim haqqında danışacağımız integrasiya anlayışı da bu prinsiplərdən biridir.

Ümumiyyətlə, hər hansı anlayış haqqında danışmadan öncə onun semantik mənası haqqında məlumat vermək daha məqsədəuyğundur. İnteqrasiya latın sözü olan "integer" sözündən götürülmüş, "bütöv", "bütövləşmə", hissələrin tam halda birləşməsi" deməkdir. Müasir dövrdə inteqrasiya ilə əlaqədar ikili münasibət formalaşmışdır. Birinci yanaşmaya görə inteqrasiya sadəcə fənlər arasında həyata keçirilməli və ümumpedaqoji mahiyyət kəsb etməlidir. Yəni sadəcə tədrislə əlaqəli olmalıdır. Yəni sadəcə fənləri bir- biri ilə əlaqələndirməlidir. İkinci yanaşmaya görə inteqrasiyadan həm də şagird tərbiyəsinin formalaşdırılması üçün də istifadə etmək lazımdır. Yəni fənni həyatın hər hansı sahəsi ilə əlaqələndirmək daha məqsədəuyğundur. Müasir təlimdə inteqrasiya anlayışı XX əsrdə işlədilən inteqrasiya anlayışı ilə müəyyən məqamlarda üst - üstə düşsə də hal - hazırda bu proses daha dəqiq, daha sistemli şəkildə həyata keçirilir. Belə ki, kurikulumun nəticəyönlülük prinsipinə əsasən dövlət tərəfindən ədəbiyyat tədrisinə qoyulan standartlar vardır və inteqrasiya həyata keçirilərkən bu standartlar əsas götürülür.

Ədəbiyyat tədrisində inteqrasiyanın əsasən iki forması qeyd olunur. Fəndaxili və fənlərarası. Bəzi metodik ədəbiyyatlarda fənlərustü inteqrasiya termini də işlədilir ki, bu termin yuxarıda qeyd etdiyimiz ikinci yanaşma nəticəsində meydana çıxmışdır.

Bizim haqqında danışacağımız fəndaxili inteqrasiya ədəbiyyat fənni daxilində müxtəlif siniflərdə, yaxud da siniflər üzrə müxtəlif mövzular arasında əlaqə yaratmaqla həyata keçirilir. Ədəbi əsərlərin tədrisi zamanı fəndaxili inteqrasiyadan istifadə etmək şagirdlərin əsərin ideyasını daha yaxşı mənimsəməsinə yaxından kömək edir.

İnteqrasiyanın hal hazırda məktəblərdə həyata keçirilməsi haqqında bəzi suallar ortaya çıxa bilər: Bu suallar aşağıdakılardır:

“Fəndaxili inteqrasiya məktəblərdə yetəri qədər həyata keçirilirmi?”

“Müəllimlər fəndaxili inteqrasiyadan bir didaktik metod kimi düzgün istifadə edə bilirlərmimi?” Müasir dövrdə məktəb təcrübəsinə nəzər saldıqda görürük inteqrasiyadan bir didaktik metod kimi geniş və sistemli istifadə olunduğunu görə bilərik.

Fəndaxili inteqrasiya əsasən bir neçə istiqamətdə aparılır.

1. *Əsərlərin mövzu və ideyasının bir-biri ilə əlaqələndirilməsi*
 2. *Janr baxımından bir-biri ilə eynilik təşkil edən əsərlərin əlaqələndirilməsi*
 3. *Eyni dövrdə, yaxud müxtəlif dövrlərdə yaşamış sənətkarların həyat və yaradıcılığının əlaqələndirilməsi*
 4. *Ədəbiyyat nəzəriyyəsi üzrə mənimsədilmiş biliklərin əlaqələndirilməsi*
 5. *Şagirdlərin şifahi və yazılı nitq bacarıqlarının əlaqələndirilməsi*
- Əvvəlcə bədii əsərlərin mövzu, ideya baxımından əlaqələndirilməsinə nəzər salaq. Ədəbi əsərlər mövzu və ideya baxımından bir-biri ilə

əlaqələndirilərkən şagirdlərin dünyagörüşünə təsir göstərməsi, onların fikri fəallığını artırması baxımından dəyərləndirilməlidir. Əsərlər müxtəlif mövzuda ola bilər. Məsələn, orta məktəb dərslərində əsasən vətənpərvərlik, ana məhəbbəti, təbiət təsvirləri, şagirdlərdə humanizm duyğuları formalaşdıracaq əsərlərin tədrisinə daha çox üstünlük verilir. Vətənpərvərlik mövzusunda yazılmış hər hansı əsərin ideyasını şagirdə izah edərkən müəllim nəzərə çatdırmalıdır ki, hər yazıçı bu mövzuya öz yaşadığı tarixi dövr və bu dövrün siyasi ideologiyası baxımından yanaşır. Beləliklə şagird həmin əsəri öyrənərkən qeyd olunan dövr haqqında da müəyyən məlumatlar əldə edə bilər. Ən əsası bu əsərlər şagirdlərdə vətənpərvərlik hisslərini qüvvətləndirməlidir. Fəndaxili inteqrasiyanın tətbiqi ilə bağlı bir dərs nümunəsinə diqqət yetirək.

IX sinifdə Bəxtiyar Vahabzadənin "İstiqlal" şeirinin tədrisi həyata keçirilir.

Müəllim təhlil prosesində şagirdlərə bir neçə sualla müraciət edə bilər :
"Sizcə müəllifin bu əsəri yazmaqda əsas məqsədi nədir?"

"Milli azadlıq mövzusunda yazılmış başqa hansı əsərləri tanıyırsınız?"

Bu tip suallar şagird təfəkküründə əvvəlki siniflərdə, yaxud əvvəlki dərslərdə oxşar mövzuda keçdiyi əsərləri canlandırır. Bu zaman müəllim şagirdlərə VIII sinifdə keçdikləri "Türkün nəğməsi" şeirini xatırladır və bir neçə sualla müraciət edir: "Türkün nəğməsi şeirinin əsas ideyası nədən ibarət idi?", "Sizdə hansı təəssüratlar oyatmışdı?" sualları şagirdlərin şeirin məzmununu xatırlanmasına kömək edir. Əgər şagirdlər xatırlayırsa şeirdən hər hansı bir bəndin təkrarlanması da dərsin gedişinə müsbət təsir göstərə bilər. Şagirdlər hər iki şeir nümunəsi haqqında fikirlərini bildirirlər. Hər iki şeir xalqın azadlığı haqqında düşüncələri əks etdirir. "İstiqlal" şeirində şimalı - cənublu Azərbaycan ideyası və xalqın bu amal uğrunda mübarizəsi ön plandadır, "Türkün nəğməsi" şeirində isə türk xalqlarının azadlıq uğrunda keçmişdə apardıqları mübarizə və gələcəkdə də bu mübarizəni davam etdirəcəkləri fikri əks etdirilir. Beləliklə, bu əsərlər şagirdlərdə vətənpərvərlik hisslərinin formalaşmasında böyük rol oynayır.

Fəndaxili inteqrasiyanın həyata keçirilməsi prosesində ikinci istiqamət janr baxımından bir-biri ilə səsləşən əsərlərin əlaqəli tədrisi təşkil edir. Bu istiqamətdə inteqrasiya həyata keçirilən zaman müxtəlif siniflərdə eyni janrda tədris olunan əsərlər təhlilə cəlb olunur. Bu zaman ədəbiyyat nəzəriyyəsiindən qazanılan biliklər şagirdlərin köməyinə çatır. Məsələn, IX sinifdə İsa Hüseynovun "Zəhər" hekayəsinin tədrisi həyata keçirilir. Əsərin məzmunu üzərində iş zamanı əsərin janrı haqqında məlumat verərkən müəllim şagirdlərə əvvəlki siniflərdə hekayə janrında hansı əsərləri öyrəndikləri haqqında sual verə bilər. Bu zaman şagirdlər VIII sinifdə keçdikləri Əbdürrəhim bəy Həqverdiyevin "Bomba" hekayəsini xatırlayırlar.

İnteqrasiya həyata keçirilərkən hekayə janrının xüsusiyyətləri şagirdlərə xatırladılır. Beləliklə, şagirdlərdə hekayə janrı haqqında daha dolğun fikir formalaşmış olur.

İnteqrasiya zamanı üçüncü istiqamət sənətkarların həyat və yaradıcılığının əlaqələndirilməsidir. Bu zaman eyni dövrdə yaşamış, yaxud da müxtəlif dövrlərdə yaşasalar da həyat və fəaliyyətləri oxşarlıq təşkil edən sənətkarlar xatırlana bilər. Məsələn, Mikayıl Müşfiq, Əhməd Cavad, Hüseyn Cavid kimi sənətkarların bir neçə əsəri məktəb dərslərlərində müxtəlif siniflərdə tədris olunur. Bildiyimiz kimi bu sənətkarlar repressiya qurbanı olmuş ziyalılarımızdan sadəcə bir neçəsidir. Tədris prosesində bu sənətkarların həyatı və yaradıcılığı, repressiyaya uğrama səbəbləri şagirdlərə müzakirə edilərək həm fəndaxili inteqrasiya yaratmaq olar, həm də tarixdən öyrənilən biliklər yada salınaraq fənlərarası inteqrasiya yaratmaq olar.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz istiqamətlərdən başqa ədəbiyyat tədrisi zamanı ədəbiyyat nəzəriyyəsi biliklərinin dərinləşdirilməsi, şagirdlərin şifahi və yazılı nitqinin zənginləşdirilməsi prosesində fəndaxili inteqrasiyanın köməyindən istifadə etmək olar. Məsələn, elə V sinifdən şagirdlərə ədəbiyyat nəzəriyyəsi bilikləri aşılmağa başlayır. Yuxarı siniflərə qalxdıqca bu biliklər genişləndirilir. Şifahi xalq ədəbiyyatı materiallarından tutmuş yazılı ədəbiyyat nümunələri, nağıl və dastanların tədrisi zamanı ədəbi növ janrlara müraciət olunur. Biz bilirik ki, şifahi xalq ədəbiyyatı üç növdə yaranıb yayılmışdır. Bu növlərin hər birinin müxtəlif janrları vardır. Yazılı ədəbiyyat nümunələri tədris olunarkən şifahi ədəbiyyatın tədrisi zamanı qazanılan biliklər də təkrarlanır. Və buradan aydın olur ki fəndaxili inteqrasiyanı şifahi ədəbiyyatla yazılı ədəbiyyat arasında da həyata keçirmək mümkündür. Və bu inteqrasiya biliklərin mənimsənilməsində olduqca effektiv nəticələr göstərə bilər.

Məlum olduğu kimi, "Azərbaycan dili" və "Ədəbiyyat" fənlərinin təlimi sahəsində ölkəmizdə böyük ənənə yaranmış və geniş təcrübə toplanmışdır. Son dövrlərdə bu fənlər üzrə yeni təhsil proqramları (kurikulumları) hazırlanarkən bu baxımdan həm Azərbaycanda, həm də dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində mövcud vəziyyət öyrənilərək təhlil olunmuş, yeni fənn standartlarının yaradılmasında onlara istinad edilmişdir. Azərbaycan dilinin müxtəlif üslublu mətnlər üzərində öyrədilməsi texnologiyası praktik əhəmiyyəti olan təcrübə kimi genişləndirilmiş, onun icbari təhsil səviyyəsində ədəbiyyatla birləşdirilərək inteqrasiya olunması imkanları reallaşdırılmışdır. Əslində bu reallıq hər iki fənnin məqsəd və vəzifələrinə uyğun olaraq hazırlanmış sinif standartlarındakı oxşarlıqdan irəli gəlmişdir. Eyni zamanda hər iki fənnin nitq mədəniyyəti formalaşdırmaq istiqamətində müəyyənləşdirilmiş vəzifələrinin məntiqi davamı kimi meydana çıxmışdır. Ona görə də bu fənlərin icbari təhsil səviyyələrində bir

adda integrasiya olunması gələcəkdə həyata keçirilən islahatyönümlü tədbirlərdən biri ola bilər.

Ədəbiyyat:

1. Ağayev N. Bədii əsərlərin təhlili prosesində fəndaxili əlaqədən istifadənin səmərəli yolları. Bakı 1986.
2. Həsənlı B., Əliyev S., Verdiyeva N., Mustafayeva A. Ədəbiyyat. IX sinif. Müəllim üçün metodik vəsait. Bakı 2016
3. Həsənlı B., Əliyev S., Verdiyeva N., Mustafayeva A. Ədəbiyyat. IX sinif üçün dərslik. Bakı 2016
4. Əliyev S., Həsənlı B., Mustafayeva A., Verdiyeva N., Məmmədova S. Ədəbiyyat. VIII sinif üçün dərslik. Bakı 2017
5. Əliyev S., Həsənlı B., Mustafayeva A., Verdiyeva N. Ədəbiyyat. VIII sinif. Müəllim üçün metodik vəsait. Bakı 2017
6. Həsənlı B. – Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. Bakı 2015

M. Hasanova

Realization of intuitive integration in literary classes in different directions Summary

Since integrative education is related to all structural elements, it has recently become a subject of "integrative learning", "integrative lesson", "integrated discipline" and so on. concepts are also processed. At the same time, integration training is regarded as one of the special pedagogical technologies. As a result we can point out that literature is a symbolic expression of life in student thinking. Whatever method the teacher uses, whatever he / she is integrating, should maximize these images, enhance the outlook of the student, and open the boundaries of his imagination further. During transition from memory school to thought school, the integrity, completeness, and completeness of the information learned by each student's brain should be met. This requirement should always be maintained as the principal principle of training.

It should also be noted that in the future, there may be different priorities for intra-disciplinary and interdisciplinary integration. In this direction, more and more work is being done. In the systematic and planned implementation of integration, much work is being done by the government and schools. Effective results are the victory of our education and our future

**Реализация внутрипредметной интеграции в разных
направлениях на уроках литературы
Резюме**

Поскольку интегративное образование связано со всеми структурными элементами, в последнее время оно стало предметом «интегративного обучения», «интегративного урока», «интегрированной дисциплины» и так далее. концепции также обрабатываются. В то же время интеграционное обучение рассматривается как одна из специальных педагогических технологий. Как результат можем отметить то . Что в мышлениях ученика литература-образное изложение жизни. Преподаватель должен уметь еще больше раскрыть границы мышления ученика,увеличить его мировоззрение,максимально расширять эти образы независимо от формы преподавания и от того в какой форме предваряется в жизнь эти интеграции. При переходе от школы памяти в школу мышления в мозгу каждого ученика должна обеспечиваться и подготовит его к жизни целостность и полнота изученного сообщения. Это требование должно обеспечиваться всегда как главный принцип обучения. Также отметим, что в будущем могут быть разные приоритеты для междисциплинарной и междисциплинарной интеграции. В этом направлении проводится все больше и больше работы. Правительством и школами проводится большая работа, чтобы сделать интеграцию более систематической и запланированной. Эффективность работы Буша - это победа нашего образования и нашего будущего.

Rəyçi: Vaqif Əliyev
Filologiya elmlər doktoru, professor

MƏTANƏT XƏLİLOVA
Folklor İnstitutu
matanat-xalilova@mail.ru

AZƏRBAYCANIN TOY ADƏTLƏRİNİN FƏRQLƏNDİRİCİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: toy, adət, rəmz, məna, element, mərhələ, mədəniyyət

Ключевые слова: свадьба, традиция, символ, значение, элемент, этап, культура.

Key words: wedding, tradition, symbol, meaning, element, level, culture

Azərbaycanda toy adətləri - Azərbaycan mədəniyyətinin əsas tərkib hissələrindəndir. Əsrlər boyu Azərbaycanın müxtəlif tarixi bölgələrində inkişaf edərək vahid və zəngin bir adət sisteminə çevrilmişdir. Toy rəsmi nikah mərasimi olmaqla yanaşı bir-biri ilə bağlı təntənəli ənənələr (qız bəyənmə, elçilik, nişanlılıq dövrü, toy öncəsi adətlər, toy və s.) sistemidir. Milli toy adətlərində azərbaycan xalqına xas olan bütün müsbət xüsusiyyətlər öz əksini tapmışdır.

Azərbaycanın toy adət-ənənələri həm başqa xalqların adətlərinə təsir etmiş, həm də özü digər xalqların mədəniyyətindən müəyyən elementlər götürmüşdür. Toy adətlərinə zamanın də təsiri hiss edilməkdədir. Son dövrlərdə toyların bir qayda olaraq xüsusi şadlıq saraylarında təşkil edilməsi, bəy-gəlin rəqsinin hazırlanması, mələk libasında kiçik qızların bəy-gəlin ətrafında rəqs etməsi, toyda müasir rəqs üçün vaxt ayrılması, toyun sonunda gəlinin arxaya gül dəstəsi atması, bal ayının (deyim və adət XIX əsrdə digər xalqların mədəniyyətlərindən götürülmüşdür) keçirilməsi də bu qəbildəndir.

Toy Azərbaycan xalqının mədəniyyətində mühüm yerlərdən birini tutur. Bölgələrdən asılı olaraq müəyyən fərqliliklər olsa da, ümumi toy prinsipləri çoxdur və bir çox elementlərdən ibarətdir. Azərbaycan milli toy adətləri bir-biri ilə bağlı olan mütəşəkkil sistemdir.

Qədim el adətlərinə görə qızı ilk dəfə görən və evlənmək yaşında olan oğlan, qızı bəyənirsə, yaxın adamlarına bunu xəbər eləyir. Qızın yerini-yurdunu öyrənib xəbər tuturlar. Ailəsinin, atasının, anasının, bacı və qardaşlarının kimliyini öyrənirlər (1, 28). Ailəsi-köku oğlan tərəfi razı salırsa oğlan qızla danışmağa və özü haqqında onda müsbət rəy yaratmağa çalışır. Sonra qızın validənlərinin fikri öyrənilir. Bunun üçün qızın yaxın adamlarına – xalasına, bibisinə, anasına xəbər göndərir. Onların fikri öyrənilir (2, 44). Ümumiyyətlə “ara düzəltmə” işində vasitəçilərin böyük rolu olur. Bu şəxslər oğlan və qız tərəfə geniş məlumatlar verir, razılığa gəlmə prosesində mühüm rol oynayırlar.

Qədim dövrlərdən kənd yerlərində qızlar bulaq başında görülər, bəyənildirdi. Şəhərlərdə oğlan anaları gələcək gəlinlərini həftə hamamında seçər, gözü tutanı oğluna məsləhət görərdi. Oğlan da toyda-mağarda, məsləhət bilinəni görər, öz fikrini bildirərdi. Əksər hallarda onun fikri ilə ananın fikri üst-üstə düşərdi. Sonra xəbər göndərmə mərhələsi başlayardı. Həmçinin o dövrdə gələcək gəlinin sağlamlığına, iş görmək qabiliyyətinə mühüm üstünlük verilərdi.

Oğlan bəyənib-seçdiyi qızla evlənmək fikrinə düşdüyünü ata-anasına bildirdikdən sonra, oğlan evində qızın ailəsi haqda kifayət qədər məlumat yoxdursa, oğlan anasının, yaxud onun böyük bacısının (bir yaxın qohumu və ya bundan ötrü dəvət edilmiş ara arvadının iştirakı ilə) keçirdiyi elçilik qabağı qızgördüsünə gedirdilər.

Bu mərhələni həyata keçirən, evin qadınları olsalar da, prosesdə görünməz şəkildə kişilər də iştirak edirlər. Oğlan atası oğlanın anasına qız və onun yaxın qohum-qardaşı haqda lazımi məlumat toplamağı tapşırır. Bu tapşırıqdan sonra oğlanın yaxın qohumları müxtəlif yol və vasitələrlə qızın özü, valideynləri, nəsl-nəcabəti barədə müəyyən məlumat əldə etməyə çalışırlar. Bundan sonra oğlan evi qadınları qızın ailə üzvləri ilə yaxından görüb təmas qurmaq üçün onlar gedirlər. Bu “görüşə”, bir adət olaraq, səhər tezdən və qəfildən gedilir ki, qız yuxudan oyanandan sonra üz-gözüne bəzək-düzək vurmasın. Oğlan evi qadınları qız qapısını döyüb yoldan keçən bir insan tək bəhanə ilə həyətə və evə daxil olurlar. İçəriyə daxil olan “qonaqlar” heç bir şeyi üzə vurmur, mətləbə daxil olmayan müxtəlif söhbətlər edir, hər vasitə ilə əsas məqsədlərini gizlədirlər. Söhbət arası ev sahiblərindən qızına su gətizdirməyi xahiş edirlər. Bu zaman gözaltı qızın əl-ayağı, oturub durmağı, yerişi və zahiri görkəminə xüsusi diqqət yetirir, onu mütləq danışdırmağa çalışır, fürsət tapıb başına sığal çəkərək hörüyünün təbii, yoxsa süni olduğunu yoxlayır, bəzən isə bir bəhanə ilə qızın dodağından öpüb ağzında qoxu olub-olmadığını müəyyən edirlər. Uzaq keçmişdə görücülər bunlarla kifayətlənməyib qızın qulağının yaxşı eşidib-eşitməməsinə, gözüünün nə dərəcədə görməsinə, əsəblərinin yerində olub-olmamasına fikir verirdilər. Qızın ev işlərini necə bildiyini öyrənməkdən ötrü, qəsdən mətbəx işlərindən söz açırdılar. Axırda qız evini tərk edən “Allah qonaqları” geyinən zaman qəfildən qızın ayağı altına kəlağayını salırdılar. Əgər bu kəlağayıya qədəm basmış qızın dabanları çatlaq, çirkli olurdusa, kəlağayının zərif ipək sapları mütləq büzülərdi. Bu da qızın özünə qulluq etməməsinə işarə idi. Sonra görücülər bəyənilmiş qızın anasına eyhamla: “Allah Sizə bir yaxşı yerdən qapı açsın” deyib sağollaşır və oğlangilə qayıdaraq bütün gördüklərini və öyrəndiklərini evdəkilərə danışır. Məsləhətləşib qızı almaq qərarına gəldikdə, ağbirçək bir qadın tapıb onu ağızaramaya göndərirdilər.

Bir vaxtlar qız evində böyümüş qızı ərə vermək niyyəti ilə onu evlənmə dəllalına (yengəyə) göstərmək adəti də bu adı daşımışdır. Evlənmək sahəsində peşəkar vasitəçiliklə məşğul olan bu qadınlar, adətən, hansı qıza hansı oğlanın uyğun olduğunu yaxşı bilirdi. Ayrı-ayrı bölgələrdə bu elçilikqabağı tədbirə “qızabaxdı / qızsaraflama”, “qızgörümü / qızgörümçəyi”, “görümçək / görəli”, “görücügetmə / görücügəzmə”, “didar”, “bəlləmə” və s. də deyirlər. Oğlan evi arayıb-axtarıb qız evinə kim tərəfdən elçi gəldiyini qız evinə xəbər verməsi üçün münasib bir adam göndərir. Bəzən qız evi gələcək qohumluğa razılıq vermir. Onda elin-obanın ən mötəbər, hörmətli insanı qız evini razılığa gətirməyə çalışır. Adətə görə, əvvəl iki qadın – oğul anası və onun qohumlarından bir qadın ilk elçiliyə gedirlər. Qadınlar məsələni əvvəlcədən müzakirə etməyə və hazırlamağa çalışırlar. Onlar qızın, onun anasının qohumluğa razı olub-olmamasını öyrənər, bu məsələyə ailə başçısının da (atanın) fikrini öyrənməyi qız evindən xahiş edirlər. Ümumi razılıq əldə olunduqdan sonra nişan mərasiminin məsələləri həll edilir və böyük elçiliyə hazırlıq başlanır. Qadınlar razılığa gəldikdən sonra, oğlan və qız evinin ailə başçıları görüşürlər. Əgər oğlanın atası olmasa, onu oğlan tərəfin hörmətli kişi qohumu əvəz edir. Oğlan atası üç nəfər hörmətli şəxslə qız evinə gedir və elçi gedənlər öz hərəkətləri, davranışları ilə qız evinə elçiliyə gəldiklərini bildirirlər. Qız evinə gələn elçilər ilk dəfə hər şeyə dərinədən fikir verirlər. Bu zaman elçilər qız anasının bacarığına, qonaqlara açılan süfrənin nizamına, evin səliqə-səhmanına göz qoyurlar, eyni zamanda özləri haqqında da həmin ailədə müsbət fikir yaratmağa çalışırlar (6, 76).

İnanclara və adətlərə görə elçiliyə gecə getməzlər. Baxmayaraq ki, müasir şəhərlərdə bu adət unudulub. Elçilərin qarşısına qoyulan çay razılıq alınmamış içilməz. Qız atası elə birinci elçilikdən razılığa gəlmir. O deməlidir: “Bir qızla, anası ilə, yaxın qohum-əqrəba ilə məsləhətləşim, sonra qəti fikrimizi sizə bildirərik”. Qızın rəyi soruşulanda həmişə qız susar. Susmaqsa razılıq əlamətidir – deyərlər. Ancaq yenə qəti söz deməzdi. Çünki, əsas sözü böyükələr, ağsaqqallar deməli idi. Əgər kiçik elçilikdə ilkin razılıq artıq alınmışsa elçilər müsbət söz eşitməyə təkid etməlidirlər. Bu zaman ata qızın anasını çağıraraq hamının yanında bir də ucadan onun və qızın fikrini soruşar. Qadın isə adətə görə ata fikrinin əsas olduğunu deyərək susar. Ananın rəyi soruşularkən elçilər olan otağa qadınlar da daxil olurlar. Ananın sözündən sonra ata hamının yanında “Allah xoşbəxt eləsin” deməlidir. Bundan sonra şirin çay içilər və ortaya yemək gəlir.

Elçilikdən bir müddət sonra hər iki tərəfin təyin etdiyi vaxtda qız evinə nişan gəlir. Buna oğlan tərəf çoxdan hazırlamış olur. Nişanda qız üçün lazım olan paltarlar, kosmetik vasitələr, ziynət əşyaları, şirniyyat və meyvə

xonçaları gətirirlər. Şirniyyat xonçalarına paxlava, şəkərbura və ən yaxşı konfetlər daxildir.

Bir neçə xonça isə çərəz və quru meyvələrdən düzəldilir. Nişan Novruz bayramı ərəfəsində olarsa, o zaman qız evinə xüsusi bəzədilmiş səməni də aparılır. Nişanda təkcə ayaqqabı gətirilmir, hesab edilir ki, ayaqqabı darlıqdır. Onu da ara günlərdə qayınana gəlinin yanına gələndə gətirir. Qıza nişanda alınan paltarlar adətən qırmızı rəngdə olur. Qara rəngdə heç nə alınmır.

Nişanda qız üçün zərif naxışlı qırmızı yaylıq gətirilir. Bu nişan mərasiminin ən önəmli atributlarından biridir. Nişanda bütün xərci çox vaxt oğlan evi çəkir. Süfrə üçün soğandan başqa bütün ərzaq göndərilir. Soğan acılıq hesab edilir, ona görə də qız evinə soğan göndərilmir. Oğlan evindən nişan qırmızı lentlə bəzədilmiş xonçalarda və çamadanlarda gətirilir.

Hələ qədim zamanlardan üzük əbədi sevgi rəmzi olmuşdur. Ona görə ki, üzük qapalı dairə formasındadır ki, bu da əbədi sabitliyi ifadə edir. Nişan üzüyü ənənəsi bəzi mənbələrə görə Misirdə, digər mənbələrə görə Qədim Yunanıstanda yaranıb. Hər iki mənbədə nişan üzüyü adsız barmağa taxılır. Bu da ürəyə aparan damarın məhz bu barmaqdan keçməsi ilə əlaqələndirilir. Qədim Yunanıstanda sol əlin adsız barmağında olan üzük onun sahibinin artıq sevgilisi olduğuna, çəçələ barmaqda olan üzük sahibinin hələ münasibət qurmağa hazır olmadığına, şəhadət barmağında olan üzük sahibinin özünə yar gəzdiyini, orta barmaqda olan üzük isə sahibinin sevgi məsələlərində tam təcrübəsiz və təzə olduğunu göstərirdi. Bu “Üzük dili” XIX əsrin sonlarına qədər davam etmişdir. Qədim Misirdə nişan üzüyünü sol əldə gəzdirdilər. İndi də Şərq ölkələrində nişan üzüyü sol əldə gəzdirilir. Avropanın əksər ölkələrdə isə nişan üzüyü əvvəlcə sol ələ, toyda və toydan sonra isə sağ ələ taxılır. Hindistanda nişan əlaməti olaraq böyük barmaq da daxil olmaqla bütün barmaqlara bürçə uyğun simvolik daşlarla bəzədilmiş qızıl üzüklər taxılır. Hindistanda brilyant daşın mənfi enerji daşdığına inanırlar və hesab edirlər ki, yalnız hədiyyə edildikdə brilyant bu mənfi xüsusiyyətini itirir.

Böyük nişan mərasiminin nişantaxdı toyu zamanı oğlan evindən qızgile bəxtgüzgüsü adlanan güzgü gətirilir. O sonra gəlinapardı toyunda gəlin çırağı ilə yanaşı yolboyu qızın qabağında və ya sol tərəfində oğlan yengəsi, yaxud qız soldışının əlində gəzdirilir. Onun ətrafı qırmızı parça ilə haşiyələnir, hündürlüyü 60-65 sm, eni təqribən 40-45 sm-ə çatır. Güzgü əsas etibarilə, paltarkəsdi, xınayaxdı toyları və kəbinkəsdi mərasimində nişanlı qızın qarşısına qoyulur və hər tərəfində bir şam yandırılır. Ona baxan gəlin, guya gözdolusu “gələcək ağ günlərini” görür, güzgü onun önündə aparıldıqda isə “cəmi xəta-bələdan, bədnəzərdən” qorunur. El-oba inamına görə, suda və güzgüdə əks olunanlar, insanın oxşarı sayılır. Odur ki, bir vaxtlar bu “can və tale güzgüsü”nə baxdıqdan sonra hökmən onu öpmüşlər.

İndiki toylarda da hər evinə yollanan gəlin bəxt güzgüsünü öpüb onu oğlan yengəsinə tapşırır. Gərdək gecəsi, adət üzrə, bəy ilə gəlin bu güzgüyə eyni vaxtda baxmalıdırlar. Bəy ilə gəlinin güzgüyə birgə baxması onların həm bu güzgüdə, həm də gerçəkdə can-ruhlarının bir-birinə qovuşması, birləşməsi deməkdir. İnanclara görə toy günü güzgü sınarsa, evlənənlər tez bir zamanda ayrılır, ya da evlənənlərdən biri tezliklə ölür. Ona görə də bütün toylarda gəlin güzgüsü göz bəbəyi tək, ciddi-cəhdlə qorunur. Bu güzgü ayrı-ayrı yerlərdə “bəxt aynası”, “gəlinlik güzgüsü”, “nişan güzgüsü”, “tale güzgüsü” də adlanır.

Toyun əsas atributlarından biri içində ayrı-ayrılıqda pal-paltar, zinət əşyaları və şirniyyat yerləşən bağlam – xonça gətirmədir. Boğçadan fərqli olaraq, onun əsasını dördbucaq şəkilli qalın parça, yaxud ağacdan yonulmuş tabaq və ya dəyirmi metal lövhə, bəzən qızılı məcməyi, sonralar isə naxışlı sini təşkil edir. Əşyalar oraya düzüləndən sonra o, al qırmızı zərli saçaqlı və ya ala-bəzək ipək parça, yaxud tirmə şala bükülür. Ancaq örtüklərin dörd bucağı düyünlənmiş qalın sap və ya sancaqla bənd edilir. Çox vaxt başlarda aparılan bu bağlamalar həm tərkibi, həm zəhəri görünüşü, həm də ünvan sahiblərinə görə bir-birindən fərqlənirlər. Xonçaların böyüyünü evin və ya masanın ortasına qoyur, kiçik xonçaları isə, sayından asılı olaraq böyük xonçanın ətrafına düzülür. Qaydaya görə, toy şənlikləri zamanı onların üstünə on ikidən artıq olmayan rəngarəng şamlar düzülür. Məlum olan ənənəvi yemək və paltar xonçalarının adları bunlardır: “ağxonça”, “bayramxonçası”, “bəy xonçası”, “bəzəkhonçası”, “çərşənbə xonçası”, “gəlin xonçası”, “qəndxonçası”, “xınayaxdı xonçası”, “nişan xonçası”, “nübar xonçası”, “sərpayı xonçası”, “toy xonçası”, “üzük xonçası”, “yeddi lövün xonçası”, “yengə xonçası” və sair.

Oğlan evində Novruz və digər xalq bayramları şərəfinə nişanlı qızlara aparılan və həmin qız evindən oğlan evinə gətirilən xüsusi bayram xonçasına “ağ xonça” deyirlər. Üstü qırmızı kəlağayı və ya saçaqlı tirməşalla örtülən bu xonçaya səməni qoyar, içində rəngli şamlar yandırarmışlar. Onun başqa adı “bayram yemişi”, “görəlgə” və “novruzpayı”dır (6, 89).

Ərə verilən qıza ata evindən gündəlik həyat, ev-eşik üçün ən vacib sayılan əşyalar verilir. Əvvəllər qız evi bu əşyaları oğlan evindən aldığı başlığın hesabına əldə edirdi. İllər keçdikcə bu adətin forması və alınma mənbəyi dəyişikliyə məruz qalıb. Vaxtilə kasıb ailələrdə cehiz anasından qızına bir miras tək ötürülürdü. Qız doğulduğu gündən başlayaraq, anası öz cehizindən qalmış əşyaları və çatmayanları yenidən alaraq əlavə edilir, ayrıca bir sandığa yığırdı. El-oba qaydasına görə, ev əşyalarının çoxunu nişanlı qız özü hazırlayır, xalı, corab toxuyur, saatqabı, tənəkə kisəsi və s. tikirdi. Varlı ailələrdə isə cehizi tamamilə yenidən toplayırdılar.

Toy öncəsi həyata keçən tədbirlərdən biri də xınayaxdıdır. Lənkəran toylarında qız toyu ərəfəsində keçirilən “Xınayaxdı” mərasimində bir sıra mahnılar ifa olunur; gəlinin ətrafına toplanmış qız-gəlinlər “Xınayaxdı”, “Əllərə xına yaxanlar”, “Aman nənə” kimi mahnıları oxuyardılar.

Kəbin kəsirmə toy günündən bir neçə gün qabaq olur. XX əsrin əvvəllərinə qədər kəbini molla kəsirmiş. Bu mərasimdə hər iki tərəfdən iştirak edirlər. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra cəmiyyət tərəfindən nikahın dövlət tərəfindən qeyd olunması formasına üstünlük verildi. Kəbin kəsirmə bəzi yerlərdə nişanlama mərasimi zamanı, digər yerlərdə paltarkəsdi toyundan sonra, çox vaxt isə elə toy günü həyata keçirilir. Bəzi bölgələrdə bu mərasimə biri oğlan, biri qız tərəfdən olmaqla iki molla dəvət edilərmiş. Kəbini hər molların kəsməsinə icazə verilməmiş, bu, şəriətdən başı çıxan və nüfuzlu ruhani olmalı idi. Mərasimdə, oğlan və qız evindən gəlmiş iki vəkil, oğlan ilə qızın kəbinə razı olduqlarını molla yanında bildirib şərtlərini irəli sürürdülər. Müəyyən məsləhətləşmələrdən sonra tərəflər müəyyən məbləğə razılaşırsa, molla da şəriətin bütün qaydalarına əməl etməklə, “Fatihə-xeyir” kəbin duasını oxuyub nikahı kəsirdi. Mərasim qız evində keçirildikdə, buraya oğlan evindən bir neçə mötəbər kişi gəlirdi. Onlar üçün xüsusi kəbin süfrəsi açırılmış. Başqa bir otaqda nişanlı qızı üzü qibləyə gəlinlik taxtına oturdurlar, yerdəki ağ süfrənin yuxarıbaşına qızın bəxt güzgüsünü, onun hər böyrünə isə bir şamdan qoyub, bəy və gəlinin adına iki şam yandırırırlar. Güzgü qarşısına bir ovuc buğda səpər, iynə sancılmış bir tirməşal üstünə süzənə dəsmalı çəkərlərmiş.

Kişi məclisində çay içildikdən sonra qudalar qonaqlar arasından iki "vəkil" seçir və ya başqa otaqdakı nişanlı qızın yanına adam göndərərək, onun özündən kimi vəkil seçdiyini öyrənirlərmişlər. Ardınca vəkillər həmin otağın qapısı ağzında dayanaraq, üç dəfə qızdan "filankəsə" ərə getməyə razı olub-olmamasını soruşurlar. Qız qapı arxasından “razıyam” deyir və hər iki vəkil yenə kişilərin məclisinə qayıdaraq, nişanlı qızın razı olduğunu bildirirlər. Burada oğlan evi ilə qız adamları arasında “kəbinpulu” ətrafında ənənəvi son danışqlar aparılır. Tərəflər son razılığa gəldikdən sonra molla kəbini kəsir. Vəkillər: “Mübarək olsun, Allah xeyrə calasın” deyərək, kəbin kağızına qol atırlar. Oğlanın vəkili bu kağızı adaxlı oğlana aparıb ona da qol çəkdirir (onun imzası burada olmasa, toy günü qız evi gəlini vermir). Bundan sonra məclisdəkilərə oğlangildən gətirilmiş şərbət (onu bəzən “nikah suyu” adlandırırlar), yaxud şirin çay verirlər. Bəzi yerlərin adətinə görə, məclisə vəkil əvəzinə evlənən oğlanın özü gətirilir. Belə olduqda, molla üç dəfə qıza, yaxud onun vəkilinə verdiyi: “Filankəs oğlu filankəsi, ərliyə qəbul edirsənmi?” sualını adaxlı oğlana da verir (oğlandan qız haqda soruşur) və onun razılığını aldıqdan sonra nikahı qeyd edir. Kəbin duası oxunan zaman o biri otaqda bir qadın taxtda əyləşmiş nişanlı qızın başı üstə iki kəllə qəndi

bir-birinə sürtür ovuntuları qızın paltarına tökür. Bəzən bu vaxt oğlan adamlarından biri kağız vərəqini qayçı ilə kəsib doğrayır, bununla guya o, “havada uçub dolaşan bədxah ruhları” tikə-tikə parçalayır. Sonra bu kağız tikələrini yandıraraq, evlənənləri onun tüstüsünə tuturlar.

Çox təəssüf ki, bu gün Azərbaycan toy mərasiminin gedişində olduğu kimi, onun hazırlıq tərtibatında da könül açmayan yeniliklərə təsadüf olunur. Yaşlı nəslin yaddaşında qalan xatirələri, indiki toylarla müqayisə etdikdə çox adətlərimizin sıradan çıxdığına, xalqımızın gözəl rəqs melodiyaları, mahnıları əvəzinə, bayağı və yeknəsək ara mahnılarının, rəqslərinin, türk və xarici musiqisi nümunələrinin üstünlük etdiyinə təəssüflənməyə bilmərik. Professor Azad Nəbiyevin dediyi kimi: “Toy” möhkəm ailənin mirası kimi bizə gəlib çatan ən böyük mərasimlərimizdəndir... Əgər biz toyumuzun müqəddəs qayda-qanunlarının cavanlarımız tərəfindən pozulmazlığını təmin edə bilsək, təbii ki, yalnız öz ulu qaydalarımıza yeni həyat vermiş olarıq.

Ədəbiyyat

1. Quliyev H. Azərbaycanda ailə məişətinin bəzi məsələləri (keçmiş və müasir dövr). Bakı, “Elm”, 1986, 96 s.
2. Qeybullayev Q. Azərbaycanlılarda ailə və nikah. 1 hissə. Bakı, “Elm”, 1994.
3. Paşayev Q. Seçilmiş əsərləri 7 cildə, Bakı, “Təhsil”, 2012, 680 s
4. Nəsirəddin Tusi. Əxlaqi-Nasiri. Bakı, “Elm”, 1989.
5. Qədirzadə Q. Ailə və məişətlə bağlı adətlər inanclar, etnoqenetik əlaqələr. Bakı, “Elm”, 2003.
6. Qaralov Z. Tərbiyə. II c. Bakı, “Pedaqogika”, 2003, 304 s.
7. Göyüşov Z. Həzz və izzirab. Bakı, “Azərnəşr”, 1969, 372 s.
8. <http://qadinlar.biz/adetler/32750-azerbaycanda-toy-adetleri-qiz-gordu.html>
9. <https://news.day.az/society/256064.html>
10. <http://bizimtoy.az/az/toy-beledcisi/1846-elcilik>
11. <http://atc.az/forum/showthread.php?t=5957>
12. <http://bizimtoy.az/az/toy-beledcisi/1638-ag-xonca>

М.Халилова

Отличительные черты свадебных обычаев Азербайджана Резюме

В статье рассматриваются свадебные обычаи (выбор невесты, сватовство, помолвка, брачный договор, крашение хной), которые

являются неотъемлемой частью азербайджанской культуры, и их влияние на другие народы, а также присвоение определенных элементов из культуры других народов.

С древних времен до наших дней свадебные обычаи изучались шаг за шагом. В древние времена выбор невест у родника или в женской бани (хамам), участие аксакалов в сватовстве считались одной из главных церемоний. Процесс крашение хной проводится исключительно в обществе женщин и предсвадебной церемоний проходит брачный договор в присутствии муллы.

В статье также были изложены такие символы как кольца, зеркала, хончы и др. которые являются основными атрибутами свадьбы,

M.Khalilova

The distinctive features of wedding customs of Azerbaijan

Summary

In the article the wedding customs (the choice of the bride, a courtship, the engagement, the marriage contract, henna party) which are the integral part of the Azerbaijani culture and their influence on other nations and also assignment of the certain elements from the culture of different nations are investigated.

From the ancient times up to now the wedding customs were studied step by step. In ancient times the choice of brides at the spring or in women's bath-houses, participation of elder persons of the generations in a courtship were considered as one of the main ceremonies. The process dyeing with henna is carried out only in the company of women and pre-wedding ceremonies there passes the marriage contract in presence of the mullah.

In the article it is also said about the symbols such as rings, a mirror, a khoncha (tray filled with different sweets and fruits, etc. brought to the bride on the day of betrothal), etc. which are the main attributes of a wedding.

Rəyçi: Ağaverdi Xəlilov

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

İLHAMƏ BAXŞƏLİYEVƏ
AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu
b_ilhame88@yahoo.com

**AZƏRBAYCAN ROMANINDA MİLLİ İNQILABÇI
OBRAZI – ŞAMO**

Açar sözlər: inqilabi roman, inqilabçı obrazı, sosialist realizm ədəbiyyatı, еропея, milli gerçəklər.

Ключевые слова: революционный роман, образ революционера, литература социалистического реализма, эпопея, национальные истины.

Key words: *revolutionary novel, revolutionary image, socrealism literature, epic, national truths.*

1920-1930-cu illərin qarışıq, mürəkkəb, inqilabi proseslərlə davam edən epoxası da romanlardan öz yeni qəhrəmanını tələb edirdi. Bütövlükdə sosializm realizmi ədəbiyyatının yeni insandan və yeni qəhrəmandan başlaması tələbləri 1920-1930-cu illərin ədəbi tənqidindən başlamış bütün sovet dönməsi ərzində ədəbiyyatşünaslığın diqqətində olan məsələdir. Vaxtilə alman ədibi İohann Bexerin söylədiyi “sənət yeni insandan başlanır” fikri bütövlükdə sosializm realizmi ədəbiyyatının devizinə çevrilmiş, 1930-1950-ci illər Azərbaycan romanının ədəbi qəhrəman axtarışlarında da əsas olmuşdur.

1930-1950-ci illərin Azərbaycan romanları göstərir ki, bu dövrün həqiqi bədii qəhrəman axtarışları heç də asan və hamar olmamışdır. Bir yandan sosializm realizmi ədəbiyyatının yazıçılar qarşısında qoyduğu norma və qəliblər “yeni insan” və qəhrəmanların sxematik, bir-birinin təkrarı kimi alınmasına səbəb olurdusa, digər tərəfdən yeni həyat materialları bu qəhrəman axtarışlarının özünəməxsusluğunu, bir-birindən fərqlənməsini təmin edirdi. Təsədüfi deyil ki, həmin dövrün ədəbi tənqidi romançılarından daim yeni dövrün qəhrəmanını yaratmağı tələb edirdi.

Sosialist realizmi ədəbiyyatının tələbləri sovet yazıçılarının 1934-cü ildə keçirilən qurultayında qəbul olunmuş nizamnaməsində aydın şəkildə yazılmışdı: “Sosialist realizmi sovet bədii ədəbiyyatının və ədəbi tənqidinin əsas metodu olub sənətkardan gerçəkliyi onun inqilabi inkişafında doğru, tarixən konkret təsvirini tələb edir. Bu halda bədii təsvirin doğruluğu və tarixi konkretliliyi zəhmətkeşlərin sosializm ruhunda ideyaca dəyişdirilməsi və tərbiyəsi vəzifələri ilə əlaqələndirilməlidir” [8, s. 165]. Gerçəkliklərin

təhlili deyil, “inqilabi inkişafda təsviri” və “sosializm ideyası” prinsipləri yazıçılar qarşısında realizmin əənəvi prinsiplərindən tamamilən fərqli, yeni qəhrəman yaratmaq vəzifəsini irəli sürürdü. Bu, inqilabçı obrazı idi. Lakin yeni qəhrəmanın – inqilabçı obrazının necə olması məsələsi birdən-birə müəyyənləşməmişdi, bütün 1920-ci illər ərzində, ilk növbədə, rus ədəbiyyatının inqilabi gerçəklərə münasibəti fonunda, tədricən formalaşmışdı.

1930-cu illər romanlarında inqilabçı obrazının yaradılmasının çətinliyi, ilk növbədə, milli həyatın özündə inqilabi gerçəklərin xarakterindən irəli gəlirdi. Yeni cəmiyyətin şüarlarına rəğmən, milli həyat inqilabçı obrazlar yetirə bilmirdi, milli gerçəklərdə “sosialist mündəricə”ni təsdiq etmək ziddiyyətlərlə üzləşirdi.

1930-cu illər romanlarında ədəbi tənqid Şamo (“Şamo”), Bülənd (“Dünya qopur”), Bünyad (“Yoxuşlar”), Əbülhəsən (“Dumanlı Təbriz”), Sərxan (“Daşqın”), Tərlan (“Tərlan”), Qədir (“Dirilən adam”), Mərdan (“Bir gəncin manifesti”), Qəhrəman (“Qəhrəman”), Araz (“Araz”) kimi ədəbi qəhrəmanlardan “inqilabçı obraz” olaraq danışsa da, ədəbi qəhrəman kimi buna tamlıqda qane olmamışdır. Bu gün həmin faktlar üzərində düşünüb təhlil aparanda görürük ki, bu heç də səbəbsiz deyildir. Bülənddə “xırda üsyankar”, Bünyadda “təcrübəsiz kolxoz sədri” [1, s. 58], Əbülhəsən, Tərlan, Araz obrazlarında ziyalı sindromu, maarifçilik başlanğıcı, Qədirə “klassik realizmin doğma qəhrəmanı kiçik adam” [3, s. 148], Sərxan, Mərdan, Qəhrəman obrazlarında inqilabi təcrübənin azlığı bu surətləri gərəyincə rüpor qəhrəmana çevirməyə imkan verməmişdir. Hətta Azərbaycan ədəbiyyatında sosialist realizminin ən uğurlu örnəyi sayılan inqilabçı obrazı – Şamo da ədəbi qəhrəman kimi romanın 1930-cu illər variantlarında deyil, yalnız 1950-ci illərdə epos variantında özünü təsdiq edir.

Ümumən, 1930-cu illər roman qəhrəmanlarının üstünlüyü heç də o zamanın ədəbi tənqidinin tələb etdiyi “inqilabçılıq” xüsusiyyətlərində deyil, əksinə, inqilabi hadisələrə doğru-düzgün, “tarixən konkret” reaksiyalarında.

Azərbaycan romanlarında “sosial inqilab” mövzusunun yenidən dərkini və bu dəfə tarixi planda inikası 1950-ci illərdə baş verir, yetkin inqilabçı və qurucu obrazları da məhz bu zaman yaranır. Şamo (S.Rəhimov, “Şamo”), Bayram (M.Hüseyn, “Səhər”), Fərməz (Ə.Abbasov, “Zəngəzur”), Tahir (M.Hüseyn, “Abşeron”), Rüstəm kişi (M.İbrahimov, “Böyük dayaq”), Budaq (“Budağın xatirələri”), yazıçı Kərimzadə (M.Cəlil, “Yaşlılar”), Bəhram (Q.İlkin, “Qalada üsyan”) və s. ədəbi qəhrəmanların meydana çıxması inqilabi-tarixi və müasir gerçəklikləri yeni prizmadan anlamağa kömək edir. Bu, bir tərəfdən Azərbaycan həyatında üç onillik ərzində qurulan sosializm cəmiyyətinin tarixi təcrübəsini öyrənmək, tədqiq etmək və ümumiləşdirməklə bağlı idisə, digər tərəfdən sosialist realizmi ədəbiyyatının

özünün yetkinləşməsinin nəticəsi idi. Stalinizm rejiminin çökməsi ilə cəmiyyətə və ədəbiyyata sirayət etmiş yeni ictimai-siyasi hava da həmin proseslərə təkan vermişdir.

Bütün 1930-cu illər ərzində ədəbi tənqidin romanlardan gözlədiyi ədəbi qəhrəmanların təsviri 1950-ci illərdə nəticə verir. Bu isə inqilabi gerçəklərin diktəsindən çox, artıq formalaşmış sosialist realizmi ədəbiyyatının irəli sürdüyü insan ideali ilə bağlı idi.

Azərbaycan ədəbiyyatında ən mükəmməl inqilabçı obrazı Süleyman Rəhimovun “Şamo” romanının baş qəhrəmanı Şamo sayılır. İlk inqilabi romanımız olan “Şamo”dan nə əvvəl, nə də sonra Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin gəlişini Şamo obrazı qədər təlatümlü, təbii, bütün ziddiyyət və aldanışları ilə əks etdirən əsər olmamışdır. Buna görədir ki, sovet dönəmi arxada qaldıqdan sonra da “inqilabçı” obrazı dedikdə, ilk yada düşən Şamo olur və bu qəhrəman Azərbaycan həyatının bütöv bir epoxasından keçib gələrək bugünkü oxuculara da bələdçilik edə bilir.

1950-ci illərdə Məmməd Arif “Şamo” haqqında yazırdı: “S.Rəhimovun 1930-cu ildən üzərində işlədiyi “Şamo” romanının ilk variantı (1931) kiçik bir povest idi, sonralar (1940-cı ildə) müəllif əsəri bir qədər genişləndirdi, nəhayət, 1950-ci ildən etibarən onu üç cildədən ibarət böyük bir roman şəklində yenidən işləyib təkmilləşdirməyə başladı. Romanın son redaksiyası yeni materiallar, hadisələr və xarakterlər hesabına xeyli genişləndirilmişdir. Əsər üzərində müəllif hələ işləməkdədir” [2, s. 306] Bu gün məlumdur ki, ədib roman üzərində ömrü boyu çalışmış, onu 1978-ci ildə tamamlamışdır. Yazıçı baş qəhrəmanı Şamonu bütün yaradıcılığından keçirmiş, yaratdığı yüzrlə obrazlar içərisində fərqləndirə bilmişdir.

Romanda üç tarixi epoxanın hadisələri cərəyan edir, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan kəndində feodal-patriarxal həyat və çarizmin yerlərdə müstəmləkəçi siyasəti; “müsavət dövründə” (AXC dövrü nəzərdə tutulur) əyalətlərdə Sultan bəy, Ağaxan bəy, Gəray bəy, Hatəmxan ağa, pristav Müqim bəy, Haçasaqqal naçalnik, Talıbxan yüzbaşı, Yasavul Kəlbali, Molla Qafar və s. yuxarı zümrənin kəndlilər üzərində ağalığı; bolşevik hərəkatı və Şamonun simasında aşağı zümrələrin gələcək xoşbəxt həyat uğrunda mübarizəsi. Süleyman Rəhimov realist bir yazıçı kimi hər üç dövrün həqiqətlərinə, mənfi və müsbət, ziddiyyətli cəhətlərinə yaxşı bələd idi və bunu romanda canlı obraz və xarakterlər vasitəsilə təcəssüm etdirirdi. “Müəllif xalq həyatının epik səhnələrini yaradır, patriarxal-feodal Azərbaycanın əsas ictimai-siyasi ziddiyyətlərini açıb göstərir, hər cür insani hüquqdan məhrum olan yoxsul Azərbaycan zəhmətkeşlərinin dözülməz ağır həyatını təsvir etməklə” [2, s. 459] yanaşı, bu həyatı dəyişə biləcək inqilabın gerçəkliklərinin də heç də asan olmadığını, “xoşbəxt həyat” illüziyasının çətinliklərini görürdü. Məmməd Cəfər yazırdı ki: “Böyük Oktyabr sosialist

inqilabı ideyaları ilə oyanan xalq onun əsərlərinin əsas qəhrəmanıdır. Bu qəhrəman xalqla birlikdə irəliləyir, inkişaf edir, nəhayət zəhmətkeş kütlələrin ən yaxşı xüsusiyyətlərini özündə birləşdirən, həm də fərdi xüsusiyyətlərə malik yeni tipli bir insan kimi yüksəlir” [2, s. 459]. Bu qəhrəman S.Rəhimovun Şamonun simasında təcəssüm etdirdiyi canlı insan obrazıdır.

Süleyman Rəhimovun Şamosunun əsas uğuru onda idi ki, yazıçı hazır qəliblərlə inqilabçı obrazı yaratmağa tələsmir, onu yaşadığı dövrün ziddiyyətlərindən keçirərək, romanda “inqilabçı” kimi yetişdirməyə çalışır. Tədqiqatçılar obrazın yaranmasının real çətinliklərini də, canlı alınmasını da bununla bağlayırlar. S.Rəhimov “başlıca olaraq öz canlı həyat müşahidələrinə əsaslanmaqla, gördüyü, yaşadığı və qismən iştirak etdiyi yaxın tarixi keçmişi təsvir etməklə” [2, s. 458], bununla belə yaradıcılığında təxəyyülə də geniş yer verirdi. Yəhya Seyidov doğru olaraq vurğulayır ki: “Bu ideyalılıq, istedadını xalqın mənafeyi xidmətinə vermək arzusu böyük sənətkar qabiliyyəti ilə birləşərək, əsərlərinin canlılığını, həqiqi emosionallığını və uzunömürlülüynü təmin etmişdir. S.Rəhimovun əsərlərində yaradılmış aləm onun yazıçı təxəyyülünün məhsuludur. Lakin illər uzunluq qəhrəmanları ilə uğraşa-uğraşa bu aləm onun nəzərində həqiqətə çevrilmiş, real şəxslərlə məskunlaşmışdır” [7, s. 479] .

Tədqiqatçılar yazıçının özünün belə bir etirafına da diqqət yetirirlər: “Şamo” üzərində işlədiyim zaman həyat ilə xəyalı qarışdırdığım vaxtlar olurdu. Gülməli də olsa, hətta bəzən ətrafdakı adamların həqiqət olduğunu, ya “Şamo”dakı aləminmi həqiqət olduğunu mən dolaşırdırdım. Hansı xəyaldır, hansı həqiqətdir? Belə anlar olurdu. Bu zamanlar mənə elə gəlirdi ki, “Şamo” xəyal deyil. Buradakı adamların hamısı həqiqətən mənim dövrəmdə dolanırdı. Bəzən mən darıxanda onların içinə gedirəm, hörmət elədiyim adamlara müraciət edirəm...” [6, s. 479] Sosialist realisti olan yazıçı üçün bu böyük etiraf idi. Yazıçının inqilabi romanda əks etdikləri gerçəklərdən daha çox təxəyyülə söykənirdi. Gerçək həqiqətlər isə daha çox “darıxdırır”dı. Maraqlıdır ki, tədqiqatçılar inqilabçı Şamonun ətrafdakı gerçəkliklərə münasibətində də yazıçının qeyd etdiyi əhval-ruhiyyəni görürlər: “Müəllif romanda inqilabi dəyişmə prosesini, başlıca olaraq Şamoda tipikləşdirməyə çalışır. Bütün səylərinə baxmayaraq, kəndli obrazı bu məzmunu müqavimət göstərir... Romanda obrazın ən təbii halı susduğu, düşüncələrə daldığı yerlərdədir. Alo ilə Şamonun cüt sürdüyü lövhəni yada salaq. “Gəmin-zadın batmayıb ki... Həmişə fikirdə, sükutdasan...” – Alo danışdıqca, zamanədən, güzərandan söz açdıqca Şamo elə hey susur. Bu, ümumən Azərbaycan kəndlisinin tarixi dövrə ən dəqiq reaksiyasıdır. Zaman tələssə də, o tələsmir, tərəddüd içindədir” [4, s. 58-59]. Həmin müşahidə romanın 1940-cı il variantına aiddir.

Başqa bir müşahidə də Şamonun “inqilabçılığı” haqda reallığa diqqət cəlb edir. Himalay Qasimov yazır: “Çox maraqlı bir vəziyyət yaranır. Romanın birinci hissəsinin birinci fəslində Gülsənəm “Bəs Şamo haradadır?” – deyə atasından qardaşını soruşur. Bu, romanın 14-cü səhifəsində olur. Lakin biz romanın yalnız 614-cü səhifəsində Şamonun dostu Fərzəli ilə birlikdə Şehli kəndinə qayıtdığını oxuyuruq. Təsəvvür edin ki, 600 səhifəlik bir ədəbi materialda Şamo Şehlinin həsrətini çəkir, qoca atasına, kimsəsiz bacısına, vüsalına can atdığı Qəmərinə qovuşmaq istəyir...” [5, s. 76]. Roman hadisələrinin əsl reallığı da bundadır. Tədqiqatçı əsərin həmin vəziyyətdən doğan ideya planına da diqqət yönəldir: “... Lakin Şamonun həyatının heç bir anı əslində Şehlisiz olmayıb və o, daim Şehli arzusu ilə yaşayıb. Öz növbəsində Şehli də həmişə Şamo ilə yaşayıb, öyünüb və onun yolunu gözləyib...” [5, s. 77] Bu simvolik mənalar milli gerçəkliklərlə inqilabi xəyallar arasındakı uzaqlığı göstərən hadisələrin təsvirindən doğur.

1950-ci illərdə Süleyman Rəhimov “Şamo”nu epopeya şəklində işlərkən, baş qəhrəmanının təkamülünə xüsusi diqqət yetirir. Qeyd olunduğu kimi, bu zaman yazıçılar sosializm cəmiyyətinin milli həyatda təcrübəsinə əsaslanır, “inqilab”ın Rusiyadan ixrac olunmasının nəticəsi deyil, bilavasitə milli gerçəkliklərdən doğduğu ideyasını əsaslandırmağa çalışırdılar. Azərbaycan kəndlisi Şamonun tədricən “inqilabçı”ya çevrilməsinin yolu da roman-epopeyada bunu səciyyələndirir. Əvvəla, Şamonu yetirən Azərbaycan həyatında baş verən hadisələr, ziddiyyətlərdən sinfi şüurun doğmasıdır. Bunu yazıçı Şehli kəndində Safo və Alo ailəsinin başına gətirilən müsibətlərdə gerçəkləşdirir.

Şamonun inqilabi təsəvvürlərinin formalaşmasına təkan verən ikinci amil maarifçilik hərəkətinin nəticələridir: “Müəllim Mirzə Polad surəti bu cəhətdən çox təbii, səciyyəvidir. Mirzə Polad qabaqcıl Azərbaycan və rus ictimai fikrinin təsirilə, M.F.Axundov, C.Məmmədquluzadə, Sabir, Belinski, Çernişevski və Qorki ənənələri ilə tərbiyələnmiş xalq müəllimidir. Oktyabr inqilabı dövründə Mirzə Polad bolşeviklərə yaxınlaşır... Əsərin qəhrəmanı Şamo da yeni inqilabi ideyalar, proletar inqilabı nəzəriyyəsi, Leninin əsərləri, fikirləri ilə ilk dəfə Mirzə Polad və Sibir Matveyin yanında tanış olur. Onların məsləhətilə partiyaya girir...” [2, s. 462]. Romanda Şamonun həyatındakı bu addımlar Bakı fəhləsi Heybətlə dostluğu epizodlarında inkişaf edir. Heybətin ardınca oxucunun kənddən ayrılıb, Bakının inqilabi fəhlə həyatı ilə geniş tanışlıq imkanı da bu məqamı qüvvətləndirməyə xidmət edir. O da təsadüfi deyildir ki, romanın son cildlərində S.Rəhimov romana tarixi şəxsiyyətlərin də – Nəriman Nərimanovun, Məsudi adı ilə M.S.Ordubadinin də inqilabi fəaliyyətindən epizodlar daxil etmiş, Şamonun yetkinləşməsində istifadə etmişdir.

Romanın sonuncu – dördüncü və beşinci cildləri bütün epoxal hadisələri cəmləşdirərək, başdan-başa Azərbaycan kəndi uğrunda iki qarşı-qarşıya duran qüvvələr, bəy-xan hakimiyyətini təmsil edən yuxarı və fəhlə-kəndliləri təmsil edən aşağı zümrələrin mübarizəsini əks etdirir. Artıq inqilabçı olaraq yetişmiş Şamo partizan dəstəsinin başçısı kimi “milləti-hürriyyə” deyilən mülkədar-sərvətdar hakimiyyətinə qarşı vuruşur. Romanda həmin çarpışma heç də bolşeviklərin xeyrinə saxtalaşdırılmamış, əksinə, Sultan bəyin təmsil olunduğu əksinqilab cəbhəsi real boyalarla, güclü bir qüvvə kimi təqdim olunmuşdur: “Əsasən ölkə üzrə Şuralar cümhuriyyəti elan edilib, inqilabi komissarlıqlar düzəldildəndən sonra yenə də Şuşa dağlarından üzü yuxarılarda, Sarıbaba dağlarından o tərəfdə, Qırxqız silsilə dağlarında hələ də əksinqilabi qalıqlar qalmaqda idi! Müqim bəy Cavanşir, Mahmud Müxtəsəri kimilərindən ibarət olan toplu-tüfəngli bir qüvvə başında pələngpapaq Sultan və göygöz Cəlal paşa durandan sonra, Şamo öz üzərinə düşən məsul inqilabi vəzifəsini yerinə yetirmək üçün əksinqilabın bu son istehkamını – səngərini sökməli idi, bu mürtəce cəbhəni tar-mar edib, tamamilən dağıtmalı idi” [6, s. 302].

Müəllif “mürtəce cəbhə” adlandırırsa da, sovet hakimiyyətinin hücumuna hətta aprel işğalından sonra da dirəniş gətirən milli hökumət qüvvələrinin olduğunu göstərmiş olur. Bu gün bu həqiqət erməni tarixçilərinin saxtakarlıqla guya həmin dövrdə Qarabağın onlarda olması haqqında yalanları da ifşa edir. Süleyman Rəhimov həmin həqiqətləri sovet dövründə yazmışdır və tədqiqatçıların doğru vurğuladığı kimi: “Ümumiyyətlə, Qarabağın tarixini, coğrafiyasını, insanların psixologiyasını dərinlən bilən S.Rəhimovun “Şamo”-su, Qarabağ mövzusunda yazan romanlarımız üçün həm mənbədir, həm də məktəb” [5, s. 77]. O da mənalıdır ki, Qarabağ uğrunda döyüşlərdə Şamo milli qüvvələrə məğlub olur və yazıçı həmin məğlubiyyəti canlı səhnələrdə əks etdirmişdir. Şamonun gülləsi Müqimbəy Cavanşiri öldürdüyü halda, Məstəli bəy “Sultana vəd verdiyi kimi, Safo oğlu Şamonu dəqiq nişan alır”, Qəmərin gülləsi ilə özü də yerə yığılır. “Qəmər Şamo ilə uğraşan zaman Maronun qanını almaq kinilə vurnuxan Kərbəlayi Hatəmxanın gülləsi Qəməre, Qəmərin də gülləsi Kərbəlayi Hatəmxana açıldı” [6, s. 410]. Beləliklə, bir kəndin simasında oxucu roman qəhrəmanlarının sonu ilə nəticələnən milli qırğının şahidi olur. Yazıçı baş qəhrəmanın ölümünə kədərləndiyi kimi, milli faciəyə də diqqətsiz qalmır.

Bu baxımdan romanın “Yazısız başdaşları” adlanan sonuncu fəslə də mənalıdır. “İyirmi ikinci ilin yazı çıxıb, yayı gələn zamanlarda Çalbayır dağlarında görünməzin göy guruldaması”, böyük selin gəlməsi inqilab şəhidlərinin basdırıldığı qəbristanlığı da ağzına alır: “Alo əmi indi başa düşdü ki, niyə və hansı səbəbə görə inqilab şəhidlərini, inqilabın düşmənləri el qəbiristanlığından, dədə-babanın yerlə yeksan olan məzaristanlığından

qırıqlarda basdırıblar! Axı burada yatanlar xalq səadəti uğrunda öz canlarını, qanlarını əsirgəməyən, düşməyə ağır zərbələr vuran, mənən ölməz qəhrəmanlar idilər...” [6, s. 472]. Aydın şəkildə görünür ki, yazıçı burda ümumən torpaq uğrunda qurban gedən bütün şəhidləri nəzərə cərpdirir. Kənd ayağa qalxıb, məzarları selin əlindən alırsa da, “sel tərpəlib yıxan yazısız başdaşları bir-birinə qarışır”, onları bir-birindən ayırmaq olmur. Bununla Süleyman Rəhimov, min doqquzyüz “iyirmi ikinci ildə” izi itən və tarixin bir-birinə qarışdırdığı milli Azərbaycan həqiqətlərinə eyham vururdu.

Tədqiqatçılar göstərir ki, “müəllifi dərin iztirablara salan “Yazısız başdaşları”, yəni “Şamo”nun son fəslə 60-cı illərin əvvəllərində yazılmışdı... “Şamo” üzərində işlədiyi əlli il ərzində o, bir gün belə qəhrəmanlarından ayrılmamış, yeni hadisələrlə, yeni insanlarla rastlaşanda onlara qəhrəmanlarının gözü ilə baxmağa cəhd etmişdir” [7, s. 489-490]. Süleyman Rəhimovun qəhrəmanlarına dərin sevgisinin nəticəsidir ki, həmin obrazlar bu gün də oxucuları cəlb edir və dərinlən düşündürür.

Ədəbiyyat

1. Arif Məmməd. Seçilmiş əsərləri: 3 cildə, I c., Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1967, 620 s.
2. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: 3 cildə, III c., Sovet dövrü. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1957, 562 s.
3. Əlişanoğlu Tehran. XX əsr Azərbaycan nəsrinin poetikası. Bakı: Elm, 2006, 312 s.
4. Əlişanoğlu Tehran. Milli nəsrə Azərbaycan obrazı: tarix və müasirlik kontekstində. Bakı: Elm və təhsil, 2017, 616 s.
5. Qasımov Həmalay. Müasir Azərbaycan romanı (janrın poetika və tipologiyası). Bakı: N.Tusi adına ADPU, 1994, 148 s.
6. Rəhimov Süleyman. Şamo. 5 cildə. V c., Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1978, 475 s.
7. Seyidov Yəhya. İstedadın qüdrəti / Rəhimov Süleyman, Şamo. 5 cildə. V c., Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1978, 502 s.
8. Русская советская литературная критика(Хрестоматия). Москва. Просвещение, 1981, 447 с.

İ.Baxşəliyeva

**National developer in azerbaijan
obrazi - Shamo**

Summary

The article deals with the national revolutionary image created by Suleyman Rahimov in the novel Shamo. As "Shamo" is the first work in the genre of "revolutionary novel" in Azerbaijani literature, the main hero of the work, Shamo, is the first perfect revolutionary figure in Azerbaijani literature. The writer has created Damon on his own life-long observations, based on his recent past, where he lived, and partially participated.

The researchers have shown that "the writers of" Undesirable Leaders, "the last chapter of" Shamo ", which was deeply troubled by the author, was written in the early sixties ... During the fifty years he worked on " Shamo ", he was one of his heroes, when he meets people, he has tried to see them through the eyes of his heroes "[7, p. 489-490]. Suleyman Rahimov's love for his heroes is that these characters today attract readers and think deeply.

At the same time, the writer's imagination can not be denied. A Roman peasant throughout the Roman period has been gradually transformed into a revolutionary.

The article outlines and analyzes factors promoting Shamon's revolutionary perceptions. Nevertheless, the fight against counterterrorism as the head of the Revolutionary Shamo guerrilla division, which has already emerged as a revolutionary in the last episodes of the novel, also gives rise to the tragic character of the country's national confrontation and the emergence of historical truths.

И.Бахшалиева

**Национальный разработчик в азербайджане
скачать образы - Шамо**

Резюме

В статье рассматривается национальный революционный образ, созданный Сулейманом Рагимовым в романе «Шамо». Поскольку «Шамо» - первая работа в жанре «революционный роман», главный герой произведения Шамо - первая совершенная революционная фигура в азербайджанской литературе.

Автор создал Дэймона на основе его собственных наблюдений на протяжении всей жизни, основанных на его недавнем прошлом, где он жил и частично посещал.

Исследователи показали, что «авторы» Нежелательных лидеров », последней главы Шамо, были глубоко обеспокоены автором в течении шестидесяти лет, когда он работал над « Шамо ». он был одним из своих героев, когда он встречал людей, он пытался увидеть их своими глазами ». [7, с. 489-490]. Любовь Сулеймана Рагимова к своим героям заключается в том, что эти персонажи сегодня привлекают читателей и глубоко думают.

В то же время воображение писателя нельзя отрицать. Римский крестьянин на протяжении всего римского периода постепенно превращался в революционера.

В статье излагаются и анализируются факторы, способствующие революционному восприятию Шамона. Тем не менее, борьба с контр-терроризмом как главой партизанского подразделения Революционного Шамо, который уже стал революционером в последних эпизодах романа, также приводит к трагическому характеру национального противостояния страны и появлению исторических истин.

Rəyçi: Tehran Mustafayev
AMEA-nın mübir üzvü
filologiya elmləri doktoru, professor

SEYİDOVA SAMİRƏ
WESTERN CASPIAN UNIVERSITY
samka5000@mail.ru

TRAVEL WRITING IN THE XX CENTURY BRITISH LITERATURE

Açar sözlər: səyahət, səyahət yazıları, səyahət ədəbiyyatı, evolusiya

Key words: travel, travel notes, literary travel, evolution

Ключевые слова: путешествие, путевые записки, литературное путешествие, эволюция

Galsworthy, Maugham, Orwell, Golding, Fowles - these are the names that British literature of the 20th century gave us. And this is just the tip of the iceberg. The legacy left by the authors of the United Kingdom is multifaceted: it is not only serious realistic and modernist works, but also fantasy, detective stories and science fiction. In the thesis, an attempt is made to trace the main stages of the evolution of the literary travel genre, the characteristics of its development, appearance and functioning, to consider the originality of the genre and its poetics. The article is devoted to the development of the travel genre in the English literature of the late twentieth century. The author highlights the "zigzag" development of genre signs of travel: in certain eras, the allegorical meaning of travel comes to the fore, and each story about wonderful countries is filled with symbolic meaning. In other periods of history, the literary journey draws attention as a way of discovering the wonderful and the miraculous. At the beginning of the 20th century, a mass of travels of diary-type travels appeared, with a particular character of content, with different functional significance. In the artistic "travels", the authors try to identify socially and state significant problems and independently identify ways to solve them, presenting their point of view.

The use of humor is one of the features of the development of the genre of secular movements of the early 20th century. Movement in space, reliance on personal impressions and patriotic positions remain the genre-forming sides of secular "walkings" in the era of Peter's transformations. In the works of progressive criticism of the last century there was a formal and informative approach, in which literary critics attempted to define the genre on the basis of a set of genre techniques, a range of selected topics and the subject of the image. You can also notice that the look at the problem of the genre is given from the position of the leading artistic direction - realism.

These approaches reveal another feature of the genre problem: do we include in the number of literary journeys the so-called "imagination journeys", in which the description of the journey appears as a genre device?

To answer these and similar questions, you must first decide on the concept of a genre and give a modern definition of the genre of literary travel.

Under the genre, the author understands the "historically emerging type of literary work" [4, p.106-107], which is a unity of dynamically developing properties of form and content.

Considering the evolution of the genre, it should be noted the breadth and diversity of views on the essence of the genre.

Throughout all time, with the "epoch-making" shifts of various directions and styles, the attitude to "travel" as a literary genre underwent significant changes.

In this case, the interest in traveling is due to the lack of information about the world from a typical reader. The author connects the evolution of the genre with the periods of development of literature, highlighted: the change of the vector in the perception of travel is due to the change of the dominant type of literature. Separately analyzed the transformation of travel motifs of the twentieth century. In this study, an attempt is made to present the development of the literary travel genre as a holistic process, and the very emergence of the genre in English literature determined by the whole course of the history of the state, society, cultural development, and genres of literature (among which "walkings" act as a predecessor, as a genre base for the emergence of literary travel), intra-literary reasons. Therefore, the definition will include the result of the analysis of various genre aspects of literary travel based on a diverse approach to historical changes of the genre in the process of its creative evolution. In the light of the concept of the genre as the unity of the plot within a certain ideological scheme, the travel genre acquires a semantic unity: the plot of movement in space and experiences of spiritual transformation becomes a unifying factor for both travels of the Middle Ages literature and wanderings of the heroes of the rogue novel. It connects the genre unity with the motivic unity. Analysis of various works of travel shows that there is some "periodicity": travel becomes a genre, the task of which is to show the miraculous and unprecedented, then turn into a symbol. Researchers outline the connection between travel and the epoch, but do not consider it in detail. In other words, the ancient tradition outlined two ways to develop the theme of travel: travel as a reason to talk about miracles (Odyssey's journey) and travel as a social slice of society - it is easier for a hero to meet different people from different social backgrounds in the process of travel. Accordingly, the Middle Ages

combined these two channels in an allegorical journey: all miracles were used as a means of glorifying God, and the “journey” acquired a symbolic meaning.

The Renaissance epoch partially revived the tradition of depicting different social strata through a journey, and also showed that the journey can also be a plot core, on which various micro-plots are strung. Also, the expansion of the geography of movement in the Renaissance gave rise to a special type of travel - real notes about what people saw and experienced. However, as was shown above, these journeys are more likely to belong to ethnography and history than fiction. The Age of Enlightenment again filled the journey with an allegorical motif: whatever things were described in the work, the purpose of their description was to glorify or refute an idea. The 19th century and the beginning of the 20th presented the English travel literature again, written more for the sake of “miracles” as such, to describe some exotic countries or cultures, but descriptions are no longer scrupulous ethnographic, interesting only to a specialist, but passed through an artistic, love story. or adventure plot. Such a “zigzag” development of the travel motive and its attachment to specific historical epochs suggests that the evolution of literary travel is directly related to the breadth of ideas about the world of the consumer of English literature.

Table 1. Types of travel genre in the light of the concept of English literature

Writing literature	travel allegories
Printed literature	travel-social slice
Journalism	travel-exotic

If we consider the change of stages of travel change as a literary work, then it is quite understandable from the point of view of the dominant type of literature. At the first stage of development of society, ideas about other countries and societies are in their infancy, and travel stories accumulate not only real information, but also myths, legends, tales. Further, ideas about society are governed by a rather limited set of texts: written sources, access to which far from everyone has. Those who have access to the text, try to explain with its help the structure of the world and the rules of life.

Umberto Eco speaks about something like this through the lips of the heroes of the novel “The Name of the Rose”: “Books are written not to be believed, but to be thought over. Having before him a book, everyone should try to understand, not what she says, but what she wants to say. Something, and these old interpreters of the sacred texts understood very correctly.

Unicorns, as shown in the pages of these books, carry a moral content, or allegorical, or anagogic, and this content is true, as the truth is that chastity is a preferred virtue. But as for the literal credibility, on which the three highest readings are based, one must also check on what indications of initial experience this literal description is based on. The literal meaning can always be challenged, even when the portable is undeniable. "In parallel, in the first third of the twentieth century, the development of travel-allegory continues, the meaning of which was to propagate this or that idea. Journey "to the West" ideologically includes America, since it is a question of the West not so much geographical as conceptual.

As a plot rod, the journey takes place in all sorts of adventurous epic and romance - from the pilgrim sagas of the Middle Ages (Brandan's journey) through courtly romance (search for the Holy Grail) and the gallant-knightly novel (journey of Amadis and other traveling knights, parodic - Don Quixote) . Also through the plutonic novel ("wanderings" of Lazarillo, Gilles-Blaza, etc.) and Robinsonade (the journey of Robinson Crusoe). Through the novel of everyday moral character (traveling as the main plot of the novels of Fielding, Smollet, Dickens, Thackeray) and adventure (traveling in Marriat's novels, periodically - Munchhausen's travel) up to the novel popular science (traveling in the novels Jules Verne) and exotic (traveling to the novels of Stevenson, J. London, Conrad, and others.). [5, p.280]

Of course, along with changes in the creative method, genre and style, all moments of the image of travel also change. Travel motivation is changing - such forms as pilgrimage, shopping trip, hike appear. Travel is complemented by motives: research, educational, in search of work. The route of travels is changing with the specification of geographical information - extraordinary adventures are transferred from the "Gummy Sea" and "Turning Islands" of the Middle Ages to the "white spots" of maps of America, Africa, and Asia. The nature of the image is changing - in the center of interest is extraordinary, exotic adventure (for example, traveling in a novel adventure, adventure, exotic), or, on the contrary, ordinary, typical (for example, traveling in a novel moral and satirical). Another line of travel literary use, the "fictional journey" (voyage imaginaire), creates one of the most common forms of the novel utopian and satirical, ranging from Cyrano de Bergerac and Voltaire to G. Wells. And here only the external scheme of travel is common, its specific content is infinitely changing. [5, p.282]

The complex of travel-related motifs has received particular expression in the works of English literature and in the works many complexes of English literature's motifs have developed [Kikhney, Merkel, Axiology ..., 2016, 118]. Such trips resulted in not only travel diaries and objects of indigenous

life brought to the museum collection, but also poems in which the poet described the beliefs of various peoples, their customs, sometimes reproduced with scrupulous accuracy [Kihni, Merkel, 2016, 84]. This literary and culturological "passionarity" is one of the most prominent typological features of Acmeism as a literary movement. It was reflected in the fact that the journey became for English literature the theme, motive, and sometimes the genre of their works [Quichney, Merkel, 2016, 201]

Travel is an independent genre of fiction with a certain range of essential features, the main of which are the principle of genre freedom, the central role of the author-narrator, the subjectivity of the author's approach to the portrayed, the synthesis of the genre, the presence of elements of other genres of fiction and journalism.

Literary travel arises as a genre in the twentieth century on the basis of the evolution of "walking" in travel notes, the European literary travel patterns influence the further development of the genre. Subsequently, in the 19th century, the genre continued to develop in the form of diary epistolary and memoir travel notes of an artistic or artistic-publicistic nature (depending on the functional significance of the text and on the characteristics of the subject matter). Literary travel as a genre is closely connected with the artistic method and the currents of progressive thought, in the epoch of which they receive their being.

The travel genre played a special role in the process of the formation of English literature and its genre system. It became, in fact, the beginning of the formation of national fiction, since its emergence is connected with the process of transition from non-fictional notes, diaries, travel notes of American immigrants to literary forms of travel description. It was travel as a genre that provided the necessary opportunities for the literary reflection of migration processes in the Americas.

In English literature and culture, the twentieth century has become a century of unprecedented expansion of ideas about the world. Thanks to the spread of media on the world map, there are practically no white spots, and no one, like Swift, can place exotic states of Lilliputians and giants in the little-studied Pacific Ocean.

Moreover, the very genre of adventure literature faded away, gradually turning into fantasy, conceived as unreal and not even disguised as a real world. The cycles of Tolkien, The Chronicles of Narnia, the cycle by JK Rowling and other works that are notable for their fascinating plot tell stories about the characters placed by the authors in fictional worlds that have nothing to do with the real. In each of these worlds, the archetypal division of the world into two poles is strong: black and white, good and evil. The heroes of the new mythology are clearly divided, they stand on opposite

sides of good and evil, and it is easy for the reader to identify himself with one of them. Thus, the new fantasy universe has become a kind of refuge for the reader, who has lost moral guidelines in life and wanted to restore them for himself. It is not by chance that numerous examples of fantasy literature are not only classical English, but also less well-known in English literature.

References

1. Gromova N.A. "Travel paintings" by Heinrich Heine. The plot and style. Abstract dis. ... Cand. filol. sciences. // 2013. 24 c.
2. Kihney L.G. The functions of Shakespearean and Dantinian motifs in the poetry of Anna Akhmatova // Russian literature. 2016. No. 8/09. P. 235.
4. Kihney L.G. Echo behalf: personal-nominal anagrams and cryptograms in Mandelstam's poetry // English literature. 2016. No. 5. P. 308 .
5. Kihney L.G., Merkel E.V. "Poem of the Beginning" and "Word" by N. Gumilyov as poetic manifestations of the English concept of the word // 2016. No. 4/05. P. 125. 8.
6. Theory of rhetoric
URL:<http://www.totl1.com/docs/RojdestvenskiyTeoriyaRitoriky.pdf>

S.Seyidova

XX-ci Əsrin İnglis Ədəbiyyatında Səyahət Yazıları

Xülasə

Bəhs etdiyimiz dövrdə səyahət yazıçılığında tənqidi realizm, romantizm, təbiətşünaslıq, modernizm, kimi əsərlər yaratmaq üstünlük təşkil edirdi.

Joseph Conrad, Arthur Conan Doyle romantizmin və Somerset Maugham realizminvə nəhayət Herbert Wells kimi dahilər isə sosial fantastik realizmin mövzusunun təmsilçiləri idilər. Gördüyümüz kimi romantizm və realizm, əlbəttə ki, tarixi xüsusiyyətlərə görə, bədii spesifikasiyaya malikdirlər və öz mövqeyini itirmirlər.Səyahət yazılarında isə o dövrdə yaşamış yazıçıların daim səyahətdə gördüklərini qələmə almaları idi. Onlar əsasən kiçik həcmli yol yazıları, hekayələr şəklində olurdu. Bütün bunlar da şübhəsiz ki, bu dövrün janrın xüsusiyyətlərinə təsir edirdi.

Səyahət yazıları işərisində əsas yer isə roman, hekayəyə verilirdi. Mənim fikrimcə, William Somerset Maugham, Cozef Conrad, Herbert Wells, Artur Conan Doyle bu janrların üstün nümunələri yaradıblar.

Bunların yaradıcılığına da zaman-zaman öz disertasiya işimdə işıqlandırmağa çalışmışam.

С.Сеидова

Путевые Заметки в Английской Литературе XX века

Резюме

Происходит развитие течений критического реализма, неоромантизма, натурализма, модернизма, декаданса и др.

Предметом нашего рассказа стали представители неоромантизма (Джозеф Конрад, Артур Конан Дойл) и реализма (Сомерсет Моэм), социально-фантастического реализма (Герберт Уэллс).

Путевые заметки описывали события путешествий авторов того периода. Как мы видим, романтизм и реализм, конечно, в силу исторических особенностей, имеющие художественную специфику, свои позиции не утрачивают. Ведущим методом в искусстве все же остается реализм. Несомненно, это повлияло на жанровую специфику эпохи.

Главное место принадлежит роману, рассказу и новелле. На мой взгляд, Уильям Сомерсет Моэм, Джозеф Конрад, Герберт Уэллс, Артур Конан Дойл создали непревзойденные образцы этих жанров. Со временем все это постараюсь осветить в своей работе.

Rəyçi: Şahin Xəlilli

Filologiya elmləri doktoru, professor

LALƏ MİRZƏYEVA

ADPU

muradmirezeyev1998@gmail.com

ƏDƏBİYYAT DƏRSLİKLƏRİNDƏ ŞİFAHİ NİTQ MƏZMUN XƏTTİNİN HƏYATA KEÇİRİLMƏSİ YOLLARI

Açar sözlər: fənn kurikulumu, dərslik, məzmun xətti, şifahi nitq, dərs, şagird

Key words: subject curriculum, manual, content line, verbal speech, lesson, student

Ключевые слова: предметные куррикулы, руководство, содержательная линия, устная речь, урок, ученик

Müasir dövr tələb edir ki, şagirdlər yalnız müəyyən biliklərə, bacarıqlara yiyələnməsin, eyni zamanda bu bilik və bacarıqları digər insanlara təqdim edə bilsin, yəni öz imkanlarını gözəl, düzgün yazılı və şifahi nitq ilə çatdıra bilsin. Məhz bu ictimai əhəmiyyətli tələb ehtiyac təlimdə də diqqət edilən ən önəmli nüanslardan birinə çevrilmişdir. Düzdür, bu tələb, ehtiyac hər zaman olmuş və yerinə yetirilməsi üçün çalışılmışdır. Lakin əsası 1999-cu ildə qoyulan kurikulumda bu məsələ xüsusilə diqqət mərkəzində saxlanılmışdır. Bu səbəbdəndir ki, 2012-ci ildə təsdiq edilən ədəbiyyat fənn kurikulumunda diqqət edilən, həyata keçirilən üç məzmun xəttindən (1.Ədəbiyyat və həyat həqiqətləri; 2.Şifahi nitq; 3.Yazılı nitq) ikisi məhz yazılı və şifahi nitqə aid edilmişdir.

Qeyd olunduğu kimi, dərsliklərdə reallaşdırılan məzmun xətlərindən biri şifahi nitq məzmun xəttidir. Şifahi nitq məzmun xətti bədii nümunələrlə bağlı fikirlərin obrazlı sözlərdən, bədii təsvir və ifadə vasitələrindən istifadə etməklə aydın, ardıcıl məqsədyönlü və yığcam ifadə edilməsinə imkan yaradır [4,s.5]. Yəni şagird bədii nümunə ilə bağlı fikirlərini ədəbi tələffüz qaydalarına uyğun, bədii təsvir və ifadə vasitələrindən istifadə edərək ifadə edir. Onlarda ifadəli oxu vərdişləri formalaşdırılır, yuxarı siniflərdə isə artıq nətiqlik elementlərinin yaradılması diqqət mərkəzində saxlanılır. Ümumiyyətlə, şagirdlərdə şifahi nitq bacarıqlarının formalaşdırılması onların gələcək həyat fəaliyyətləri üçün ən zəruri məsələlərdəndir.

Onların hansı fəaliyyət sahəsi ilə məşğul olmasından aslı olmayaraq öz fikirlərini aydın, düzgün şəkildə qarşısındakı insanlara çatdıra bilməlidir.

Həyatda uğur qazanmağın bir sirri özünü ifadə edə biləcək düzgün, aydın, yığcam nitq bacarıqlarına malik olmaqdır. Ədəbiyyat dərsliklərində də bu məsələnin düzgün şəkildə həyata keçirilməsinə xüsusilə diqqət yetirilir.

Şifahi nitq məzmun xətti iki əsas standartdan , üç alt standartdan ibarətdir. Əsas standartlar:

2.1. Şifahi nitq bacarıqları nümayiş etdirir.

2.2. Bədii nümunələrin müzakirəsində ünsiyyət mədəniyyəti nümayiş etdirir.

Şifahi nitq məzmun xəttinin həyata keçirilməsi ilə bağlı VIII sinif Ədəbiyyat dərsləri kompleksinə diqqət yetirək. Qasım Bəy Zakirin “Durnalar” qoşması [2,s.77] dərslərdə tədris edilən mövzulardan biridir. Mövzunun tədrisi üçün üç saat vaxt ayrılmışdır (2-si məzmun dərsi, 1-i isə təhlil üçün). Mövzu ilə əlaqədar metodik vəsaitə baxdıqda orada şifahi nitq məzmun xəttinin reallaşdırılmasına hər üç alt standartın seçildiyini görürük:

2.1.1. Bədii nümunələrlə bağlı təqdimat və çıxışlarda sitatlardan, bədii təsvir və ifadə vasitələrindən istifadə edir.

2.1.2. Bədii nümunələrlə bağlı fikirlərini müqayisələr aparmaqla şərh edir.

2.2.1. Müzakirələrdə dialoji nitq bacarığını nümayiş etdirir.

Qeyd olunan bu alt standartlarından ilk ikisi məzmun dərslində, sonuncu isə təhlil dərslində reallaşdırılır. Alt standartlar dərslərin reallaşdırılmalı olduğu təlim nəticələrini özündə əks etdirir. Bu nəticələrin hansı yollarla üsullarla reallaşdırılmalı olduğu isə müəllimin metodik bacarığından, sinfin inkişaf səviyyəsindən çox aslıdır. Məsələn, şagirdlərə məzmun dərslərində şifahi nitqlə bağlı bu tipli tapşırıqlar verilə bilər:

a) Şeirlə bağlı 3 dəqiqəlik çıxış hazırlayın və bu çıxışınızda şeirin mövzusunə uyğun minimum 3 sitatdan istifadə edin.

b) Şeirdə işlənən bədii təsvir və ifadə vasitələrindən istifadə edərək 2 dəqiqəlik təqdimat hazırlayın.

c) Bədii təsvir və ifadə vasitələrindən, sitatlardan istifadə edərək vətən həsrəti, yurd sevgisi ilə bağlı çıxış hazırlayın. ç) “Durnalar” mövzusunda yazılan digər şeirlərlə Q.Zakirin şeirinin müqayisəsinə həsr olunan 5 dəqiqəlik təqdimat hazırlayın. və s.

Eyni zamanda şagirdləri dialoji nitqə cəlb etmək üçün onlara bildirilir ki, vətən həsrətini ifadə edən əksər şeirlərdə “durna”lara müraciət olunur. Sınıfı iki qrupa bölərək, durnaların müraciət obyektı olmasını dəstəkləyən və əleyhinə fikir bildirən iki qrup arasında debatlar, disputiyalar təşkil edilə bilər. Məhz bu cür tapşırıqlar, müzakirələr şagirdlərin şifahi nitq bacarıqlarının inkişaf etməsində mühüm rol oynayır. Təbii ki, qeyd edilən bu tapşırıq nümunələri nümunə xarakterlidir.

Tapşırıqlar sinfin bilik səviyyəsinə, dünyagörüşünə, maraq dairəsinə uyğun hazırlanmalıdır. Məhz o zaman şagirdlərdə tədqiqatçı ruhu formalaşacaq, onu tədqiqatçılıq fəaliyyətinə istiqamətləndirəcək. Yəni,

şagird özü tapşırığı icra etməyə maraqlı olacaq, həvəslə onu icra edəcək. Dərsdə slayd hazırlamağı bacaran şagirdlərə mövzuya uyğun təqdimatlar hazırlamağı da tapşırmaq olar. Bu zaman şagirdlərdə nəinki sinifdə, eyni zamanda məktəb tədbirlərində, respublika üzrə həyata keçirilən yarışlarda, müsabiqələrdə çıxış edə bilmək, öz fikir və düşüncələrini sərbəst ifadə edə bilmək bacarıqları formalaşır.

Dərslikdə şifahi nitq məzmun xətti üzrə işin reallaşdırılması üçün beyin həmləsi (əqli hücum) metodundan geniş istifadə etmək olar.

Dərsin motivasiya mərhələsindən qiymətləndirmə mərhələsinə qədər yönəldici suallar (Şeirdə nə üçün məhz durnalara müraciət olunub?, Sən Q.Zakirin yerində olsaydın şeirdə nələrin təsvirinə üstünlük verərdin?, Durnalar haqqında hansı məlumatları bilirsin? (zoologiya, coğrafiya fənni ilə inteqrasiya yaradaraq) və s.) verərək şagirdlərin şifahi nitq bacarıqlarını (məzmun xəttinin tələbləri mövqeyindən) inkişaf etdirmək olar.

Şifahi nitq məzmun xətti üzrə alt standartları dərs prosesində reallaşdırmaq üçün maraqlı üsullardan, formalardan istifadə etmək lazımdır. Dərs prosesində yalnız dərslik və metodik vəsaitdə verilən nümunələrlə yetinmək olmaz. Standartları reallaşdırmaq işinə yaradıcı yanaşmaq lazımdır. Bir aforizmdə qeyd edilirdi ki, “Mən qaymaqlı çiyələk xoşlayıram, balıq isə soxulcan. Mən balıq tutmağa gedərkən nəyi xoşladığımı deyil, balığın nə seviyini düşünməliyəm”.

Düşünürəm təlim də bu düşüncə əsasında aparılmalıdır. Müəllim təlim nəticələrinə şagirdin xoşladığı yolla getməyi bacarmalıdır. Məhs bu zaman arzu olunan nəticələrə asanlıqla çatmaq mümkün olar. Hər bir müəllim parta arxasından şagirdin mövqeyindən baxmağı bacarmalıdır.

Ədəbiyyat

- 1.Azərbaycan Respublikasının Təhsil Sahəsində İslahat Proqramı. Bakı, 1999.
- 2.Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün ədəbiyyat fənn kurikulumu (V-XI siniflər)/ Azərbaycan müəllimi, 24 dekabr 2010.
- 3.Əliyev S. Həsənov B. Mustafayeva A. Verdiyeva N.Məmmədova S. Ədəbiyyat. 8-ci sinif üçün dərslik. Bakı, 2017.
- 4.Həsənlı B. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. Bakı, 2014.

5. Həsənov B., Əliyev S., Verdiyeva N., Mustafayeva A., Məmmədova S. Ədəbiyyat. 8-ci sinif. Müəllim üçün metodik vəsait. Bakı-2015.
6. Yusifov F. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. Bakı, 2015.
7. Yusifov H. Ədəbiyyat fənn kurikulumu haqqında. //Dil və Ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, 2013, №1 (85).

L.Mirzayeva

Ways to implement oral speech content in literary textbooks

Summary

In the article is spoken from the implementation of the oral speech content line. It is shown that it is important to have oral speech skills. The formation of oral speaking skills is done at school.

That is, three content lines should be realized in the lesson. It is important to consider the interest of the student at the level of development when conducting studies on oral content. In this case, students will be interested in education and will fulfill the tasks and questions given.

Developing students' oral speaking skills plays an important role in their future activities. Having a certain knowledge and skill in life is not enough to succeed. You also have to transfer it to people. The oral line of content is aimed at raising it. To do so is based on the teacher. Teacher should be creative in the lesson process.

I would also like to mention it all these concepts allow to realize the purpose of the literature subject. At the same time application of technologies in learning process and their impact on development of cognitive activity of pupil will be analyzed. Therefore, these issues should be carefully considered in learning process.

Л.З.Мирзоева

**Способы осуществления содержания
оральной речи в литературных
учебниках**

Резюме

В статье говорится о реализации устной речи в содержательной строке. Показано, что важно иметь навыки устной речи. Формирование навыков устной речи осуществляется в школе. То есть три урока должны быть реализованы в уроке. Важно учитывать интерес студента к уровню развития при проведении занятий по устному содержанию.

В этом случае студенты будут заинтересованы в образовании и будут выполнять поставленные задачи и вопросы. Развитие навыков устной речи студентов играет важную роль в их будущей деятельности. Наличие определенных знаний и навыков в жизни недостаточно для успеха. Вы также должны передать это людям. Устная линия содержания направлена на ее повышение. Это зависит от учителя. Учитель должен быть творческим в процессе урока.

Хотелось бы также упомянуть, что все эти понятия позволяют реализовать назначение предмета литературы. Здесь также влияют технологии, используемые в процессе обучения, и их влияние на когнитивное развитие учащихся. Поэтому эти вопросы должны быть тщательно рассмотрены в процессе обучения.

Rəyçi: N.Ə.Abdullazadə

Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

LEYLA HAQVERDİYEVA

ADPU

putiyev@icloud.com

ORTA MƏKTƏBLƏRDƏ HECA VƏZNLI ŞEİRLƏRİN TƏDRİSİ METODİKASINA DAİR

Açar sözlər; lirik əsərlər, heca vəznı, kurikulum, məzmun üzrə iş, təhlil

Ключевые слова; лирические произведения, курикулум, слоговой мера, содержание работы, анализ

Key words; lyrical works, syllabus, curriculum, content work, analysis

Orta məktəbdə bədii əsərlərin şagird tərəfindən qavranılması onların ədəbi növ və janr xüsusiyyətlərinin almaqla aparılır.

Digər janrlar kimi, lirik əsərlər də əsərin ədəbi növ, janr xüsusiyyətləri nəzərə almaqla öyrənilir. Lirik əsərlər yüksək idealları, mənəvi hisləri əks etdirdiyi üçün şagirdlərə güclü tərbiyəvi təsir göstərir. Odur ki, orta məktəblərdə lirik əsərlər öyrədilərkən, xüsusən forma xüsusiyyətlərinin təhlili digər ədəbi növlərdən fərqli aparılmalıdır. Heca vəznli şeirlərin tədrisi zamanı bədii təsvir və ifadə vasitələrinin ideyanın, obrazın səciyyəsinin, emosional ovqatın aydınlaşdırılmasında rolu müəyyənləşdirilməlidir. Lakin bu dövrdə heca vəznli şeirlərin qavranılmasında müəyyən çətinliklər mövcuddur. Heca vəznli şeirlərin qavranılması üçün şagirdə xüsusi həssaslıq, incəlik, müəllif niyyətini duymaq qabiliyyəti tələb olunur. Əsərin əsasında duran ovqat, hiss və həyəcanlar şagirdə tanış olmalıdır. Məsələn, X sinifdə tədris olunan Q.Zakirin “Bədii səbə, mənim dərdi dilimi...” qoşmasında ifadə olunan hisləri, düşüncələri məktəblilər qoşmanın elə ilk oxusu zamanı birbaşa qavraya bilməzlər. Lakin müəllim giriş sözündə şagirdləri istiqamətləndirə, şagirdləri yaradıcı düşünməyə sövq edə bilər. Heca vəznli əsərlər üzərində iş zamanı məktəblilərin emosional təəssüratı dərinləşdirilir, tanış olmayan sözlərin mənası aydınlaşdırılır. Sözlərin düzgün yazılışı və deyilişi ilə bərabər, məna çalarlarının da öyrənilməsi şagirdlərin lüğət ehtiyatını zənginləşdirir, nitqinə canlılıq, təsirlik göstərir. Şeirin məzmunu janrından asılı olaraq misra-misra, bənd-bənd şərh edilir. Heca vəznli şeirlərin tədrisi zamanı hiss və həyəcanın daşıyıcısı olan lirik qəhrəmanın obrazının təhlili mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Lirik əsərlərdə sənətkarlığın mühüm elementləri olan peyzaj detalları, portret təsvirləri, əşya obrazları, məcazlar da əsərdəki ovqatın, qəhrəmanın xarakterinin, yaşantılarının aydınlaşdırılması baxımından əhəmiyyətlidir. Məsələn, M.P.Vaqifin “Pəri” qoşmasında gözəlin bədii portretinin, daxili aləminin təsviri, etnoqrafik detallar M.Müşfiqin “Yağış”, “Yenə o bağ

olaydı” şeirlərindəki təbiət təsvirlərinin, ideyanın açılmasında mühüm rol oynadığına görə dərsdə müəllim tərəfindən müqayisəli şəkildə təhlilə cəlb oluna bilər.

Heca vəznli şeirlərin tədrisi zamanı müəllim bir sıra nüanslara diqqət yetirməlidir. İlk öncə müəllim standartlara əsaslanmaqla əldə edəcəyi nəticəni öncədən müəyyənləşdirməli və bu istiqamətdə iş aparmalıdır. Bununla yanaşı, heca vəznli şeirlərin oxu xüsusiyyətləri diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Şagirdlər oxu zamanı ayrı-ayrı misraların oxusunda səsin aldığı çalarları, məntiqi vurğulu sözləri, səs tonunun dəyişdiyi məqamlara diqqət yetirməli, qafiyə sisteminə, sözlərin seçimində xalq dilinə yaxınlığını nəzərə almalıdır. Müəllim tədris etdiyi şeirdə şagirdlərə tanış olmayan sözlərin mənasını mənşəyinə və işlənmə məqamına görə izah etməli, mürəkkəb süjet və kompozisiyalı bədii nümunələrdə bədii təsvir və ifadə vasitələrini müəyyənləşdirməlidir. Əlbəttə, bütün bunları müəllim hazır şəkildə vermir. Müəllim şagirdləri düzgün istiqamətləndirməklə müstəqil tədqiqata cəlb edir. Heca vəznli şeirlərin təhlili zamanı əsas diqqət yetiriləcək məsələlərdən biri də misra, bölgü, qafiyə məsələsidir. Təhlil zamanı şagirdlər misra, bölgü, qafiyəyə xüsusi diqqət yetirməlidir. Heca vəznində yazılmış əsərlərdən biri olan M.P.Vaqifin “Pəri” qoşmasının tədrisi zamanı müəllim bütün bu xüsusiyyətləri nəzərə almalıdır. Qoşmanın tədrisinə X sinifdə üç saat vaxt ayrılmışdır. Birinci saatda sənətkarın həyat və yaradıcılığı haqqında aşağı siniflərdə aldıkları məlumatları daha da genişləndirilir. İkinci və üçüncü dərs saatları qoşmanın məzmun üzrə işə və təhlilə ayrılır. Məzmun üzrə iş aparılarkən müəllim əsas diqqəti tanış olmayan sözlərin mənasının aydınlaşdırılmasına və məcazların müəyyənləşdirilməsinə yetirməlidir. Qoşmanın əsas xüsusiyyətlərini misradakı hecaların sayını, daxili bölgüsünü, qafiyə quruluşunu misallarla şagirdlərə aydınlaşdırmalıdır.

İxtilatın şirin, sözün məzəli,
Şəkər gülüşündən canlar təzəli,
Ellər yaraşığı, ölkə gözəli
Nə gözəl doğubsan anadan Pəri.

Bu misrada olduğu kimi digər misraların da 11 hecalı olduğunu, bölgünün 6+5 şəklində olduğunu, məzəli, təzəli, gözəli sözlərinin qafiyə yaratması digər misralarda da eyni şəkildə özünü əks etdirdiyini nümunələrlə şagirdlərə öyrədir. Dərsin təhlil üzrə iş mərhələsində artıq qoşmanın hansı mövzuda yazıldığı, şeirin ideya-məzmun xüsusiyyətləri, bədii keyfiyyətləri açılır. Heca vəznli əsərlər həcmcə yığcam olduğu üçün təhlil zamanı sənətkarın hər sözü, ifadəsi, əsərdəki ovqat, bədii təsvir və ifadə vasitələri

üzrə iş əhəmiyyətlidir. Heca vəznli əsərlər üzrə iş zamanı nəticə olaraq aşağıdakı məsələlərə diqqət yetirilir;

1. Əsərin mövzusu, problematikasi
2. Lirik qəhrəmanın səciyyəsi
3. Əsərdəki emosional ovqat
4. Əsərin janr, kompozisiya, dil-üslub xüsusiyyətləri, şairin novatorluğu
5. Lirik əsərlər üzrə ədəbi-nəzəri anlayışların mənimsənilməsi (janr, vəzn, misra, beyt, bənd, qafiya, ölçü, misradaxili bölgü və s.)
6. Sənətkarın niyyəti (əsərin ideyası)

Poeziyanı duymaq, sevmək, onunla yaşamaq və ona təsirli ifa ilə çatdırmaq, sevmək, onunla yaşamaq asan deyildir. Poeziya nümunələri sözə daha həssas münasibət, poetik dillə onun çalarlarına xüsusi yanaşma tələb edir. Bəs bu keyfiyyətlər məktəblidə necədir? Şagirdlər heca vəznli şeirləri hansı səviyyədə qavrayıb, dərk edirlər?

Xüsusi tədqiqatların nəticələri, şəxsi təcrübəm, müşahidələr göstərir ki, poetik nümunələrin məktəblidə doğurmalı olduğu estetik təsir yarımçıq, formalaşan bədii zövq yarımçıq olur. Bu hər sinifdə, daha dəqiq desək, ədəbiyyatın tədrisinin bütün mərhələlərində özünü bu və ya digər dərəcədə göstərir. Heca vəznli şeirlərin oxusu zamanı aşağı, orta və yuxarı siniflərin şagirdləri çox vaxt müəllimin hiss və duyğularından, şeirin janr xüsusiyyətlərindən xəbərsiz olurlar və çox təəssüf ki, əsərin məzmunca uyğun ovqatı belə şagirdlərdə müşahidə etmək mümkün olmur. Şagirdlər heca vəznli şeirlərin öyrənilməsi zamanı şeirdəki ürəyəyatan sözləri, obrazlılığı ilə diqqəti dərhal çəkmə ifadələri laqeyd, biganə, mexaniki olaraq səsləndirirlər. Lirik əsərlərin tədrisi zamanı müəllimi bir sual fikirləşdirir ki, mən nə etməliyəm ki, necə etməliyəm ki, şagirlər şeirdəki gözəlliyi duysun, onunla nəfəs alsın, hissləri zərifləşsin, duyğuları kövrək olsun. Deməli, öyrətməyin də, öyrənməyin də məzmununda, formasında əsaslı dəyişikliyin aparılması zəruridir. Bu dəyişikliyin əsasında, mərkəzdə şagirdin obyektlə üz-üzə, təkbətək qoyulması dayanmalıdır. Bu isə yeni texnologiyaların fəal interaktiv təlimin ardıcıl, sistemli tətbiqini zəruri edir. Bütün bu suallara o müəllim həqiqi cavab tapa bilər ki, metodik ədəbiyyatlarda verilən nümunələri diqqətlə öyrənsin, mövzuya yaradıcı yanaşsın, şagirdlərdə gördüyü zəif cəhətləri islah etsin. Həmdə ardıcıl, müntəzəm tətbiq etməyə nail olsun. 10-cu sinifdə tədris olunan heca vəznli şeirlərin tədrisi zamanı müəllim ilk öncə həm dərslərin saatına uyğun təlim nəticələri müəyyənləşdirməlidir. Bunun üçün müəllim standartlara müraciət etməlidir. Məsələn, X sinifdə M.P.Vaqifin “Pəri” qoşmasının tədrisinə 0 saat vaxt ayrılmışdır. Birinci saat məzmun üzrə isə, ikinci saat isə təhlil üzrə isə ayrılıb. Məzmun üzrə zamanı aşağıdakı standartlar əsas götürülür:

1.1.1. Müxtəlif vəznli şeirlərdə (heca, əruz, sərbəst) və sujetli əsərlərdə (dastan, poema, hekayə, povest, roman, dram, komediya, əfsanə) tanış olmayan sözlərin mənasını mənşəyinə və işlənmə məqamına görə izah edir.

1.1.4 Müxtəlif ədəbi növ və janrda olan bədii nümunələrdə əksini tapan mühüm mədəni, əxlaqi etik dəyərləri müəyyənləşdirir.

1.1.5 Müxtəlif vəznli (heca, əruz) şeirlərdə, müərkəb sujet və kompozisiyalı bədii nümunələrdə bədii təsvir və ifadə vasitələrini (epitet, bənzətmə, metafor, metonimiya, mübaligə, litota, bədii sual, təkrir, bədii təzad, inversiya) müəyyənləşdirir.

İkinci dərs isə artıq təhlil üzrə işə ayrılır. Artıq bu zaman fərqli standartlardan istifadə olunur. Bunlar aşağıdakılardır;

1.1.2 İfadəli oxudan müxtəlif ədəbi növdə olan əsərlərin emosional-obrazlı qavranılması, təhlili məqsədilə istifadə edir.

1.2.1 Müxtəlif vəznli şeirləri (heca, əruz, sərbəst) və sujetli bədii nümunələri (dastan, poema, hekayə, povest, roman, dram, komediya, faciə) janr dil baxımından müqayisə edir.

1.2.2 Davranış və əməllərinə başqaları ilə qarşılıqlı münasibətlərinə yazının mövqeyinə, digər surətlərin muhakimələrinə əsaslanmaqla təhlil edir.

1.2.3 Müxtəlif vəznli (heca, əruz, sərbəst) şeirlərdə, sujetli ədəbi nümunələrdə bədii təsvir və ifadə vasitələrinin obrazlılığın yaradılmasındakı rolunu aydınlaşdırır və münasibət bildirir.

Mövzunu tədris etməzdən əvvəl müəllim əldə edəcəyi təlim nəticələrini, şagirlərin hansı bacarıq və vərdislərə yiyələnəcəyini qabaqcadan müəyyənləşdirir. Müəllim şagirdləri dərstdə bu istiqamətdə yönəldir.

Gördüyümüz kimi orta məktəb dərslərlərində nəzm əsərlərin tədrisinə çox vaxt iki və ya üç saat vaxt verilir. Bu ondan irəli gəlir ki, nəzm əsərlərinin şagird tərəfindən həzm olunması bir 45 dəqiqə ərzində mümkün deyil. Şagird verilən əsəri təfəkkür süzgəcindən keçirib beyninin məhsuluna çevirməsi üçün iki, üç dərs saati lazım olur. Məhz buna görə də heca vəznli şeirlərin tədrisi zamanı məzmun üzrə iş və təhlil dərsləri böyük əhəmiyyət kəsb edir. Ədəbi əsərlərin məzmunu kifayət qədər dərindən öyrənildikdən sonra onun təhlili həyata keçirilməlidir. Bu işi "Ədəbiyyat və həyat həqiqətləri" məzmun xəttindəki 1.2. əsas standartının tərkibindəki alt-standardlar, eləcə də şifahi və yazılı nitq məzmun xətlərindəki alt-standardlar yerinə yetirməlidir. Ədəbi əsərlər, qeyd etdiyimiz kimi, bir həyat məktəbidir. Bu məktəbdə insan üçün öyrəniləcək, təhlil ediləcək, araşdırılacaq çox məsələlər vardır. Bunun üçün də həmin yollara bələd olmaq olduqca vacibdir. Bu yolları məişətimizdə problemsiz olaraq tətbiq edirik. Nədənsə xoşumuz gələndə bunun səbəblərini asanlıqla izah edirik,

bəyəndiyimiz və ya bəyənmədiyimiz yerləri, keyfiyyətləri əsaslandırmağa çalışırıq. Bədii əsərlərin təhlilində də təxminən eyni qayda vardır. Müəllim bunlardan sonra metodikanın göstərdiyi üsullara, vasitələrə bələd olmalıdır. Əsərin təhlil olunması işində müəllimin sənətinə sevgisi, fəallığı və təşəbbüskarlığı da bu prosesdə az rol oynamır və bütün bu deyilənlər bütöv bir kompleks yaradır. Deməli, müəllim həm nəzəri cəhətdən ətraflı biliyə malik olmalı, həm də konkret bir əsərin təhlili qaydalarına yiyələnmişdir. O, yalnız bundan sonra ədəbi əsərləri lazımi səviyyədə təhlil etdirər və belə bir keyfiyyətləri şagirdlərinə aşılaya bilər. Bizim də məqsədimiz odur ki, hər iki tərəf – həm müəllim, həm də şagird ədəbi əsərləri təhlili yollarına dərindən bələd olsunlar. Bu yolları bilən şagird istənilən əsərlərin müstəqil təhlil olunmasında elə bir çətinlik çəkməyəcəklər. Əslində şagirdlərinə məhz belə bir bacarığı aşılamağı müəllim ciddi bir vəzifə kimi qarşısına qoymalıdır. Ədəbi əsərlərin öyrədilməsində ən mühüm mərhələ təhlil dərslərinin təşkil olunmasıdır. Təhlil dərsləri əsərin iştirakçılarına, müəllif mövqeyinə, şeir parçalarındakı lirik və ya satirik obraza, onlarda ifadə olunan əhvali-ruhiyyəyə, əsərlərin bədii-sənətkarlıq məsələlərinə münasibətlərin aşkarlanması yolu ilə həyata keçməlidir. 1.2. əsas standartında bu məsələlər lazımi şəkildə ifadə olunmuşdur. Gördüyümüz kimi orta məktəbdə heca vəznli şeirlərin tədrisi çox böyük bir prosesdir. Burada müəllimin həm yaradıcılıq, həm də ədəbiyyat nəzəriyyəsinə tam bələd olmaq tələb olunur.

Bütün bu xüsusiyyətləri özündə tam şəkildə əks etdirə bilən müəllim mükəmməl dərş nümunəsini ortaya qoya bilər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Əliyev.S, Həsənlı. B, Mustafayeva. A “Ümumtəhsil məktəblərinin X sinfi üçün ədəbiyyat fənni üzrə dərslık” Bakı, 2017.
 2. Əliyev.S, Həsənlı. B, Mustafayeva. A “Ümumtəhsil məktəblərinin X sinfi üçün ədəbiyyat fənni üzrə metodik vəsait” Bakı, 2017.
 3. Həsənlı. B “Ədəbiyyatın tədrisi metodikası” Bakı, 2016.
 4. Xəlilov. N “Heca vəzninin Vaqif yaradıcılığında yeri” Dil və ədəbiyyat jurnalı, Bakı, 2013
- Yusifov. F “Ədəbiyyatın tədrisi metodikası” Bakı, 2013.

Х. Лейла

Методика преподавания силлабических стихов в общеобразовательных школах

Резюме

Внутренний потенциал поэтической поэмы очень богат. Невероятно поднять более глубокие проблемы с тонкими оттенками

маленького стихотворения. Вот почему все эти особенности учитываются при обучении лирическим стихам, а в средней школе значение слов, незнакомых ученикам, выясняется при обучении поэтическим слогам. Определение свитков также важно. Затем начинает принимать литературно-теоретические понятия (жанр, рифмы, евангелия, ритмы, бейты, главы). Работа учителя направлена на получение правильного результата при обучении. Учитель выступает здесь как фасилитатор. Направляет студентов. Студенты руководствуются тем, что могут правильно рассмотреть тему и проблематику в поэзии, пусть они изучат характер и питание героя. Каждый этап современного урока ожидается во время преподавания композиций. Новые учебные технологии используются в учебной программе. Правильная форма работы выбрана. Метод подходит для типа курса. Следуя всему этому, вы можете получить идеальный урок. Для этого учитель должен учитывать перечисленные

H.Leyla

**The method of teaching the syllabic poems in secondary schools
Summary**

The poetic poem's inner potential is very rich. It is unbelievable to raise deeper issues with subtle shades of a small poem. That is why all these features are taken into account when teaching lyric poems. In the middle school, the meaning of the words that are not familiar to the pupils are clarified when teaching poetry syllables. Identifying the scrolls is also important. Then begins to adopt literary-theoretical concepts (genre, rhymes, gospels, rhythms, chapters). Teacher's work is aimed at making the right result when teaching. The teacher stands here as a facilitator. Directs students. Students are guided so that they can properly address the theme and problematic in poetry. Let them learn the characteristic and food of the hero. Every stage of the modern lesson is expected during the teaching of compositions. New learning technologies are used in the curriculum. Proper job form is selected. The method is suitable for the type of course. By following all of this, you can set a perfect lesson. For this, the teacher should take into account those listed

Rəyçi: Xöşbəxt Əliyeva
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

ULKER MURADOVA
Western Caspian University
ulkermuradova15@gmail.com

WILLIAM SHAKESPEARE: POETIC CHARACTERS AND IDENTITY

Key words: Shakespeare creativity, sonnet, playwright, character, Western Renaissance, tragedy genre.

Ключевые слова: творчество Шекспира, сонет, драматург, персонаж, Западный Ренессанс, жанр трагедии.

Açar sözlər: Şekspir yaradıcılığı, sonet, dramaturq, xarakter, Qərb İntibahı, faciə janrı.

Shakespeare lived in the bright and at the same time the most difficult period of the European Renaissance. During the deepest and most critical times of the Renaissance, concepts introduced earlier in the works of Boccaccio, Leonardo da Vinci, Rabelais and other thinkers have been examined on the basis of history's bitter experience and have been upset. In the Renaissance, for centuries, a horrible horizon has opened in front of a person living in the feudal state of mind, with an unbelievable confidence in his own strength and his tendency to life, knowledge and creativity. In the Renaissance, the human being is once again saddened by the tales of the Middle Ages about the world of the Hereafter, hoping for this world, looking for heaven and hell. Great interest in natural sciences and humanities [1, 14].

Famous English poet and playwright Shakespeare's greatest fame has brought her dramaturgy, especially tragedy. However, acquaintance with poetry is based on such an idea that Shakespeare wrote 37 plays (tragedy, comedy and chronological genres) would remain in the history of literature as a poet even if he was not a playwright [1, 23].

The sonnet genre is well-known to the Azerbaijani reader in Italy at the beginning of XIV century. Later, this genre spread to all Western European countries. Before the genre of the sonnet, the sonnet was widely circulated in European countries, usually with a large volume of balloons. The poetic example of the fourteen-poetic poetic sample, the flexible attitude of the sonnet to this or that idea, attracted the poets to the fact that V. Shakespeare could not remain beyond that charm.

Generally, Shakespeare has written 154 sonnets (perhaps this is so much for the literature). Taking into account that the sonnets are the first poems of the author, in other words, at the initial stage of his creativity, we can make an objective assessment of the magnificence of Shakespeare's work. It is

possible to say with certainty that Shakespeare's sonets are exemplary, effective and valuable from the endings of the poets' predecessors, their contemporaries, and their successors. The last phrase in the sentence refers to the problems that have been raised in more thumbs and answers.

Everyone who reads each and every chapter and compares with today's problems, I am sure everyone will come to the same conclusion - no one will want to believe that these lines were written about four hundred years ago. The eternal character of Shakespeare poetry is also derived from it [2, 4].

In the ballet, the author is polemic with gay itself, and asks for a lover of love, or even a sincere friend. The reader does not face any uncertainty because the fanatics of the world, the approval of good deeds, pure and false love, hypocrisy, betrayal ... provide the diversity of topics. Each subsequent sonet, fourteen poetical poetic samples in the heart of the reader (the twelfth sonet consists of twelve misconceptions, and skeptics, who do not understand this strangeness, suppose that the two letters of the same end have disappeared).

Shakespeare saw the negative phenomena in society, and the creatures he had created. People were forced to do evil and deceit. This problem goes from one end of the terminals to the main line, but the 66th sonet, which is considered most valued, puts this problem at full weight. The lyrical hero who dreams of death lists all the evil that drives him to this desire (darkness in the darkness, dissatisfied with happiness, condemns honor, diminishes purity, laughs flat, laughter laughs straight, inspiration is fisted, self-esteem and dignity and so on.). Can humanity cope with so much evil and extreme degradation?

But Shakespeare's hero can not die. Take a look at the last two examples:

I want to die, this is the cure, see,
I just do not want to leave you alone.

As Shakespeare puts it, the fact is that the abundance and the heaviness of suffering should be lifted by the hand, for no servant of God can withstand such a burden. But at the same time another factor emerges: a person with a thousand wires will prefer to live because someone does not want to be alone in this world at the last moment.

The key point in increasing the artistic sanctification of the 66th son is the lack of concreteness under the identity of the text. Thus, this sonet becomes the common property of all troubles. That is, the person who intends to commit suicide does not want to put his mother or father, or baby, or sister, or his lover alone, at the last moment, and the life goes on.

As it was mentioned, this genre has found a great job in Italy, the cradle of the Western Renaissance at the beginning of the XIV century. According to some research, Mikayil Mushfig, our first poet, who addressed the genre of poetry in Azerbaijani poetry. He wrote 12 sonnets between 1928 and 1937. Thus, the "arrival" of the national genre of the sonnet took about three hundred and fifty years. The poet Aliaga Kürçaylı, who later lived in the same period, has three episodes. But what M. Mushfig or A. Kürçaylı did not name his pen products as sonnet.

The genre of the Sonnet begins in the mid-50's of the last century. In 1955, the son of Shakespeare was published in the translation of well-known poet and translator Talat Eyyubov. In general, the services of T. Eyyubov are undeniable in delivering our heritage to Shakespeare's readers. After these repercussions were re-published in 1962, poet Adil Babayev began to publish his own sequences.

In this book, the poems translated directly from the English poet Sabir Mustafa translated to the readers. S. Mustafa had a creative attitude to previous translations both Russian and Azerbaijani and could create more successful poetic patterns. Until now, the endings of S. Mustafan have been published twice, sympathetically. S. Mustafa himself, who had been under the influence of his translations, also frequently addressed the genre of the sonnet and published a separate book titled "Turkish Authors" [3, 106].

Thus, even though it was late, this genre gained citizenship in our national literature.

"Insulted Purity", one of Shakespeare's great poems, is also presented to our readers in Sabir Mustafan's English translation. This work has also had a successful translation fate. Here we need to make sure that the talented poet and translator, the late Anvar Rzan, as their first editor in the successful acquisition of translation, should be noted and appreciated [3, 108].

In addition to the tragedies included in the first volume of Shakespeare's selected works, several other works of the author have also been translated into our language. In our translation, our writer, Mirza Ibrahimov, has tried to cover the diversity of genre variety and the whole epoch of Shakespeare's creation by incorporating the comedy "Noisy noise" and the romantic play "Storm" in Anar's English translation.

Shakespeare wrote the comedy "The Noise of Nothing" included in the book, in the first period of his creation. In the nineteenth century of the 16th century, he was still a young man who believed in the power of his talent. He had thought of a sentence in his own words and had a positive effect on that sentence: "It is enough to be clever, happiness comes to itself." It was the creator of Shakespeare's creativity, which, for the most part, optimistic phase ". Even the "Romeo and Juliet" (1595) and "Yuli Caesar" (1599) tragedies,

which were written in this period, are regarded as "a disaster for disaster" by genre.

Although taken from Spain as the scene of "noise noisy" comedy, the event is characteristic for each country. The eternal theme is the evil force that wants to enter into two loving young men and the struggle of these two poles. However, the beautiful Qero who has suffered a misfortune is innocent as well as innocent and pure. For example, let's just say that Juliet can not go into the open war for self-love. However, according to Shakespeare, the world is no better than any other person in this work to prove Gera's purity [3, 206].

The initiative to launch that struggle comes from the churchman Francisco Francis (Incidentally, in several cases Shakespeare generally worked on church figures in a positive light).

His cousin Beatrice is the one who has the most direct impact on those who have fought for Gerry's happiness. Beatrix is a beautiful and intelligent girl who also wants to marry someone and marry. But when talking to his relative and friend Gerry's clean name, Beatrice forgets his own destiny, and directs his entire activity to the happiness of others.

Beatrice is a delicate girl; he could not forgive the prince Klavdion and he asked for his favorite Benedict, and then demanded that Klavdio be killed.

This proves how a devoted, elegant girl is the heart; he does not hesitate to forfeit his destiny for the sake of Gera's good, as well as the fate of his beloved boy.

The "Storm" play presented to readers in this book is the product of the last period of Shakespeare's creations.

During his nearly twenty-two years of his work, Shakespeare's attitude to the world, society, and the surrounding processes has undergone a three-dimensional change. The first optimistic mood was mentioned above. Over the years, the incarnation of the events in humanity, the ability of the human character, the ability to reach deeper into the events of life, have attracted great interest to Shakespeare's personality.

He also wrote the most famous tragedies under the influence of that terrible mood. In the years 1609-12, V. Shakespeare tried to stay away from the reality, and more inclined to romantic thinking. The Shakespeare, seeking to overcome the deformities of life by the power of the real forces, came to the conclusion that as if it were the hands of the human race, he sought salvation in heaven, souls, and mythical forces. The romantic play "Storm" is just the product of that creative period.

This work is somewhat reminiscent of the Hamlet tragedy. Murdering the most native man under the passion of power! Here, too, the brother was slaughtered. Through this work, Shakespeare suggests to his reader that

everything is going on in the world, and mythical romantic forces play a leading role in the restoration of justice when it is needed.

Even though the "Storm" play ends with the triumph of victory and victory, one aspect of the work is not to take the revenge of evil, to overcome the evil and betrayal. Prospero's image is the bearer of these human qualities.

Another aspect of Pyes's thought is that no matter where it is, man does not lose his human face. Prospero and his daughter, Miranda, who are forced to live on a remote island, not only lose their human qualities, but they are able to stand far better than those who are thrown into the island by the storm.

Generally, V. Shakespeare is less like himself in the last period of his creative work. He had already understood that I was not able to change the world's tricks with his works. It's not surprising, then, that Shakespeare, who spent the last four years of his 52-year life in his native Stratford settlement, did not write a single piece of art! Shakespeare's mysteriousness, which suddenly left his pen on the age of 48, continues today ... [3, 225].

At the same time, in the early stages of the Renaissance, when it was necessary to describe the exterior beauty of the man, especially in Italy, painting, dyeing, and especially the portrait genre were preferred. Later on, the theater genre gained popularity in England and Spain when it penetrates the inner world of man and intends to show it with all its complexity and contradictions.

We would like to make sure that other works of the English poet and playwright still translated not from the original will come to the Azerbaijani readers in the near future.

References

1. Shakespeare creativity and personality new look // "Renessans" // Sound - 2014. P. 10/14.
- 2, Theoretical view of E.Efendiyev, Shakespeare's work // Scientific article // Baku, 2012.
3. Selected Works of Shakespeare, Volume 2, Baku, 2004. Comp. 506.
- 4, Holderness, Graham. Nine Lives of William Shakespeare. - London, New York: Continuum, 2013
- 5.Schoenbaum, S. William Shakespeare: A Compact Documentary Life. - Oxford University Press, 2014

Ü.Muradova

Ulyam Şekspir: Poetik obrazlar və kimliyin öyrənilməsi

Xülasə

Məqalə dahi Şekspirin yaradıcılığının təhlilindən bəhs edir. İntibah dövrünün dram sənəti zirvəsində qeyd-şərtsiz görkəmli ingilis dramaturqu Vilyam Şekspirin adı çəkilir.

Mayasında insan ləyaqətinin ucalığı, mənəvi yüksəkliyi, insanpərvərlik, dərin həyatilik və məhəbbət ülviliyi dayanan Şekspir yaradıcılığı ümumbəşər mənəvi sərvətində elə bir zirvədir ki, coğrafi sərhədlər, etnik müxtəlifliklər, milli psixologiyalar məhdudluğu tanımır və zamana sinə gərir. Bəşəriyyətin indisi və gələcəyi üçün narahatlıq keçirən ölməz sənətkarın humanizm ideyaları, gerçəkliklə ideal arasındakı uçurumun ictimai mahiyyəti yazdığı faciələrdə daha şaxəli şəkildə paradaqlanır. Onun faciə və komediyalarında əksini tapmış məsələlər, həyat haqqında söylədiyi həqiqətlər, insanların bir-birinə münasibəti zaman-zaman dəyişməz qalır. Şekspir hadisələrin dərinliyinə nüfuz edir, ilk nəzərdə əhəmiyyətsiz görünən xırda bir hadisənin arxasında gizlənən ümumbəşəri əhəmiyyətə malik mənaları üzə çıxara bilirdi. Dissertasiyada Şekspir yaradıcılığı ilə yanaşı, eyni zamanda ara sıra Şekspir haqqında araşdırma aparan alimlərin fikirləri də təhlil edilmişdir. Sonda onu da qeyd etmək istərdim ki, Şekspirin bütün əsərləri zəmanə ilə son dərəcə bağlı olduğuna görə dünya ədəbiyyatında misli görünməmiş tarixi əhəmiyyət kəsb etmişdir. Təhlilini verdiyimiz həmin əsərlər və sonetlərdə faciəvilik nikbinliklə üzvi vəhdətdir ki, bu da nəticə etibarilə oxucunu ülvilik və gözəllik aləminə qovuşdurur, onun həyat eşqi və mübarizə əzmini artırır.

У.Мурадова

Уильям Шекспир: поэтические персонажи и личность

Резюме

Статья посвящена анализу творчества Шекспира. Творчество Шекспира, основанное на человеческом достоинстве, моральном возвышении, человечности, глубоко укоренившемся образе жизни и любви, является одним из пиков универсального духовного богатства, которое не признает географических границ, этнического разнообразия, ограничений национальной психологии и времени. Для литературы Возрождения (как и для литературы средних веков) характерна

повторяемость ряда традиционных сюжетов. Любимые аудиторией сюжеты по своей сути не всегда полностью совпадали с трагической или комической парадигмой, зачастую их жанр определялся жанром источника. Общеизвестным является факт наличия у Шекспира повторяющихся сюжетных схем; при этом повторение может присутствовать как в одном и том же произведении, так и в разных. Определенный набор означенных черт непременно доминирует, выводя произведение либо в комическое, либо в трагическое русло. Другими словами, при реализации приведенных бинарных оппозиций реализуется одна из основных художественных функций самоубийства – функция жанровой ориентации. Шекспир, представитель английской литературы позднего Возрождения, — писатель, впитавший все лучшие завоевания современной мысли и искусства, страстный гуманист и борец за справедливость, с наибольшей полнотой отразил в своем творчестве в блестящей художественной форме коренные сдвиги в истории своего народа; и поэтому его наследие сохраняет непреходящее значение как прекрасный памятник великой эпохи и вечный источник эстетического наслаждения. Не случайно поэтому и в творчестве Шекспира характерная для периода национального подъема оптимистическая уверенность в том, что воплощение прекрасных идеалов справедливости и создание условий для свободного развития личности — дело недалекого, реального будущего. Идеи гуманистических бессмертного художника - больше, чем просто проявление трагедий, которые являются реальными и идеальными. Проблемы отражены в его трагедии и комедии, в истинах, которые он говорил о жизни, и в отношении людей друг к другу. Шекспир проникает в глубину явления.

В диссертации были проанализированы работы Шекспира. Наконец, я хотел бы отметить, что все произведения Шекспира были настолько замечательны в мировой литературе, что их быстро изменяющихся исторических условиях протекало развитие позднего английского гуманизма.

Rəyçi: Shahin Xəlilli
Filologiya elmləri doktoru, professor

TELMAN KAZIMOV
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bakı Slavyan Universiteti
telman@mail.ru

**DIE RÄTSELHAFTEN FIGUREN IN DEN
HELDENDICHTUNGEN „NIBELUNGENLIED“ UND „KITAB-
DEDE KORKUT“**

Schlüsselwörter: der Held, Oghus, Hagen von Tronege, König Gunther, Königin Krimhild, Sigfrid Kasan Chan, Arus, Bejrek.

Açar sözlər: Qəhrəman, Oğuz, kral Qünter, kraliça Krimhild, Siqfrid, Qazan Xan, Aruz, Beyrək.

Ключевые слова: герой, король Гюнтер, королева Кримхилд, Сигфрид, Газан хан, Аруз, Бейрек.

Key words: the hero, Oghuz, Hagen fon Tronege, the King Gunter, the Queen Krimhild, Zigfrid, Qasan Khan, Aruz, Beyrek.

Das berühmteste Beispiel der aserbajdschanischen mündlich überlieferten Literatur, „Kitab-Dede Korkut“, ist auch für die Forschung der gegenwärtigen aserbajdschanischen Sprache und Literatur von großer Bedeutung. Die Heldendichtung hat für die Erforschung der heutigen episch-lyrischen Gattungen großen Wert und bildet den Gipfel der aserbajdschanischen Literatur. Die bekannten aserbajdschanischen Sprach- und Literaturwissenschaftler wie Ali Sultanli, Schamil Cämschidov, Mämmädhüsejn Tähmasib, Tofig Hacıjev, Kamal Abdulla u.a. haben diese bekannte Heldendichtung erforscht und wertvolle Meinungen geäußert. Die Heldendichtung „Kitab-Dede Korkut“ schildert die sozial-ökonomische Lage, Sitte und Bräuche, das Kulturleben der Oghusen im Mittelalter. Nach den Vermutungen der Forscher entstand die Heldendichtung in den ersten Jahren des Islams, nachdem die Araber das Land der Oghusen erobert hatten und den Islam mit Gewalt durchsetzten. Die Helden gehen vom Lobe Gottes zum Lobe Muhammeds und Alis über. In beiden Heldendichtungen sind manche rätselhafte Figuren, deren Charakter auch heutzutage bemerkenswert erscheint. Diese Figuren sind im „Nibelungenlied“ Hagen von Tronege, König Gunther, die Königin Kriemhild und im „Kitab-Dede Korkut“ Arus von den Dsch-Außen Oghusen und Yalyndschaq, Sohn des Jalantschy.

Das bittere Schicksal des Königs Gunter und seines Vasallen Hagen von Tronege und der Königin Kriemhild im „Nibelungenlied“ erinnert an Arus, an Yalyndschaq, Sohn des Jalantschy und an 40 Gefolgsmänner von Bugadsch Chan. Der rätselhafte Charakter dieser Figuren geht in ihren

schlimmen Taten auf. In beiden Heldendichtungen, im „Nibelungenlied“ und im „Kitab-Dede Korkut“, gehen wegen der rätselhaften Figuren sowohl die Burgunden und die Hunnen, als auch (Itsch) Innen- und (Disch) Außen Oghusen zugrunde. Die rätselhaften Figuren sind sowohl im „Nibelungenlied“, als auch in der Heldendichtung „Kitabi-Dede Korkut“ vorhanden. Zuerst möchte ich die Leser mit den rätselhaften Figuren der Heldendichtung „Kitab-Dede Korkut“ kurz bekannt machen: der Onkel von Kasan Chan Arus aus den Außen Oghusen lud Bejrek zu sich ein und verlangte von ihm, daß er ihm Treue schwören und Kasan verlassen sollte. Bejrek weigerte sich, wurde verspottet und schließlich erschlagen. Wenn die Eingeladenen sowohl im „Nibelungenlied“, als auch im „Kitab-Dede Korkut“ gewusst hätten, dass Sie erschlagen werden, hätten sie sich vorgesehen und sich geschützt. Sehen wir diese rätselhaften Figuren im Einzelnen durch. In der ersten Geschichte „Die Geschichte von Boghadsch Chan, dem Sohn Dirsä Chan“ wird beschrieben, dass Chan der Chane Bajandur Chan jährlich ein Fest veranstaltete und alle Bege der Oghusen bewirtete. An einem Platze hatte er weiße Zelte, an einem Platze rote Zelte und an einem Platze schwarze Zelte aufschlagen lassen und sprach: „Wer einen Sohn hat soll sich in das weiße Zelt setzen, wer eine Tochter hat, in das rote, wer weder Sohn und Tochter hat, in das schwarze“ (1.S.22). Er fügte noch zu, dass man ihnen dementsprechend Essen gibt und den Kinderlosen Gott verflucht hat und sie verfluchen ihn mit ihm. Dirsä Chan kommt auch mit seinen vierzig Kriegern zum Festmahl. Aber als man ihn ins schwarze Zelt setzen wollte, verstand er, dass er keine Kinder hat und deswegen muss er sich im schwarzen Zelt auf schwarzen Filzdeckel setzen und Fleisch vom schwarzen Hammel essen. Das alles gefiel Dirsä Chan nicht, er fühlte sich beleidigt und verließ mit seinen vierzig Kriegern das Festmahl.

Nach dem Ratschlage seines Weibes veranstaltete er ein großes Fest, lud die Bege der Innen- und Außen-Oghusen ein. Die Hungrigen sättigte er, die Nackten kleidete er und die Verschuldeten erlöste er aus ihrer Schuld. Dann erhoben sie die Hände und flehten, damit der Gott ihnen einen Sohn schenke. Seine Frau war schwanger und Gott Erhabene schenkte ihr einen Sohn. Als der Sohn fünfzehn Jahre alt war besuchte der Vater mit ihm das Lager Bajandur Chans. Bajandur Chan besaß einen Stier und einen Kamelhengst. Einmal im Sommer und einmal im Herbst ließ man den Stier mit dem Kamelhengst kämpfen und Bajandur Chan pflegte mit den Begen der starken Oghusen dem Schauspiel zuzusehen und sich daran zu ergötzen. Es war Sommer und man hatte wieder den Stier aus dem Palaste herausgebracht, drei Männer hielten ihn an eisernen Ketten von rechts und drei Männer von links und ließen ihn mitten in der Arena frei. Zu dieser Zeit saßen Dirsä Chans junger Sohn und drei Knaben aus dem Lager beim Knöchelspiel. Als man den Stier losließ, rief man

den Jungen zu, damit sie fortlaufen. Dirsä Chans Sohn floh nicht. Mitten in der Arena schaute er sich um. Und der Stier stürmte auf den Knaben zu in der Absicht, ihn zu vernichten. Der Knabe schlug dem Stier schräg von oben mit der Faust so hart auf die Stirn, dass dieser hinten auf die Knie ging. Der Stier kam nochmals auf den Knaben zugestürzt. Wieder schlug der Knabe kräftig auf die Stirn des Stieres und drängte ihn bis ans Ende der Arena. Der Stier und der Knabe rangen eine Weile miteinander, während Bajandur Chan und seine Gefolgschaft zuschauten. Da kam dem Knaben der Gedanke: „Man setzt doch Balken unter ein Dach, damit sie das Dach abstützen. Warum soll ich weiter die Stütze für die Stirn des Stieres sein?“ (2, s. 23).

Da zog der Knabe seine Hand von der Stirn des Stieres weg und trat einen Schritt zur Seite. Der Stier konnte sich nicht auf Beinen halten und fiel kopfüber um. Da zog der Knabe sein Messer und schnitt dem Stier den Kopf ab.

Die Bege der Oghusen drängten sich um den Knaben und gratulierten ihm. Sie sagten, dass Dede Korkut kommen und diesem Knaben einen Namen geben soll. Dede Korkut kam und gab den Namen „Boghadsch“ (Stiertöter) und sagte, dass er den Namen gegeben hat und dass das Alter ihm Gott geben möge. Dirsä Chan gab seinem Sohn eine Begschafft und einen Thron. Der Sohn nahm den Thron ein. Aber er hatte nicht den vierzig jungen Gefolgsleuten seines Vaters nicht gerechnet. Da beginnt die Rätselhaftigkeit der vierzig Gefolgsleute. Da waren diese vierzig Krieger neidisch und sprachen untereinander: „Seit dieser Knabe aufgetaucht ist, mißachtet uns Dirsä Chan. Kommt, lasst uns den Jungen bei seinem Vater verleumden. Vielleicht tötet er ihn, dann wird sein Vater uns wie früher achten und ehren, oder noch mehr“ (1, s.23). Die vierzig Krieger teilten sich in zwei Gruppen und jede dieser Gruppen brachte seinem Vater verschiedene schlechte Nachrichten, als ob sein Sohn schon undankbar, böse geworden ist und ihn töten will, bevor er dich tötet, töte ihn. Dirsä Chan sagte, dass sie ihn holen müssen, damit er ihn tötet. Die Feiglinge sagten, wie sie seinen Sohn holen können, er hört doch auf sie nicht. Daraufhin kamen die anderen zwanzig Feiglinge mit einer anderen Verleumdung, dass der Sohn während er am Leben ist, seine Jagdbeute an Wild und Geflügel seiner Mutter gebracht und starken Rotwein bei einem Besuch bei seiner Mutter getrunken hat und sich an ihr vergreifen wollte. Noch fügten sie zu, dass diese Kunde zum Chan der Chane kommen kann und da wird Bayandur Chan ihn vorladen lassen und er wird seine Wut zu spüren bekommen, besser müsse er ihn töten.

Dirsä Chan bat sie um den Rat, wie er seinen Sohn töten könne. Da schlugen die Feiglinge Dirsä Chan vor, dass er ihn auf die Jagd einlade, um ihn auf der Jagd zu töten. Dirsä Chan machte so, wie seine Krieger geplant hatten. Zugleich einige jener vierzig Feiglinge gingen zum Sohn und sprachen: „Dein Vater hat gesagt: Er soll die Hirsche herjagen und vor

meinen Augen erlegen. Ich würde gerne sehen, wie mein Sohn sein Pferd reitet, mit dem Säbel umgeht und mit Pfeilen schießt. Das wird mich froh, stolz und glücklich machen“ (1, 25).

Der Sohn glaubte den Worten der Feiglinge, jagte die Hirsche herbei und dachte sich, dass sein Vater sehen soll, wie er sein Pferd tanzen lasse, und stolz sein, wie er mit Pfeilen schieße und sich freuen, wie er den Säbel schwingt und glücklich sein. Die vierzig Feiglinge gingen zu Dirsä Chan und sprachen, ob er den Jungen, der hinter den Hirschen über Felder und Wiesen herjagt und sie zu ihm führt, sieht. Er müsse aufpassen, der Sohn tut so, als ob er auf den Hirsch zielt, wird aber ihn mit seinem Pfeil töten und bevor der Sohn ihn erwischt, muss er ihn töten. Da ergriff Dirsä Chan seinen mit Wolfssehnen belegten starken Bogen, erhob sich in den Bügeln, spannte weit und ließ die Sehne fahren. Er traf seinen Sohn so gewaltig zwischen den beiden Schulterblättern, dass der Pfeil eindrang und sein rotes Blut hervorsprudeln ließ. Er schlang seinen Arm um den Hals des Beduinenrosses, umklammerte ihn und stürzte auf die Erde. Dirsä Chan wollte sich auf seinen Sohn werfen, doch die Feiglinge ließen das nicht zu. Er wendete sein Pferd mit seinen Zügeln und ritt zu seinem Lager.

Inzwischen ließ Dirsä Chans Gattin, da dies die erste Jagd ihres Sohnes war, Pferde- und Kamelhengste und Schafsböcke schlachten, um damit die Bege der starken Oghusen zu bewirten. Aber sie erblickte ihren Sohn unter den Begen nicht und fragte ihren Gatten Dirsä Chan nach ihrem Sohn. Ihr armes Herz schlug heftig, ihre dunklen Augen füllten sich mit heißen Tränen. Sie jammerte und weinte, aber Dirsä Chan gab seiner Gattin keine Antwort.

Die Mutter begann ihren Sohn zu suchen und fand ihn sehr stark verwundet im Walde. Chizir erschien dem Jungen, strich dreimal mit seiner Hand über die Wunde und sprach, dass er sich nicht fürchten soll und ihre Wunde nicht tödlich ist, eine Salbe aus Bergblumen und der Milch der Mutter ihn heilen wird. Die Mutter machte so, wie sie gehört hatte und die Wunde des Jungen heilte in vierzig Tagen und er war kerngesund. Dirsä Chan wusste davon nichts, er dachte, sein Sohn sei tot. Aber die vierzig Feiglinge hörten es und dachten, wenn Dirsä Chan seinen Sohn sieht, wird er sie alle totschießen. Sie nahmen ihn gefangen, banden ihm die Hände auf den Rücken. Sie prügelten ihn, bis das Blut ihm über die weiße Haut lief, und wollten ihn in das Land der Ungläubigen bringen. Die Feiglinge machten Rast und tranken starken Rotwein. Inzwischen erfuhr die Mutter, dass ihr Gatte von vierzig Feiglingen gefangen genommen ist. Sie begab sich zu ihrem Sohn und sprach, von der Gefangenschaft seines Vaters. Der Sohn gehorchte seiner Mutter, stand auf, umgürtete sich mit seinem Säbel, packte seinen steifen Bogen und nahm seinen goldenen Speer zur Hand und

galoppierte mit seinen vierzig Kriegern hinter seinem Vater her. Die Feiglinge sahen ihn kommen, erkannten ihn aber nicht. Sie wollten auch ihn gefangen nehmen und beide auf einmal zu den Ungläubigen bringen. Dirsä Chan bat die Feiglinge um ihn loszubinden und seine armlange Laute in die Hand geben, er werde diesen Jüngling zur Umkehr bewegen. Sie banden seine Hände los, gaben ihm seine Laute. Dirsä Chan wusste nicht, dass es sein Sohn war. Er trat ihm entgegen und sprach in Versen und der Sohn antwortete seinem Vater gleichfalls in Versen. Sie verstanden einander gut und es fand ein starker Kampf statt. Der Sohn rettete seinen Vater, sie umarmten sich und weinten. Erst jetzt erfuhr Dirsä Chan, dass sein Sohn gesund und wohlauf war. Nach all diesen Ereignissen geht die Rätselhaftigkeit der vierzig Gefolgsmänner auf. Würde Bogadsch Chan im Voraus die Rätselhaftigkeit der Gefolgsmänner, könnte er Missverständnisse vermeiden.

In der Heldendichtung „Nibelungenlied“ geschieht auch solch etwas Ähnliches. Nach dem Streit der Könige Brünhild und Kriemhild bereitete Hagen von Tronege zusammen mit dem König Gunther, Ortwin und Giselher den Mordplan von Sigfrid. Dem Plan nach kamen zweiunddreißig Männer an den Hof und Gunther wurde eine Kriegserklärung übergeben. Die Lüge stürzte die Frauen in größten Kummer. Die Boten sagten, sie seien von Lindiger geschickt, den Sigfrid früher als Geisel nach Burgund gebracht hatte. Noch fügten sie zu, dass Gunther viele Feinde wie Lindiger und Lindiergast habe und sie Gunthers Land überfallen wollen. Der König gebärdete sich zornig und verabschiedete die falschen Boten. Der König Gunther war immer in heimlicher Beratung, Hagen von Tronege ließ ihm keine Ruhe und ging von seinem Plan nicht ab. Auch Sigfrid traf Hagen von Tronege und die anderen Ratgeber und fragte, sie warum der König so sorgenvoll sei. Als er von der Kriegserklärung Lüdigers erfahren hatte, sagte, dass er sie wie damals behandeln und ihr Land, ihre Burgen verwüsten wird. Der König tat, als sei er wirklich froh über seine Hilfe. Die Burgunden bereiteten den Tross für die Reise vor, um Siegfried und seinen zu tauschen. Der ließ seine Krieger die Ausrüstungen bereitmachen. Die Burgunden hissten die Feldzeichen, als ob sie aufbrechen wollen aber viele Krieger wussten nicht, wie es dazu gekommen war. Da ging Hagen von Tronege zu Kriemhild und bat, sich für die Heerschaft verabschieden zu dürfen. Kriemhild sagte, sie solch einen Mann habe, der ihre Freunde schützen kann. Sie fügte noch dazu, dass sie Brünhild gekränkt habe, bereut sie es. Hagen sagte, dass sie sich bald versöhnen werden und was er für Sigfrid tun kann, sowieso er bei jedem Kampf, zu Fuß und zu Pferde, auf seinen Schutz bedacht sein will. Diese Worte von Hagen erweichte Kriemhild und sie verrät Siegfried. Sie erzählte Hagen, dass er einen Drachen am Berg getötet, sich in dessen Blut gebadet habe und darum kann ihn seither keine Waffe verletzen. Sie fügte noch zu, dass beim Baden

ein großes Lindenblatt sich zwischen seinen Schulterblätter gesetzt und sie habe große Angst, dass an dieser Stelle der Todesstoß treffen könnte. Hagen rät ihr auf seinen Rock ein kleines Zeichen zu nähen, damit er weiß, wo er ihn im Sturm schützen müsse. Sie hoffte den Helden zu retten aber diene seinem Tode. Sie nähte aus feiner Seide ein unauffälliges Kreuz auf Sigfrids Rock. So wurde Siegfried durch Kriemhilds guten Glauben verraten. Man kann glauben: nie wieder wird ein Ritter solchen Verrat begehen wie jener, auf den Kriemhild sich verließ. Am anderen Morgen ritt Sigfrid mit tausend Kriegern wohlgenut aus, im Glauben, für seine Freunde zu kämpfen. Hagen ritt so nahe neben ihm und betrachtete seine Kleidung genau. Als er das Zeichen auf seinem Rock gesehen hatte, schockte er heimlich zwei von seinen Männern als Boten aus, die sagten, dass Lindiger sie geschickt habe und Burgund im Frieden bleiben solle.

Sigfrid ritt zu Gunther und der König begann ihm für seine Bereitwilligkeit zu danken, dass er sein Vertrauen vor allem seinen Freunden hat und sie von dem Kriegszug erlöst sind und sie zur Jagd auf Bären und Wildschweine in den Vogesenwald reiten wollen. Das wurde auch Sigfrid vorgesehen vorgeschlagen und er willigte ein, mitzureiten. Kriemhild wollte Sigfrid zureden, damit er nicht zur Jagd geht, aber umsonst Sigfrid jagte mehr als die anderen, war müde und hatte starken Durst. Hagen und Gunter schlugen vor, zu der Quelle, die sich in der Nähe befand, zu gehen. Bald waren sie an der Quelle, an dem sprudelnden Wasser. Aber Sigfrids Benehmen war vorbildlich. So groß sein Durst auch war, er trank nicht, bevor der König getrunken hatte. Und als Sigfrid über die Quelle gebeugt trank, spähte Hagen nach dem Zeichen auf Sigfrids Rücken und durchbohrte ihn unter der Schulter, dass das Blut mächtig auf Hagens Kleider sprang. So wurde Sigfrid erschlagen. Eine rätselhafter Figuren im "Nibelungenlied" ist die Königin Kriemhild. Um ihren Mann Sigfrid zu rächen, lud sie die Burgunden ihren Onkel und ihre Brüder nach Hunnenland zu Gast ein. Aber die gastliche Aufnahme verwandelte sich im echten Kampf, wo Kriemhild an beiden – an Hagen und an Gunter – ihre Rache erfüllte. Das deutsche „Nibelungenlied“ und das aserbajdschanische „Kitabi-Dede Korkut“ haben sehr ähnliche Motive, als ob sie von ein- und demselben Menschen gedacht und verchristlicht wurden, obwohl sie in verschiedenen geographischen Orten und von verschiedenen Völkern geschaffen sind. Überhaupt waren und sind in der Weltliteratur die rätselhaften Figuren vorhanden, weil sie in der Tat im Leben existieren. Man definiert sie Literatur auch so: Die Literatur ist die Widerspiegelung des Lebens.

Literatur

1. Bouschoten H. Das Buch des Dede Korkut“. Stuttgart, 2008

2. Hein J. Das Buch des Dede Korkut. Manesse Verlag, Schwitterland 1958

T.Kazimov

“Nibelunqlar nəğməsi” və “Kitabi-Dədə Qorqud” qəhrəmanlıq dastanlarında müəmmali obrazlar”

Xülasə

Məqalədə „Kitabi Dədə Qorqud“ və „Nibelunqlar nəğməsi“ dastanlarında müəmmali obrazlar araşdırılmışdır. Müəllif qeyd edir ki, dünya ədəbiyyatında müəmmali obrazlar ta qədim zamanlardan bu günə qədər mövcuddurlar. Belə obrazlar Azərbaycan ədəbiyyatının bütün janırlarında da mövcuddur. Əlbəttə, insanların həyatda hiyləgərliyi, paxıllığı, riyakarlığı ədəbiyyatda da öz əksini tapmışdır. Hər iki dastan araşdırılaraq müəmmali obrazların xalq tərəfindən sevilən, xalqın rəğbətini qazanan qəhrəmanlara qarşı riyakarlıq, hiyləsi, paxıllığı göstərilərək, əsl simaları əks etdirilmişdir. Müəllif göstərir ki, belə riyakar, hiyləgər insanlar real həyatda mövcud olduqları kimi dünya xalqlarının ədəbiyyatlarında da əks etdirilmişdir. “Kitabi-Dədə Qorqud”da Dirsə Xanımın öz oğlu Buğaca, Yalançı oğlu Yalıncağın və Dış Oğuzdan Aruzun Beyrəyə “Niberunqlar nəğməsi”də isə vassal Haqen fon Troneqenin, kral Qunterin Ziqfridə qarşı riyakarlıqları açılib göstərilir. Eyni zamanda “Nibelunqlar nəğməsi”nin qəhrəmanı cəngavər Ziqfridə qarşı riyakarlıq edən Hagen fon Troneqe və kral Qunterin özləri də nəticədə Krimhildin riyakarlığının qurbanı olurlar.

T.Kazimov

Mysterious images in heroic epos "Kitabi-Dede Gorgud" and "song About Nibelung"

Summary

The article is considered to research the legends of „The Book of Dede Gorgud” and „The Song of Nibelungs”, and mysterial characters of these legends. The author points out that those mysterial characters are still exist in the world literature. These characters exist in all genres of Azerbaijan literature. It is proved that all these cheting, greedy, hating characters are seen and exist in life and in these legends. Both epics have been examined and reflected on the mysterious images, showing their hypocrisy, plotting and envy against the heroes who are popularly loved by the people. The author shows that such hypocritical and cunning people are reflected in the literature of the nations as they exist in real life. In Kitabi Dada Gorgud,

Dirza Khanum's son Bugaca, Yalancı Yalıncag, and Oghuz Oguz, Aruz's Beirut, were also shown in the "Niblings Song" by vassal Hagen von Tronegene, King Gonter's Sigfri. At the same time, Hagen Fon Tronega and King Gonter, who were the heroines of the Nibelungs Song, were the victims of the hypocrisy of Krimhild.

Т.Казымов

**Загадочные образы в героических эпосах «Китаби-Деде Горгуд»
и «Песнь о Нибелунгах»**

Резюме

В данной статье исследуются загадочные образы эпосов «Китаби-Деде Горгуд» и «Песнь о Нибелунгах». Автор отмечает, что загадочные образы встречаются в мировой литературе ещё с древних времён. Такие образы встречаются так же во всех жанрах и азербайджанской литературы. конечно, в литературе отражаются такие человеческие качества как хитрость, зависть и лицемерие. В обоих эпосах исследуя загадочные образы показаны настоящие лица героев, заслуживших любовь народа. Автор отмечает, что такие хитрые, двуличные люди отражены в литературе народов мира в той форме, в которой существуют в реальности. Показываются двуличность героев как в эпосе «Китаби Деде Горгут», так и в «Песне о Нибелунгах». Также герой Хаген фон Тронег и король Гунтер в «Песни о Нибелунгах» будучи двуличным по отношению к Зигфриду сами же становятся жертвами Кримфильда.

Rəyçi: Sevinc Rzayeva
Filologiya elmləri doktoru, professor

ƏSMƏR FƏRZƏLİYEVƏ
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
e-mail: aa.farzaliyeva@gmail.com

X-XI SİNİFLƏRDƏ İCMAL MÖVZULARIN TƏDRİSİNƏ DAİR

Açar sözlər: kurikulum, ədəbiyyat dərsləri, təlim, təhsil, interaktiv təlim metodları, icmal mövzuları

Ключевые слова: курикулум, уроки литературы, образование, преподавание, интерактивные методы обучения, обзорные темы

Key words: curriculum, literature lessons, education, teaching, interactive methods of education, review topics

Ümumtəhsil məktəblərində ədəbiyyat fənninin məzmununa daxil olan materiallardan bir hissəsini də icmal mövzuları təşkil edir. İcmal dedikdə, xülasə, qısaltma, konspekt, yekunlaşdırma, hər hansı bir yazının yığcam şəkildə ifadə olunması kimi mənalar başa düşülür. Ədəbiyyat tədrisində də icmal mövzuları müəyyən bir dövrün səciyyəvi xüsusiyyətlərini çatdırmaq üçün istifadə olunur. Bu tip icmallara bəzi metodik ədəbiyyatda “tarixi icmallar” deyilir. İcmal mövzuları ayrılan saat miqdarı az olmasına baxmayaraq, bu mövzular geniş təlim-təربiyə imkanlarına malikdir. İcmal mövzuları həm də həmin dövr üçün ayrıca tədris olunacaq ədəbi şəxsiyyətlərin həyatı və yaradıcılıq yolu ilə sıx bağlı olub, həmin mövzuların öyrənilməsi baxımdan zəmin rolunu oynayır. Bu mövzuların tədrisi vasitəsilə şagirdlər növbəti dərslərdə öyrəniləcək materiala əvvəlcədən qismən hazırlanmış olur. İcmal mövzularının tədrisi zamanı şagirdlərə bir sıra tarixi məlumatlar, müxtəlif dövrlərin ədəbi mühiti, mədəniyyəti, həmin dövrlərdəki ədəbi meyillər, üslub, forma, janr rəngarəngiliyi haqqında geniş məlumat verilir.

Bildiyimiz kimi, son zamanlarda təhsil sahəsindəki aparılan islahatların nəticəsi kimi “Ümumi təhsil pilləsinin dövlət standartı və proqramları (kurikulumları)”nın qəbulu və həmin sənədin orta məktəb dərslərinə tətbiqi ilə əlaqədar olaraq artıq ədəbiyyat dərslərlərində yer alan icmal mövzuları layihə şəklində təqdim olunmuşdur. Layihə üzrə işin ilkin məlumatlandırılması sinifdə yerinə yetirilir; yekunlaşdırılması isə, əsasən, dərslərdəki məlumatlar vasitəsilə həyata keçirilir. İcmal mövzuların bu cür layihə şəklində təqdim olunmasının nə qədər uğurlu olduğu haqqında söz söyləmək hələlik bir az çətindir.

Bu materialların digər bir əhəmiyyəti də ədəbiyyatın tarixi dövrləri arasında əlaqə yaratmaq, həmin dövrlərin bir-biri ilə qırılmaz bir şəkildə bağlı olduğunu şagirdlərə çatdırmaqdır. X sinif Ədəbiyyat kursunda yer alan

icmal mövzuları əvvəlki tarixi dövrləşməyə uyğun olaraq, ədəbiyyatımızın dörd tarixi mərhələsi təqdim olunur:

- Qədim dövr Azərbaycan ədəbiyyatı (Ən qədim zamanlardan XIII əsrə qədərki dövr);
- Orta dövr Azərbaycan ədəbiyyatı (XIII-XVI əsrlər);
- Yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatı I mərhələ (XVII-XVIII əsrlər);
- Yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatı II mərhələ (XIX əsr).

İcmal mövzuların bir başqa əhəmiyyətli tərəfi də qısa vaxt ərzində şagirdlərə bir sıra yeni məlumatların verilə bilməsidir. Məsələn, X sinifdə tədris olunan “Yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatı II mərhələ” icmal mövzusunun öyrənilməsinə nəzər salaq. Haqqında danışacağımız bu dövr (XIX əsr) Azərbaycan tarixində baş verən bir sıra mühüm siyasi-mədəni hadisələrlə yadda qalır. Azərbaycan iki qonşu dövlətin - Rusiya və İran arasında gedən müharibələrin nəticəsi kimi “Gülüstan”(1913) və “Türkmənçay”(1828) müqavilələri ilə iki hissəyə parçalanır. Şimalda Rusiya, cənubda İran hökmranlığı başlayır. Bundan əlavə XIX əsrdə:

- Maarifçilik ideyaları geniş vüsət aldı;
- Ölkədə milli teatrın əsası qoyuldu;
- Ədəbiyyatda yeni növ və janrlar meydana gəldi;
- Ölkədə yeni tipli məktəblər açıldı, dərsliklər yazılmağa başladı.

Bütün bu sadaladığımız xüsusiyyətlər bunu deməyə əsas verir ki, XIX əsr ədəbiyyat tariximiz şagirdlərə əsaslı şəkildə öyrədilməli, mümkün qədər geniş məlumat verilməlidir. Çünki bu icmal mövzusu vasitəsilə dövrün ədəbiyyatının inkişaf xüsusiyyətləri, eləcə də növbəti dərslərdə müstəqil mövzu kimi öyrəniləcək Qasım bəy Zakir, Mirzə Fətəli Axundzadə, Nəcəf bəy Vəzirov, Seyid Əzim Şirvani kimi ədəbi şəxsiyyətlərimizin həyat və yaradıcılıq yolunun öyrənilməsi baxımdan zəmin rolu oynayır. Bu kimi dərslərdə müəllimin integrativlikdən(təhsilin məzmun komponentlərinin bir-biri ilə əlaqələndirilməsi) məqsədyönlü şəkildə istifadə etməyi əsas götürülür. Belə ki, şagirdlərə XIX əsr ədəbiyyatımız tədris olunarkən müəllim interaktiv mühazirəsini qurmaq üçün həmin dövrün tarixi-coğrafi şəraitini çatdırmaq baxımdan fənlərarası əlaqə imkanlarından istifadə edərək, dərsi coğrafiya, tarix fənləri ilə əlaqəli şəkildə qura bilər. Bundan əlavə, müəllim dərsi daha səmərəli qurmaq baxımdan dərsdə dialoq, ifadəli oxu, şagirdlərin müstəqil çıxışlarından da istifadə edə bilər.

XX əsrdən müasir mərhələyə qədər olan ədəbiyyat tarixi materialları ümumtəhsil məktəblərinin 11-ci sinfində tədris olunur. 2018-ci ildə kurikulumuna əsasən çap olunmuş 11-ci sinif Ədəbiyyat dərslində ədəbiyyat tarixinin dövrləşməsi akademik İsa Həbibbəylinin müəllifi olduğu yeni dövrləşmə konsepsiyasına uyğun olaraq dörd mərhələyə bölünür:

- Azərbaycan ədəbiyyatında tənqidi realizm və romantizm dövrü (XIX əsrin 90-cı illərindən 1920-ci ilədək);
- Sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı (1920-1991-ci illər);
- Azərbaycan ədəbiyyatında milli özünüdərkə qayıdış və istiqlalçılıq mərhələsi (XX əsrin 60-90-cı illəri);
- Müstəqillik dövrü çoxmetodlu Azərbaycan ədəbiyyatı.

Ənənəvi üsuldən fərqli olaraq, interaktiv təlim prosesində müəllim dərsi mümkün qədər canlı qurmalı, şagirdlər fərdi, qrup və ya cütlüklər şəklində mövzu üzərində araşdırma aparmalı, bununla da şagirdlər arasında ünsiyyət, əməkdaşlıq, öz fikrini sərbəst şəkildə ifadə edə bilmək, tədqiqatçılıq bacarıqları formalaşdırılmalıdır.

Yeni təlim materiallarının mənimsədilməsi üzrə iş aşağıdakı mərhələlərlə aparılır:

Motivasiya mərhələsində mövzu, problem üzrə qazanılmış biliklər öyrədiləcək mövzu ilə əlaqələndirilir, yeni biliklərin daha yaxşı mənimsənilməsi üçün zəmin yaradılır. Yaxın fənlərlə əlaqə quraraq bu mərhələni daha səmərəli şəkildə qurmaq olar. Mətivasiya mərhələsinin yekununda şagirdlərin də iştirakı ilə tədqiqat sualı müəyyən olunur.

Tədqiqatın aparılması zamanı şagirdlər mətnin oxusu, sual və tapşırıqlar üzrə araşdırma fərdi, cütlük və qrup şəklində yerinə yetirilə bilər. Sual və tapşırıqlar mətn üzrə öyrənilənləri tamamlamaq, dərinləşdirməklə yanaşı, əsərin məzmununun mənimsənilməsi və təhlili, şifahi və yazılı nitq üzrə bacarıqları inkişaf etdirmək məqsədi daşıyır.

Təqdimatların mübadiləsi və müzakirəsi diskussiya, müxtəlif mövqelərin aşkara çıxarılması, söylənilən fikirlərin əsaslandırılması ilə həyata keçirilir.

Yaradıcı tətbiqetmədə şagirdləri mövzu ilə əlaqədar mənimsənilənləri möhkəmləndirməyə, yeni material üzərində işləməyə yönəldən sual və tapşırıqlardan istifadə olunur.

Nəticə və ümumiləşdirmə. Aparılan araşdırmanın yekunlaşdırılması, yeni biliklərin ümumiləşdirilməsi, nəticə çıxarılması məqsədilə aparılan müzakirə şagirdləri ortaq mövqeyə gəlməyə, ümumi qənaətlərə istiqamətləndirir.

Qiymətləndirmə, refleksiya mərhələsində müəllimin dərş ərzində apardığı qeydlər əsasında fərdi və qrup üzrə qiymətləndirmə aparılır. Şagirdlərin təqdimatları, dərş zamanı müzakirədə iştirak səviyyəsi barədə müəllim öz rəyini bildirir, nailiyyətlər və çatışmazlıqlar nəzərə çatdırılır, tövsiyələr verilir.

Evdə iş(ev tapşırığı) şagirdlərin evdə, kitabxanada mənbələrlə iş, müstəqil tədqiqatçılıq fəaliyyəti ilə davam etdirilir. Bu məqsədlə verilən sual

və tapşırıqlar yaradıcı, tətbiqedicisi xarakter daşıyır, onları yerinə yetirmək üçün hansı mənbələrdən istifadə edilməsinin məqsədəuyğun sayılır.

Ədəbiyyat:

1. Əliyev S., Həsənov B., Mustafayeva A. Ümumtəhsil məktəblərinin 10-cu sinfi üçün Ədəbiyyat fənni üzrə dərslik. Bakı, "Bakı" nəşriyyatı, 2017
2. Əliyev S., Həsənov B., Mustafayeva A. Ümumtəhsil məktəblərinin 10-cu sinfi üçün Ədəbiyyat fənni üzrə dərsliyin metodik vəsaiti. Bakı, "Bakı" nəşriyyatı, 2017
3. Həbibbəyli İ., Həsənov B., Mustafayeva A., Əliyev S. Ümumtəhsil məktəblərinin 11-ci sinfi üçün Ədəbiyyat fənni üzrə dərslik. Bakı, "Bakı" nəşriyyatı, 2018
4. Həsənov B., Mustafayeva A., Əliyev S. Ümumtəhsil məktəblərinin 11-ci sinfi üçün Ədəbiyyat fənni üzrə dərsliyin metodik vəsaiti. Bakı, "Bakı" nəşriyyatı, 2018
5. Həsəni B. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. Bakı, "Müəllim", 2016
6. Hüseynoğlu S. Ədəbiyyat dərslərində yeni texnologiyalar: fəal/interaktiv təlim (müəllim üçün vəsait). Bakı, 2009
7. Yusifov F. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. Bakı, ADPU-nun nəşri, 2017

Asmar Farzaliyeva

On the study of review topics in 10-11th classes

Summary

The majority of the themes on literature refer to the review topics. The word "review" means summarizing, shortening of any text. They connect themselves the definite period's characteristics. The review topics play a big role in development of literature. These themes develop integration between subjects and inside the subject. In teaching these themes the teacher can join such subjects as history, geography, Azerbaijani. The studying of these themes play a good role understanding of biography and works of writers. The XIX century is known as new genres works, the foundation of national press (mass media) and theatre. This period in the history of our literature is known as "A new period of Azerbaijan literature, the second stage". This period is studied at schools in the programmes of the 10th form. It is given the information about the events in the history of Azerbaijan the separation of Azerbaijan by Russia and Iran. Political events influence on literature. The new types of schools, press education in the country make a progress.

With the help of review topics the students have the imagination about the development of cultural-literature destination in Azerbaijan.

Асмар Фарзалиева

**По поводу обучения итоговых тем в 10-11 классах
Резюме**

Част материала, которой входит в предмет литературы является исследовательской темой. Словом «обзор» обозначается сокращение, конспект, заключение, изложение какого-то текста в сжатом виде. Эти темы имеют широкий обзревательно-воспитательные возможности. Они соединяют в себе общие черты какого-либо исторического периода. Эти темы играют большую роль в развитии нашей литературы. Они приносят пользу в интеграции между и внутри предмета. При обучении этих тем учитель может создавать связь между такими предметами как история, география и азербайджанский язык. Изучение данных тем играет важную роль в усвоении жизни и творчества литературных деятелей на последующих уроках. XIX век вошёл в историю литературы как век новых литературных жанров, век возрождения просвещения, век зарождения национальной печати и основы национального театра. Этот период литературы вошёл в общий литературный процесс, как «Второй этап нового периода Азербайджанской литературы» В этот период в X классах общеобразовательных школах литература преподаётся на курсах по литературе. При изучении тем в школах даются исторические сведения о раздем Азербайджана между Ираном и Россией в 19-ом веке. Политические события, происходящие в стране, не могли не оказать влияние на литературный процесс. В стране открываются школы нового типа, издаются газеты, журналы, наблюдается развитие в области литературы. Путём обзора темы у учащихся формируются представления о развитии Азербайджана в литературном-культурном направлении.

Rəyçi: Əliyeva Xoşbəxt
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

MEHMAN HÜMBƏTOV
ADPU
mehman-humbetov@mail.ru

BƏDİİ ƏSƏRİN MƏNİMSƏDİLMƏSİNDƏ İSTİFADƏ EDİLƏN TƏLİM METODLARI (V – IX SİNİFLƏRDƏ)

Açar sözlər: təhsil, fənn kurikulumu, bədii əsər, təlim metodları, fəal təlim metodları, inküviziv təlim

Key words: education, subject curriculum, fiction, training methods, active education methods, inclusive education

Ключевые слова: образование, предметные курикулымы, Художественные произведения, методы образования, методы активного обучения, инклюзивное образование

Bədii əsərin oxunması şagirdləri mənəvi cəhətdən zənginləşdirir. Oxu ənənəsinə malik olan şagirdlər bədii təfəkkürünü və zövqünü inkişaf etdirir, yüksək intellektual səviyyəyə malik olurlar. Təşkil olunmuş disputlar, diskussiyalar, müzakirələr nəticəsində bədii əsərin mənimsənilməsi prosesi gedir. Təcrübə göstərir ki, bədii əsərdən uzaq düşən şagirdlərdə lüğət ehtiyatı çox kasad olur. Bununla bağlı olaraq da onlarda şifahi nitq qüsurlu olur.

Bədii əsərlə bağlı mühüm məsələlərdən biri onun mənimsədilməsidir. Bildiyimiz kimi, müasir mərhələdə ədəbiyyatın tədrisi metodikasında yeni təlim texnologiyalarından və metodlarından istifadə əsas istiqamət kimi seçilmişdir. Bədii əsərin mənimsədilməsində təlim metodlarından maksimum dərəcədə istifadə etmək bizi məqsədə daha qısa və etibarlı yolla apara bilər. Nəzərə alsaq ki, təlim metodlarından istifadə məktəb islahatının ədəbiyyat təlimi qarşısında qoyduğu zəruri addımlardandır, o zaman məsələyə daha ciddi yanaşmaq lazımdır.

Bədii əsərin mənimsədilməsində istifadə edilən təlim metodlarından danışsaq, ilk növbədə oxu ilə bağlı təşkil olunmuş priyomlardan danışmalıyıq. Fasilələrlə oxu bu sırada adını çəkəcəyimiz ilk metoddur. Bu metod mətnin bitkin hissələrə bölünməsi ilə başlayır. Birinci hissə oxunduqdan sonra müəyyən vaxt fasiləsi olur. Müəllim bu fasilə zamanı oxunmuş mətnin məzmununa dair suallar verir, cavabları dinləyir. Sonra digər hissələrin oxusu başlanır və hər fasilə zamanı yenidən sualların verilməsi, cavabların dinlənilməsi prosesi gedir. Sonuncu hissənin oxusunun bitməsindən sonra müəllim mətn haqqında ümumi suallar verir. Bunlar əsasən hadisələrin gedişatı, qəhrəmanların xarakteri və sərgüzəştləri, həmçinin mətnə yaradıcı

yanışmaq, şagirdlərin təfəkkür gücünü artırmaq baxımından verilən müxtəlif tipli suallar olur.

Əsərin mənimsədilməsi zamanı istifadə edilən metodlardan biri də proqnozlaşdırılmış oxu metodudur. Priyomun tətbiqi zamanı məndən müəyyən bir hissə oxunur, qısa ara verilir. Fasiləli oxu metodundan fərqli olaraq fasilə zamanı şagirdlər hadisələrin sonrakı inkişafı barədə həm fikirlər irəli sürürlər, həm də dəftərlərində qeyd edirlər. Müəllim şagirdlərə irəli sürdüyü fikirlərlə bağlı suallar verir. Şagird bu zaman təxəyyül gücünü artırır, söylədiyi fikirləri əsaslandırır, nə üçün bu qənaətə gəldiyini izah etməyə çalışır. Bununla da o həm də şifahi nitqini inkişaf etdirmək üçün faydalı bir mühitə düşür. Sonda hadisələrin əsərdə necə davam etməsinə göz gəzdirilir və müəllim bu dəfə sənətkarın seçimi ilə də bağlı suallar verir.

İkihissəli gündəlik metodu sitat və şərh bölmələrindən ibarətdir. Uşaqlar sitat bölməsinə əsərdə ən çox sevdikləri, onlarda müəyyən təəssürat yaradan hissələri qeyd edirlər. Şərh bölməsində isə bunun səbəbini müəllimin köməyi ilə aydınlaşdırmağa çalışırlar. Nümunə üçün Məmməd Arazdan gətirdiyimiz şeirə nəzər salaq.

Bəzən tufəng alıb çıxsam da düzə,
Ceyran oylağından aralı gəzdim.
Ovçu ov axtarar, ovçu ov gəzər,
Mən məni ovlayan maralı gəzdim.

Ola bilər ki, şagird şairin bu bənzətməsini başa düşə bilməz. Bu zaman müəllimin köməkliyi ilə şərh bölməsində misraların izahı verilir. Şair özünü ovçuya bənzədir, amma o elə bir ovçudur ki özü ovlanıb. Yəni, hansısa xanım onun könlünü oğurlayıb. Şair onu axtarır.

Müzakirə metodu zamanı şagirdlərə müxtəlif suallar verilir. Bu suallar hadisələrin gedişatı, qəhrəmanların davranışı, şagirdlərin qəhrəmanların qərarlarını sorğulaması və s. tipli mövzulara qapı açır.

Əqli hücum metodu zamanı əsas məqsəd şagirdin fəallığının təmin olunması və bunun bədii əsərin mənimsədilməsində effektiv nəticə verməsidir. Əsəri keçərkən müəllimin bu metoddan istifadə etməsi daha məqsəddə uyğun hesab edilir. Məsələn, Hüseyn Cavidin İblis əsərini keçərkən müəllim aşağıdakı suallardan istifadə edə bilər:

-Müharibə sizcə, nə deməkdir?

-Müharibənin insan həyatına təsirini necə ifadə edə bilərsiniz?

Auditoriyaya bu suallarla müraciət etmək şagirdlərdə qarşıya qoyulan məqsədlə bağlı fərqli ideyaların yaranmasına, bədii əsərin düzgün şəkildə mənimsənilməsinə böyük yardımçı olur.

Bundan başqa bədii əsərin mənimsədilməsində debatlar, müzakirə xəritələri, söz assosiasiyaları və s. kimi təlim metodlarından da geniş istifadə olunur.

Müasir təhsil sistemində bədii əsərin mənimsədilməsində inklüziv təlim imkanlarından da istifadə olunur. Inklüziv təlim bu gün dünyanın hər yerində diqqət mərkəzində saxlanılır. Özündə xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların təhsil mühitinə integrasiyasını təmin etməyi əsas məqsəd kimi qarşıya qoyan bu təlim bir sıra prinsiplərə əsaslanır. Demokratikləşdirmə, humanistləşdirmə, humanitarlaşdırma, differensiaslaşdırma və fərdiləşdirmə tətbiq olunan əsas prinsiplərdir. Inklüziv təlim hər bir şagirdə fərdi yanaşmağı tələb edir. Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların təhsil mühitinə daxil edilməsi yeni təlim sisteminin tələblərindən biridir və bugünkü gündə də bu sahədə ciddi işlər həyata keçirilir.

Ədəbiyyat

1. Əhmədov C. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. Bakı, 1992
2. Hacıyev A. Orta məktəbdə lirik şeirlərin tədrisi. Bakı, 1992
3. Həsənlı B. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. Bakı, 2014
4. Hüseynoğlu S. Ədəbiyyat dərslərində şagirdlərin şifahi nitqinin inkişaf etdirilməsi. Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi, 2008 N1
5. Qarabağlı Ə. Azərbaycan ədəbiyyatının tədrisi metodikası. Bakı, 1968
6. Qurbanov V. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyat. Bakı, Müəllim, 2011
7. Mikayılov Ş., Bəkirova A. Ümumtəhsil məktəblərinin V-IX siniflərində ədəbiyyatın tədrisi metodikası. Bakı, 2008
8. Muradov. B., Hacıyev A. Ədəbiyyat dərslərində şifahi və yazılı nitqin inkişaf etdirilməsi. Bakı, 1990
9. Veysova Z. Fəal interaktiv təlim (müəllim üçün metodik vəsait)

M.Humbatov

Educational methods in mastering fictions

Summary

There are noteworthy points in teaching fiction at secondary schools. Related to transition to new education system, the measures taken in this area have been improved, and better results have been achieved. Correct

setting of oral speech and free self-expression were observed as a result of using new and active education technologies, interactive education methods and other means. The measures taken to prepare the pupils to future are steps taken forward.

The special attention should be paid to correct conduction of methods for teaching fiction. Certainly, the selected method plays an important role, but failure in conduction of this method leads to no achievement. Inclusive education opportunities should be efficiently used as well. Generally, I think, there should be pupils which need special care, which in Russian schools this point is strictly followed.

New technologies have recently been used for improvement of oral speech as well. The case technology is a very good example of this. Generally, the importance of a teacher whose role as a guide is very huge in both education methods and in the application of new training technologies. Teacher must bring properly forward his or her skills on the improvement of oral speech, and must use propelling means of improvement of oral speech as much as possible. The selection of fiction also should be paid attention. Because it is important to form expressive recitation and learning process for students to stimulate correct oral speech. Both these processes are conducted on the fiction and it has own peculiar mechanism.

М.Гумбатов

Методы обучения, используемые при освоении художественных произведений

Резюме

Аспекты обучения художественных произведений в средней школе вовлекают в себя важное значение. В связи с переходом на новую систему образования, применяемые меры в этой сфере улучшились, были получены хорошие результаты. Новые техники обучения, активные техники обучения, интерактивные методы обучения и использование других средств привело к тому, что у обучающихся выработалась правильная постановка устной речи, а самовыражение достигло небывалого результата. С целью подготовки учащихся к будущей жизни, эти выполненные работы являются шагом вперёд к росту степени качества обучения.

Нужно обращать большое внимание к точности процедур, чем на методы, во время осваивания художественных произведений. Естественно, выбор метода играет большую роль, но неудача с точки

зрения проведения процедур не приводит ни к какому результату. Нужно воспользоваться инклюзивным методом обучением максимально. Думаю, что в каждом классе присутствуют ученики, нуждающиеся в заботе, помощь для которых должна войти в привычку, которая строго сопровождается в русскоязычных школах.

В последнее время новые технологии также используются для улучшения устной речи. Случай технологий очень хороший пример. Вообще, важность учителя играет большую роль руководством в двух методах обучения и в применении новых обучающих технологий. Преподаватель должен как можно лучше использовать побуждающие средства и преподносить свои навыки улучшения устной речи должным образом. А также нужно обратить внимание к выбору художественной литературы. Так как, это очень важно для обучающихся сформировать выразительную декламацию и обучающий процесс для того, чтобы стимулировать правильную устную речь. Но оба этих процессов сопровождением художественной литературы имеет собственный и своеобразный механизм.

Rəyçi: Fizuli Əsgərli
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

TÜRKANƏ SARIYEVA
ADPU
turkanekamran@mail.ru

**LİRİK ƏSƏRLƏRİN ORTA MƏKTƏBDƏ TƏDRİSİ ZAMANI
FƏAL İNTERAKTİV TƏLİM METODLARINDAN İSTİFADƏ
(V SINIF MATERIALLARI ƏSASINDA)**

Açar sözlər: lirik növ, ədəbiyyat, şeir, orta məktəb, fəal interaktiv metodlar
Ключевые слова: лирический тип, литература, стихотворение, средняя школа, интерактивные методы
Key words: lyrics type, literature, poem, primary school, active interactive methods

Lirika sözü qədim yunan dilində “lira” sözündən götürülüb. “Lira” qədim yunan musiqi aləti olub, bu alətin köməyi ilə oxunan nəğmələr sonralar lirika adlandırılıb. Azərbaycanda isə lirik əsərlər rübab musiqi alətinin adı ilə rübabı şeirlər adlandırılmışdır. Lirik növün janrları lirizmin tam üstünlüyü ilə yazılan əsərlərdir. Bunlar sayca olduqca çoxdur. Klassik ədəbiyyatda qəzəl, rübai, qəsidə, şifahi xalq ədəbiyyatında qoşma, gəraylı, bayatı, təniz və s. bu növə daxil olan əsas nümunələrdir. Lirik növə daxil olan ən böyük janrlar mənzum roman və poemadır.

Şübhəsiz ki, lirik növün janrları içərisində önəmli yeri lirik şeir tutur. Lirika şairin fikir və duyğularını, həyatı intibahlarını ən səmimi hisslərlə ifadə edən şeir növüdür. Lirika şairin qəlbindəki yaşantıların poetik sözdə əksidir. Poetik söz günəş işığı kimi hüdudsuzdur.

“Söz candır, əgər bilirsə insan // Sözdür ki, deyirlər özgədir can” deyirdi dahi Füzuli! Söz şairin ruhu, canıdır. Böyük alman filosofu F.Nitşe isə deyirdi “Qanına batırıb yaz, görəcəksən ki, söz qandır”.

Şeirdə forma məzmunun obrazıdır. Biz bu obraz vasitəsi ilə məzmunu anlayırıq, şair nə qədər daha dəqiq şəkildə obraza girə bilirsə, o şeirin məzmunu daha da gözəldir.

Təcrübə göstərir ki, dərstdə əsər üzrə iş düzgün təşkil edildikdə V-IX sinif şagirdləri lirik şeiri həvəslə oxuyur, emosionallıqla qavrayırlar. Bunun üçün müəllim fəal/interaktiv təlim metodlarından istifadə etməlidir.

Bildiyimiz kimi, təhsil sistemində edilən yeniliklər ədəbiyyatın tədrisinə də yeni məzmun, forma qazandırmışdır. Ədəbiyyatın yenilənmiş məzmunu yeni təlim üsulları ilə icra edildikdə, elmi-texniki tərəqqinin yeni imkanları həm şagirdlərin inkişafına, həm də tədris edilən biliklərin praktikada tətbiqinə müsbət nəticə verəcəkdir.

Beləliklə, qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq üçün elmi ədəbiyyatlarda haqqında çox bəhs edilən İKT-nin nəzəri və praktik mərhələlərinə yiyələnməklə müasir dərsi qurmaq vacibdir. Elə bir dərs mühiti yaradılmalıdır ki, öyrədici mühit qurulsun, psixoloji gərginlik aradan qaldırılsın, eyni zamanda emosional vəziyyət, xoş ovqatın yaradılması mümkün olsun.

Fəal/interaktiv təlim dedikdə şagirdlərin fəal idrak fəaliyyətinə əsaslanan və təhsil prosesinin digər iştirakçıları ilə əməkdaşlıq şəraitində həyata keçirilən təlimi nəzərdə tutulur. Ənənəvi təhsil proqramlarına nəzər salsaq, burada avtoritar metodikanın üstünlük təşkil etdiyini görə bilərik. Yeni təlim yanaşmalarına əsasən dərsdə müəllimin rolu dəyişir, müəllim artıq bilikləri hazır şəkildə verən roldan çıxır. O, fasilitator-bələdçi, öyrənməyi öyrədən, istiqamətləndirən mövqeyində çıxış edir. Dərslərdə əsasən əməkdaşlıq prinsipi, həmçinin tədqiqatçılıq bacarıqlarının inkişafı əsas məqsəd kimi qarşıya qoyulur.

Poeziyanı duymaq, sevmək, onunla yaşamaq və ona təsirli ifa ilə çatdırmaq, sevmək, onunla yaşamaq asan deyildir. Poeziya nümunələri sözə daha həssas münasibət, poetik dillə onun çalarlarına xüsusi yanaşma tələb edir. Bəs bu keyfiyyətlər məktəblidə necədir? Şagirdlər heca vəznli şeirləri hansı səviyyədə qavrayıb, dərk edirlər?

Lirik əsərlərin tədrisi zamanı müəllimi bir sual fikirləşdirir ki, mən nə etməliyəm ki, necə etməliyəm ki, şagirlər şeirdəki gözəlliyi duysun, onunla nəfəs alsın, hissləri zərifləşsin, duyğuları kövrək olsun.

Deməli, öyrətməyin də, öyrənməyin də məzmununda, formasında əsaslı dəyişikliyin aparılması zəruridir. Bu dəyişikliyin əsasında, mərkəzdə şagirdin obyektə üz-üzə, təkbətək qoyulması dayanmalıdır. Bu isə yeni texnologiyaların fəal interaktiv təlimin ardıcıl, sistemli tətbiqini zəruri edir.

Xüsusi tədqiqatların nəticələri, şəxsi təcrübəm, müşahidələr göstərir ki, poetik nümunələrin məktəblidə doğurmali olduğu estetik təsir yarımçıq, formalaşan bədii zövq yarımçıq olur. Bu hər sinifdə, daha dəqiq desək, ədəbiyyatın tədrisinin bütün mərhələlərində özünü bu və ya digər dərəcədə göstərir. Heca vəznli şeirlərin oxusu zamanı aşağı, orta və yuxarı siniflərin şagirdləri çox vaxt müəllimin hiss və duyğularından, şeirin janr xüsusiyyətlərindən xəbərsiz olurlar və çox təəssüf ki, əsərin məzmunca uyğun ovqatı belə şagirdlərdə müşahidə etmək mümkün olmur. Şagirdlər heca vəznli şeirlərin öyrənilməsi zaman şeirdəki ürəyəyatan sözləri, obrazlılığı ilə diqqəti dərhal çəkən ifadələri laqeyd, biganə, mexaniki olaraq səsləndirirlər.

V sinifdə tədris olunan lirik əsərlərdən birinə diqqət yetirək. Burada Əhməd Cəmilin “Can nənə, bir nağıl de” əsərinin tədrisinə iki saat vaxt ayrılır. Birinci saat əsərin məzmunu üzrə iş, ikinci saat əsərin təhlilinə ayrılmışdır.

Motivasiya, problemin qoyuluşu mərhələsini müxtəlif təlim metodlarından istifadə etməklə fərqli şəkillərdə qurmaq olar. Bu mərhələdə müəllim şagirdlərin diqqətini müharibə mövzusunda öyrəndikləri, oxuduqları şeirlərə cəlb edir. Onların ideya-məzmunu ilə bağlı ümumi xüsusiyyətləri aşkara çıxarmaq üçün müəllim klaster (şəxələndirmə) üsulundan istifadə edə bilər. Bunun əsasında tədqiqat sualı formalaşır: Əsərdəki nənə və nəvənin hiss və düşüncələri sizə necə təsir etdi? Müharibənin uşaqlarda yaratdığı təəssüratlar hansılardır? Bu mərhələdə müəllim “Beyin həmləsi” (əqli hücum) metodundan istifadə edə bilər. Fərziyyələr müəllimin müdaxiləsi olmadan dinlənilir və qeyd edilir.

Tədqiqata əsərin oxusu ilə başlanılır. Oxu fərqli şəkillərdə aparıla bilər. Müəllim oxu üçün fasilələrlə oxu iş üsuluna müraciət edə bilər. Oxu zamanı tanış olmayan sözlərin mənası lüğət vasitəsi ilə aydınlaşdırılır. Oxuya ayrılan vaxt başa çatdıqdan sonra şagirdlər kiçik qruplarda birləşərək fikir mübadiləsi aparırlar. Bunun ardınca onlar şeirlə bağlı təəssürat və düşüncələrini ikihissəli gündəlik üzərində işləyirlər. Bu iş formasından istifadə etməklə şagirdlər əsərlə bağlı təəssüratlarını müstəqil şəkildə ifadə edə bilirlər. İşin icrası üçün ayrılan vaxt bitdikdən sonra qrup təqdimatları əsasında məlumat mübadiləsi və müzakirəsi aparılır. Müəllim tanış olmayan sözlərin necə aydınlaşdırıldığına diqqət yetirir. Bu zaman metod kimi BİBÖ-dən istifadə oluna bilər. Müəllim istiqamətləndirici suallarla nəticənin çıxarılması və ümumiləşdirmə aparır. Dərs zamanı fəal interaktiv təlim metodlarından belə istifadə etməklə şagirdlər müstəqil tədqiqatçılığa cəlb olunur, onlarda yaradıcı təfəkkür inkişaf edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Əliyev R. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. Bakı: Qanun nəşriyyatı, 2012
2. Əlimirzəyev X. Ədəbiyyatşünaslığın elmi-nəzəri əsasları. Bakı: Nurlan, 2008
3. Əliyev S., Həsənov B., Səfərova Ə., Quliyev Ə. Ümumtəhsil məktəblərinin V sinif ədəbiyyat fənni üzrə dərslik. Bakı, 2017
4. Əliyev S., Həsənov B., Səfərova Ə., Quliyev Ə. Ümumtəhsil məktəblərinin V sinif ədəbiyyat fənni üzrə metodik vəsait. Bakı, 2017
5. Yusifov F. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. Bakı, 2010
6. Şəmsizadə N. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. Bakı: Proqres, 2012

7. Hüseynoğlu S. Ədəbiyyat dərslərində yeni texnologiyalar: Fəal/interaktiv təlim. Bakı, 2009
8. Həsənlı B. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. Bakı: Müəllim nəşriyyatı, 2016

Т.Сарыева

Пользование активными интерактивными методами во время обучения лирических произведений в средней школе

Резюме

Внутренний потенциал поэтической поэмы очень богат. Невероятно поднять более глубокие проблемы с тонкими оттенками маленького стихотворения. Вот почему все эти особенности учитываются при обучении лирическим стихам, а в средней школе значение слов, незнакомых ученикам, выясняется при обучении поэтическим слогам. Определение свитков также важно.

Затем начинает принимать литературно-теоретическое понятие (жанр, рифмы, бейты, главы). Работа учителя направлена на получение правильного результата при обучении. Учитель выступает здесь как фасилитатор. Направляет студентов. Студенты руководствуются тем, что могут правильно рассмотреть тему и проблематику в поэзии, пусть они изучат характер и питание героя. Каждый этап современного урока ожидается

во время преподавания композиций. Новые учебные технологии используются

в учебной программе и правильная форма работы выбрана. Метод подходит для любого типа курса. Следуя всему этому, вы можете получить идеальный урок. Для этого учитель должен учитывать перечисленные методы.

**Use of active interactive teaching methods
in secondary school lyric studies**

Summary

The poetic poems inner potential is very rich. It is unbelievable to raise deeper issues with subtle shades of a small poem. That is why all these features are taken into account when teaching lyric poems. In the middle school, the meaning of the words that are not familiar to the pupils are clarified when teaching poetry syllables. Identifying the scrolls is also important. Then begins to adopt literary-theoretical concepts (genre, rhymes, gospels, chapters).

Teachers work is aimed at making the right result when teaching. The teacher stands here as a facilitator. Directs students. Students are guided so that they can properly address the theme and problematic in poetry. Let them learn the characteristic and food of the hero. Every stage of the modern lesson is expected during the teaching of compositions. New learning technologies are used in the curriculum. Proper job form is selected. The method is suitable for the type of course.

By following all of this, you can set a perfect lesson. For this, the teacher should take into account those listened.

Rəyçi: Yaqub Babayev
Filologiya elmləri doktoru, professor

XƏYALƏ QULİYEVƏ
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
quliyeva.xeyale1996@gmail.com

HEKAYƏLƏRİN TƏDRİSİNDƏ FASILƏLİ OXU ÜSULUNDAN İSTİFADƏ

Açar sözlər: Kurikulum, oxu, fasiləli oxu, dərslik.

Ключевые слова: курикулум, чтение с перерывами, руководство.

Key words: curriculum, reading intervals, textbook.

Ədəbiyyat dərsliklərində nəsr əsərlərin tədrisinə kifayət qədər geniş yer verilmişdir. Nəsr əsərləri içərisində xüsusilə hekayələrin tədrisində müxtəlif üsul və vasitələrdən istifadə olunur. Bu qəbildən olan əsərlərin öyrədilməsi ilə əlaqədar məktəbdə zəngin təcrübə toplanmışdır.

Məktəb təcrübəsində hekayələrin məzmununun öyrədilməsində müxtəlif üsul və vasitələri proqnozlaşdırılmış oxu, iki hissəli gündəlik, fasiləli oxu və s göstərmək olar. Biz bu məqalədə fasiləli oxu üsuluna xüsusi diqqət yetirəcəyik. Fasiləli oxu nədir? Metodik ədəbiyyatda bu üsula necə yanaşılmışdır.

Bu gü bəddi əsərlərin məzmununun öyrədilməsində fasiləli oxu üsuluna geniş yer verilmişdir. Bu üsulun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, fasiləli oxu üsulu ilə keçirilən ədəbiyyat dərslərində əvvəlcə hekayə bətin hissələrə ayrılmalıdır. Bir hissə oxunduqdan sonra fasilə edilməli və müəllim oxunmuş hissənin məzmununa dair suallar verməlidir. Cavablar dinlənilməlidir. Suallar hekayənin məzmununun dərk edilməsinə və birgə yaradıcılığa şərait yaratmalıdır. Suallar əsasən belə olur.

*Oxuduğunuz parçada nə öyrəndiniz?

*Siz hadisələrin belə bitəcəyini fikirləşirdinizmi?

*Sizcə qəhrəmanı nə gözləyir?

Verilmiş suallar bir bir dinlənilməli sonra növbəti hissə oxunmalıdır. Şagirdlərə sualları düşünmək üçün vaxt verilməlidir. Müəllim verilən suallara cavab verən şagirdləri diqqətlə dinləməli subyektiv münasibət bildirməməli imkan daxilində cox cavab dinlənməlidir. Digər şagirdlər də bu qaydalara əməl etməlidirlər. (3. s 100)

Fasiləli oxu üsulu kor koranə tətbiq edilən bir üsul deyildir. Hər bir əsərin süjet xəttinə uyğun suallar hazırlanmalıdır. Təbii haldır ki hər bir əsər üçün fərqli və xarakterik suallar olmalıdır.

Hekayələrin tədrisində də fasiləli oxu üsulu müsbət nəticələr verir. Bu üsulu konkret bir hekayə üzərində tətbiq edək. 7-ci sinifdə keçirilən

Süleyman Sansi Axundovun Nurəddin hekayəsinə diqqət yetirək. Fasiləli oxu üsulunu tətbiq edərək Nurəddin hekayəsinin məzmununu mənimsəyək. Verilmiş ədəbiyyar dərslərlərində müəllimə kömək məqsədilə əsərlər bitkin hissələrə ayrıldığına görə bu hekayənidə dərslərdə ayrılmış bitkin hissələrə uyğun fasiləli oxu üsulunu tətbiq edəcəyik. . Şagirdlərə aşağıda verilmiş birinci parçanın fasiləli oxusu həyata keçirilir.

Qafqazda hacı Nəsir adlı bir tacir sakin idi. Bu tacirin Həlimə adlı arvadı camalda gözəl olduğu kimi, xasiyyətdə də gözəldi. Bu arvadın dünyada övladsızlıqdan başqa bir qəm, qüssəsi yox idi. Axırda bunların bir oğlu oldu . Hacı Nəsir o gün oğlunun təvəllüdünü şadlıq edib, şəhərin fəqir-füqərasına pul və xörək payladı. Oğlunun adını Nurəddin qoydular.

Bir dəfə Hacı Nəsir oğlu üçün kibrit qutusu irilikdə bir “Gülüstən” kitabı gətirmişdi. Həlimə bu qərribə şeyi haradan aldığını soruşduqda Hacı Nəsir cavab verdi:

-Bir gün bazardan qayıdarkən, bir nəfəri körpü üstündə ağlayan gördüm. Mən dayanıb bunun səbəbini soruşdum.

Kişi dedi: Mən bir kasıb adamam. Əslim iranlıdır. Əldə xırdavat satmaqla üç yüz manat pul düzəldib buraya gəldim ki, mal alıb aparam. Bir saat pulumun hamısını cibimdə çıxardmışlar.

Bu kişinin halına ürəyim yandı. cibimdən üç yüz manat çıxarıb dedim:

-Al kişi bu sənin üç yüz manatın, get mal al, kəsbindən qalma. Qazanıb, sonra pulumu qaytararsan. İndi isə balaca Nurəddinimə dua et.

Kişi əlimdən öpüb adımı və mənzilimi soruşdu və sevinə-sevinə çıxıb getdi. Axşam mənzilimdə çay içdiyim zaman həmin kişi içəri daxil olub:

-Hacı,sovqat üçün bundan əziz bir şey yoxdur, - deyərək “Gülüstən” kitabını mənə uzatdı. - Qoy mən Rəhim tərəfindən sevgili övladınız Nurəddinə Sədinin bu “Gülüstən” kitabı yadigar olsun.

Sonra dübarə razılıq edib getdi.

Həlimə kitabı ipək parçaya tikib Nurəddinin boynundan asdı:

-Oğlum böyüyəndə bu kitabı oxuyar, -dedi.

Nurəddin böyüyüb səkkiz yaşına çatdı Hacı Nəsir oğlunu məktəbə qoydu. Nurəddin oxumaqda birinci şagird idi. (4. s106).

Göstərilmiş birinci hissənin oxusu başa çatdıqdan sonra bu parçaya uyğun hazırladığım sualları şagirdlərə təqdim edirəm.

*Oxuduğunuz parçadan nə öyrəndiniz?

*Bu hissə sizə hansı janrı xatırladır ?

*Gülüstən kitabı haqqında nə bilirsiniz?

*Tanımadığı adama Hacı Nəsinin yaxşılıq etməsinə necə münasibət bəsləyirsiniz ? Siz olsaydınız nə edərdiniz?

*Bu sizdə hansı hislər yaratdı ?

Verilmiş suallara şagirdlərin cavablarını dinləyib, növbəti hissənin oxusuna keçirəm.

Bir dəfə Həlimə hamamdan çıxanda özünü soyuğa verib yorğan-döşəyə düşdü. Hacı Nəsir bir neçə məşhur həkim gətirsə də, onu sağalda bilmədi. O, “Nurəddin”, -deyə-deyə vəfat etdi.

. . . Anasının vəfatından sonra Nurəddində böyük qəmginlik görünürdü. Ancaq biliyi ilə müəllimlərini heyratə gətirirdi.

Hacı Nəsir evlənmək fikrinə düşdü. O, qeyri şəhərdə sakin şəriki ilə hesab çəkməyə getmişdi. Bu şəhərin iyirimi verstliyində olan kənddə Hacı Nəsinin İmamverdi adlı tanışları vardı.

İmamverdi onu mehribanlıqla qarşıladı. Sonra üzünü qızına sarı tutub dedi: -Gülpəri, tez ol, nahar tədarükü et, Hacı Nəsir yol gəlib, acdır.

Gülpəri qısa boylu, doluəndamlı, qarabuğdayı, bədxasiyyət, iyirmi üç yaşında bir qız idi. Onların uzun söhbətinin nəticəsi bu oldu ki, qəza Hacı Nəsiri dolaşdırıb İmamverdi ilə qohum etdi.

İki gündən sonra Hacı Nəsir Gülpərini evinə arvad gətirdi.

Gülpəri evdəkilərin hamısı ilə kobud rəftar edirdi. Get-gedə onun zülmü artırdı. On ildən ziyadə Hacı Nəsirə xidmət edən bir nökrər bu tövr rəftara daha davam edə bilməməyib qulluqdan çıxdı. Nurəddin olmasaydı, qulluqçu Bahar da çoxadan çıxıb gedərdi. Gülpərinin hər zülmünə davam edirdi, təkli əli balaca Nurəddindən üzülməsin. Hacı Nəsir bu işləri görüb ikinci dəfə evlənməyə çox peşman idi. Bir gün Nurəddin evə gec gəldikdə Gülpəri onu hirsələnib döyməyə başladı. Bu halda qəflətən Hacı Nəsir qapıdan içəri girdi və Nurəddini Gülpərinin əlindən alıb qeyzlənmiş dedi: -Ay yaramaz, mən sənə kimi bir kasıb qızını dilənçilikdən qurtarıb özümə arvad etdim ki, sən də o yaxşıliqın əvəzində bu uşağa analıq edib qayğısını çəkəsən, yoxsa onun üçün cəllad olasan? Bundan sonra sənə bu evdə bir gün də saxlamaram. Bunu deyib Hacı Nəsir cəld bazara tərəf getdi. Bu ittifaqdan yarım saat keçməmişdi ki, Hacı Nəsinin dükanda ürəyi partlayıb vəfat etməsi xəbəri gəldi. (4. s107).

Yuxarıda göstərilən ikinci hissənin oxusu başa çatdıqdan sonra şagirdlərə hazırlanmış aşağıdakı suallar verilir.

*Oxuduğunuz parçadan nə öyrəndiniz? (Şagirdlərin ümumiləşdirmə aparmalarına nail olunur)

*Oxuduğunun parçadakı “qeyzlənmiş” və “ittifaqdan” sözlərini mətindən çıxış edərək izah edin.

*Hacı Nəsinin evlənmək qərarına necə münasibət bəsləyirsiniz?

*Nurəddinin düşdüyü vəziyyət sizdə hansı təsəvvürlər yaratdı?

*Verilmiş parçada hansı sözlər vasitəsilə Gülpərinin bədii portreti yaradılışdı?

Suallar cavablandırıldıqdan sonra növbəti hissələrin oxusu başlanılır.

Burada biz bu hissələri verməklə kifayətlənirik. Digər hissələrlə bağlı suallar aşağıdakı məzmununda qurulur:

- *Gülpərinin əsl niyyəti nə idi?
- *Gülpərinin qorxmasının əsl səbəbi nə idi?
- *İmamverдини haqlı saymaq olardımı?
- *Əmiraslan sizdə hasrı hiss və düşüncə yaratdı?
- *Günahsız Nurəddini öldürmək istəyən Əmiraslanın məqsədi nə idi?
- *Nurəddini dilənməyə göndərən Cənnətin sizcə günahı varmı?
- *Gülpərinin bağışlayan Nurəddinə haqq qazandırırırsınız mı?
- *Siz əsərin sonunu necə bitirərdiniz?

Fasiləli oxu prosesi başa çatdıqdan sonra, şagirdlərə əksini tapan standartların reallaşması üçün qrup tapşırıqları verirəm.

1-ci qrup: Əsərin planını tərtib edin .

2-ci qrup: Əsərdən xoşunuza gələn yerləri seçin və qarşısında nə üçün bu yerləri seçdiyinizi qeyd edin

3-cü qrup: Hekayədə tanış olmayan sözləri mənasını lüğətlərin köməyi ilə aydınlaşdırın .

4-cü qrup: Siz bu hekayəni necə tamamlayardınız verilmiş tapşırıqlar müzakirə edilir və nəticə çıxarılır.

Ədəbiyyat

1. Ədəbiyyat,7-ci sinif üçün dərslik. (Bilal Həsənli ,Soltan Əliyev,Sədaqət Məmmədov,Aynur Mustafayev). Bakı,2018
2. Həsənli B. Ədəbiyyatı tədrisi metodikası. Bakı, “Müəllim” nəşriyyatı,2016, 449 s.
3. Hüseynoğlu S. Ədəbiyyat dərslərində yeni texnologiyalar: Fəal/interaktiv təlim. Bakı,2009
4. Yusifov F. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası . Bakı. , ADPU nəşri, 2010, 236 s.

X.Gulieva

The usa of pausing reading in storytelling Summary

Naturally,there are different andspecific questions and plot line for eacheach work. When using the interrupted reading method, the teacher should make a question ,taking into account the plot line of the work being taught . The questions should be thought-provoking and rewarding . Artistic work should be properly divided into sections. All of these should be taken into account in the teaching of stories. When using the paired reading method in the story the student must strive to listen carefully to the reading

process and to answer question in consciousness . I think that the questions in grades 5-6 should be given to children after the reading in grades 7-9 first. This will give children more attention to reading. It will help to increase students/continuity. It will also ensure that students are actively involved in the lesson. The lesson is not considered complete with the use of the reading method. After the completion of the process students should be given specific assignments. Tasks should be set up in accordance with the standards given. The method of reading intermittently requires the preparation of the apprenticeship as well as the student activity. Teacher should divide the story to the point where it should be exhausted. The questions should also be according to the content of the text.

Х. Гулиева

Используйте метод парного чтения в преподавании истории
Резюме

Использование паузы при чтении в рассказывании историй Естественно, что существуют разные и специфические вопросы и сюжетная линия для каждой учебной работы . При использовании метода прерывистого чтения учитель должен задать вопрос с учетом сюжетной линии обучаемой работы. Вопросы следует продумать. -Провоцирование и вознаграждение. Художественное произведение должно быть надлежащим образом разделено на разделы. Все это следует учитывать при обучении рассказом. При использовании метода парного чтения в рассказе ученик должен стараться внимательно слушать процесс чтения и сознательно отвечать на вопрос. Я думаю ,что вопросы в 5-6 классах следует задавать детям после ч чтения в 7-9 классах в первую очередь. Это даст детям больше внимания к чтению. Это поможет увеличить студентов\ преемственность. Это обеспечить активное участие студентов в уроке. Это обеспечит активное участие студентов в уроке. Урок не считается завершенным с использованием метода чтения. После того, как он будет настроен в соответствии с указанными требует завершения процесса, ученики должны получить конкретные задания. Задачи должны подготовить ученичества так же как студенческую деятельность. Учитель должен разделить дори до точки, где она должна быть исчерпана. Вопросы также должны соответствовать содержанию текста.

Rəyçi: Nigar Qasımzadə

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AYSEL BAYRAMOVA
Western Caspian University
Aysel-bayramova1994@mail.ru

CHILDREN WORLD IN THE WORKS OF ROALD DAHL

Key words: Children's Literature, Roald Dahl, Modern literature, regulative competence of the contributor

Ключевые слова: Детская литература, Роальд Даль, современная литература, регулятивная компетенция читателя

Açar sözlər: Uşaq ədəbiyyatı, Roald Dahl, müasir ədəbiyyat, oxucuları tənzimləmə bacarığı.

Dahl is not a frivolous writer, as can be concluded from the titles of his books and the contents of some of his stories. The task he has set himself is by no means simple: he seeks to captivate the reader, to make him forget about everything in the world, with relentless interest to turn the pages and look forward to the final. Needless to say, the outcome is always unexpected. If things were different, it wouldn't be Dahl [1].

Dahl deeply believed that reading is very important for children. "I really want to teach children to become good readers, to teach them to feel with the book... Books should be funny, exciting and wonderful..." said the Dahl. The language of his books is simple, they can be read aloud. For many children Roald Dahl is synonymous with reading. And as soon as the book of this author appears, it is immediately passed from hand to hand.

First he wanted to write children's books for reading at night to his daughters Olivia and Tess. So there was *James and the giant peach*. The book was published in 1964. His second book *Charlie and the Chocolate Factory* also debuted first in the US (in 1964), and then in Britain (in 1967). It was a great success for both sides of the Atlantic. The newspaper "Times" wrote: "This is the funniest book for children... but the book, which has touched the southern heart". The book began to gain success around the world with phenomenal success. The Chinese have launched the largest with a circulation of 2 million copies. In 1971, a film based on this book was made it has become no less popular if Dahl's Children's book, according to David Gritten, has a good plot, where all events unfold through the eyes of children, where adults are often insensitive and stupid [3, 9].

And no wonder the children loved them. Dahl once remarked that if you want to remember how to live in a child's world, get up on your hands and

knees and live for a week. You will find that you have to look at everything huge around you and hear all the time what to do and what not to do. Work Dahl translated today 3, 4 of the language. His books are read in Estonia, Finland, Greece and Japan.

Many people are trying to find out what is the reason for the stunning success of Dahl's children's books. Robin Swicked, who wrote the screenplay for the film based on the eponymous book tells Matilda that Dahl was able as anyone else to find the key to the castle in which lives a child's soul. He transferred childhood fears, such as those associated with the first day of school or the desire to save his grandmother from death, to the pages of his books. Famous actor Danny de Vito says that Dahl throws up the children, and then suddenly he substitutes the ladder and the child can safely go down to the ground.

Roald Dahl's school years were not happy. His vivid memories of that time - a visit to the candy store. "...My friends and I every day on the way to school bought in a candy favorite sweets. My favorite was the sherbet and liquorice laces.

Thwaites told me I should never eat licorice shoelaces. Thwaites' father was a doctor. He said they made it out of rat blood (rat blood). The father told his little son a lot about the Licorice cord when he learned that his son was eating. "Every ratcher (pied Piper) in the country," said the father, "takes his rats to the licorice Cord factory, and they pay him for every rat. Many ratcatchers have become millionaires because of selling rats to the factory."

"Don't ever eat them," the father had said. "If you eat you'll get rates." "What is rat it is, Daddy?" young Thwaites had asked. "It's the rat poison (rat poison) that gives you rats," the father said. "Yes, but what will happen to you if you catch it?" young Thwaites had asked. "Your teeth become very sharp (acute) and pointed (acuminate)," the father had answered. "And a short tail (tail) grows out of your back. There is no medicine for rats. I know. I am a doctor."

We all enjoyed Thwaites's story. We asked him to tell us this story many times on our walks to and from school. But any of us didn't stop buying Liquorice Bootlaces. Except Thwaites..." [5, 55]

Without a doubt, Roald Dahl is the most successful children's writer. Dahl himself wrote: "I am perhaps more satisfied with my children's books than with stories for adults. Books for children are harder to write. It is difficult to keep the interest of the child, because the child has no concentration of an adult. It's not easy to keep a child reading when there's a TV in the next room. But it's wonderful to try. "He first wrote children's books to read at night to his daughters Olivia and Tessa. At least, *James and the Giant Peach*,

published in America in 1961 (in Britain in 1967) appeared with such purpose.

His second book *Charlie and the chocolate factory* was also in the US (in 1964) before it was published in Britain (1967).

Many critics believed that the first book for children was Dahl's book *James and the Giant Peach*. But others confidently stated that it was "gremlins", a picture book printed in 1942. Walt Disney invited 25-year-old Roald to Hollywood, provided a car and a hotel room.

Gremlins were printed specifically for the children's film. The film was not made, but the book was printed. Dahl himself never considered it a children's book. Dahl's career as a children's writer began only when he became a father himself [2, 75]

The book *James and the giant peach* (1966) Roald Dahl wrote for his children and was not going to publish it until the family persuaded him to take the manuscript to the editor.

"...Peach raced at breakneck speed and was not going to lower it. A mile or so later, a village was in his path.

He rolled down the main street, scaring people away, crashed into the wall of a brick building and jumped out the other side, leaving a gaping hole in the masonry.

And in this building, by the way, there was a chocolate factory, and immediately a river of warm liquid chocolate flowed out of the holes in the factory wall. A minute later, a brown sticky mass filled the village streets, seeping under the doors of houses and shops, flooding the gardens. The children walked knee-deep in chocolate, and some even tried to swim in it. All greedily munching chocolate and was screaming with joy. but the peach rolled on and on, leaving traces of destruction behind. Everything he saw on his way - cowsheds, stables, pigsties, barns, houses, haystacks-flew away like bowling pins in a bowling alley. The old man sitting by the stream had his fishing rod torn out of his hand, and a woman named Daisy entwile was so close to the peach that had rushed past her that it tore the skin off the tip of her long nose.

Will he ever stop..?"

So, the father of the family Roald Dahl writes a lot for children. In 1961 goes *James and a giant peach*.

"...James Henry Trotter lived with his aunts for three years, and then one morning something quite unexpected happened to him. The event, as I said, was only rather unexpected, and it led to another - already very unexpected. And in place of a very unexpected was, in turn, something fantastic.

A hot day in mid-summer Trough Auntie, Auntie Pin, and James was in the garden. James, as usual, was forced to work : he chopped wood for the

stove. Auntie Kvashnya and Auntie Shpilka sat comfortably in the lounge chairs, sipping from tall glasses of fizzy lemonade and making sure that James did not stop working for a minute. Aunt Trough - a particularly thick, low growth. She has pig's eyes, a sunken mouth and a flabby, as if boiled, face. it looks like a white steamed cabbage. aunt Hairpin, on the other hand, is skinny, tall and bony. The metal-rimmed glasses are held at the very tip of the nose. She has a raspy voice and moist narrow lips, and whenever she gets angry or nervous, saliva comes out of her mouth with the words..." [4, 35].

Then children's bestsellers *Charlie and the chocolate factory* (1964, numerous awards, including Millenium-2000, *Charlie and the huge glass Elevator* (1972) were published.

"...the huge glass Elevator of Mr. Wolf was not the only vehicle in earth orbit at that time. Two days earlier, the United States had successfully launched its first star hotel, a giant sausage - shaped capsule that was at least a thousand feet long. It was called the miracle of the star space hotel "USA". Inside were a tennis court, a swimming pool, a gym, a children's playroom and 500 luxurious rooms with a bathtub in each. The hotel had air conditioning, and there was a gravity machine, so that people did not swim in space, and went normally.

And now the extraordinary hotel was flying around the Earth at an altitude of 240 miles. Guests were supposed to be brought back and forth by taxi, which should take off every hour from Monday to Friday from Cape Kennedy. The role of the taxi was played by transport rockets. In the meantime, there was no one on Board, not even astronauts. No one seriously believed that huge engine to come off the Ground and will not collapse" [4, 56].

Danny, the champion of the world (1975)

"...The caravan was our house and our home. It was a real old gipsy wagon (Gypsy trailer).

There was only one room in the caravan and it wasn't much bigger than a modern bathroom. it was a narrow room and near the wall there were two bunk beds. We had electricity in the workshop (in the workshop) but there was no electricity in the caravan. There was a paraffin (burner) to cook and there was a paraffin lamp.

When we needed, a bitch we used a basin.

For furniture we had two chairs and a small table and a chest of drawers. They were all we needed.

The lavatory (toilet) was a funny little wooden hut (hut) standing behind the caravan. it was fine in summer but I can tell you that sitting out there in winter was like sitting in a bridge.

I really loved living in the gypsy caravan. I loved it especially in the evening when I was in my bank and my father was telling me stories..." [2,138].

Roald Dahl writes: "I only write about things that take your breath away and make you laugh. The kids know I'm on their side."

The list of stories with an unexpected end includes works: *James and the Giant Peach* (1961), *Charlie and the Chocolate Factory* (1964), *Matilda* (1988).

"...Matilda saw a narrow path to a tiny cottage. The cottage was so small it looked like a doll's house. There were two little windows at the front and there was no upstairs to the place. On the sides of the path there was long brown grass. A big tree stood near the cottage. Matilda was a bit frightened of the place now. It seemed so unreal and fantastic and so totally away from the earth (far from earth). It was like an illustration in Grimm or Hans Andersen. It was the house where the poor woodman lived with Hansel and Gretel and where Red Riding Hood's (little Red riding Hood) grandmother lived and it was also the house of the Seven Dwarfs (dwarves) and the Three Bears and the rest of them. It was straight out of fairy tale..." [3, 28].

In the last years of his life from the pen of Dahl published an autobiographical novel - *The Boy. Stories about Childhood* (1984).

Roald Dahl died on 23 November 1990 at the age of 74 in England (Oxford). He was buried in the cemetery of the Church of St. Peter and St. Paul on the ritual of the Vikings with their favorite items-billiard cues, a bottle of Burgundy, chocolates, pencils. In Buckinghamshire Museum today, September 13, in honor of R. Dahl opened a children's gallery worldwide celebrated as the day of Roald Dahl [5, 56].

References

1. www.roalddahl.com (ссылка на сайт Welcome to the World of Roald Dahl, 2011)
2. Даль Роальд. Необыкновенные истории. Санкт-Петербург: Азбука, 2004
3. Даль Роальд. Дорога в рай, Санкт-Петербург: Азбука-классика, 2004
4. Даль Роальд. Рассказы М.: Захаров, 2000
5. Кузовлев В.П. Английский язык: книга для чтения к учебнику для 6 класса - М.: Просвещение, 2008

A. Bayramova

ROALD DAHL ƏSƏRLƏRİNDƏ UŞAQ DÜNYASI

Xülasə

Uşaq ədəbiyyatının əsas ideyası uşaqların mənəviyyatının, ruhunun oxşanması və tərbiyə edilməsinə yönəlib, belə ki, uşaq ədəbiyyatı böyük maraqla oxunulur. Ən məşhur uşaq ədəbi mətnlərində uşaqların əməyi, zəhməti qiymətləndirilir. Uşaq ədəbiyyatı o qədər maraqlı olmalıdır ki, uşaqların diqqətini cəlb edə bilsin. Orda yaradılan bütün personajlar və xarakterləri oxuduqca uşaqların zehni formalaşır. Məqalə “Roald Dahl əsərlərində uşaq dünyası” adlı dissertasiyanı özündə əks etdirir. Roald Dahl iyirminci əsrin görkəmli nümayəndələrindən biri hesab olunan dünya şöhrətli və çox uğurlu bir uşaq yazıçısıdır. Onun bir çox məşhur əsərləri Dahli nəinki uşaqlara, həmçinin böyüklərə də sevirə bilib. Bunlara misal olaraq “Matilda”, “Böyük, Mehriban Azman”, “Ceyms və Nəhəng Şaftalı”, “Çarli və Şokalad Fabriki” əsərlərini göstərmək olar. O, uşaq yazıçısı kimi ədəbiyyatda bir çox mukafatlara layiq görülüb. Horward Universiteti onu “Cəmiyyətimizin ən geniş oxucu kütləsinə sahib olan yazıçı” olaraq görür.

Dahl yazırdı: "Uşaqları kitab arxasına bağlamaq çətindir, əgər yan otaqda televizor varsa". Ona görə də uşaq əsərləri o qədər maraqlı olmalıdır ki, hər bir uşağı özünə cəlb edə bilsin. Buna görə də bir çox insanlar Dahlin əzəmətini anlamağa çalışırlar. Məhz ilk şöhrəti mistik yazıları yazmağa başladığında əmələ gəlmişdi. Amma daha sonra isə bu yazılarda uşaq xarakterlərini yaratmaq qərarına gəldi. Dahl uşaqlar üçün yazdığı hər bir kitabında, məhz uşaq xarakterlərini, onların inandığı mistik qüvvələri, xeyrin şər üzərində qələbəsinə və.s canlandırmağa çalışırdı.

А. Байрамова

Детский мир в творчестве роалда даля

Резюме

Главной целью детской литературы является внушение ребенку определенных моральных установок, однако, детская литература уже стала частью огромной индустрии и цель немного размылась. Причинами возросшей популярности детской литературы являются, скорее всего, отмена использования детского труда и распространение образования. У детей появилось свободное время, и они научились читать. Это позволило им самим выбирать тех авторов, которые им интересны. Без сомнения Роальд Даль самый удачливый детский писатель. Сам Даль писал: "Я возможно более доволен своими детскими книгами, чем рассказами для взрослых. Книги для детей писать труднее. Трудно удержать интерес ребенка, потому что у ребенка нет сосредоточенности взрослого. Нелегко удержать ребенка за книгой, когда в соседней комнате телевизор. Многие люди пытаются выяснить, в чем причина ошеломляющего успеха детских книг Даля. Первый успех пришел к нему именно благодаря этим мистическим рассказам, но чуть позже у писателя появились дети – и тут, наконец-то, все сошлось: так три разноцветные линзы находят одна на другую, чтобы в результате создать четвертый оттенок невозможной красоты. Этим оттенком стали сказки Роальда, этими линзами — талант, потребность сочинять фантазии и необходимость укладывать малышек спать – а малыши, как Даль говорил, «Самые требовательные слушатели; они тонко чувствуют фальшь и стремительно теряют интерес, если ты недостаточно стараешься». И он старался.

Rəyçi: Shahin Xəlilli
Filologiya elmləri doktoru, professor

AYŞƏN PAŞAYEVA
Bakı Avrasiya Universiteti
pashayevzeynal@mail.ru

ƏFRASIYAB (ALP ƏR TONQA) TÜRK TARİXİ QƏHRƏMANI
KİMİ (NİZAMI İLƏ MÜQAYİSƏDƏ)

Açar sözlər: Əfrasiyab, Nizami, Firdovsi, Şahnamə, Xəmsə, türk qəhrəmanları, dastan, türk eposu.

Ключевые слова: Афрасияб, Низами, Фирдовси, Шахнаме, Хамсе, тюркские герои, дастан, тюркский эпос.

Key words: Afrasiyab, Nizami, Ferdowsi, Shahnameh, Khamsa, Turkic characters, dastan, Turkic epos

Türk tarixində dünyaya hakim olmaq istəyi ilə böyük mübarizələr aparan qəhrəmanlar əhəmiyyətli bir yer tutur. Bu hökmdarlar və qəhrəmanlar ətrafında baş verən tarixi hadisələrin bir qismi yazılı sənədlərdə yer alarkən, bir qismi də yüz illər boyunca xalqın yaddaşlarına həkk olunmuş və şifahi olaraq nəsillərdən-nəsillərə ötürülərək bu günümüzdə qədər gəlib çatmışdır. Belə tarixi qəhrəmanlardan biri də Alp Ər Tonqadır. Adı “Divani lüğət it türk”də *Əfrasiyab* və *Alp Ər Tonqa*, “Qutadqu-bilik”də isə *Əfrasiyab* şəklində qeyd olunub.

Bu obraza biz Nizaminin “Xosrov və Şirin” əsərində rast gəlirik. Sənətkarın Məhinbanu surətində onun əxlaqi-mənəvi görüşləri öz əksini tapmışdır. Poemada Məhinbanu-Şəmirə epizodik surətdir. Amma əsas hadisələrlə o qədər əhatəli verilmişdir ki, onsuz əsər yarımçıq görünər. Məhinbanu həyatı qardaşı qızından daha yaxşı bilir. O, həyatın şəri haqqında ona bəzi məsləhətlər verir. Onu ayıldır, hislərinə nəzarət etməyi nəsihət edir. O, bu nəsihətləri ilə özü kimi ağıllı, iradəli, ismətli bir türk qızı böyütmüşdür. O, bibisinə and içir ki, kəbinsiz Xosrova arvad olmayacaq. Bibisinin nəsihətlərindən əvvəl Xosrovun arxasınca Mədainə gedən yüngül Şirin dəyişir, ucalır. Məhinbanu ona nəsihət etdiyi kimi o da Xosrova nəsihət edir. Məhinbanu Şirinə öyüd verərkən Xosrovu İranlıların hökmdarı Keyxosrov, özlərini isə türk hökmdarı Əfrasiyabla (Alp Ər Tonqa) müqayisə edir:

Bir gülə bənd olmaz könül bülbülü.
Bir gövhərdən əgər düşsə uzağa,
Cəhd eyləyər onu satın almağa.
Görsə ki, vəfalı, ismətli qızsan,
Elçi göndərəcək adətlə, inan.

Adın bu dünyada namuslu qalar,
Olarsan cahanda böyük hökmdar.
Əgər o aydırsa, biz afitabıq,
O, Keyxosrov, bizsə Əfrasiyabıq (6, s119).

Bütün bunlar da Məhinbanunun və Şirinin türk olmasına şübhə yeri qoymur.

Əfrasiyab (Alp Ər Tonqa) kimdir?

“Mahmud Kaşğarı “Divan”ında ,eləcə də “Qutadqu bilik” də “Şahnamə”dəki aparıcı və başlıca surətlərdən olan Əfrasiyabın prototipinin miladdan əvvəl VII əsrdə yaşamış qədim türk-Saqa hökmdarı Alp Ər Tonqa olduğu qeyd edilir. Müasir türksünaslıq da bu fikri təsdiq edir” (1, 172).

Alp Ər Tonqa haqqında olan mənbələrin azlığından onun adı ətrafında müxtəlif mülahizələrin yaranmasına səbəb olub. “Mənbələrdə igidliyi ilə ad çıxarmış, əxlaqlı türk hökmdarı Alp Ər Tonqa VIII əsrdə karluqların xanı və ya türk sərkərdəsi olmuşdu. Karluqlar XI əsrdə müsəlman Qaraxanlılar dövlətini yaratdılar. Qaraxanı türkləri bu iki sərkərdəni eyniləşdirirdilər. Turanda Əfrasiyab hakimiyyətə gələndən sonra İran-Turan qarşıdurması qızışır. Əfrasiyab dəfələrlə iranlılara qalib gəlir. Əfrasiyabın dövründə sak-sarmat tayfa birliyinin məskunlaşdığı ərazilərə Turan deyilirdi” (13).

Alp Ər Tonqa ilə bağlı türklərə məxsus dastan da vardır. Bu dastan geniş miqyasda Firdovsinin “Şahnamə” əsərində öz əksini tapmışdır. Firdovsi, təbii olaraq, Əfrasiyabı öz əsərinin baş qəhrəmanı seçməmiş, onunla bağlı dastanı İran qəhrəmanlarının zəfəri ilə tamamlamağa üstünlük vermişdir. Yenilməz bir cəngavərə iranlıların zəfər çalmasını bir möcüzə kimi alqışlamışdır. Mənbələrdə Əfrasiyab adı “çox güclü”, “igid” mənalarında izah olunur. Firdovsinin “Şahnamə” əsərində Əfrasiyabın (Alp Ər Tonqa) qəhrəmanlığı təsvir olunur:

Turanda nə çox pəhləvan görmüşəm,
Bununtək dilavər, bununtək qoçaq,
Verən olmamış türk elindən soraq.
Onun cənginə keçsə, hər namidar,
Önündə iki ordunun xar olar.
Döyüş vaxtı dağ üstə çapsa atı,
Üzəngiyə yeksan olar dağ qatı (11, s 412).

Əsərdə “Əfrasiyab cəsur bir timsah, ov günündə erkək bir aslan, döyüş zamanında da bir döyüş fili kimidir” deyilərək onun nə qədər böyük qəhrəman olduğu izah edilməyə çalışılmışdır.

Bu əsərdə Alp Ər Tonqa ilə bağlı məlumatlar qısaca belədir: “Turan xaqanı İran torpağının əsas qismini hakimiyyəti altına almışdı. Keykavus Turana qarşı hərbi elan edərək, komandanlığa oğlu Siyavuşu təyin etdi. Turanlılar İran torpağını tərk etdilər. İndi müharibə müdafiə xarakterindən çıxaraq, hücum forması alırdı. İran ordusu Turan torpağına keçəcəkdə. Bu əsnada Əfrasiyabdan elçilər gəldi. Əfrasiyab barışıq təklif edirdi. Siyavuş barışıq təklifini qəbul etdi, hərbi bitirmək üçün atasına xəbər yolladı. Keykavus, Siyavuşdan gələn bu təklifə qızdı – onu sərkərdəlikdən çıxardı, yerinə digər birisini təyin edib, müharibənin davamını hökm etdi. Siyavuş isə barışıq təklifini atasının inadından üstün tutduğundan İranı tərk edib, bir neçə seçmə süvarisiylə Turanda sığınacaq tapdı. Bu sığınacaqda Siyavuşun məqsədi özündə qarışmış olan iki irqin qanını artıq boş yerə axıtmamaq idi. Bunun üçün İranla Turanı barışdırmaq lazım idi. Xaqanın qızı Firəngizlə evləndi. Nəhayət, Əfrasiyabın qəzəbinə tuş gəlib, başı kəsildi. Haqsız tökülən qan üçün İranla Turan bir-birinə qarışdı və əsrlər uzun qan axdı. Turun soyundan gələn Pəşəngin oğlu Əfrasiyab İran taxt-tacı üçün ən böyük təhlükədir. Sonrakı dövrlərdə Əfrasiyab tez-tez İran torpaqlarına hücumlar edər və nəhayət, öldürülür” (bax:15).

Alp Ər Tonqa ilə bağlı mənbələrdən sayıla biləcək Yusif Balasaqunlunun “Qutadqu -bilik” əsərinə də müraciət edək. O yazır: “Türk bəyləri arasında şanlı insanlar çox olub, onlar böyük ölkə başçılarından da şöhrətlidirlər. Onların içərisində şanlı, igid Alp Ər Tonqa vardır. O, öz xalqına rəhbərlik etdiyi dövrdə Taciklər onu Əfrasiyab adlandırırdılar”. Əsərdə eyni zamanda yazılır ki, Qaraxanlı dövləti Orta Asiyada, Doğu və Batı Türkünstan bölgələrində qurulmuşdur. Bu dövlət bəzi tarix kitablarında “Dövləti-Ali-Əfrasiyab” (Əfrasiyab soyunun dövləti) və Dövləti-Xani-Türkünstan” adı ilə tanınır (bax:13).

“Alp Ər Tonqa ilə bağlı Uyğur türkləri arasında yayılan şifahi ədəbiyyata keçməzdən əvvəl, onun haqqında tarixi yazılı mənbələrdə yer alan məlumatları dəyərləndirmək düzgün olardı. Alp Ər Tonqa ilə bağlı ilk yazılı məlumatlara “Avesta”da rast gəlirik. Bu əsərdə Alp Ər Tonqa hiyləgər və pis bir insan tipini təmsil etdiyi kimi, İranlıların da əsas düşməni olaraq göstərilir” (10).

Türk mənbələri arsında Alp Ər Tonqa haqqında ən ətraflı məlumat XI əsrin ikinci yarısında Qaşqarlı Mahmud tərəfindən yazılan “Divani lüğət-it-türk” adlı əsərdə rast gəlinir. Alp Ər Tonqanın adı İran mənbələrində Əfrasiyab kimi verilir. Qaşqarlı əsərində müxtəlif kəlmələri izah edərkən Alp Ər Tonqa ilə bağlı əhəmiyyətli məlumatlar verməkdədir. Məsələn, “Xan” kəlməsini izah edərkən, bu kəlmənin türklərin ən böyük başçısı mənasını verdiyini və Əfrasiyabın oğullarına da xan deyildiyini bildirir. Bundan əlavə Əfrasiyabın xaqan olduğunu və bu adın verilməsində uzun

tarixi bir hekayənin olduğunu deyir. Yenə “Qaz” kəlməsinin izahını verərkən, bunun Əfrasiyabın qızının adı olduğunu bildirərək, Əfrasiyab və onun yaşadığı yerlər haqqında geniş məlumat verir. Ayrıca Əfrasiyabın Qaşqar şəhərinin havasını bəyəndiyi üçün orada yaşadığı bildirilir. “Çarıq” oymağı haqqında məlumat verərkən “Barşuq” şəhərinin Əfrasiyabın şəhəri olduğu deyilir (bax: 4,s 30).

Tədqiqatçıların bəziləri Alp Ər Tonqanın Saka hökmdarı olduğunu iddia edərkən, bəziləri də Buqu Han, Oğuz-xan və Tonqa Təkin olduğunu iddia edirlər. Son tədqiqatların birində Tonqa Təkinin tarixi prototipi ilə bağlı yeni bir versiya irəli sürülür. Bu versiyada Mahmud Kaşğarının “Divan”ındakı Alp Ər Tonqa 587-600-cü illərdə Şərqi Göy türkün hökmdarı Tonqa Turan adlı sərkərdə ilə eyniləşdirilir (2,s 176). Bundan əlavə tədqiqatçıların bəziləri Alp Ər Tonqa ilə tarixi mənbələrdə “Əfrasiyab” adlı qəhrəmanla fərqli insanlar olduğunu desələr də, bu mövzuda hər iki adın eyni insana aid olduğu iddiasında tarixçilərin böyük çoxluğunun həmfikir olduğunu deyə bilərik.

Alp Ər Tonqa və onun tarixi şəxsiyyəti haqqında yazılı mənbələrdə yer alan məlumatları və tədqiqatçıların bu mövzuda fikirlərini verdikdən sonra, günümüzdə Uyğur Türkləri arasında Alp Ər Tonqa haqqında danışılan şifahi ədəbiyyatdan nümunə gətirmək yerində olacaqdır. Türk tarixində və mədəniyyətində həm qəhrəmanlığı, həm də idarəçiliyi ilə dərin iz buraxan Alp Ər Tonqa, Uyğur türklərinin yaddaşında da yüz illər boyu saxlanılmış və onun haqqında müxtəlif nağıllar ortaya çıxmışdır. “Uyğur Türkləri arasında “Əfrasiyab” olaraq tanınan Alp Ər Tonqa, nağıllarda “padşahların padşahı və müdriklərin müdriki” olaraq şərh edilmiş və onun dövründə cəmiyyətin rifahının yaxşılaşdırılmasına və millətin birlik və bütövlüyünə dair əhəmiyyətli islahatların başladığı ilə gətirilmişdir. Bu nağıllarda onun qəhrəmanlığından çox xalqın problemləri ilə yaxından maraqlanan bir idarəçi olduğu və bu problemlərə sadə həllər tapdığı danışılır” (4,s 112). Bu nağılların ilki toy mərasiminin yaranması mövzusunda:

Həmin nağıllarda insan həyatının keçid dövrlərindən biri və ailə təməlinin ilk addımı olan evlənmə və buna bağlı olaraq toy mərasiminin ilk dəfə Alp Ər Tonqa dövründə yarandığından bəhs olunur. Burada Alp Ər Tonqanın xalqı sülh içində saxlamaq; insanlar arasında ədəb-ərkan və əxlaqı yaratmaq; səhv düşüncələrin qarşısını almaq üçün toy mərasimini yaratdığı görülməkdədir (bax:12).

Alp Ər Tonqanın adının çəkildiyi nağıllardan ikincisi isə ölümə aid adətlərin yaranması ilə əlaqədardır. Bu mövzudakı nağıl belədir:

Onu da qeyd edək ki, Alp Ər Tonqanın özünün də ölümünə həsr olunmuş ağılar da Mahmud Kaşğari “Divan”ında yer alır. Ölümünə ağı-mərsiyə qoşulan Alp Ər Tonqa türk tarixinin hansı zaman kəsiyinin

şəxsiyyəti olmasına baxmayaraq, nəşildən-nəşilə yaşamış, adına dastanlar qoşulmuşdur. Türk şeirinin ən əski örnəyi Alp Ər Tonqanın ölümünə həsr edilmiş ağıda onun ölümündən türk ellərinin kədərlənməsi, yasa batması göz yaşları ilə qələmə alınır. Ağrı başdan-başa dördlülklərdən ibarətdir. Şair Alp Ər Tonqanın ölümünü ümumxalq mətəmi kimi mənalandırır.

Əlinə qopuz alıb oxuyan ozan bu acı mənzərəni seyrə dalaraq ona şeirlər qoşmuş, ulu xaqanın ölümünə qəlbən acımışdır:

Alp Ər Tonqa öldümü,
Dünya yiyəsiz qaldımı,
Tale öcün aldımı,
Artıq ürək yırtılır (4, s112).

Ağıda göstərilir ki, onun yoxluğu ilə sanki bütün türk ellərinin ümidi, pənahı qırılmışdır.

Başqa bir nümunəyə də baxaq:

Könqlüm için örtədi
Bitmiş başıq qartadı
Keçmiş ödük irtədi
Tün gün keçüp irtəlür (2, s 176).

(Könlüm için-için yandı, sağalmış yaramı yenə doğradı. Könlüm keçmiş günləri aradı. Gecə-gündüz keçib-getdikcə yenə arayır).

Uyğur Türkləri arasında çalğı alətləri və onların yaranması haqqında bir çox nağıllar var. Bunlardan rübabın (kamanın) yaranmasına aid maraqlı olanı belədir:

Bu nağılda Alp Ər Tonqanın paytaxtının Qaşqar olduğunu və xalqın əylənməsi üçün rübabı, sonra da dütarı kəşf etdiyi deyilir. Alp Ər Tonqanın Qaşqarda yaşadığı məlumatı tarixi mənbələrdəki məlumatlarla eynidir. Burda Alp Ər Tonqanın rübabı icad etmək səbəbi xalqını əyləndirmək istəyidir ki, bu da onun xalqın müxtəlif problemlərinə həll tapdığı və musiqi alətlərini icad edərək də mədəniyyət qəhrəmanı olduğunu göstərməkdədir (12).

Nəticə olaraq İran, ərəb və türk şifahi və yazılı qaynaqlarda böyük bir qəhrəman və hökmdar olaraq yer alan Alp Ər Tonqa (Əfrasiyab), Uyğur, Qaraxanlı və Səlcuqlu dövlətinin hökmdarlarının əcdadı olaraq qəbul edilməkdədir. Bundan əlavə, Alp Ər Tonqa zamanın və məkanın sərhədlərini aşaraq yüz illər boyu Türk boylarının ortaq qəhrəmanlıq simvolu olmuşdur.

Xalqın yaddaşında dərin izlər buraxan Alp Ər Tonqa, yüz illər boyu yazılı mənbələrdən əlavə şifahi ədəbiyyatda da yaşadılmış və onun haqqında müxtəlif əfsanələr yaranmışdır. Bu əfsanələr bizə Alp Ər Tonqanın hökmdarlıq və qəhrəmanlıq xüsusiyyətləri ilə yanaşı,

mədəniyyət qəhrəmanı olaraq türk mədəniyyətinə faydalarını göstərməsi tərəfindən çox vacibdir.

Ədəbiyyat

1. Azadə R. Nizami Gəncəvi (həyatı və sənəti). Bakı: Elm, 1979, 207 s.
2. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. II cild. Bakı: 2007
3. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı:1960
4. Ələsgərova Sakibə. Türk xalqları ədəbiyyatında vəzn və janr sistemi. Bakı: 2016
5. Firdovsi Ə. Şahnamə. Bakı: 1987
6. Gəncəvi Nizami. Xosrov və Şirin. Bakı: Lider nəşriyyatı, 2004, 391 s.
7. Gəncəvi Nizami. Xosrov və Şirin. Filoloji tərc., izah və qeydlər Həmid Məmmədşadənindir. Bakı: Elm,1981
8. Xəlilov B. Mahmud Kaşğarinin “Divani lüğət-it-türk” əsərində etnonimlər. Bakı: 2009, 294 s.
9. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan şairi Nizami. Bakı: Təknur, 2011, 519 s.
10. <https://kayzen.az> >blog >avesta- həqiqəti
11. Əbülqasim Firdovsi – pdf elibrary.bsu.az> kis >Firdovsi
12. turkoloji.cu.edu.tr/.../adem_oger_alp_er_tonga_uygur_anlat..
13. axar.az/news/kult/84207.html
14. guntaytarix.blogspot.com/2013/08/qaraxanllar-dovllti.html
15. www.rasulzade.org/books/5_1.html

А. Пашаева

Афрасияб (Альп Ер Тонга) как герой тюркской истории (в сравнении с Низами)

Резюме

Герои, которые вели великую борьбу с желанием стать правителем мира, занимают важное место в тюркской истории. Часть исторических событий, происходящих вокруг этих правителей и героев, дошла до наших дней, найдя отражение в письменных документах, другая часть, в устной форме передаваясь из поколения в поколение, на века осталась в памяти народа. Одним из таких исторических героев является Альп Ер Тонга. В «Дивани лугет ит тюрк» он отмечен как Афрасияб Альп Ер Тонга, а в «Гутадгу-билик» как Афрасияб. Этот образ мы встречаем в произведении Низами «Хосров и Ширин».

По его совету Махинбану вырос с умной, своевольной, дорогой турецкой девушкой. Мехинбану относит себя к роду тюркского правителя Афрасияба. В тюркском происхождении Мехинбану и Ширин сомнений не остается.

В источниках имя Афрасияб толкуется как "очень сильный", "герой". У тюрков есть дастан, связанный с именем Альп Ер Тонга. Этот дастан нашел широкое отражение в произведении Фирдоуси "Шахнаме". Легенды о нем наряду с особенностями правления и героизма Альп Ер Тонга, очень важны с точки зрения значимости этого героя для тюркской культуры.

A .Pashayeva

**Afrasiyab (Alp Er Tonga) as a character of Turkish history
(Compared to Nizami)
Summery**

In the Turkic history, the characters who are struggling with the desire to dominate the world take an important place. Some of the historical events happened around these rulers and characters took place in written documents. Some of them have been housed in the memory of the people for centuries, and have been transmitted verbally from generation to generation till the present day. One of such historical characters is Alp Er Tonga. The name Afrasiyab and Alp Er Tonqa is mentioned in "Divani luget it turk", and the name Afrasiyab is mentioned in the "Qutad-bilik". We find this character in Nizami's work "Khosrow and Shirin". Mahinbanu has grown up with a clever, willful, dear Turkish girl by his advice. Mahinbanu considers herself the descendant of the Turkic ruler Afrasiyab. These facts do not doubt that Mahinbanu and Shirin are the Turks.

In the sources, the name Afrasiyab is explained in high-power, brave meanings. There is also a saga of the Turks associated with the Alp Er Tonga. This epic is widely reflected in the Shahnameh of Firdovsi. The legends about him are vital for us to show the benefits of the Alp Er Tonga, as well as the cultural heritage of Turkish culture, along with heroic and heroic qualities of Tonga.

Rəyçi: Seyfəddin Rzasoy
Filologiya elmləri doktoru, professor

MÜNDƏRİCAT

DİLÇİLİK

NADİR MƏMMƏDLİ OĞUZ QRUPU TÜRK DİLLƏRİNDƏN BİRİ – AZƏRBAYCAN DİLİ	3
MAHİRƏ HÜSEYNOVA AZƏRBAYCAN DİLİNİN DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİNDƏ FEİLLƏR VƏ ONLARIN TÜRK DİLLƏRİNƏ QARŞILIQLI İNTEQRASIYASI	20
QARA MƏŞƏDİYEV ÜMÜMTÜRK DİLLƏRİNDƏ VƏ DİALEKTLƏRİNDƏ SAMİTLƏRİN ƏVƏZLƏNMƏSİ HADİSƏSİ	28
XURAMAN MƏHƏRRƏMOVA SİNONİMLİYİN ÜMUMNƏZƏRİ PROBLEMLƏRİ	36
XURAMAN MƏHƏRRƏMOVA SİNONİMLİYİN ÜMUMNƏZƏRİ PROBLEMLƏRİ	42
KÖNÜL MƏMMƏDOVA AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ ŞAĞIRDLƏRİN İDRAK FƏALLIĞININ ZƏNGİNLƏŞDİRİLMƏSİNDƏ İNTERAKTİV TƏLİM ÜSULLARINDAN İSTİFADƏ	47
ЗАМИНА МУСТАФАЕВА КАРАЕВНА УПОТРЕБЛЕНИЕ МОДАЛЬНЫХ ГЛАГОЛОВ В УСТОЙ И ПИСЬМЕННОЙ РЕЧИ	52
XƏYALƏ MÜRSƏLIYEVA FRAZEOLÖJİ BİRLƏŞMƏLƏRDƏ RƏNGLƏRİN RƏMZİ MƏNASI	57
ЗЕЙНАБ ГУСЕЙНОВА АЙГЮН АМИРОВА КОММУНИКАТИВНО-НАПРАВЛЕННЫЕ ЯЗЫКОВЫЕ УПРАЖНЕНИЯ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА	63
BÖYÜKXANIM EMİNLİ DİALÖJİ NİTQ ETNOKULTOROLOJİ FAKTOR KİMİ	69
MƏLİHƏ ƏSƏDOVA QƏRB QRUPU DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİNDƏ FRAZEOLÖGİZMLƏRİN FORMALAŞMASINDA SOMATİZMLƏRİN ROLU	74

YAQUT BAXIŞOVA

DEYKTİK ELEMENTLƏRİN MƏTNƏ TƏSİRİ 84

AFAQ QARAŞOVA

TƏRCÜMƏNİN BƏDİİ KONTEKSTLƏ BAĞLI PROBLEMLƏRİ 89

NƏCİBƏ ORUCOVA

MÜASİR CƏMİYYƏTDƏ NİTQ MƏDƏNİYYƏTİNİN
PROBLEMLƏRİ 96

MURAD ƏMƏNOV

MƏHƏMMƏDHÜSEYN ŞƏHRİYARIN DİLİNDƏ
ÜMUMİŞLƏK SÖZLƏR 101

İRADƏ ŞÜKÜROVA

FRAZELOGİYA İLƏ BAĞLI TƏRCÜMƏ ÇƏTİNLİKLƏRİ 106

ƏZİZBİKƏ MƏMMƏDZADƏ

MÜSTƏQİLLİK İLLƏRİNDƏ TERMİNOLOJİ LEKSİKA..... 111

TAMAM MUSAYEVA

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ FONOLOJİ SƏVİYYƏDƏ ARTIQLIQ
PROSESİ 117

AYTƏN CAVADOVA

EKSPRESSİV MƏTNİN FORMALAŞMASINDA
TƏKRARLARIN ROLU 123

NİGAR TANRIVERDİYEVA

BAŞ SÖZÜ VƏ ONUN MƏNA ÇALARLARI..... 129

KÖNÜL NƏCƏFOVA

XARİCİ DİLLƏRİN TƏDRİSİNDƏ QRAMMATİK BACARIQLARIN
FORMALAŞDIRILMASI METODİKASI 134

ZEYNƏB YUSİFOVA

MÜASİR AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ
FELİ TƏRKİBLƏRƏ DAİR 139

AİDƏ BAXIŞLI

SUAL CÜMLƏLƏRİNİN İNTONASIYASI
VƏ SUAL YARADAN VASİTƏLƏR..... 144

СОЛМАЗ АМИРОВА

ТЕХНОЛОГИЯ ФОРМИРОВАНИЯ ЛЕКСИЧЕСКИХ
НАВЫКОВ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА 151

AĞABİKƏ ƏLİYEVƏ İNGİLİS DİLİNDƏN ALINMA

SÖZLƏRİN FRANBSİZ DİLİNDƏ TƏLƏFFÜZÜNƏ DAİR..... 157

AĞAXANIM QARAYEVA

IMPORTANCE OF ENGLISH IN ALL SPHERES OF
COMMUNICATION 163

RƏNA MƏMMƏDOVA

DİL KORPUSLARINDA ELEKTRON LÜĞƏTLƏRİN

VERİLMƏSİ ÜSULLARI 168

ŞƏFƏQ CƏFƏROVA

“KITABİ-DƏDƏ-QORQUD” DASTANININ DİLİNDƏKİ TABELİ

MÜRƏKKƏB CÜMLƏ KONSTRUKSIYALARI 180

MALAHAT SAMADOVA

KÖK SÖZ YUVALARINDA SEMANTİK VƏ QRAMMATİK-
FUNKSIONAL TƏKAMÜLÜN SÖZ YARADICILIĞI VƏ

DERİVATİV MOTİVASIYA İLƏ ƏLAQƏSİ 168

ZAHİRƏ KAZIMOVA

THE CONCEPT OF COLLOCATION 193

NAILƏ QULİYEVA

STRUCTURE AND CLASSIFICATION OF

COMPOUND WORDS 198

RƏNA MUSTAFAYEVA

ИННОВАЦИОННЫЕ МЕТОДЫ ПРЕПОДАВАНИЯ РУССКОГО

ЯЗЫКА В УСЛОВИЯХ ПОЛИКУЛЬТУРНОЙ СРЕДЫ 203

SEVİNC CƏFƏROVA

XARİCİ DİLLƏRDƏ LEKSİK MATERIALIN TƏDRİSİ 208

ЗАРИФА АХМЕДОВА

РОЛЕВАЯ ИГРА В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ

ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ 214

ŞƏMS ƏZİMOVA

YAPON DİLİNDƏ NƏZAKƏTLİ DANIŞIQ- KEIQO(敬語)

TƏDQIQAT BDU ÜZRƏ UNIVERSITETDAXILI “50+50”QRANT

LAYİHƏSİNİN DƏSTƏYİ İLƏ APARILMIŞDIR 219

NİGAR BAĞIROVA

СОПОСТАВИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ АНГЛИЙСКИХ И РУССКИХ

ПРАВОВЫХ ТЕРМИНОВ 226

NURANƏ İBRAHİMOVA

BEŞİNCİ SİNİF AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLİYİNDƏ FONETİKA 233

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

TƏRANƏ ƏZİMOVA

ANARIN PYESLƏRİNDƏ PSIXOLOGİZM 238

SEVİNC ƏLİYEVA

FOLKLORDA VƏ BƏXTİYAR VAHABZADƏNİN

YARADICILIĞINDA LAYLALAR 243

QƏNİRƏ ƏMIRCANOVA	
XALQ YAZIÇISI İ.ƏFƏNDİYEVİN ƏDƏBİ-TƏNQİDİ GÖRÜŞLƏRİ	250
SAHİBƏ PAŞAYEVA	
“KOROĞLU” DASTANI VƏ ONU DOĞURAN İCTİMAİ-SİYASİ HADİSƏLƏR, YAŞADAN REAL ŞƏXSİYYƏTLƏR	258
ИЛАХА МЮРБАТОВА	
ЗЕРКАЛЬНОЕ ОТРАЖЕНИЕ УТОПИИ В ПЬЕСЕ «Р.У.Р» К.ЧАПЕКА	267
ARZU ABDULLAYEVA	
WOMEN AND WOMEN’S WRITINGS THROUGH HISTORY	273
MƏSMƏ HƏSƏNOVA	
ƏDƏBİYYAT DƏRSLƏRİNDƏ FƏNDAXİLİ İNTEQRASIYANIN MÜXTƏLİF İSTİQAMƏTLƏRDƏ REALLAŞDIRILMASI	280
MƏTANƏT XƏLİLOVA	
AZƏRBAYCANIN TOY ADƏTLƏRİNİN FƏRQLƏNDİRİCİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ	286
İLHAMƏ BAXŞƏLİYEVA	
AZƏRBAYCAN ROMANINDA MİLLİ İNQİLABÇI OBRAZI – ŞAMO	294
SEYİDOVA SAMİRƏ	
TRAVEL WRITING IN THE XX CENTURY BRITISH LITERATURE	303
LALƏ MİRZƏYEVA	
ƏDƏBİYYAT DƏRSLİKLƏRİNDƏ ŞİFAHİ NİTQ MƏZMUN XƏTTİNİN HƏYATA KEÇİRİLMƏSİ YOLLARI	310
LEYLA HAQVERDİYEVA	
ORTA MƏKTƏBLƏRDƏ HECA VƏZNLI ŞEİRLƏRİN TƏDRİSİ METODİKASINA DAİR	315
ULKER MURADOVA	
WILLIAM SHAKESPEARE: POETIC CHARACTERS AND IDENTITY	321
TELMAN KAZIMOV	
DIE RÄTSELHAFTEN FIGUREN IN DEN HELDENDICHTUNGEN „NIBELUNGENLIED“ UND „ KITAB-DEDE KORKUT“	328
ƏSMƏR FƏRZƏLİYEVA	
X-XI SİNİFLƏRDƏ İCMAL MÖVZULARIN TƏDRİSİNƏ DAİR ...	336

MEHMAN HÜMBƏTOV

BƏDİİ ƏSƏRİN MƏNİMSƏDİLMƏSİNDƏ İSTİFADƏ
EDİLƏN TƏLİM METODLARI (V – IX SİNİFLƏRDƏ) 341

TÜRKANƏ SARIYEVA

LİRİK ƏSƏRLƏRİN ORTA MƏKTƏBDƏ TƏDRİSİ
ZAMANI FƏAL İNTERAKTİV TƏLİM METODLARINDAN
İSTİFADƏ (V SİNİF MATERIALLARI ƏSASINDA) 346

XƏYALƏ QULİYEVA

HEKAYƏLƏRİN TƏDRİSİNDƏ FASILƏLİ OXU ÜSULUNDAN
İSTİFADƏ 351

AYSEL BAYRAMOVA

CHILDREN WORLD IN THE WORKS OF ROALD DAHL 356

AYŞƏN PAŞAYEVA

ƏFRASIYAB (ALP ƏR TONQA) TÜRK TARİXİ
QƏHRƏMANI KİMİ (NİZAMI İLƏ MÜQAYİSƏDƏ) 363

«Elm və təhsil» nəşriyyatının direktoru:
professor Nadir MƏMMƏDLİ

Dizayn: **Kamran İbrahimov**
Texniki redaktor: **Yadigar Bağirova**

Çapa imzalanmış 05. 03. 2019
Şərti çap vərəqi 23,75 Sifariş № 4
Kağız formatı 70x100 1/16. Tiraj 300.

*jurnal “Elm və təhsil” nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsində
elektron nüsxə əsasında çap olunmuşdur.*

E-mail: elm. ve. tehsil@mail. ru

Tel: 497-16-32; 055 426 -72-27

Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.

